HELSINŠKI ODBOR ZA LJUDSKA PRAVA U SRBIJI

JUGOSLAVIJA U ISTORIJSKOJ PERSPEKTIVI

Jugoslavija u istorijskoj perspektivi

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

Jugoslavija u istorijskoj perspektivi

Beograd, 2017

JUGOSLAVIJA U ISTORIJSKOJ PERSPEKTIVI

Izdavač
Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

Za izdavača
Sonja Biserko

Uređivački odbor
Latinka Perović
Drago Roksandić
Mitja Velikonja
Wolfgang Hoepken
Florian Bieber

Recenzenti
Dubravka Stojanović
Vera Katz
Hrvoje Klasić

Lektura
Seška Stanojlović

Grafičko oblikovanje i slog
Ivan Hrašovec

Fotografije i ilustracije na naslovnoj strani
- Dan mladosti u Mariboru, 1961. foto: wikipedia.org
- Vukovar 1991, foto: Željko Jovanović
- Mapa SFRJ, www.jugosloveni.info

Ilustracija na zadnjoj strani korica i prvoj strani knjige
- Pablo Pikaso, plakat za film *Neretva*, 1969.

Štampa: Delfimedia
Tiraž: 3000

CIP – Каталогизација у публикацији –
Народна библиотека Србије, Београд
ISBN 978-86-7208-207-4
COBISS.SR-ID 236922892

Izdavanje knjige, u okviru celog projekta, podržalo je Ministarstvo inostranih poslova Savezne Republike Nemačke

Ambasada
Savezne Republike Nemačke
Beograd

Sadržaj

IV — ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Reč izdavača

Zašto ovaj projekat

Prošlo je više od dve decenije od početka raspada Jugoslavije koji je završen 2008. godine, nezavisnošću Kosova. Međunarodna zajednica je od početka krize bila njen aktivni akter: od pokušaja da se nađe rešenje pre izbijanja rata (Haška konferencija), definisanja kriterijuma za priznavanje zemalja naslednica (između ostalih i priznavanje republičkih granica kao državnih), pružanja humanitarne pomoći tokom rata, nametanja mirovnih sporazuma, oružanih intervencija u Bosni i na Kosovu, do nuđenja europske perspektive svim državama nasljednicama. Međutim, potpisivanje mirovnih sporazuma nije značilo odustajanje od nacionalnih projekata (drugim sredstvima), uključujući i teritorijalne pretenzije.

Sve dok su te pretenzije opstajale, teško je bilo i zamisliti ikakav proces pomirenja. Osim toga, prevladavala je i teza da je to bio rat za rekompoziciju Balkana, naravno, po etničkim linijama. Ipak, ostale su granice onako kako ih je definisla Badenterova komisija. Dominacija etničkog principa nad građanskim, drži još uvek otvorenim pitanje BiH i Makedonije. Naravno, i Kosova, bez obzira na broj manjinskih zajednica.

Međunarodna zajednica je pokretala mnoge inicijative koje su imale za cilj utvrđivanje činjenica (broj žrtava, na primer) koje su bile uspešne. Isto tako i na prostoru bivše Jugoslavije (u novostvorenim državama) urađeno je dosta, pre svega na planu publicistike, zbirki dokumenata, svedočanstava, video materijala i sl. I posebno na planu utvrđivanja broja žrtava na svim stranama. To je važan doprinos, jer onemogućuje daljnju mitologizaciju i manipulaciju brojem žrtava.

Bez obzira na nesporno ogromnan uvid u ratna zbivanja devedesetih, nedostaje kontekstualizacija i hronološka vertikala svega onog što je, na kraju dovelo do rata. To znači da je za razumevanje brutalnog raspada Jugoslavije neophodan uvid u suštinske razloge njenog raspada, a to je sukob različitih koncepcija njenog uređenja (dok je postojala).

Većina građana u zemljama naslednicama nema pravo razumevanje uzroka raspada bivse države i ratnih stradanja. Stvorene su jake kolektivne i individualne emocije i impresije, ali izostaje suštinsko poznavanje druge Jugoslavije, kao i međusobno poznavanje naroda koji su je činili. To naročito važi za mlade generacije koje gotovo nemaju nikakav odnos prema bivšoj Jugoslaviji i gotovo nikakvo poznavanje regiona. Njihov odnos prema drugim etničkim zajednicama kreće se u rasponu od potpune indiferentnosti do ekstremne netrpeljivosti. To je posledica distanciranja od Jugoslavije svih zemalja naslednica koje su svoju istoriju nacionalizovale i u velikoj meri falsifikovale.

To stanje konfuzije, animoziteta i podozrenja, posebno izraženo kod mladih ljudi, blokira pomirenje i normalizaciju što se može ostvariti samo na istorijskoj istini. Pomirenje, kako stvari stoje u regionu, ostaje u nasleđe generacijama koje nisu bile u konfliktu.

Zbog toga cilj ovog projekta jeste tumačenje i objektivno prikazivanje ključnih istorijskih procesa, neophodnih za razumevanje Jugoslavije i njenog brutalnog raspada. Jugoslavija je imala važnu istorijsku funkciju: služila je kao okvir za emancipaciju svih jugoslovenskih naroda i konstituisanje njihovih republika – država.

Zbornik koji predajemo čitalačkoj publici rezultat je saradnje grupe istoričara, istoričara umetnosti, kulturologa, sociologa, ekonomista, politikologa i drugih istraživača iz društveno-humanističke sfere različitih generacija. Zbornik je svojevrstan priručnik koji bi trebalo da ponudi širi okvir za čitanje opsežnijih

istraživačkih radova koji su objavljeni i koji će ubuduće biti objavljivani na portalu *www.yuhistorija.com*

Projekat je ostvaren uz podršku Saveznog ministarstva za inostrane poslove SR Nemačke. Iako je formalno istraživački deo projekta trajao dve godine, u suštinskom smislu, rezultat je dugoročnijeg procesa. Svi istraživači koji su učestvovali na njemu uključili su u radove i svoja višegodišnja, ili čak višedecenijska istraživanja. A, međusobno poverenje i kolegijalna saradnja, bez koje rad na projektu ne bi mogao tako harmonično da funkcioniše, rezultat su višegodišnje interakcije kritičkih humanističkih naučnika na postjugoslovenskom prostoru. U okviru rada na projektu, od njegovih inicijalnih do završnih faza učestvovalo je do sada blizu 50 istraživača i stručnjaka za (post)jugoslovenske istorije iz svih zemalja njenih naslednica, kao i iz više zapadnih država. Koristeći sve savremene metode komunikacije, rad na ovom projektu je bio višestruko plodonosan u epistemološkom i heurističkom smislu za svakoga od nas. Svakodnevna zloupotreba prošlosti, bez izuzetka u svim državama, daje nam za pravo da racionalno saznavanje i istraživanje istorije smatramo stajnom tačkom i konstitutivnim elementom stabilnih odnosa u regionu, kao imperativom njegovog održivog razvoja.

Naše ambicije nisu da damo definitivnu sliku raspada Jugoslavije, jer će to očito biti predmet istraživanja budućih istraživača. Istina o raspadu Jugoslavije nije jednostavna, naprotiv vrlo je složena i zahteva multidisciplinarni pristup. Naša ambicija, međutim, jeste da ponudimo prvenstveno mladimim generacijama dovoljno informacija i analiza da naprave uvid u širi kontekst od onog koji im se nudi. Naša ambicija je da im, ne samo pomognemo u prevladavanju namenute im prošlosti već da ih i podstaknemo na konstruktivno i dublje promišljanje sopstvene budućnosti u okruženju u kojem žive.

Sonja Biserko

Jugoslavija iz različitih uglova

Povijest Jugoslavije u različitim je inačicama naslov uistinu brojnih djela na raznim jezicima, koja su nastajala prije i poslije raspada SFR Jugoslavije. Kada je riječ o djelima južnoslavenskih autora, bitno je njihovo obilježje da su nastala radom jednog ili rijetko dvojice povjesničara. Reprezentativni multinacionalni kolektivni jugoslavenski projekti djelomično su realizirani. Dva sveska *Historije naroda Jugoslavije* apsolvirala su do 1959. godine usuglašene interpretacije do cca. 1790–1800. godine. Punih 30 godina kasnije praktički ništa više nije bilo moguće učiniti da se realiziraju sljedeće tri knjige. "Proljeće naroda" i stvaranje građanskih društava u XIX stoljeću bili su nepremostivi izazovi za jugoslavenske nacionalne historiografije. Bitno drugačije nije bilo ni u slučaju povijesti Komunističke partije/Saveza komunista Jugoslavije. Unatoč aktualnim vrlo raširenim stereotipima o jugoslavenskom komunističkom jednoumlju, *Pregled povijesti SKJ* (Beograd 1963) izazvao je brojne prijepore, prije svega unutar Partije, pa je jednosveščana *Povijest Saveza komunista Jugoslavije* – koju je pisalo šezdeset suradnika, inače, svih jugoslavenskih nacionalnosti – objavljena s mnoštvom ograda u predgovoru 1985. godine. Jedina uistinu vrijedna iznimka su multidisciplinarni enciklopedijski članci "Jugoslavija" objavljeni u prvom i drugom izdanju Krležine *Enciklopedije Jugoslavije* (4/Hil – Jugos, Zagreb 1960. 567–651 i 5/Jugos – Mak, Zagreb 1962. 1–154 te 6/Jap – Kat, Zagreb 1990. 161–608). Povjesničari su bili na marginama tog projekta.

Ratni raspad SFR Jugoslavije izazvao je i još uvijek izaziva interes povjesničara u, slobodno možemo reći, globalnim razmjerima. U nacionalnim historiografijama postjugoslavenskih država – uz

puno uvažavanje pojedinaca koji su svjesni profesionalne odgovornosti da se istraživački što kompleksnije i kritičnije bave fenomenima povijesti Jugoslavije! – nesumnjivo dominiraju trendovi kojima se u horizontu vlastitih nacionalnih historiografija, manje ili više isključivo legitimira "neizbježni" slom jugoslavenske zajednice. Drugim riječima, kritizirajući teleološke i historijskodeterminističke aspekte jugoslavenske historiografije u svim fazama njezina razvitka od 1918. do 1990/1991. godine, koje su na raznim teorijskim i svjetonazorskim pretpostavkama implicirale koncept "Schicksalgemeinschaft", svjedoci smo historiografske produkcije koja isto tako s teleoloških i historijskodeterminističkih pretpostavki dokazuje da se jugoslavenska zajednica morala raspasti.

Vrijednost je ovog projekta, koji je inicirao Helsinški odbor za ljudska prava Srbije, a koji financira Savezno ministarstvo za vanjske poslove SR Njemačke, što je utemeljen na uvjerenju da kraj Jugoslavije nije kraj već, naprotiv, početak kritičke refleksije o "kvazitotalitetu" povijesti Jugoslavije, kako kad je riječ o ljudima i narodima – neovisno o konstitucionalnom statusu – koji su bilo kada i bilo kako dijelili jugoslavensko iskustvo. Projekt je utemeljen i na uvjerenju da je povijest Jugoslavije nezaobilazan aspekt europske, pa i svjetske povijesti XX stoljeća.

Povijest Jugoslavije, dakako, interpretacijski će uvijek biti u pluralu, a svako doba će se nužno suočavati s, manje ili više različito formuliranim istraživačkim pitanjima. Imajući na umu koliko je jugoslavensko razdoblje povijesti svih jugoslavenskih naroda i narodnosti bilo i ostaje važno za razumijevanje njihove modernosti, ništa manje njihovih tragedija i trauma, ali i za razumijevanje svih onih problema s kojima se svi ti narodi još uvijek suočavaju na ovom turbulentnom razmeđu ljudi različitih narodnosti i vjeroispovijesti, kultura i civilizacija, nužni su projekti poput ovog koji će na prvom mjestu osiguravati dijalošku komunikaciju među povjesničarima nacionalnih historiografija iz postjugoslavenskih država, koji, inače, imaju ograničene mogućnosti dobiti

čak i elementarne informacije o tome što se sve gdje profesionalno radi, da ne govorimo o suradnji među ljudima koji uistinu neizbježno trebaju surađivati jedni s drugima, raditi jedni s drugima, kako zbog samih sebe tako i zbog europske budućnosti koja nam je – nadamo se – uistinu zajednička. Ovo zajedničko djelo, koliko god bilo multiperspektivno, u tome je uniperspektivno.

Drago Roksandić

Multiperspektivnost (post)jugoslovenskih istorija

Od sredine osamdesetih do početka devedesetih godina prošlog veka radikalno je promenjena privilegovana ideološka paradigma u odnosu prema Jugoslaviji, svuda na prostoru na kom se prostirala. Jugoslavija je u toj paradigmi smatrana za optimalni okvir koji je, raskrstivši sa idejom unitarizma i centralizma, mogao da bude ispunjen novim jugoslovenskom sadržajem, drugačijim od integralnog jugoslovenstva međuratne epohe. Pri kraju vladavine, Tito je znao da uputi kritičke reči u odnosu na ono što je prepoznavao kao prenaglašavanje užeg, republičkog, a zanemarivanje jugoslovenskog okvira. Čak je i odrednica Jugosloven postajala prisutnija u javnosti, po pravilu među urbanijom i obrazovanijom populacijom, kako pokazuje popis stanovništva iz 1981. godine, na kom se broj Jugoslovena, u odnosu na popis iz 1971. povećao čak više od četiri puta (sa 1,3 na 5,8 odsto ukupne populacije). Sredinom osamdesetih godina još uvek su se pevale pesme u slavu Jugoslavije, njenog jedinstva, bratstva naroda i narodnosti, a jugoslovenstvo je bilo promovisano pretežno kroz pop-kulturu. U javnom diskursu znatno više nego u prethodnim decenijama govorilo se o životu "prosečnog Jugoslovena". Na površini je sve izgledalo manje-više kao društvo koje se, bez obzira na sve probleme, svakako ne nalazi pred potpunim i krvavim slomom koji je ubrzo usledio.

Ali, šta se zapravo skrivalo u dubini i šta je dovelo do tako snažne erupcije?

Jugoslavija je ostavila dubok trag, i sve do sada, a može se pretpostaviti da će tako biti još dugo, unosi puno emotivnog naboja u svim državama njenim naslednicama. To je iskustvo koje se ne može izbrisati, nezavisno od toga kako ga danas neko ocenjuje i vrednuje. Jugoslavija je imala dinamičnu i veoma služenu istoriju, ali se isto može reći i za mnogo druge države, ako ne i za sve. Ono što Jugoslaviju čini drugačijom jeste činjenica da o njoj, kao i o tek nekolikim drugim zemljama nastalim i nestalim u kratkom XX veku, govorimo isključivo u prošlom vremenu. Ovaj zbornik je jedan u nizu pokušaja da se odgovori na pitanje zašto je to tako.

Jugoslovenska država nastala je 1918. prvodecembarskim aktom ujedinjenja Srbije i Crne Gore sa južnoslovenskim pokrajinama razbijene Austrougarske (formalno sa Državom Slovenaca, Hrvata i Srba). Nova država nazvana je *Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca*. Ova država nastala je objedinjavanjem Južnih Slovena, od kojih je svaka pojedinačna skupina (narod, etnija) bila u različitoj fazi izgradnje sopstvenog identiteta. Dovršenost ovog procesa bila je prepoznata i priznata kada je reč o Srbima, Hrvatima i Slovencima, iako su i kod ova tri naroda procesi konstrukcije identiteta bili u različitim fazama. Takvo shvatanje našlo je izraz i u nazivu države i konceptu jedinstvenog, ali troimenog naroda. Nascentni nacionalni identiteti Makedonaca, Bošnjaka i Crnogoraca bili su ignorisani, a razvoj tih identiteta zaprečen. Srpska politička i intelektualna elita je podrazumevala, naime, da oni većinom svakako pripadaju srpskom delu troimenog naroda, čemu je hrvatski nacionalni program, razume se, imao mnogo toga da zameri, naročito u pogledu muslimanskog stanovništva. Koncept troimenog naroda redefinisan je od 1929. oktroisanim, dekretiranim integralnim jugoslovenstvom, sa ciljem amalgamisanja svih južnoslovenskih (id)entiteta u jedinstvenu jugoslovensku naciju.

Ipak, ideja narodnog jedinstva, ideja postojanja/stvaranja jedinstvene jugoslovenske nacije, imala je višestruke koloseke i različite nosioce, svoje idealiste i pragmatičare, svoje pravoverne i jeretike,

zatočnike i disidente, iskrene pobornike i konformiste. Pa i protivnike. Veliko je pitanje da li je ona "kompromitovana" služenjem centralizaciji i političkoj dominaciji delova srpske političke elite, ili je, i bez toga, stvaranje i dalji razvoj individualnih nacionalnih identiteta bio izglednija istorijska perspektiva. Vreme je dalo za pravo ovom drugom ishodu, ali koji su razlozi tome? Da li su oni samo posledica specifičnog sklopa političkih odnosa, ili su proizlazili iz same logike istorijskog procesa izgrađivanja individualnih nacionalnih identiteta? Ipak, ne čini se opravdanom tvrdnja da je Jugoslavija *kao državni projekat* bila neumitno neodrživa. Sa druge strane, neopravdane su bile i tvrdnje da različiti narodi "na slovenskom jugu" zapravo tvore jedinstveni narod, kao što je neopravdano bilo očekivanje takvog njihovog stapanja u budućnosti. Naprosto, za takvo očekivanje nedostajalo je sve drugo, osim idealizma idealista i cinizma hegemonista. Evidentne razlike su predstavljane kao svojevrsna aberacija istorije koju je potrebno i moguće u novom državnom okviru "ispraviti". Međutim, konsenzus oko karaktera zajedničke države, shvaćen uglavnom kao stvar elita upitnog legitimiteta, ostvarivan dnevnopolitičkim nagodbama, nikad nije suštinski postignut. Jugoslovenstvo je bilo stvarna, ali difuzna ideja, koja je rigidnim svođenjem na jednu dekretiranu formulu izgubila mnogo od svoje inicijalne snage.

Razorena u ratu koji je u Jugoslaviji počeo 1941. godine, opterećena nasleđem etnički motivisanih internih zločina, Jugoslavija je obnovljena kao federativna republika, u kojoj je dominantni obrazac političke i partijske elite bila unutrašnja kohezija (bratstvo i jedinstvo), kosmopolitizam i nepristajanje na provincijalizam. Cilj je bio slabljenje i pacifikacija nacionalističkih ideologija, koje je trebalo prevazići jugoslovenskim državnim okvirom, građanskim identitetom kao nadnacionalnom formulom, sa postojećim priznatim i afirmisanim pojedinačnim etničkim identitetima jugoslovenskih naroda (i narodnosti), a ne izvedenog njihovim amalgamisanjem. Koncept narodnog jedinstva bio je, dakle,

odbačen, ali je sačuvana državna ideja. Tako je sistematski izgrađivana koncepcija o kompleksnom identitetu koji je podrazumevao nacionalnu (etničku) i nadnacionalnu (državnu) komponentu, kao svojevrsni garant ravnopravnosti naroda koji zajedničku državu tvore, kako u međusobnim odnosima, tako i prema spolja. Kao identitetsko određenje jugoslovenstvo postaje ispunjeno realnim sadržajem. Reč je o realnom i široko prihvaćenom istorijskom i političkom legitimitetu države, zasnovanom na zajedničkoj antifašističkoj borbi pripadnika svih etničkih (jugoslovenskih i manjinskih) grupa protiv fašizma (1941–1945), na antistaljinizmu i otvorenom sukobu sa Staljinom (1948–1953), na samoupravljanju, kao originalnom jugoslovenskom putu u socijalizam, na nesvrstanosti, tj. vanblokovskoj politici, koja je Jugoslaviju načinila jednim od predvodnika šireg kruga zemalja koje nisu prihvatile hladnoratovsku podelu na interesne sfere Moskve i Vašingtona; na svestranoj emancipaciji i izrastanju socijalne države koja je građanima ponudila perspektivu izlaska iz siromaštva i egzistencijalne ugroženosti. U tom konteksu posmatrano, posleratna Jugoslavija je bila istorijski neponovljiv nacionalno-identitaran, emancipatorski, modernizacijski, ali i bezbednosni okvir za razvoj svih naroda koji su u njoj živeli. Dovršetak konstituisanja nacionalnih subjektiviteta Muslimana, Crnogoraca, Makedonaca, snažan modernizacijski iskorak, ali i zaštita od teritorijalnih pretenzija suseda, svedoče o istorijskom značaju jugoslovenske integracije.

Sa delegitimizacijom socijalističke ideologije i monopolisitčke vladajuće grupacije (KPJ-SKJ) i sa slomom socijalizma posle 1989. usledio je i raspad jugoslovenske države. Ona je, u ime demokratije (shvaćene kao suprotnost dotadašnjem poretku), razarana uz obrazloženje da je “nacionalno pitanje – demokratsko pitanje”, što nije sporno, ali i sa polazištem da je nacionalistički odgovor na to pitanje takođe – demokratski. Jugoslavija je srušena na nacionalističkoj platformi, uz unisono obrazloženje da samim svojim postojanjem predstavlja prepreku razvoju i slobodi. Elite svih

jugoslovenskih naroda videle su razloge da u zajedničkom državnom okviru prepoznaju stvarne ili navodne krivice za sve ono što je u svakoj pojedinačnoj republici prepoznavano kao problem, na šta su se nadovezali i problemi u odnosima među samim republikama. To su bile prvenstveno koncepcijske razlike u pogledu budućnosti jugoslovenske zajednice. S usponom nacionalističkog viđenja odnosa u Federaciji, koje je tokom osamdesetih, uglavnom preovladalo među elitama u Srbiji, uz široku podršku društva i konačno podignuto na nivo njene državne politike, stvorena je atmosfera u kojoj je najveća jugoslovenska republika računala na to da će uspeti da nizom političkih ofanziva izvede ustavne reforme čija je formula bila "moderna federacija" kakvu, doduše, niko drugi u Jugoslaviji nije prihvatao, jer je podrazumevala recentralizaciju. Koncept takvih ustavnih promena imao je, sa stanovišta Srbije, samo jednu alternativu sadržanu u uverenju da ni oružane borbe "nisu isključene", kao i da "granice diktiraju jaki". Sva je suština bila u tome da je sa stanovišta srpskih elita pitanje eventualnog razdruživanja Jugoslavije značilo neprihvatanje budućeg međunarodno-pravnog statusa dotadašnjih unutarjugoslovenskih granica između njenih federalnih država članica, s izuzetkom Slovenije. Za ostvarenje svoje vizije Jugoslavije Srbija je računala na snagu, manje-više, čitave JNA. Otuda, ako se nacionalistički odgovori na epohalne izazove pred kojima se krajem osamdesetih našla Jugoslavija mogu prepoznati u svim njenim republikama, politika koju su zastupale srpske elite i sprovodila vlast u Srbiji bila je katalizator koji je, u formi otvorenih pretnji, galvanizovao ostale nacionalizme i odredio karakter i način budućeg raspada Jugoslavije. Otuda se Srbija i u jugoslovenskoj krizi (ali i posle njenog raspleta, u mnogočemu do današnjeg dana) našla na drugoj strani, usamljena u odnosu na sve ostale države nastale raspadom Jugoslavije.

Kao i u slučaju istorije nastanka i konstituisanja jugoslovenskih naroda, i u slučaju njihovog izlaska iz jugoslovenske države,

istorijske situacije bile su bitno drugačije. Svaka od zemalja nastalih raspadom Jugoslavije (1991), već u procesu raspada imala se suočiti sa problemima koji su samo delimično bili istovetni. Različiti su bili i ciljevi, tako da je evolucija svake od nekadašnjih jugoslovenskih republika bila osobena. Kada se konačno kristalisala zajednička perspektiva članstva u EU polazne pozicije bile su dramatično različite. Neravnomernost razvoja u Jugoslaviji samo je delimično razlog za takvo stanje, dok veći deo neposrednih razloga korene ima u prvoj polovini devedesetih, koje su, uz izuzetak Slovenije, donele poništavanje bezmalo svih učinaka modernizacije u drugoj polovini XX veka.

Ovakav ishod i slom jugoslovenske države ima i dublje uzroke, koji se i nalaze u istorijskim kontinuitetima društva, politike, ekonomije, u kumuliranoj empiriji ljudi na tom prostoru, u njihovim očekivanjima i izborima. To nisu uzroci u smislu postojanja jedne tačke u istoriji na kojoj je tok događaja – navodno neumitno – krenuo ka određenom ishodu. Međutim, određene pretpostavke, čitav koloplet karakteristika društva, niz političkih odluka i ekonomskih rešenja, uticaji koji su dolazili iz svetsko-istorijskog konteksta, u izvesnoj meri i uloga konkretnih ličnosti kojima je omogućeno donošenje odluka – sve to i mnogo više od toga utiče da određeni ishodi budu mogući, odnosno u većoj meri izgledni nego drugi i da se, na kraju, i ostvare. U cilju da se ti uzroci prepoznaju ili da se makar naznači put ka njihovom prepoznavanju nastao je i ovaj projekat.

Zbornik je podeljen na četiri celine, nejednakog obima. Prvu celinu čini sažeti pregled (auto)percepcija, saznanja i reprezentacija južnoslovenskih zajednica u dugom istorijskom trajanju te, od kasnog 18. veka nadalje, koncepcija južnoslovenskih sličnosti i razlika, uzajamnosti i zajedništva, odnosno jugoslovenskih ideologija i politika u raznim južnoslovenskim nacionalnim tradicijama do 1918. godine. Napisao ga je Drago Roksandić.

Drugi deo kome pripada pretežno politička istorija dalje je segmentiran, logično prateći put prema kome se Jugoslavija i razdružila – na konstitutivne elemente njenog federalizma, s izuzetkom dve pokrajine koje su, takođe, imale svojih izrazitih specifičnosti u drugoj Jugoslaviji. Svaka od ovih celina: Slovenija (Božo Repe), Hrvatska (Ivo Goldstein), Srbija (Latinka Perović), Bosna i Hercegovina (Husnija Kamberović), Crna Gora (Šerbo Rastoder), Makedonija (Ljubica Jančeva i Aleksandar Litovski), Vojvodina (Milivoj Bešlin) i Kosovo (Mrika Limani), napisana je kao pregledni tekst, ali su ciljano birani autori koji su istraživali navedenu tematiku, pa su u svoje radove mogli da uključe i vlastite šire heurističke kapacitete. Svi tekstovi u ovom delu zbornika prate razvoj nacija i istorijskih pokrajina koje su 1918. ušle u sastav Kraljevine SHS sa kratkim osvrtom na XIX vek. Nakon pregleda istorije u prvoj Jugoslaviji i za vreme Drugog svetskog rata, dužna pažnja u svakoj od ovih istorija je posvećena razvoju date republike ili pokrajine u republikanskoj Jugoslaviji, do njenog raspada 1991. U većini slučajeva autori su prikazali i postjugoslovenski period i bilans istraživanih država nakon izlaska iz jugoslovenske zajednice. Time smo, po prvi put u istorijskoj nauci, na jednom mestu dobili polazne i zaključne bilanse svih elemenata jugoslovenske zajednice i to u jednoj longitudinalnoj i multidimenzionalnoj perspektivi.

Treći deo zbornika čini nekoliko radova koji, nasuprot prethodnom poglavlju, u fokusu imaju Jugoslaviju kao celinu: njeno društvo, privredu, kulturu, svakodnevni život Jugoslovena. Autori u svojim prilozima nastoje da obuhvate dinamiku razvoja jugoslovenskog prostora tokom XX veka, osvetljavajući važne aspekte kao što su pitanja socijalne emancipacije, modernizacija društva, promene u društvenoj strukturi, obrazovanju stanovništva, čime se u najvećoj meri bavi prilog Srđana Miloševića. Ekonomsko-istorijsku dimenziju jugoslovenskog XX veka dao je Vladimir Gligorov, koji je u sekularnoj perspektivi, naročito ističući negativan učinak

nacionalističkih impozicija u ekonomskim politikama, uočio kao bitnu odliku ekonomske istorije Jugoslavije niz pogrešnih odluka, koje su onemogućavale konvergentne razvojne procese kakvi su Jugoslaviji bili neophodni, kako bi se prevazišle prevelike regionalne razlike u ekonomskoj razvijenosti. U tekstu Nenada Makuljevića, posvećenog jugoslovenskoj kulturi (pretežno umetnosti), autor je zapravo u središte interesovanja stavio složenu interakciju kulture i politike, tačnije interakciju umetnosti i jugoslovenske ideje od sredine XIX veka, kao i njen revolucionarni sadržaj, otpore snažnijoj ideologizaciji i uklopljenost u epohalne svetske trendove u umetnosti u vreme socijalističke Jugoslavije. U prilogu Igora Dude prikazan je svakodnevni život stanovnika Jugoslavije, koji je obeležen kontinuiranim osvajanjem viših standarda stanovanja, zadovoljavanja raznih životnih potreba, popunjavanja slobodnog vremena. To se naročito odnosi na drugu polovinu veka, kada su najširi slojevi stanovništva zakoračili krupnim koracima u životne uslove kakve su mnogi Jugosloveni rođeni u Kraljevini teško mogli i zamisliti u najmlađem uzrastu, da bi za deceniju ili dve ti uslovi postali njihova realnost i realnost većine građana Jugoslavije.

Na kraju, dva teksta čine poslednju, četvrtu celinu, koja se bavi percepcijama Jugoslavije. Prilog Mitje Velikonje bavi se fenomenom post-Jugoslavije na prostoru koga je nekad obuhvatala zajednička država. Velikonja se bavi različitim diskurzivnim praksama i naracijama o Jugoslaviji posle njenog raspada, uočavajući prvobitnu *damtatio memoriae*, potom paralelizme sećanja, njihovu konfliktnost, "dijalektiku sećanja i zaborava", instrumentalizaciju sećanja, sve do pojave nostalgije kao "retrospektivne utopije". S druge strane, tekst Tvrtka Jakovine daje pregled jugoslovenske spoljnopolitičke orijentacije, sa posebnim osvrtom na važan segment njene nesvrstane politike.

Ipak, upotpunjavanjem portala i izlaskom zbornika nije završen rad na ovom projektu. Njegov život, zapravo, tek počinje. Povratna informacija i različite reakcije u svakom od zainteresovanih

društava mogli bi biti jednako dinamični kao i istraživački rad na ovom projektu. Rezultati projekta neminovno će se apriorno sudariti sa dominantnim ideološkim matricama, naročito s nacionalističkim predrasudama u svakom od društava o kojima je reč. Svoje stanovište iznosiće i akademska zajednica.

Već je raznovrsnost istraživačkih polja ukazivala na interdisciplinarnost i multiperspektivnost sa kojom se krenulo u rad na projektu. Nacionalna ili ideološka pluralnost je, iako prisutna, ipak, bila u drugom planu. Istraživačka multiperspektivnost je bila prioritet. Članovi projektnog tima su u ovom zborniku kao i u istraživačkim radovima na portalu nastojali da u što ravnopravnijoj meri svi sastavni delovi Jugoslavije budu zastupljeni. To je činjenica proistekla iz specifičnih okolnosti da su, zbog različitih prepreka, kojih je na sreću sve manje, istraživanja nacionalnih istorija država nastalih raspadom Jugoslavije, kao i najbolji poznavaoci tih istorija, još uvek koncentrisani u svakoj od država obuhvaćenih projektom. Jedan od ciljeva projekta je da se i to stanje na izvestan način izmeni i da se razvije i intenzivira međusobno interesovanje za istoriju susednih država. Otuda je veći deo zbornika posvećen pojedinim nacionalnim perspektivama, koje markiraju probleme i osobenosti specifične za svaku konkretnu sredinu i koje se u sumarnom pregledu mogu izgubiti. Radovi u zborniku, međutim, ne gube iz vida jugoslovenski okvir, iako veoma raznoliko tretiraju njegov značaj. Otuda su ovo, zapravo istorije Jugoslavije koje kao celina omogućavaju da se reljefno vidi koliko je kompleksna bila njena istorija.

Milivoj Bešlin
Srđan Milošević

I

Višestruka jugoslavenstva – kako jugoslavenski narodi ulaze u Jugoslaviju

JUGOSLAVENSTVO PRIJE JUGOSLAVIJE*

DRAGO ROKSANDIĆ

Pojam (jugo)slavenstvo neologizam je njemačkog podrijetla (Slawentum), što asocira na tvorbeno i značenjski usporedivi njemački pojam Deutschtum, stvoren oko 1770. godine, u pokretu Sturm und Drang, tj. u formativnom razdoblju modernog njemačkog nacionalizma. Johann Gottfried Herder (Mohrungen, 25. avgust 1744 – Weimar, 18. decembar 1803), kontemplirajući o odnosu mišljenja i jezika, razvio je pojmove narodnoga genija i narodnog jezika, odnosno utemeljio romantičarsku koncepciju nacije. U svojoj filozofiji povijesti čovječanstva visoko je vrednovao budućnost slavenstva, a kako je inače bio jedan od vodećih njemačkih/europskih mislilaca koji su razvijali koncept Kulturnation, tj. model filološko-literarne konstrukcije nacija ("narodnih preporoda"), inače je nezaobilazan u bilo kakvu pokušaju razumijevanja procesa nacionalnih integracija većine (južno)slavenskih nacija. Bio je tim važniji što je implicirao kasnije

* Budući da se u člancima posvećenih jugoslavenskim baštinama pojedinih naroda koji su konstituirali Jugoslaviju u vrijeme njezina raspada dosta raspravlja o povijesti jugoslavenstva prije stvaranja Jugoslavije, autor ovog članka – napisanog nakon prethodno spomenutih – odlučio se za priručnički, autorski profilirani prikaz "velikih tema".

uvelike izgrađivana načela slavenske uzajamnosti i sveslavenstva. Ján Kollár (Mošovce, 29. jul 1793 – Beč, 24. januar 1852) razvio je ta načela, koja su u cijelome slavenskom svijetu – a naročito južnoslavenskom – imala velik utjecaj (Über die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation /O književnoj uzajamnosti različitih plemena i narječja slavenske nacije (1837)/.

Međutim, nacije, shvaćene primarno kao suveren narod, u "dugom XIX stoljeću" već su nakon Francuske revolucije 1789. godine postajale povijesni akteri koji su "totalizirali" iskustvo narodne prošlosti, narodnu sadašnjost i budućnost, pa je tako i *(jugo)slavenstvo*, izvorno kao fenomen južnoslavenske uzajamnosti, pojmovno stubokom mijenjalo svoja značenja u različitim nacionalnim tradicijama. S tog stajališta, *(jugo)slavenstvo* ne može biti analitički pojam, ali mora biti predmet analize, i to u svim svojim distinktivnim, konkretnohistorijskim očitovanjima, što znači i kao ideologem.

Iako *Duden* sada *Slawentum* tumači kao "Wesen und Kultur der Slawen", a *Deutschtum* kao "1. Gesamtheit der für die Deutschen typischen Lebensäußerungen; deutsche Wesenart; 2. Zugehörigkeit zum deutschen Volk; 3. Gesamtheit der deutschen Volksgruppen im Ausland", ove su definicije za povjesničara "arheološke", jer tek redukcionistički prate značenjske pomake obaju pojmova od XVIII do XX stoljeća. Zadaća je povjesničara izvoditi značenja iz teksta i konteksta. S tim u vezi, najprije treba nešto reći o južnoslavenskom kontekstu jugoslavenstva u transepohalnom obzorju.

I

Iako se danas vrlo inovativno raspravlja o ranoj slavenskoj "etnogenezi" (npr. F. Curta, D. Dzino, V. Sokol), Južni Slaveni jedini su Slaveni koji su se na razmeđu kasne antike i ranog srednjeg vijeka našli unutar limesa Rimskog carstva i ustalili u predjelima između Sredozemlja i Dunavskog sliva. Naseljavali su se

u predjelima koji su morem i/ili kopnom povezivali i/ili razdvajali njegove zapadne i istočne dijelove – jedne pretežno latinizirane, a druge pretežno helenizirane, odnosno Rim i “novi Rim” (Konstantinopol, slavenski Carigrad). Dapače, to je jedinstven prostor u kojem se, prema epigrafskim nalazima, u istim tekstovima mogu pronaći i latinski i grčki dijelovi ili, pak, latinski tekstovi napisani grčkim slovima. Bio je to istovremeno jedini europski prostor u kojem su se nakon slavenskih seoba, a do kraja prvog tisućljeća, naselili i ustalili posljednji valovi seoba naroda s euroazijskih razmeđa (Bugari i Mađari), ali i jedini u kojem se kasnoantička romanizacija održala, čak i ondje gdje je najkraće trajala i bila relativno najudaljenija od svog rimskog epicentra (Rumunji). Dalje, bio je to jedini europski prostor gdje su se, jedni pored drugih održali “Heleni” i “barbari”, “Romani” i “barbari” itd. Jedini je bio i po tome što je pokrštavanje započelo vrlo rano, a završilo vrlo kasno, s mnoštvom jurisdikcijskih, obrednih, pa konfesionalnih i eklezijalnih prijepora na pokretnim razmeđima kršćanskog Zapada i Istoka, ali i duboko ukorijenjenih poganstava, hereza a, od XV stoljeća nadalje, s autohtoniziranim islamom. Nema nijedne europske monoteističke religije koja u njemu nije postala autohtona! Bio je to jedinstveni europski prostor u kojem je nastala i opstala glagoljička, ćirilička i latinička, pa čak i arebička slavenska pismenost, i to usporedno uz grčku i latinsku jezičnu kulturu.

Još nešto, možda i najvažnije. Bio je to jedini europski prostor, prvo, u kojem su epicentri hegemonijalne moći uvijek bili negdje izvan njega samog, te drugo, koji od kasne antike nikada nije kontrolirao samo jedan imperij. Upravo u razdoblju južnoslavenskih i balkanskih nacionalnih integracija u “dugom” XIX i “kratkom” XX stoljeću nije bilo europske i globalne sile koja se u njemu nije ogledala. Svim imperijima bio je taj prostor periferijski i svima je njima na različite načine u drugačijim vremenima bio “krajište”! Između cca. 1500, i 1800. godine sociodemografske,

etnodemografske i konfesionalnodemografske prilike u čitavom tom prostoru toliko su se izmijenile i nadasve usložnile da su se inače europski zakašnjeli modernizacijski i nacionalnointegracijski procesi u Južnih Slavena suočavali s izazovima koji su rijetko gdje u Europi bili tako veliki. Jugoslavenstvo je time u mnoštvu različitih inačica već u XIX stoljeću daleko prešlo granice koncepata i praksi jezičnih i kulturnih "slavenskih uzajamnosti". Međutim, realna politička opcija, jednako tako na različite načine, postalo je tek kada su se u uvjetima svjetskog rata raspali imperiji europskog "starog poretka" (Habsburška monarhija, Osmansko carstvo, ali i Rusko carstvo).

Nema južnoslavenskog naroda, kao i nijednog drugog na spomenutim prostorima koji, iz perspektive XIX i XX stoljeća u svojoj srednjovjekovnoj epohi nije imao "zlatno doba". Modernim Slovencima bila je to Karantanija (626–745), Hrvatima doba narodnih vladara (konac VIII stoljeća–1102) /kralj Tomislav (925?), kralj Petar Krešimir IV/, Crnogorcima, ali i Srbima, dakako, na različite načine, doba dinastije Vojislavljevića (1018–1186) /kralj Mihajlo Vojislavljević (1077)/, Srbima doba dinastije Nemanjića (1168–1371) /kralj Stefan Prvovenčani (kralj 1217) i Stefan Dušan (car 1346)/, Makedoncima i Bugarima (također na različite načine) Samuilovo Carstvo (976–1014), Bošnjacima, Hrvatima i Srbima u Bosni i Hercegovini, iznova na različite načine, dinastija Kotromanića (cca. 1250–1463) /ban i kralj Tvrtko I (1353– 1377, i 1377–1391)/. Nasuprot tome, nema nijednoga južnoslavenskog naroda koji ne baštini tradiciju različitih povijesnih poraza (paradigmatičan primjer, "Kosovo") te koji u XIX i XX stoljeću nije težio nacionalnoj obnovi svoje nekadašnje "veličine", dakako, pod zaštitom i s podrškom jedne ili više europskih i globalnih sila, svjetovnih i/ili duhovnih. Pritom su se međusobne granice uvijek manje ili više preklapale (i preklapaju se), a baštinski je bilo i, može biti sporno sve drugo (etnos, jezik, kultura itd). K tome, za razliku od srednjovjekovne epohe, moderne južnoslavenske nacije XIX i XX

stoljeća, čim se konstituiraju kao teritorijalne države-nacije – utemeljene na načelu nedjeljivosti suvereniteta – neizbježno se teško suočavaju s kompleksnim realitetima vlastitih društava i kultura. Jedva da se koja granica u njima, bilo koje naravi, podudara s državnom granicom! Osim toga, upravo zbog spomenute kompleksnosti, nema južnoslavenske države-nacije koja nema policentričku geografsku, društvenu, gospodarsku i kulturnu morfologiju, koja se "iznutra" ne bi odupirala nacionalnoj hegemonizaciji po mjeri interesa epicentara državne i nacionalne moći.

Jugoslavenstvo je u osnovi bilo jedini pokušaj da se endogenim procesima, "odozdo", dakle među Južnim Slavenima u srednjo-jugoistočnoj Europi izađe iz (sub)regionalnih logika opstanka na periferijama imperijalnih poredaka, da se konstituiranjem višestruko složene državne zajednice svima zajamči bolja budućnost, prema mjeri vlastitih potreba. Međutim, takva idealtipskog jugoslavenstva, dakako, nikada nije bilo. Nije ga ni moglo biti, jer su dinamike međuovisnih promjena "izvana" i "iznutra" sprečavale sve nacije pojedinačno u srednjoj i jugoistočnoj Europi u razvoju. Bile su prisiljene izdvajati velike dijelove svojih potencijala za oružane snage ili policijske efektive zbog sporova ili sukoba unutar vlastitih granica ili sa susjedima, u miru ili u ratu. Ponavljamo, jugoslavenstvo kao alternativa dobilo je svoju prvu šansu tek kad su se u Prvom svjetskom ratu raspali imperiji koji su u spomenutom prostoru imali hegemonijalni status u dugom vremenskom trajanju. No, Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca međunarodno su legitimirale sile pobjednice u ratu koje s njome nisu graničile (Sjedinjene Američke Države, Velika Britanija, Francuska), a ona koja jest (Italija) bila je istovremeno najveća vanjska opasnost za sam međunarodni opstanak jugoslavenske države. K tome, donekle s izuzetkom Grčke, nije bilo nijedne susjedne države s kojom Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca nije imalo otvorene ili prikrivene teritorijalne sporove. Dakle, jugoslavenska alternativa u srednjo-jugoistočnoj Europi u ishodištu nije mogla

izbjeći periferijalizacijske efekte, u biti upravo onakve radi kojih je i bila stvorena.

II

Proglašenjem Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca 1. prosinca (decembra) 1918. godine – ishitrenim ujedinjenjem Države Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom – većina Srba i Hrvata te, tada, bosansko-hercegovačkih i sandžačkih muslimana našla se u granicama iste, južnoslavenske države i to, prvi put u povijesti. Bio je to slučaj i s Crnogorcima, koji su ujedinjenjem Kraljevine Crne Gore s Kraljevinom Srbijom na Podgoričkoj skupštini od 24. do 29. studenog (novembra) 1918. godine ušli u novu državu duboko nacionalno podijeljeni. Konstitutivno priznati Slovenci – inače, kao i Hrvati, vitalno povrijeđene žrtve Londonskog ugovora iz 1915. godine – te konstitutivno nepriznati Makedonci, tek su dijelom postali njezini građani. Prvi su to bili u osnovi po načelu samoopredjeljenja, a drugi, logikom međunarodnog priznanja granica Kraljevine Srbije iz 1913. godine. Makedoncima i drugim žiteljima Makedonije bilo je uskraćeno pravo na samoopredjeljenje, kako sa srpske, tako i s bugarske i grčke strane. Imajući na umu i da su pripadnici najbrojnijih nacionalnih manjina – albanske, mađarske, njemačke i turske – postali žiteljima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca neovisno o njihovoj volji, kapitalno je pitanje, još uvijek istraživački otvoreno, što je sve bilo jugoslavenstvo svakome spomenutom narodu prije navedenog datuma, te koliko su tog dana bila ispunjena/iznevjerena njihova povijesna očekivanja.

Pitanje je još važnije i zato što su Južni Slaveni Habsburške monarhije uvelike sudjelovali u ratu protiv Srbije i Crne Gore, a bili su i važni akteri okupacijskog poretka u objema zemljama. Mnogi su, pak, austrougarski Južni Slaveni sudjelovali kao dobrovoljci na srpskoj, ili strani Antante – što također itekako valja imati na umu. Južnoslavenska politička emigracija iz Habsburške

monarhije 1914–1918. s Jugoslavenskim odborom kao ključnim akterom, ali i jugoslavenski pokret među južnoslavenskim iseljeništvom iz Austrougarske u svijetu, suštinski su mijenjali sliku Prvog svjetskog rata kao bratoubilačkog među ljudima i narodima koji su se 1918. godine opredijelili za život u zajedničkoj državi. Bez navedenog, bilo bi vrlo teško međunarodno legitimirati bilo kakvu drugu narav Prvog svjetskog rata među Južnim Slavenima nego kao bratoubilačku.

III

Hrvati i Srbi su 1. prosinca 1918. godine bili već stari europski narodi. I svi drugi, slavenski i neslavenski narodi u granicama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, bili su također, kao što je naglašeno, povijesno duboko ukorijenjeni na razmeđima srednje, jugoistočne i sredozemne Europe, neovisno o tome kako su i kada sve bili etnički atribuirani i koliko su do tada već bili konstituirani kao moderne nacije. Neovisno o velikim međusobnim razlikama, svima im je zajedničko bilo jedino to da su 1918. godine bili na periferijama modernizacijskih procesa koji su u "dugome XIX stoljeću" promijenili civilizacijsku morfologiju Europe i svijeta. Pitanje povijesti prije stvaranja Jugoslavije time se u svakom pojedinačnom slučaju postavljalo – referirajući se na Kosellecka – s jedne strane, kao pitanje baštinjenih iskustava kojima je svaki narod ulazio u novu državu (*Erfahrungsraum*) i, s druge strane, kao pitanje očekivanja od novoproglašene države u vremenu ulaska (*Erwartungshorizont*).

Jugoslavenstvo prije stvaranja Jugoslavije s tog je stajališta nadasve problem epohe konstituiranja modernih južnoslavenskih nacija, dakle od kasnog XVIII stoljeća nadalje, te problem epohe modernizacijskih transformacija u Europi i svijetu, u konačnici neovisno o tome koliko i kako su pojedine južnoslavenske zajednice u tim procesima participirale. Kako baštinjena iskustva, tako i obzorja očekivanog fenomeni su i procesi koji iziskuju

konkretnohistorijsku analizu. Oni, dakle, podliježu i trajanjima i promjenama, pa je povijest jugoslavenstva prije stvaranja Jugoslavije u svakoj situaciji jednako tako bila u stvaranju, ako je jugoslavenstvo uopće bilo povijesno aktualno. Dakle, jugoslavenstvo u svim svojim raznolikim očitovanjima uvijek je bilo između iskustva (za)mišljenog i (ne)ostvarenog u povijesno otvorenim južnoslavenskim nacionalnointegracijskim i modernizacijskim procesima. Kao što su se društva na slavenskom Jugu konvulzivno modernizirala, tako su se i južnoslavenske nacije nacionalno integrirale opterećene mnoštvom "zakašnjenja" prema različitim europskim modelskim obrascima, kontradiktornih (samo)prepoznavanja, inkluzija i ekskluzija, teritorijalnih logika itd. Svi su se ti fenomeni i procesi reflektirali i u iskustvima i praksama jugoslavenstva prije stvaranja Jugoslavije.

Pritom je bitno imati na umu da su razvojne logike kako Habsburške monarhije, tako i Osmanskog carstva od druge polovine XVIII do početka XX stoljeća mogle na različite načine ubrzavati i/ili usporavati modernizacijske i nacionalnointegracijske procese u Južnih Slavena pojedinačno, redovito na kontradiktorne načine (osmanska Pećka patrijaršija /1557–1766/ i habsburška Karlovačka mitropolija vs. transregionalna disperzija srpskog pravoslavlja, habsburški imperijalni ilirizam vs. ilirska ideologija hrvatskog narodnog preporoda, habsburško-osmanski trgovinski odnosi nakon 1718. godine vs. trgovinsko i prometno umrežavanje južnoslavenskih zemalja itd.)

S tog su stajališta složeniji bili modernizacijski i nacionalnointegracijski procesi u Hrvata i Srba, jer su oni bili podanici obaju imperija, dakako, daleko složeniji u Srba nego u Hrvata, jer je Srba bilo razmjerno mnogo više s habsburške strane nego Hrvata s osmanske, a akteri nacionalne integracije bile su i dvije autonomne države, pa kraljevine – Srbija, ali, svim kondicionalima unatoč, i Crna Gora. Obje su međunarodnopravno priznate na Berlinskom kongresu 1878. s time što je Srbija postala kraljevinom

1882, a Crna Gora 1910. godine. Obje su imale autohtone dinastije, što je u jugoistočnoj Europi XIX i XX stoljeća bila prije iznimka nego pravilo (Petrovići, Obrenovići, Karađorđevići). Nijedna ova dinastija nije imala plemićko podrijetlo, što su doista bili slučajevi, praktički bez presedana u Europi u to doba. S druge strane, Trojedna Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija jedina je među svim Južnim Slavenima imala sačuvan državnopravni kontinuitet u praktički milenijskom rasponu, neovisno o tome što od 1102, formalnopravno nije bila neposredni međunarodni subjekt i što teritorijalno nije bila integrirana pod vlašću Habsburgovaca (1527–1918)

IV

Poseban je istraživački problem jugoslavenstvo *avant la lettre*, tj. jugoslavenstvo prije jugoslavenstva o kojemu je riječ u ovom prilogu. Riječ je o fenomenima i procesima koji su anticipirali (južno)slavensku uzajamnost, odnosno (južno)slavensko zajedništvo. Na ovome mjestu dovoljno je ograničiti se na nekoliko primjera.

Jovan Rajić (Sremski Karlovci, 11. novembar 1726 – manastir Kovilj, 11. decembar 1801), europski obrazovani teolog i filozof te, nadasve, povjesničar, zaključio je 1768. godine rukopis svoga obimnog, četverosveščanog djela naslovom bez presedana: *История разныхъ славенскиъ народовъ наипаче Болгаровъ, Хорватов и Сербовъ* … Objavio ga je nakon mnogih oklijevanja u Beču, 1794, i 1795. godine, zahvaljujući ustrajnosti mitropolita Karlovačke arhiepiskopije Stevana Stratimirovića. Shvaćajući da srpsku povijest ne bi mogao napisati slijedeći teritorijalno načelo, Rajić se opredijelio za povijest naroda, što je u europskoj historiografiji tog doba već bio legitiman pristup. Imajući na umu, istovremeno, slavenska – dakle, ne konfesionalna! – obzorja srpske povijesti, povezao je srpsku povijest s najbližima, bugarskom i hrvatskom: “R[ajić] je prvobitno želeo da istoriju Srba poveže sa istorijom svih Slovena, pre svega Rusa, ali je od toga plana morao odustati, pa je izlaganje

ograničio na Južne Slovene, a pregled znanja o Slovenima uopšte, njihovim počecima i postojbinama, imenu, jeziku, običajima i verovanjima dao je u uvodu, zatim je izložio istoriju Bugara od početka do pada Drugog bugarskog carstva, sažeto je prikazao istoriju Hrvata, a sav ostali deo (tri od četiri sveske) posvećen je srpskoj istoriji…" (Ćirković – Mihaljčić 1997: 614). Svjetovna koncepcija djela, izvedena u, makar i limitiranom, južnoslavenskom kontekstu, bila je ispred svog vremena u srpskoj kulturi, ali je i srpska historiografija modelski dugo vremena bila bez alternative Rajićevu djelu, srpskoj povijesti u južnoslavenskom kontekstu.

Kada je Josip Šipuš (Karlovac, oko 1770– ?), "Horvatsan Karlovacski", u *Temely xitne tergovine polag narave y dogacsajev*, objavljenima u Zagrebu 1796. godine – inače, posvećenih zagrebačkom biskupu Maksimilijanu Vrhovcu – otvorio pitanje moderne standardizacije hrvatskog jezika, nije se ograničio na hrvatske jezične tradicije: "Mnogima naime može biti znano kako različito govori Donji Saksonac od Gornjega, a njih obojica od Švabe, Austrijanca, Porajnjanina i Švicarca, da jedan drugoga doista mogu razumjeti jedva koju riječ. Te ipak, njihovi pismeni ljudi i pisci razgovaraju svagdje jednako čistim, skladnim i svakomu među njima razumljivim jezikom, sjedinjeni u pravilima i izgovoru. Naš slavni narod ima još, mislim, dugo do takve sloge; kad ne bi bio toliko raširen i golem, može biti da bi odavna bio pokojni, koliko ga sila sa svake strane zastire, gdjegod i zatire" (Šipuš 1993: 8 /prijevod: dr Mijo Lončarić/). Referirajući se na njemačku jezičnu situaciju i govoreći o "toliko raširen(om) i golem(om)" "naš(em) slavn(om) narod(u)", Šipuš je očito apelirao na svoje čitatelje da se ne ogluše – razmišljajući o modernom hrvatskom jezičnom standardu – o slavističke poticaje koji su tada već dolazili od ljudi poput Josefa Dobrovskog (Gyarmat, 17. jul 1753 – Brno, 6. januar 1829), češkog filologa i slavista, ali i jednoga od ključnih aktera ranog češkog nacionalizma.

Svojom predstavkom od 19. svibnja (maja) 1790. godine, upućenom Hrvatskom saboru, zagrebačka Kraljevska akademija znanosti preporučila se "moćnoj zaštiti" staleža i redova u molbi da joj se dodijeli sveučilišna povlastica (Šidak 1969: 317–319). Profesorski zbor to je inicirao nakon sloma jozefinističkog poretka u Habsburškoj monarhiji i obnovljene staleške ustavnosti, te u ozračju tektonskih potresa u europskom "starom poretku" nakon Francuske revolucije 1789. godine. Napravio je to u vrijeme kada se očekivalo da će habsburška vojska nastaviti svoj protuosmanski pohod prema Bosni i Srbiji, započet 1788. godine, nakon što je 8. listopada (oktobra) 1789, uspjela zauzeti Beograd. Tražeći sveučilišnu povlasticu, Kraljevska akademija argumentirala je: "… ako uzmemo u obzir sadašnje prilike kada se ozbiljno pomišlja ne samo na uklanjanje zapreka znanostima nego i na namještanje samo građana naše domovine na sve službe u ovim kraljevinama, i ako malo razmotrimo i buduće prilike pa i to da će ne samo onaj dio Hrvatske koji još uvijek jeca pod turskim jarmom nego i kraljevine Bosna i Srbija – kako se po povoljnom znamenju koje smo dosada zamijetili može nagoviještati – biti oslobođeni i da će tako ove slavne kraljevine biti gotovo proširene, smatramo da je ne samo dično i korisno nego i sasvim nužno posjedovati u svojoj sredini takvo sveučilište u koje će se – kad se uklone sve zapreke znanstvenom radu i kad se pribave sredstva za njegov razvoj – domaća mladež stjecati u veoma velikom broju i obrazovati u svim znanostima i plemenitim umijećima za vršenje različitih službi u svojoj domovini" (Šidak 1969: 318). U vrijeme kada je mađarski staleški nacionalizam već bio u punom usponu, a kad je hrvatskim staležima bilo najvažnije zaštititi vlastiti *status quo ante*, profesorski zbor Kraljevske akademije oglasio se "smatrajući da smo ovim poniznim prijedlogom upućenim slavnim staležima i redovima donekle ispunili svoju dužnost kao građani koji se u dopuštenoj mjeri brinu za opće dobro"! Bila je to

anticipacija modernoga hrvatskog nacionalizma, ali u kontekstu koji nije bio isključivo hrvatski, jer je uključivao i Bosnu i Srbiju, kao kraljevine.

Inače su vodeći bečki slavisti slovenskog i hrvatskog porijekla (Jernej Kopitar /Repanj, 21. avgust 1780 – Beč, 11. avgust 1844/, Franc Miklošič /Ljutomer, 29. novembar 1813 – Beč, 7. mart 1891/, Vatroslav Jagić /Varaždin, 6. jul 1838 – Beč, 5. avgust 1923/ i Milan Rešetar /Dubrovnik, 1. februar 1860 – Firenza, 14. januar 1942/) imali veliki utjecaj na procese južnoslavenskih jezičnih standardizacija, a posebno na jezično približavanje Hrvata i Srba. Najveći uspjeh s time u vezi bio je postignut Kopitarevim utjecajem na ingenioznog samouka Vuka Stefanovića Karadžića (Tršić, 6. novembar 1787 – Beč, 7. februar 1864), koji je u Beču živio od 1813. godine do smrti. Karadžićevom jezičnom reformom, utemeljenom na novoštokavskoj ijekavštini, srpski su jezik i ćirilsko pismo radikalno odvojeni od svoje slavenosrpske tradicije, odnosno od organske otvorenosti prema ruskom jeziku. Mnogo složeniji razvoj hrvatskog jezika u trima književnim tradicijama (čakavskoj, kajkavskoj i štokavskoj), koje su međusobno manje ili više interferirale u ranom novom vijeku, nakon razdoblja 1780–1815. sve se više usmjeravao k standardizaciji na vlastitoj štokavskoj baštini. Time je bio otvoren proces koji je u razdoblju od 1835. do 1850. godine stvorio pretpostavke za Bečki književni dogovor vodećih hrvatskih i srpskih jezikoslovaca, ključnom inicijativom u procesu jezičnog približavanja Hrvata i Srba, Bošnjaka i Crnogoraca.

V

U navedenim je slučajevima implicitno (južno)slavensko obzorje preduvjet modernizacijskog pristupa vlastitoj nacionalnoj problematici, tj. to je jugoslavenstvo *in statu nascendi* u periodu ranog nacionalizma. Ipak ga se ne može razumjeti isključivo iz modernizacijske perspektive. U povijesti južnoslavenskih

naroda, kako u ranome novom vijeku, tako i u "dugom XIX stoljeću" tradicija i inovacija stalno sustječu jedna drugu, što je tipično za europske periferije. Slavenski horizonti opstoje u srednjem vijeku u iskustvima raznih slavenskih naroda – zahvaljujući staroslavenskoj jezičnoj i kulturnoj baštini, uvelike otpornoj i na konfesionalne razdjelnice – da bi u epohama humanističkog i potom baroknog slavizma dobili na važnosti europskim poticajima koji će ostati djelatni sve do XX stoljeća.

Protestantska margina u povijesti Južnih Slavena imala je u jezičnom, pa i i u kulturnom smislu presudan utjecaj na nacionalno oblikovanje Slovenaca, južnoslavenskog naroda koji se u dugom povijesnom trajanju održavao na raskrižjima europskog slavenstva, romanstva i germanstva. Primož Trubar (Raščica, 9. jun 1508. – Derendingen, 28. jun 1586.) – sazrijevajući i u slavenskom i u romanskom i u germanskom svijetu u vremenu reformacije i kontrareformacije, u vremenu "turskog straha" te, još šire, promijenjene europske slike svijeta – bio je ne samo protestantski mislilac i propovjednik nego i humanist, a u slovenskoj kulturi ostavio je trag koji ni posvemašnja rekatolicizacija Slovenaca nikada nije mogla dovesti u pitanje. Međutim, njegovo djelovanje bilo je južnoslavenski projicirano, a najutjecajnije među Hrvatima.

Slovenci kao podanici habsbuških nasljednih zemalja i Hrvati u *reliquiae reliquiarum* inače nikada nisu bili toliko upućeni jedni na druge kao u razdoblju od 1526/1527, do 1606, između izbora Ferdinanda I za hrvatskog kralja i Žitvatoročkog mira, a prije i poslije Bručke libele (1578). Intelektualne su razmjene među ljudima s obiju strana hrvatsko-slovenske granice bile dalekosežno poticajne, a južnoslavenski protestantski imaginariji jedva da su imali granica u vrijeme kad se htjelo obraćati vjernike sve do Carigrada, neovisno o vjeroispovijesti. Mnoštvo je snažnih osobnosti i s hrvatske i sa slovenske strane sudjelovalo u spomenutim razmjenama. Iako ih takvih vjerojatno ne bi bilo da nije bilo reformacije, ne treba previdjeti mnogobrojne kulturne transfere bilo iz Italije,

bilo iz Njemačke, koji su stigli u Hrvatsku slovenskim posredovanjima, kako prije, tako i poslije reformacije. Iako se smisao tih posredovanja promijenio nakon Bečkog rata (1683–1699), jer su se granice Kraljevstva Hrvatske i Slavonije pomaknule na istok do Zemuna, bila su važna najmanje do Bečkog kongresa 1815. godine.

Mavro Orbini (Dubrovnik, polovina 16. stoljeća – Dubrovnik, 1611) – neovisno o tome što nije bio prvi koji je u ranom novom vijeku pisao o Slavenima – utemeljitelj je modernog poimanja slavenstva. U njegovu su se djelu *Il Regno degli Slavi* /Kraljevstvo Slavena/ (Pesaro 1601) duh katoličke obnove i erudicijska kultura amalgamirali na način koji je daleko prelazio granice njegovih inicijalnih dubrovačkih inspiracija. Stvorio je djelo koje je na različite načine postalo referentno u kulturama svih slavenskih, a naročito južnoslavenskih naroda. Orbinijevi su Slaveni starozavjetnog porijekla: "…otac Jafetov, naime, znajući da nužno moraju postojati tri stanja ljudskoga življenja i dodjeljujući svakome od svojih sinova zvanje koje bi priličilo unaprijed utvrđenim sklonostima svakoga od njih, priopći im ovu svoju odluku: 'Ti ćeš, Semo, kao svećenik obnašati Božju službu. Ti ćeš, Hame, obrađivati zemlju i posvetiti se zanatima. Ti, Jafete, vladaj i brani zemlju kao kralj i budi vičan oružju kao vojnik' (…) Stoga Slaveni, potekli od Jafeta, bjehu oduvijek odvažni na oružju i pokoriše mnoge narode" (Orbini 1999: 76). Orbini kazuje i tko su, pak, Slaveni njegova doba: "Narodnosti i jezika slavenskoga nisu, naime, samo oni koji nastanjuju Dalmaciju, Iliriju, Istru i Karpate, već i mnogi drugi znameniti i moćni narodi, kao što su Bugari, Rasi, to jest Rašani, Srbi, Bosanci, Hrvati, Petogorci, to jest stanovnici obližnjih pet planina, Rusi, Podoljani, Moskovljani i Čerkezi, te isto tako i Pomeranci i oni nastanjeni u Venedskom zaljevu, sve do rijeke Labe. One koji su preostali od njih, Germani i danas zovu Slavenima ili Vendima ili Vindima: na koncu, to su Lužičani, Kašubi, Moravci, Poljaci, Litvanci, Šlezi i Česi. Ukratko, područje se slavenskoga jezika proteže od Kaspijskog mora sve do

Saske, te od Jadranskog do Germanskog mora, gdje posvuda nalazimo puk slavenski” (Orbini 1999: 77). Orbinijeva barokna slavistička imagologija, objavljena u vrijeme iscrpljujućeg habsburško-osmanskog Dugog rata (1593–1606), imala je svoje južnoslavenske epicentre, kako ih je on već u širokom raguzeocentričkom luku mogao percipirati, kompilirajući mnogobrojne antičke i srednjovjekovne literarne izvore. Ona sugerira bitno različito shvaćanje nacije od Herderova. Ipak, kao takva, ostala je trajnim vrelom južnoslavističkih inspiracija.

Transkonfesionalnom poimanju slavenstva u ranom novom vijeku nesumnjivo je najviše pridonio isusovac Juraj Križanić (Obrh kraj Ozlja, 1617, ili 1618 – Beč, 12. septembar 1683), koji je zarana, već u zavičaju stekao iskustva o tome kakvih sve razmjera i posljedica mogu biti katoličko-pravoslavne međusobice. Obrazovan u Ljubljani i Grazu te Bologni i Rimu, Križanić je svoj život posvetio crkvenom i kulturnom jedinstvu slavenskog Zapada i Istoka, te podršci Rusiji da kao europeizirana zemlja postane preporodnom predvoditeljicom slavenskih naroda. Ogromna njegova intelektualna produkcija, koja nije zastajala ni u vrijeme sibirskog progonstva, bila je daleko najvećim dijelom u funkciji poziva kojem se bio predao. Tragične epizode iz njegova života – posvudašnja nerazumijevanja od Rima do Moskve, pa i sibirska progonstva te, na kraju, smrt u Beču na dan kada je okončana osmanska opsada – sve su to svjedočanstva da je bio u raskoraku s vlastitim vremenom. Neovisno o tome kako ga je tko kada percipirao, bio je ili puki sanjar ili navjestitelj drugačijih budućnosti. Jugoslavenstva u “dugom XIX stoljeću” ne bi bilo ni bez sanjara, a ni bez vizionara.

Nasuprot Križaniću, njegov je suvremenik pavlinski redovnik Ivan Belostenec (Varaždin, oko 1594 – Lepoglava, 1675) velik dio svog života proveo stvarajući opsežni *Gazophylacium seu Latino-Illyricorum onomatum aerarium* (sv. I–II, Zagreb 1740), prvi hrvatski rječnik koji je sadržavao kajkavski, čakavski i štokavski

leksik – s težištem na kajkavštini. Koliko god bio kreativan u hrvatskoj kulturi, *Pax Ottomanica* u srednjo-jugoistočnoj Europi u XVII stoljeću ograničila je njegove južnoslavističke horizonte erudicijskim konstruktima.

U Belostenčevu rječniku čak nema ni jasno razgraničenih pojmova "Slaven" i "Slovenec"! *Sclavus* je *Szlovenecz* (I, 1092), ali je i *Sclavonia Szlovenſzki orſzag*, a *Sclavonicus szlovenſzki* (npr. *szlovenſki jezik*) (I, 1092). *Szlovènecz* je, pak, *Illyrius*, *Illyricus*, *Sclavus*. *Szlovènka je Illyrica mulier*, *Szlovenſki Orſag* je *Illyrica*, *Illyris*, *Illyrium*, *Illyricum*, *Sclavonia*. Na kraju, *Szlovenſzki* je *Illyricus*, *Illyricanus*, *Sclavonicus* (II, 507).

Drugo, *Croata* je *Horvath*, *Hervat*, "(a)ntiquitùs nominabantur Curetes" (I, 379). *Croatia*, *olim Crobatia* je *Horvatſzki orſzak*, *horvatſzka zemlya*, *y Kralyevſztvo* (I, 379). Ali, *Horvàt*, *Harvat*, *Croata* je i *Illyricus*, a *Horvatſzki orſzag*, *ili zemlya*. *Croatiae regnum* (II, 129). *Horvatſki* ili *po horvatſki* je *Croaticè*, *Illyricè* (II, 129). Iliri, Slaveni i Hrvati značenjski se prepleću u Belostenca, ali je krajnje upitno kada su njemu Slovenci Slovenci, a kada Slavonci, pa i Slaveni.

Treće, *Dalmata* i *Dalmatius* je *Dalmatin*, *Dalmatinka*, a *Dalmatia* je *Dalmaczia*, *Dalmatinſzki Orſzag* (I, 400). Za razliku od međusobno isprepletenih Hrvata i Slovenaca, Belostenčevi su Dalmatinci u jednoj dimenziji od antike nadalje. Iako njegova Dalmacija nije kraljevstvo nego zemlja, nije opisao prirodu odnosa s Hrvatskom!

Sličan konstruktivistički pristup, s epohalnim ograničenjem, slijedio je u slučaju Bošnjaka, Srba i Bugara:

Bosnya Orſzag je *Bosna zemlya*, *Bosnia*, *Misia*, *Regnum Bosniae*. *Bosnyak,… koi je iz Bosnye…* (II, 26).

Raſtia je *Thracia* (I, 1020), a *Thraca*, *Thracia* je *Rascia* ili *Valachia magna* ili *Vlaski orſzag* (1210). *Szërblyanin* je *Rascianus*, a *Szërbſka zemlya* je *Rascia*, *Servia* (II, 498) *Ulàh* je *Valachus*, *Rascianus*, *Trax*, *Tracus*, *Thracis* (II, 569).

Bùlgarin je *Bugarin*, *Bùgar*, *Bulgarus*, *Maesus*, a *Bulgárſki zemlya*, *Bulgaria*, *Maesia Superior*, *Triballi* (II, 34).

Zajednički je nazivnik Belostenčevih etimologiziranja implicitni autohtonizam (Južnih) Slavena u jugoistočnoj Europi. Koliko je održivo vezivanje etnogeneze južnoslavenskih naroda za njihove antičke predšasnike još uvijek je otvoreno pitanje, koje Belostenca sigurno nije zanimalo kao kulturnoantropološko, nego kao legitimacijsko u povijesnom smislu. Pri tome je očito bio dosljedan, pa je s tog stajališta i Belostenec jedan od onih koji anticipiraju jedno od velikih pitanja hrvatske i drugih južnoslavenskih nacionalnih integracija u XIX stoljeću – koliko su kao narodi povijesno ukorijenjeni u svojim zemljama. Naime, logikom romantičarskog primordijalizma, oni koji su to čvrsto bili u prošlosti mogu s većim pouzdanjem vjerovati da će se ondje održati i u budućnosti.

Fascinantno je u Belostenca prepletanje različitih tipova identiteta, što omogućuje mnogostruke konstrukcije, ali i otvara prostore za alternativna rješenja koja će biti vezivno tkivo za sve njih. Pavao Ritter Vitezović (Senj, 7. februar 1652 – Beč, 20. januar 1713) svojim pankroatizmom, formuliranim u spisu *Croatia rediviva*, objavljenom u Beču 1701. godine, razriješio je, dakle, dileme erudita poput Belostenca i proširio hrvatsko ime na sve Južne Slavene, pa je s time u vezi, među ostalim, 1710. godine završio rad i na prvoj modernoj povijesti Srbije (*Serbiae illustrate libri octo*).

Od 1701, do 1835. godine – kada je Ljudevit Gaj (Krapina, 8. jul 1809 – Zagreb, 20. april 1872) u Zagrebu pokrenuo *Novine horvatzke* i *Daniczu horvatzku, slavonzku y dalmatinzku*, a koje je već sljedeće godine preimenovao u *Ilirske narodne novine* i *Danicu ilirsku* – proces hrvatske nacionalne integracije eksplicitno se opredijelio za program južnoslavenskoga, "ilirskog" jezičnog i kulturnog zbližavanja i povezivanja, ne napuštajući staleški politički program državnopravnog sjedinjenja hrvatskih zemalja: "Ideologija ilirskog pokreta izražavala je dvije razine integracijskih kretanja, hrvatsku i južnoslavensku koja se najjače osjećala upravo na

hrvatskom prostoru smještenom u središtu dinamičnog, sjevernog dijela jugoslavenskog prostora u dodiru sa slovenskim i dijelom se preklapajući sa srpskim prostorom. Južnoslavenska ideja neutralizirala je snažne pokrajinske partikularizme… te je imala važnu funkciju u oblikovanju hrvatske nacije. Ujedno je omogućavala suradnju Hrvata i Srba u Hrvatskoj na ostvarivanju zajedničkih interesa – izgradnji institucija potrebnih društvu na prijelazu iz feudalnog u građansko i očuvanju zasebnoga političkog položaja 'Trojedne kraljevine' kao brane protiv madžarskoga političkog i nacionalnog ekspanzionizma" (Stančić 1990.: 133). U tom je smislu ilirizam imao hrvatske intranacionalne i južnoslavenske internacionalne funkcije. Neovisno o tome što su njegovi učinci bili proturječni, kako među Hrvatima, tako i među drugim Južnim Slavenima, posebno Srbima i Slovencima, neupitno je da je ilirizam konkretno historijski otvorio pitanje u kakvom odnosu trebaju/mogu biti procesi stvaranja južnoslavenskih nacija i razvitka modernih društava. Pitanje je na različite načine bilo od životne važnosti za sve Južne Slavene. Praktični politički učinci bili su vidljivi u proljeće 1848. godine. Iako je južnoslavenska inačica austroslavizma, liberalno utemeljenog projekta (kon)federalne konstitucionalne reforme Habsburške monarhije, ostala tek na razini političkih aspiracija južnoslavenskih nacionalnih elita, (jugo)slavenstvo, koje je i konceptualno marginaliziralo ilirizam, steklo je legitimitet u južnoslavenskim nacionalnim integracijama – ponajviše hrvatskoj – koji ni mnogobrojne kontroverze s njime u vezi neće moći dovesti u pitanje sve do 1918. godine.

Ilirsko ime inače se osporavalo i među Srbima i među Slovencima, a Teodor Pavlović (Karlovo /danas: Novo Miloševo/, 14. februar 1804 – Karlovo, 12. avgust 1854), urednik *Serbskoga narodnog lista* – koliko god podržavao "sveslavensku književnu vzaimnost" – isticao je: "Krajnci nek budu Krajnci; Horvati Horvati, a Srblji Srblji po osob, kad je pak o svima zajedno reč, zovimo se svi onako, kako se po prirodi zovemo i zvati moramo: rođena,

jednoplemena, mila braćo Jugoslavjani, Jugoslav!" (Novak 1930: 78–79).

Iskustvo simultane srpske nacionalnointegracijske fermentacije u habsburškom i osmanskom podaništvu – koje je, s jedne strane impliciralo dinastičku/monarhijsku lojalnost, a, s druge, agrarnu revoluciju reduciranu na birokratsku nacionalnu državu – zrcali se u kritičkom propitivanju socijalista Svetozara Markovića… odlučnog zastupnika federalističkog rješenja srpskog nacionalnog pitanja, isto tako kao i nacionalnog pitanja svakog drugog naroda s kojim se Srbi prožimaju: "Srpski narod se s jedne strane meša s Bugarima, s druge s Hrvatima i s treće s Rumunima, a dva naroda, Bugari i Hrvati, njegovi su najbliži rođaci po krvi i jeziku. Gde su granice 'sjedinjenih Srba', nove srpske države? To je teško ostvariti, ako ne želimo da se posvađamo sa svim tim narodima. (...) Srpski narod nema nikakvih geografskih ili etnografskih granica kojima bi bio određen kao jedna jedinstvena celina. Da bi se stvorila država od pet do pet i po miliona Srba, srpski narod bi morao da bude u neprijateljskom odnosu s Bugarima, Hrvatima i Rumunima. Morao bi da preuzme ulogu osvajača, kako to Mađari danas čine."

Kada je narodnjačka hrvatska elita prihvatila jugoslavensko ime, prihvatila ga je dosljednije nego bilo koja druga južnoslavenska nacionalna elita, ali treba naglasiti da je pritom imala podršku brojnih utjecajnih Srba, prije svega iz Hrvatske, nerijetkih Slovenaca, pa donekle i drugih. Od *Družtva za povjestnicu jugoslavensku* (1850) i *Arkiva za povjestnicu jugoslavensku* (1851), preko *Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* (1866) – utemeljene najvećim dijelom donacijom đakovačkog biskupa Josipa Jurja Stossmayera (Osijek, 4. februar 1815 – Đakovo, 8. mart 1905) – sve do *Jugoslavenskog odbora* (1915–1919), kojeg su činili utjecajni Hrvati, Srbi i Slovenci, ratne izbjeglice iz Habsburške monarhije s Franom Supilom (Cavtat, 30. novembar 1870 – London, 25. septembar 1917) i Antom Trumbićem (Split, 15. maj 1864 – Zagreb, 17.

novembar 1938), jugoslavenstvo kao koncept, kulturni i/ili politički program, praksa i nadasve imaginarij realiziralo se u mnoštvu proturječnih očitovanja kako među Hrvatima, tako i drugim Južnim Slavenima u Habsburškoj monarhiji, ali i izvan njezinih granica, prije svega u Srbiji i Crnoj Gori. Međutim, Država Slovenaca, Hrvata i Srba (29. oktobar – 1. decembar 1918) nije izabrala jugoslavensko ime u svom nazivu, a nije ga dobilo ni Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca (1. decembar 1918), sve do kraljevskog oktroja 3. oktobra 1929. godine, kad je kraljeva diktatura, u biti obesmislila projekt zajedničke jugoslavenske države. Izbjegavajući jugoslavensko ime 1918. godine, htjelo se formalno prikriti faktični unitaristički projekt, a 1929. godine, prihvaćajući jugoslavensko ime, htjelo se formalizirati iluziju koja s nacionalnim interesima jugoslavenskih naroda više nije imala nikakve veze.

VI

Kada je riječ o geografskim aspektima južnoslavenskih nacionalnih integracija u "dugom XIX stoljeću", jugoslavističke studije i ideologije posebno su bile fokusirane na – danas bismo rekli – ekonomsku geografiju i ekologiju. Pritom je važno imati na umu da su u to doba autohtone predodžbe o južnoslavenskom svijetu već nastajale na njegovim (peri)panonsko-dinarskim razdjelnicama, koje su velikim dijelom bile i granice između Habsburške monarhije i Osmanskog carstva, strogo nadzirane vojnokrajiškim sanitarnim kordonom (*Sanitätscordon*), praktički do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine. Ljubljana, Zagreb i Beograd posavski su gradovi i štogod ih dijelilo, zajedničko im je bilo to da su se urbano i nacionalno prepoznavali – najkasnije od 1840-ih godina – kao epicentri zbivanja i na svom nacionalnom sjeveru i na svom jugu, kako duž podunavskih, tako i duž jadranskih prometnica. Ljudevit Gaj bio je prvi koji je programski, ilir istički jezično i kulturno, integrirao prostor od Julijskih Alpa do Crnog mora, od zapada prema istoku, dajući

hrvatskome narodnom preporodu južnoslavenski smisao (1835–1848). Međutim, tek će se u drugoj polovini XIX stoljeća, u promijenjenim uvjetima konzervativnih liberalizama nacionalnih elita, suočenih s velikim modernizacijskim izazovima u europskom obzorju, početi shvaćati da je manje od trećine pretežno sjevernog južnoslavenskog prostora ravničarskog, manje ili više pogodnog za razvitak poljoprivrede, a da su dvije trećine prostora planinske, bitno manje proizvodne, međusobno slabo povezane, s rijetkim prirodnim putovima od ravničarskih predjela do Jadranskog mora, bez plovnih rijeka koje bi se ulijevale u more. Pitke vode ondje ni izdaleka nije bilo dovoljno da bi se omogućila održiva gušća naseljenost i veći stočni fond. Međutim, bili su to problemi s kojima su se suočavali svi južnoslavenski narodi, s izuzetkom vardarsko-egejski integriranih Makedonaca, koji ih većim dijelom XIX stoljeća nisu ni bili u mogućnosti postaviti, tim manje što su kao osmanski podanici sve do 1912/1913. godine bili suočeni s bugarskim i srpskim, ali i grčkim i albanskim izazovima. Ako je postojala geografska osnova južnoslavenskog/jugoslavenskog pitanja, ona je mogla biti u vezi s problemima transverzalnog i longitudinalnog modernizacijskog i nacionalnointegracijskog umrežavanja prostora sjeverno i južno od srednjoeuropsko-jadranskih razdjelnica, između podunavskih i jadranskih areala, u pretežno planinskim predjelima Balkanskog poluotoka.

Ideolozi južno/jugoslavenske suradnje gospodarsku podlogu jugoslavenstva tražili su prvenstveno u agrarnoj ekonomici, a ako su i anticipirali industrijalizaciju gospodarstva, mnogo više pozornosti posvećivali su državi nego poduzetništvu, mnogo više strahu od masovne pauperizacije nego tranzicijskim procesima ka kapitalističkoj ekonomici. K tome, agrarna ekonomika i ruralna kultura dominantne su u južnoslavenskim društvima sve do socijalističke modernizacije i napose industrijalizacije u drugoj polovini XX stoljeća, ali su tipovi društava i gospodarstava bili vrlo različiti, od habsburških nasljednih zemalja na

sjeverozapadu, do plemenskih zajednica na jugoistoku i klasičnih osmanskih podložničkih odnosa transformiranih čiftlučenjem, te agrarne ekonomike i ruralne kulture slobodnih seljaka u tradicionalnim društvenim zajednicama u autonomnoj/nezavisnoj Srbiji. Na tim je osnovama bilo vrlo teško projicirati bilo kakvu zajedničku stabilnu južnoslavensku državu. Ideolozi južno/jugoslavenske suradnje stoga su zagovarali drugačiji pristup. Njemački *Drang nach Südosten*, talijanski iredentizam, kao i svi drugi veliki nacionalni programi južnoslavenskih susjeda bili su više nego dovoljan razlog da se vitalne zajedničke interese, presudne za njihovu budućnost, brani zajednički, u jugoslavenskoj državi, bilo u granicama Habsburške monarhije, bilo izvan granica. Nakon Balkanskih ratova 1912. i 1913. godine, koji su započeli i kao reakcija na rat Italije protiv Osmanskog carstva, pitanje se zaoštrilo do kraja, ali je rasplet ovisio o velikim silama, koje su ionako bile na njega spremne zbog brojnih drugih svojih interesa.

Uoči 1914. godine Jovan Skerlić (Beograd, 20. avgust 1877 – Beograd, 15. maj 1914) bio je jedan od srpskih ideologa integralnog jugoslavenstva, kao južnoslavenskog odgovora na izazove "doba imperija", ali i kao jamstva uspješne vesternizacije, zagovarajući – među ostalim – kompromisnu jezičnu unifikaciju (novoštokavska ekavština plus latinica). Kao jedan od najvećih autoriteta u srpskoj kulturi, doista nije bio bez utjecaja na politička opredjeljenja brojnih, posebno omladine.

Za razliku od Skerlića, njegov suvremenik Dimitrije Tucović (Gostilje na Zlatiboru, 13. maj 1881 – Vrače Brdo kod Lazarevca, 20. septembar 1914), marksist i socijaldemokrat, dosljedan je protivnik bilo kakvih transnacionalnih projekata koji legitimiraju hegemoniju jednog naroda nad drugim. U svom djelu *Srbija i Arbanija. Jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije* (Beograd 1914) proročanskim riječima započeo je ovo svoje djelo: "Arbanskim pitanjem pozabavili smo se ovde nešto potpunije više iz praktičnih potreba nego iz teoriskoga interesa. Arbanska

politika naše vlade završena je porazom koji nas je stao velikih žrtava. Još veće žrtve nas čekaju u budućnosti. Zavojevačkom politikom srpske vlade prema arbanaskom narodu stvoreni su na zapadnoj granici Srbije takvi odnosi da se u skoroj budućnosti mir i redovno stanje teško mogu očekivati. U isto vreme Arbanija je tom politikom gurnuta u naručja dve na zapadnom Balkanu najzainteresovanije velike sile, a svako učvršćivanje uticaja ma koje kapitalističke države na Balkanskom poluostrvu predstavlja ozbiljnu opasnost po Srbiju i normalan razvitak svih balkanskih naroda". On je također bio duboko uvjeren da se odnosi među južnoslavenskim i balkanskim narodima moraju razvijati na (kon) federativnim osnovama i, dakako, dugoročno zajamčiti socijalističkim preobražajem sviju njih. Međutim, ratni finale bio je takav da je država Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca postala problem čim je bila stvorena, kako unutar svojih granica, tako izvan njih.

Nijedna država stvorena u versajskom poretku nakon 1918. godine nije bila (kon)federacija. Iako su ključni akteri tog poretka bile liberalne demokracije (Sjedinjene Američke Države, Velika Britanija i Francuska), praktički nijedna novostvorena država – s uvjetnim izuzetkom Čehoslovačke Republike – nije bila liberalna demokracija. Premda su sve nastale iz iskustva života u multinacionalnim imperijima, nijedna nije dosljednije respektirala imperative multinacionalnosti. Još nešto. Vajmarska Njemačka bila je konstitucionalno neusporedivo više centralizirana nego što je to bio *Deutsches Reich* (jedinstvena vojska, centralizacija fiskalnih ovlasti itd): "Njemačka Republika iz 1919. bila je stoga potencijalno mnogo jača nego što je Carstvo iz 1871. ikada bilo". (Simms 2016: 287) Svi koji su sudjelovali u stvaranju jugoslavenske države kao države u smislu Wilsonovih načela stoga su očito bili u zabludi, jer je jedina formula koja ju je u građanskom smislu mogla činiti održivom bila federalna, dakle ona koju sile pobjednice nisu preporučivale čak ni pobijeđenoj Njemačkoj. Imajući na umu da je Drugi svjetski rat u mnogim svojim aspektima bio nastavak

Prvog svjetskog rata, jugoslavenska država bila je anomalija. Njezina rekonstrukcija bila je moguća samo na radikalno drugačijim pretpostavkama.

John Lampe je 1996. objavio sintezu *Yugoslavia as history. Twice there was a country* (1996), podsjećajući čitatelje da je jugoslavenska država bila nestala 1941. godine, da bi nakon ratnog pakla 1941–1945. godine bila obnovljena te 1991/1992. ponovo nestala u vrtlozima rata i nasilja 1991–1995. godine. Tim je istraživački intrigantnije pitanje, kako je uopće bilo moguće nakon svega što je opteretilo odnose među ljudima i narodima Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca/Kraljevine Jugoslavije od 1918. do 1941. godine, te jezivo ljudski sunovratilo okupirane jugoslavenske zemlje od 1941. do 1945. godine obnoviti Jugoslaviju kao saveznu državu s hegemonijom Komunističke partije Jugoslavije/Saveza komunista Jugoslavije.

Paradoks je bio tim veći što su jugoslavenski komunisti bili jedini koji su nakon kapitulacije Vojske Kraljevine Jugoslavije u travnju 1941. godine, u procesu konstituiranja okupacijskih i kolaboracijskih poredaka, deklarirali svoju volju da posvuda predvode otpor protiv okupacije i kolaboracije za obnovu Jugoslavije kao zajednice naroda. Naime, oni su bili zabranjeni i doslovno stavljeni izvan zakona Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca 1920/1921. godine, te izloženi državnom teroru, ali i proskribirani u dominantno antikomunističkom javnom mnijenju, uključujući opozicijsko. Godine 1941. bili su i brojčano jedva uočljiva veličina. Nitko tko je išta o njima znao nije mogao jedino sumnjati da njihova opredijeljenost za oružani otpor nije bila restauracijske, nego revolucionarne inspiracije. "Nikada više povratka na staro!", bila je poruka svima onima koje se pozivalo da im se pridruže. Bila je to poruka s kojom su se u konačnici mogli identificirati svi oni koji su se u Jugoslaviji osjećali prevarenim, izdanim itd, a koji nisu isključivali mogućnost nekog boljeg, pravednijeg svijeta. Druga poruka, "bratstvo i jedinstvo", jednako je tako bila upućena svima

koji su se zbog bilo čega osjećali marginaliziranima, uskraćenim u svojim ljudskim, građanskim i nacionalnim pravima, a koji nisu dovodili u pitanje ista takva prava drugih. Alternativa je bila toliko radikalna da narodnooslobodilački otpor okupaciji i kolaboraciji nije mogao ne biti opterećen marginama građanskog rata. Koliko god komunistički inspirirana narodnofrontovska mobilizacija bila inkluzivna, morala je biti selektivna da ne bi izgubila svoju vjerodostojnost. Kočnice su prvi put ozbiljno popustile u vrijeme "Pobjede". Revanš nad pobijeđenima, koliko god bio ograničen, imao je dalekosežne posljedice, kao i svaka druga represivna kampanja, s ljudskim žrtvama ili bez njih, koja je slijedila sve do ratnog raspada SFR Jugoslavije. Iako je socijalistička Jugoslavija s mnogih modernizacijskih stajališta ostvarila vrijednosti koje su civilizacijski bile bez presedana u povijesti južnoslavenskih naroda, nije stvorila političku kulturu i politički sistem koji bi mogli biti sposobni izdržati krizne pritiske iznutra i izvana.

Lampeovim napomenama možemo dodati i *post scriptum*, tj. godinu 1999. kao i brojne druge fenomene na "Zapadnom Balkanu", u "regiji", koji nas još uvijek suočavaju s tjeskobnim neizvjesnostima. Tragedije i traume, svakidašnjica su milijuna ljudi, nekadašnjih građana SFR Jugoslavije, a svakovrsne tranzicije iz proskribiranog "jednoumlja" kao da nemaju kraja. Dok su Slovenija i Hrvatska uspjele postati članicama Europske unije, veliko je pitanje kada će bilo koja druga država nastala ratnim raspadom Jugoslavije ući u njezino članstvo, iako to sve one većinski žele. Istovremeno su sve prepoznatljiviji obrisi repriznog pretvaranja "Zapadnog Balkana" u globalno poprište imperijalnih konfrontacija. Na Balkanu ništa novo.

Bibliografija

1. Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Ithaca – London 1984.
2. Ivan Belostenec, *Gazophylacium, seu latino-illyricorum onomatum aerarium*…, sv. 1.–2., Zagreb 1740. /pretisak: Liber – Mladost, Zagreb 1972./
3. Ivan Božić – Sima Ćirković – Milorad Ekmečić – Vladimir Dedijer, *Historija Jugoslavije*, Beograd 1972.
4. Marie-Janine Calic, *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*, München 2010.
5. Florin Curta, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, C. 500–700*, Cambridge University Press, 2001.
6. Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd 1987.
7. Vasa Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji Xix veka*, Beograd 1958.
8. Sima Ćirković, *Srbi među europskim narodima*, Zagreb 2008.
9. Sima Ćirković – Rade Mihaljčić, *Enciklopedija srpske istoriografije*, Beograd 1997.
10. Danijel Dzino, *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformation in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*, Brill, 2010.
11. Srećko Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijsko razdoblje, 1463–1804*, Mostar 1999.
12. Dimitrije Đorđević, *Ogledi iz novije balkanske istorije*, Beograd 1989.
13. Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, sv. I–ii, Beograd 1989.
14. Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*, Zagreb 2013.
15. Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973.
16. Mirjana Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906–1907*, Beograd 1960.
17. *Historija naroda Jugoslavije*, sv. I–ii, Beograd – Zagreb – Ljubljana 1953., 1960.
18. Egidio Ivetic, *Jugoslavia sognata. Lo jugoslavismo delle origini*, Milano 2012.
19. Reinhart Koselleck, *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*, Stanford University Press, 2002.
20. Stipe Kutleša (gl. ur.), *Filozofski leksikon*, Zagreb 2012.
21. John Lampe, *Yugoslavia as history. Twice there was a country*, Cambridge University Press, 1996.
22. *La perception d'Europe – Percepcija Europe*, Litteris, Zagreb 2009.

23. Vladimir MAŽURANIĆ, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, Drugi dio P–Ž, Informator, Zagreb 1975. ("Slavonija", str. 1324–1325; "Slovênin", str. 1329–1330)
24. Branko NADOVEZA, *Balkanski socijalisti i Balkanska federacija*, Beograd 1997.
25. Viktor NOVAK, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva (1390–1930)*, Beograd 1930.
26. Mavro ORBINI, *Kraljevstvo Slavena* (prevela Snježana Husić), Zagreb 1999.
27. Latinka PEROVIĆ, *O istoriografiji i istoriji levice u Srbiji* (*http://pescanik.net/levica-u-srbiji* /26. 3. 2017./)
28. Branko PETRANOVIĆ, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991.
29. Branko PETRANOVIĆ, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd 1993.
30. Branko PETRANOVIĆ – Miodrag ZEČEVIĆ, *Jugoslavenski federalizam. Ideje i stvarnost*, Beograd 1987.
31. Janko PLETERSKI, *Nacije Jugoslavija revolucija*, Beograd 1985.
32. Drago ROKSANDIĆ, *Etnos, konfesija, tolerancija*, Zagreb 2004.
33. Drago ROKSANDIĆ, *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*, Zagreb 1991.
34. Drago ROKSANDIĆ, *Srpska i hrvatska povijest i 'nova historija'*, Zagreb 1991.
35. Drago ROKSANDIĆ, *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti, 1500– 1800*, Zagreb 2003.
36. Drago ROKSANDIĆ, *Vojna Hrvatska – La Croatie militaire: Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809–1813)*, sv. I.–II., Zagreb 1988.
37. Jovan SKERLIĆ, "Istočno ili južno narečje?", *Srpski književni glasnik*, br. X, 1913.
38. Petar SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knjiga treća, Zagreb 1973. (v. "Slàvēn", str. 281–281)
39. Nikša STANČIĆ, "Jugoslavenska (jugoslovenska) i južnoslavenska (južnoslovenska) ideja", u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 6/Jap–Kat, Zagreb 1990., str. 128–144.
40. Đorđe STANKOVIĆ, *Nikola Pašić i stvaranje jugoslovenske države*, Beograd 1984.
41. Trajan STOJANOVIĆ, *Balkanski svetovi: Prva i poslednja Evropa*, Beograd 1997.
42. Holm SUNDHAUSEN, *Experiment Jugoslawien. Von der Staatsgründung bis zum Staatszerfall 1918–1991*, Mannheim 1993.

43. Holm Sundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd 2008.
44. Dragovan Šepić, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914–1918*, Zagreb 1970.
45. Dragovan Šepić, *Pisma i memorandumi Frana Supila (1914–1918)*, Beograd 1967.
46. Jaroslav Šidak (gl. ur.), *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, sv. I, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb 1969.
47. Jaroslav Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti u Xix stoljeću*, Zagreb 1973.
48. Jaroslav Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848–49*, Zagreb 1979.
49. Josip Šipuš, *Temelj žitne trgovine* (priredio i obradio Ivan Erceg / preveo Mijo Lončarić), Karlovac 1993.
50. Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919*, Zagreb 1920.
51. "Slawentum", "Deutschtum" (*http://www.duden.de/rechtschreibung/Deutschtum /4*. 2. 2017./)
52. "Slaveni | Hrvatska enciklopedija" (*http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=56587* /5. 2. 2017/).

II

Jugoslovensko iskustvo u nacionalnim perspektivama

Bošnjaci, Hrvati i Srbi u Bosni i Hercegovini i u Jugoslaviji

U stalnom procepu

HUSNIJA KAMBEROVIĆ

U javnom diskursu u Bosni i Hercegovini, u vrijeme kada se raspravlja o evropskim integracijama, često se gradi narativ da se Bosna i Hercegovina ne uključuje u Evropu nego se tamo vraća, odakle je ulaskom u jugoslavensku državu 1918. "istrgnuta". Sličan narativ je bio primjetan i u Hrvatskoj i Sloveniji, pa je možda otud i prenesen u Bosnu i Hercegovinu. Doista, šta se dešavalo sa Bosnom i Hercegovinom od 1918. do 1992. i da li je ona 1918. istrgnuta iz Evrope, gdje je kao sastavni dio Habsburške monarhije provela posljednje decenije XIX i prve decenije XX stoljeća? Da li se BiH 1918. vratila na Balkan, gdje je bila do 1878. i odakle se početkom XXI stoljeća pokušava intergirati u Evropu ili, u skladu sa tim novim narativom, ponovo pokušava "pobjeći" u Evropu? Kakva su u tom smislu iskustva Bošnjaka, Hrvata i Srba sa Jugoslavijom i kakva se sjećanja na Jugoslaviju grade u Bosni i Hercegovini?

IZMEĐU DRŽAVE SHS I KRALJEVSTVA SHS

Iskustva Bošnjaka, Hrvata i Srba u Jugoslaviji su različita. Bošnjaci i Hrvati su 1918. ušli u Jugoslaviju nakon višestoljetnog iskustva života u višenacionalnim carstvima, od kojih su Bošnjaci doživljavali Osmansko carstvo kao svoje carstvo, dok su Hrvati u najvećoj mjeri doživljavali da Habsburška monarhija predstavlja najbolji okvir za hrvatske nacionalne interese u cjelini. Bosanski Srbi su uglavnom, gajili negativna sjećanja na oba ta carstva, pa je ulazak u Jugoslaviju za njih značio uspostavu državnog okvira kojega su oni smatrali najpogodnijim za srpske nacionalne interese u cjelini. Čini se da je to i polazna pozicija bošnjačkog, srpskog i hrvatskog razumijevanja samog čina stavaranja jugoslavenske države 1918. godine. "Bošnjak nije nikada ni s čim zadovoljan. On je od tri dijela. Što je Hrvatu pravo, muslimanu i Srbinu nije poćudno, a vrijedi i obratno. Muslimani su za neku autonomiju i priključenje Ugarskoj, u najmanju ruku većina njih, Srbi su u sebi za neku srpsku državu, a Hrvati za to da se priključe Hrvatskoj", izjavio je general Stjepan Sarkotić, šef Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu prilikom audijencije kod cara Karla u proljeće 1918. godine.

Ipak, iako je teško utvrditi šta je bila stvarna volja naroda u Bosni i Hercegovini u vrijeme stvaranja jugoslavenske države, moguće je barem približno odrediti stavove političkih elita (ili onoga što se danas zamišlja da je bila elita) prema tom činu.

Koncem Prvog svjetskog rata muslimanska politička elita bila je posve dezorijentirana. Dok je bilo sasvim izvjesno da se historijski procesi odvijaju u pravcu raspada velikih monarhija, pa time i Habsburškoga casrtva, i stvaranja novih država, muslimanski političari su 1917. podnijeli austrijskom caru Karlu Memorandum u kojem su maštali da Bosna i Hercegovina može zauzeti posebnu autonomnu poziciju u okviru Monarhije! Kad su svi radili na stvaranju nove države, uključujući i dio muslimanskih mladića koji su se, uvučeni od raznih struktura iz Srbije, već ranije bili priključili

omladinskim pokretima koji su težili rušenju Monarhije, glavnina muslimanskih političara je budućnost Bosne i Hercegovine vidjela u Monarhiji koja se raspada. Tek u septembrun 1918. njihovi političari će prihvatiti jugoslavensku ideju i uskočiti u voz koji ih je odveo do proglašenje jugolavenske države 1918. godine. Nakon dugog lutanja i nesnlaženja tokom Prvog svjetskog rata, i tavorenja na političkoj margini tokom procesa stvaranja te države, ta elita je konačno u jesen 1918. uspjela detektirati glavni pravac u kojem se odvijaju historijski procesi, te je prihvatila činjenicu stvaranja nove države. Ostalo je zabilježeno da je reis-ul-ulema Džemaludin ef. Čaušević, muslimanski vjerski poglavar, već 1917. prilikom susreta sa dr Antonom Korošecom izjavio kako podržava stvaranje jugoslavenske države izjavivši: "Radite šta znate, ja ću pomoći svaki rad koji našem narodu donosi slobodu. Dosta mi je naše, turske i njemačke vlade". Stavovi vjerskog lidera bili su kompatibilni sa stavovima muslimanskih političkih aktivista, koje su sami događaji faktički ugurali u jugoslavenski voz. Ostalo je zabilježeno svjedočanstvo jednog analitičara iz Sarajeva koji je pisao da su Muslimani iskazivali određene strahove za svoju budućnost u novoj, jugoslavenskoj državi, a ti strahovi su, prema tom izvještaju, rezultat i činjenice da su imali dugu tradiciju borbe za autonomiju Bosne tokom historije kada su se "očajnički (...) borili protiv ulaska stranih trupa u Bosnu, ali i protiv nizama i reforama", što su pokazali i borbom protiv ulaska austrijskih trupa 1878. pa nije nikakvo čudo što je dio njih sa zebnjom u srcu očekivao ulazak srpske vojske "jer su zavedeni držali, da je i to tuđinska, okupatorska vojska". Osim toga, često se u literaturi kao argument za opravdanost strahova Muslimana za život u jugoslavenskoj državi navodila navodna izjava Stojana Protića da će se muslimansko pitanje u jugoslavenskoj državi vrlo jednostavno riješiti: "Kad pređe naša vojska Drinu, dat ćemo Turcima dvadeset četiri sata, pa makar i četerdeset i osam, vremena, da se vrate u pradjedovsku vjeru, a što ne bi htjelo, to posjeći, kao što smo u svoje vrijeme

uradili u Srbiji". Premda je vrlo uvjerljivo dokazano da je riječ o izmišljenoj izjavi, ona se u kriznim razdobljima bosanskohercegovačke historije iznosila na historijsku pozornicu kao navodni sasvim jasan dokaz kako je Muslimanima Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj državi od samog početka namijenjena stradalnička pozicija.

No, muslimanska elita je te strahove prevazišla i odmah je nakon ulaska srpskih trupa u Bosnu i Hercegovinu početkom novembra 1918. u njihovu čast u prostorijama Oficirskog doma u Sarajevu priredila poseban i veličanstven banket kojem je, uz "jela (...) iz bosansko-muslimanske kuhinje, vrlo dobro zgotovljena i posluživana", prisustvovao "cvijet muslimanskog građanstva i inteligencije", uz brojne druge goste društvenog života Sarajeva.

Hrvatska politička elita u Bosni i Hercegovini, koja je dugo vremena maštala o trijalističkom uređenju Habsburške monarhije, nakon što se ta ideja pokazala nerealnom, a jugoslavenska ideja dominantnom, također se uključila u proces ujedinjenja Bosne i Hercegovine u jugoslavensku državu izvan okvira Monarhije. Sve hrvatske političke grupe, uključujući i vodeće krugove Katiličke crkve u Bosni i Hercegovini, podržali su jugoslavensko rješenje, a hrvatski političari iz Bosne i Hercegovine, skupa sa srpskim političkim predstavnicima, to su jasno iskazali i prilikom susreta sa bivšim ugarskim predsjednikom vlade grofom Istvanom Tiszom u septembru 1918. kada su se posebnim memorandumom izjasnili za jugoslavensko ujedinjenje. Ubrzo je i Katolička crkva u BiH, u posebnoj poslanici pozvala vjernike i svećenstvo "na lojalnost novim vlastima", a ulazak srpskih vojnih trupa u Bosnu i Hercegovinu nije okarakteriziran kao čin vojne okupacije: "Neka se narod od toga ne plaši. Rastumačiti mu treba, da nije to nikakva neprijateljska okupacija, već da su došle srpske čete na molbu naših vlasti, da zapriječe pljačkanja i druga bezakonja (...)"

Srpski politički i vjerski lideri su najaktivnije radili na ujedinjenju Bosne i Hercegovine sa Srbijom u zajedničku državu.

Rascijepljena između ideja ujedinjenja sa Srbijom u jedinstvenu srpsku državu i šireg jugoslavenskog ujedinjenja, srpska politička elita u Bosni i Hercegovini je podržala ovo drugo rješenje. Srpski predstavnici iz Bosne i Hercegovine su bili uključeni u rad Jugoslavenskog odbora u inozemstvu, a u samoj Bosni i Hercegovini nekoliko istaknutih srpskih političara, među kojima su najaktivniji bili Vojislav Šola, Šćepan Grđić i Danilo Dimović, radili su na približavanju sa svojim hrvatskim pandanima (Jozo Sunarić, Đuro Džamonja, Vjekoslav Jelavić i drugi) i jačanju jugoslavenskog pokreta. Ostvarenjem te ideje koncem 1918. ispunjen je cilj srpske političke elite o stvaranju velike države koja će u sebi objedinjavati najveći dio balkanskih Srba. “Bilo Srećno i od Boga Blagosloveno i napredno novo oživotvoreno naše kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca”, izjavio je sarajevski mitropolita Evgenije Letica 5. decembra 1918. izražavajući radost zbog stvaranja jugoslavenske države.

Sve u svemu, bez obzira na određeni doprinos, te pred kraj tog procesa i male grupe muslimanskih političara oko tada mladih i nedovoljno afirmiranih i utjecajnih Mehmeda Spahe i Halid-bega Hrasnice, stvaranju jugoslavenske države, Bosna i Hercegovina nije bila važan činilac u procesu stvaranja te države 1918. godine. Osim toga, ni njen ulazak u jugoslavensku državu 1918. nije se desio po modelu Vojvodine i Crne Gore, koje su se najprije ujedinile sa Srbijom, a potom sa Hrvatskom i Slovenijom. Bosanskohercegovački ulazak u jugoslavensku državu išao je posrednim putem – preko Države Slovenaca, Hrvata i Srba koja je objedinjavala Sloveniju, Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. Ova tvorevina, premda je u sebi sadržavala pojam “država”, tokom oktobra i novembra 1918. funkcionirala je bez međunarodnog državnog suvereniteta i imala je više karakter provizorija nego stvarne državne organizacije. No, imala je uspostavljene institucije provizorne vlasti, i u tim institucijama bili su i predstavnici iz Bosne i Hercegovine. Odbor Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba,

koji je konstituiran u Zagrebu 5. oktobra 1918, a u čijem stvaranju su iz Bosne i Hercegovine sudjelovali srpski i hrvatski političari (Danilo Dimović, Đuro Džamonja, Kosta Majkić, Jozo Sunarić i Vojislav Šola), obratio se srpskim i hrvatski liderima u BiH konstatirajući da je predviđeno da Bosna i Hercegovina ima 18 poslanika u Plenumu Vijeća (8 Srba, 4 Hrvata i 6 Muslimana). Ipak, od 6 planiranih u Plenum su ušla samo dva Muslimana (Hamid Svrzo Mehmed Spaho), a kasnije je kooptiran i dr Halid-beg Hrasnica.

U Bosni i Hercegovini je stvoreno Narodno vijeće SHS (NVSHS) za Bosnu i Hercegovinu. Postoji puno nejasnoća oko tačnog datuma osnivanja ovog vijeća, ali je to sigurno bilo prije 24. oktobra 1918. kad Glavni odbor (GO) Narodnog vijeća SHS za BiH inicira osnivanje teritorijalnih odbora Narodnog vijeća za BiH. Predsjednik Glavnog odbora Vijeća za BiH je bio Gligorije Jeftanović, a potpredsjednici Jozo Sunarić i Halid-beg Hrasnica. Na prijedlog GO NV SHS za BiH, Središnji odbora NV SHS u Zagrebu je 30. oktobra 1918. zaključio da se "Predsjedništvo vlade Narodnog vijeća S.H.S. u Zagrebu, imade (...) staviti u dodir sa (...) Narodnim Vijećem u Sarajevu glede imenovanja vlade". Na ovoj je sjednici Svetozar Pribićević izvijestio da je dobio od Atanasija Šole iz Sarajeva obavijest da "čekaju na odluku Narodnog vijeća da preuzmu vlast". Nakon toga je Središnji odbor na sjednici 3. novembra primio k znanju i dao odobrenje za imenovanje "autonomnih vlasti (...) u Bosni", što znači da je Narodna vlada za BiH u međuvremenu formirana. Vlada je imala 11 povjereništava – ministarstava, čiji predsjednik je bio Atansije Šola U vladi je bilo 6 Srba, 4 Hrvata i jedan Musliman. Ova je vlada 1. novembra formalno preuzela vlast u Bosni i Hercegovini od Stjepana Sarkotića, a već 3. novembra je imenovala posebno izaslanstvo s ovlaštenjima da u Višegradu razgovara sa zapovjednikom srpske vojske o ulazi srpskih trupa i uspostavi reda i mira u BiH, u vremenu kada se stara vlast raspadala, a nova je teško mogla efikasno funkcionirati. Srpske trupe su već 6. novembra 1918. stigle u Sarajevo.

Zanimljivo je pratiti odnos koji je vladao između Narodne vlade za BiH i Narodne vlade SHS u Zagrebu. Kada je donesena odluka o stvaranju vlade NV SHS za BiH, Matko Laginja, političar, pravnik i povjerenik NV SHS za Istru, izjavio je da se institucije vlasti u državi SHS moraju pokoravati središnjoj vladi u Zagrebu, i posebno apostrofirao vladu u BiH, te tom prilikom izjavio: "Bosanska vlada može biti samo povjereništvo središnje vlade. Posebne vlade ne smije postojati". Da li je bilo baš tako?

Nakon što je povjerenik za narodnu odbranu u Narodnoj vladi SHS u Zagrebu, dr Mate Drinković, poslao u Bosnu dio oficira sa zadatkom da organiziraju vojsku, koja bi dobila zadatak i da "uzdržava mir i red", dobio je hitar odgovor iz Sarajeva: Na sjednici Narodne vlade za BiH 10. novembra 1918. odgovoreno mu je da ti oficiri nemaju šta tražiti u BiH, jer su oni već pozvali srpsku vojsku i njenog komandanta vojvodu Stepu Stepanovića, čije su trupe već ušle u BiH i uspostavljaju red i mir. Zbog toga, Vlada iz Sarajeva vraća te oficire, s prijedlogom Vladi u Zagrebu da "izvolite s njima raspoložiti za održanje mira i reda u onim jugoslavenskim krajevima, gdje to potrebno bude". Neke oficire koji su stigli u Sarajevo po naredbi Vlade iz Zagreba, odnosno ministra za narodnu odbranu dr Mate Drinkovića, Vlada u Sarajevu će staviti na raspolaganje "oružništvu", ili dodijeliti komandantima srpske vojske. Vlada u Sarajevu je zaključila i da bi čak organizacija bilo kakve vojske u BiH bila loše prihvaćena u narodu, pa "s toga mislimo, da u ovom momentu sa organizacijom vojske ne treba ni pokušavati. Mir i red održavaće kod nas odredi srpske vojske". Na kraju se moli Vlada u Zagrebu "da prije nego što ovakove važne odredbe" pošalje, zatraži "sporazum sa Narodnom Vladom za Bosnu i Hercegovinu ili bar sa članom Narodnog vijeća iz Bosne i Hercegovine, koji se u Zagrebu nalazi, da bi se na taj način izbjegao svaki nesporazum".

Ovdje se može vidjeti koliko se Vlada u Sarajevu oslanjala na srpsku vojsku, ali je ipak njen ulazak u jugoslavensku državu 1918.

bio kroz Državu Slovenaca, Hrvata i Srba, a ne izravnim ujedinjenjem sa Srbijom, što je srpska Vlada predlagala. Ostali su brojni pisani tragovi o tim namjerama srpske Vlade da Bosna i Hercegovina izravno proglasi ujedinjenje sa Srbijom, a ne kroz Državu Slovenaca, Hrvata i Srba, ali i niz telegrama što su ih lokalne vlasti upućivale srpskoj Vladi o izravnom prisajedinjenju sa Srbijom neovisno o stavovima Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS u Zagrebu. To su neki naučnici navodili kao argument o oduševljenju naroda u BiH ulaskom srpskih trupa i izglednim ujedinjenjem u jugoslavensku državu.

SUOČAVANJE SA NOVOM REALNOŠĆU

Samo proglašenje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca 1. decembra 1918. u širim narodnim masama u Bosni i Hercegovini nije praćeno velikim manifestacijama oduševljenja, a ostaje i sporno koliko je ta vijest bila poznata običnim ljudima. Činjenica da su iz nekih krajeva Bosne i Hercegovine telegrami o izravnom ujedinjenju sa Srbijom upućivani u Beograd i poslije 1. decembra, dakle nakon proglašenja nove države, ostavlja dovoljno prostora za razne interpretacije ne samo o piscima tih telegrama nego i o stvarnom stanju na terenu nakon proglašenoga ujedinjenja. Obični ljudi su imali drugih probema: srpski seljaci su koristili vrijeme nestabilnosti i nedovoljno efikasne vlasti da maltretiraju zemljoposjednike i otimaju njihovu zemlju, muslimanski zemljoposjednici su tražili način da zaštite svoje živote, a obični ljudi su gledali kako da prežive hladnu i gladnu zimu.

Ipak, to je otvorilo pitanje položaja pojedinih vjerskih i nacionalnih zajednica, ali i Bosne i Hercegovine kao cjeline, u novostvorenoj jugoslavenskoj državi. Formalno, ravnopravnost svih vjerskih zajednica je bila zagarantirana, ali je trebalo proći puno vremena da se na terenu ta ravnopravnost i stvarno pokaže. Politički utjecaj na život i djelovanje vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini bio je prisutan tokom čitavog razdoblja međuratne

Jugoslavije, a agrarna reforma je više pogađala Islamsku vjersku zajednicu i Katoličku nego Pravoslavnu crkvu. Pravoslavna crkva je imala visok stupanj saradnje sa državom, jer su se njihovi pogledi na potrebu centralizacije države podudarali.

Država je najvećim dijelom kontrolirala djelovanje Islamske vjerske zajednice, izuzev tokom prve decenije, kad je ta zajednica zadržala svoj autonomni položaj iz habsburškog doba. Sa svoje strane, Islamska vjerska zajednica je iskazivala odanost državi, što je najočitije iskazao reis-ul-ulema Džemaludin ef. Čaušević prilikom posjete regenta Aleksandra Sarajevu, u septembru 1920. godine izjavivši: "Vaše Kraljevsko Visočanstvo! U ovom svečanom času prva mi je dužnost istaknuti da Muslimani Bosne i Hercegovine imaju najiskreniju ljubav prema Vašem Kraljevskom Visočanstvu a i prema cijelom Vladalačkom Domu Slavne Dinastije Karađorđevića. Ljubav prema domovini nalaže mi da naglasim da Muslimani u Bosni i Hercegovini žele da u uzvišenoj osobi Vašeg Kraljevskog Visočanstva vide izvor potpune jednakosti i ravnopravnosti".

Slično se ponašala i Katolička crkva. Sarajevski nadbiskup Ivan Šarić je prilikom regentove posjete 1920. izrazio odanost bosanskih katolika novoj državi i zalaganje "za što ljepši procvat i za što veću slavu naše mlade i drage Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca". Uprkos tome, rješavanje statusa Katoličke crkve bilo je opterećno brojnim problemima, na šta ukazuje i neuspjeh projekta konkordata sa Vatikanom.

Pojedine zajednice u Bosni i Hercegovini, iako formalno ravnopravne, nakon proglašenja ujedinjenja u jugoslavensku državu suočavale su s različitim izazovima na terenu. Muslimanski zemljoposjednici su pogođeni agrarnom reformom, muslimansko i hrvatsko stanovništvo je trpjelo pljačke i napade, posebno u pograničnim krajevima sa Crnom Gorom, a političke elite, koje su se organizirale u političke stranke na vjerskoj i nacionalnoj osnovi, osim Komunističke partije koja u prvi plan stavlja socijalna, a

ne vjerska i nacionalna pitanja, bile su zaokupljene debatama o broju mjesta u privremenim zastupničkih institucijama, ne toliko zbog uvjerenja da je to pokazatelj stvarnog položaja Bosne i Hercegovine kao cjeline u Jugoslaviji, nego više zbog narativa da će na taj način najbolje braniti vjerske ili nacionalne interese zajednice u čije ime su nastupali. U Privremenom narodnom predstavništvu (PNP) Kraljevstva SHS iz Bosne i Hercegovine su bila 42 poslanika, ali oni nisu nastupali kao jedinstvena delegacija koja bi zastupala interese BiH, nego su zastupali interese svojih stranaka, od kojih su mnoge svoje centrale imale izvan Bosne i Hercegovine. Uz sudjelovanje u Jugoslovenskom klubu (iz Bosne i Hercegovine članovi Jugoslovenske demokratske stranke i Hrvatske pučke stranke), Radikalnom i Narodnom klubu (iz Bosne i Hercegovine poslanici Hrvatske narodne zajednice), bilo je i onih koji su se našli u Klubu poslanika izvan stranaka.

Status Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji definiran je Vidovdanskim ustavom 1921. za čije donošenje su predstavnici bosanskohercegovačkih političkih stranaka dali podršku. Tim ustavom je definiran centralistički ustroj države, a dugo vremena je ostalo predmet diskusije pitanje zbog čega su predstavnici Jugoslavenske muslimanske organizacije, političke stranke koja je uglavnom zastupala muslimanske socijalne, političke i vjerske interese, a koja se izvorno zalagala za federalizaciju države, podržali ovakav izrazito centralistički ustav. Sigurno je da je jedan od preduvjeta za podršku ovakvom centralističkom ustavu bilo i obećanje Vlade da će se prilikom organizacije državne uprave u Bosni i Hercegovini poštivati njene historijske granice, odnosno da će se očuvati teritorijalna kompaktnost Bosne i Hercegovine. To je i učinjeno članom 135. Ustava, ali stilizacija tog člana, u kojem je ipak ostavljena mogućnost da se pojedine općine, ili čak srezovi iz jednih priključe drugim oblastima ako se za to dobije tri petine glasova u Skupštini. Tako je Ustavom, kao i kasnijim Zakonom o podjeli države na 33 oblasti, od kojih se 6 odnosilo na Bosnu i

Hercegovinu u historijskim granicama, bila proklamirana teritorijalna cjelovitost Bosne i Hercegovina, ali istodobno i ostavljena mogućnost za razbijanje te cjelovitosti. To će se doista i desiti 1929. ali ne pozivanjem na tu mogućnost koja je bila ostavljena u ustavu, nego u doba diktature, kad je ustav već bio suspendiran. Tada je prvi put Bosna i Hercegovina u jugoslavenskoj državi teritorijalno rasparčana, i ta je podjela bila prva, u razdoblju između dva svjetska rata koja je u narednom razdoblju u memoriju Bošnjaka ugrađivala Jugoslaviju kao državu koja je izravno suprotstavljena Bosni i Hercegovini. Zakonom o nazivu i podjeli države na upravna područja od 3. oktobra 1929. država je podijeljena na devet banovina, a Bosna i Hercegovina na četiri (Vrbaska, Drinska, Savska i Zetska). Dvije od četiri banovine sjedišta su imala izvan BiH, a u svakoj su muslimani činili manjinu stanovništva (Srbi su činili većinu u tri, a Hrvati u jednoj banovini). Ta činjenica je korištena u kasnijem političkom djelovanju, ali i političkoj propagandi i publicistici, pa čak i u naučnoj literaturu, kako bi se naglasio antimuslimanski i antibosanski smisao ove upravno-političke podjele zemlje, te antibosanska i antimuslimanska dimenzija nove politike integralnog jugoslavenstva. Sigurno je ova podjela bila znak ukidanja pokrajinske posebnosti Bosne i Hercegovine, koja je jedno vrijeme poslije 1918. bila sačuvana, ali je puno važnije bilo ukidanje granice na rijeci Drini, koja se sada našla gotovo u središti Drinske banovine.

Bošnjaci su posebno vodili računa o posebnosti Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata. Od početka postojanja jugoslavenske države, Bošnjaci su imali političku viziju očuvanje cjelovitosti Bosne i Hercegovine, a osnovni nositelj tih ideja je bila Jugoslavenska muslimanska organizacija. Nakon vremena diktature (otvorene i prikrivene), Bošnjaci su sredinom tridesetih godina pokrenuli Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine. Nasuprot ovim autonomističkim idejama koje je zastupala Jugoslavenska muslimanska organizacija, pojavio se i pokret koga je vodio

dio muslimanskih, ali prohrvatski orijentiranih političara, čijim se liderom može smatrati Hakija Hadžić. Pokret su oni vodili u saradnji sa bosanskohercegovačkim Hrvatima, odnosno u okviru Hrvatskog narodnog pokreta na čijem čelu je bio Vladko Maček, a cilj mu je bio, kako je to Maček jedanput izjavio, Bosnu i Hercegovinu ujediniti sa Hrvatskom na temelju hrvatske nacionalne većine (pri tome podrazumijevajući katolike i muslimane kao dio hrvatske nacionalne zajednice), a "ako se to ne bi moglo postići, mogli (bismo) putem kompromisa pristati na to da B-H u cjelini ostane i dobije autonomiju". Na ovoj maglovito nagoviještenoj ideji očuvanja Bosne i Hercegovine kao cjeline, Maček je privukao dio muslimanskih političara nezadovoljnih ulaskom Mehmeda Spahe, lidera Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO) u koaliciju sa Milanom Stojadinovićem sredinom tridesetih godina. Tada je Spaho optuživan da se odrekao autonomističkog programa svoje stranke, premda je i on sam u nekoliko navrata u vrijeme diktature izjavljivao da se Jugoslavija mora federalizirati: "Federacija ili separacija", navodno je jedanput izjavio u razgovoru s britanskim arheologom Arturom Evansom sredinom 1932. godine. No, njegov ulazak u koaliciju sa Stjadinovićem 1936. otvorio je prostor za snažniji nastup na historijskoj sceni muslimanskog ogranka Hrvatske seljačke stranke koji je rješenje jugoslavenske krize vidio u federalizaciji države, ali nije bilo dovoljno jasno u tome, koje bi sve federalne jedinice činile tu državu.

U sukobu dviju koncepcija (centralističke i federalističke) vodeća bošnjačka politička stranka (JMO) je koncem tridesetih godina podržavala srpsko-hrvatske pregovore radi pronalaženja kompromisnog rješenja. Ni slutili nisu da će se taj kompromis naći stvaranjem Banovine Hrvatske koja je formirana faktičkom podjelom Bosne i Hercegovine 1939. godine. Poznati Sporazum Cvetković–Maček ostat će njegovan u memorijalnoj kulturi Bošnjaka kao podmukli srpsko-hrvatski dogovor koji će i koncem XX

i početkom XXI stoljeća oživljavati strahove za sudbinu cjelovite Bosne i Hercegovine.

Dok su se Bošnjaci zalagali za cjelovitost i autonomost Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji, lavirajući između suprotstavljenih srpsko-hrvatskih blokova, i to povremeno podržavajući jedne, a povremeno druge, hrvatski i srpski politički lideri u Bosni i Hercegovini su se dijelili na one koji su bili skloniji ujedinjenju Bosne i Hercegovine sa Hrvatskom i one čija je vizija bila ujedinjenje Bosne i Hercegovine sa Srbijom. Među tim političarima bio je i dio onih koji su se zalagali za očuvanje autonomnosti Bosne i Hercegovine izvan Hrvatske i Srbije, smatrajući to boljim rješenjem nego da izgube dio Bosne i Hercegovine.

RATNE PODJELE I POLITIČKA (DEZ)ORIJENTACIJA

Izbijanjem Drugog svjetskog rata Bosna i Hercegovina se suočila sa novim izazovima. U situaciji još uvijek aktivnog bošnjačkog pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine, koji se odvijao tokom 1939. i 1940. godine, ali unutar kojega su se na terenu još uvijek osjećale određene podjele, u novim ratnim uvjetima došlo je do razbijanje jugoslavenske države, a Bosna i Hercegovina je u cijelosti uključena u Nezavisnu Državu Hrvatsku. Rijeka Drina je ponovo uspostavljena kao granica, ali je kroz unutarnju teritorijalnu podjelu na 12 velikih župa, od kojih su šest u cijelosti, a šest djelimično pokrivale prostor Bosne i Hercegovine, negirana historijska, državno-pravna i političko-teritorijalna cjelina Bosne i Hercegovine. Pet velikih župa su svoja sjedišta imale izvan historijskih granica Bosne i Hercegovine.

Nezavisna Država Hrvatska (NDH) je stvorena kao rezultat razbijanja Jugoslavije u ratu, a narode u Bosni i Hercegovini niko nije pitao šta oni o tome misle. Većina Hrvata i Bošnjaka je prihvatila novostvorenu državu, pa su čak sa oduševljenjem dočekivali i ulazak njemačkih trupa i uspostavu NDH, dok su Srbi imali puno razloga da od samog početka gaje nepovjerenje prema njoj.

Dio muslimanskih političara koji su prije Sporazuma Cvetković–Maček činili Muslimansku organizaciju HSS, nezadovoljni sporazumom i formiranjem Banovine Hrvatske 1939. koja je uključivala samo dio Bosne i Hercegovine, izravno se početkom rata 1941. uključio u ustaški pokret i integrirao u srukture nove vlasti Nezavisne Države Hrvatske, vjerujući da je za Bosnu i Hercegovinu prihvatljivije rješenje uključivanje čitave Bosne i Hercegovine u NDH nego podjela u kojoj jedan dio pripada Banovini Hrvatskoj a drugi ostaje rezerviran za srpski dio jugoslavenske države. Dio ih je, pak, od početka razmišljao o nekoj vrsti autonomije, te je u tom smislu već u aprilu, u suradnji sa dijelom srpskih aktivista, jedna delagacija ohrabrivala reis-ul-ulemu Fehima Spahu da pokrene akciju kod njemačkih vlasti, kako bi BiH stekla neku vrstu autonomije u okvirima novog svjetskog poretka. Ova prva akcija za autonomiju imala je nesretan epilog: srpski članovi delegacije su ubijeni, a muslimanski oštro upozoreni od vlasti NDH da se ne bave antidržavnim aktivnostima. Kasnije će se ova autonomistička iskra razviti do još uvijek zagonetnog Memoranduma poslanog, navodno, izravno Hitleru koncem 1942. u kojem se traži autonomija BiH izvan NDH. Sve to je, ipak, bio samo pokazatelj nesnalaženja Bošnjaka u ratu, njihove velike podijeljenosti, pripadnosti raznim političkim i vojnim formacijama. Veoma je široka lepeza bošnjačke raslojenosti na historijskoj sceni u vrijeme Drugog svjetskog rata: od podrške NDH i sudjelovanja u ustaškim, domobranskim i njemačkim vojnim formacijama, sudjelovanja u jedinicama "Jugoslavenske vojske u otadžbini", preko autonomističkog, do partizanskog pokreta koji je ponudio viziju nove Bosne i Hercegovine, ravnopravne članice jugoslavenske federacije. Bošnjačko povjerenje u NDH pokazalo je znake krize već u jesen 1941. iskazane kroz tzv. muslimanske rezolucije, koje su bile pokazatelj krize legitimiteta nove države u bošnjačkim krugovima. Shvativši da ih NDH ne štiti od četničkih pogroma,

muslimansko povjerenje u NDH je sve više slabilo, a oni su se sve brže približavali partizanskom pokretu.

Hrvati u Bosni i Hercegovini su najvećim dijelom uspostavu NDH dočekali kao svoju nacionalnu državu, posebno u zapadnoj Hercegovini gdje su vijesti o tome popraćene "u euforičnom raspoloženju". Dugo vremena je njegovan taj narativ o NDH kao konačno realiziranom tisućljetnom snu stvaranja hrvatske nacionalne države, pa je ta država jednostavno nazivana "našom državom", "hrvatskom državom" i slično. Bio je to rezultat negativnog iskustva sa monarhističkom Jugoslavijom s jedne, ali i obećanja da će nova država biti samo "hrvatska i seljačka", što je bilo prihvatljivo za uši seljaštva, koje je činilo većinu stanovništva, a posebno za seljaštvo u krajevima sa većinskim hrvatskim stanovništvom, kakav je bio prostor zapadne Hercegovine, s druge strane. U krajevima sa etnički izmiješanom strukturom stanovništva, iskustva su bila drugačija. Međutim, narativ o NDH kao hrvatskoj nacionalnoj državi se već tokom rata suočio sa realnošću zločina počinjenih u ime tog tisućljetnog sna, što je, u širem kontekstu odnosa zaraćenih snaga, postepeno raspršilo tu državu koncem rata, mada će se nositelji takvog narativa pojavljivati i decenijama nakon što je Drugi svjetski rat završen.

Za razlika od Hrvata i Bošnjaka, bosanskohercegovački Srbi su od početka iskazivali nepovjerenje i otpor prema NDH, što su već u aprilu 1941. doduše još uvijek prilično plašljivo, iskazivali. Privrženi Jugoslaviji, te izloženi pravnom i faktičkom nasilju, bosanskohercegovački Srbi su odbijali prihvatiti NDH kao državni okvir u kojem bi mogli graditi svoju budućnost. Zbog toga se rano dižu na ustanak: najprije u junu u istočnoj Hercegovini, a potom koncem jula i u ostalim dijelovima Bosne i Hercegovine. Junski ustanak je bio više spontani otpor nasilju, i u njemu su dominantnu ulogu imali bogatiji seljaci, sveštenstvo i srednji građanski sloj, dok su julski ustanak uglavnom organizirali bosanskohercegovački komunisti. U početku je postojala suradnja između ova

dva pokreta, ali se vremenom oni razdvajaju, a dio ustanika koji su sudjelovali u junskom ustanku se uključio u ustaničke redove koje su predvodili komunisti, dok se dio transformirao u četnički pokret. Koncem 1941. stvorena je jasna razlika između partizanskog i četničkog pokreta: prvi su vodili borbu za nove društvo, premda su i sami u toj borbi znali činiti zločine, posebno nad Muslimanima, dok su drugi najmanje vodili računa o Bosni i Hercegovini, vjerujući u poslijeratnu obnovu Jugoslavije sa dominirajućom srpskom ulogom u državi. Kako se rat bližio kraju, partizanski pokret se sve više omasovljavao, između ostalog i zahvaljujući dolasku dijela onih koji su se prije borili protiv partizana i koji su sudjelovali u zločinima protiv Muslimana i Hrvata. To će posijati klicu nepovjerenja među tim narodima u partizanski pokret, što će u kulturi sjećanja posebno doći do izražaja početkom devedesetih godina. Konačan rezultat Drugog svjetskog rata je bilo oko 320.000 ubijenih u Bosni i Hercegovini, od toga oko 164.000 Srba, 75.000 Bošnjaka i 64.000 Hrvata. U ratu je ubijeno i oko 9000 Jevreja.

Sve u svemu, Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini je bio veoma slojevit, u njemu su se svi borili protiv svih, tu je "bilo ukršteno pet frontova – okupatorski, ustaški, četnički, muslimanski, partizanski. Okupatorski front je imao dva krila: jedan su držali Nijemci, drugi Italijani. Od svih zemalja koje su činile jugoslovensku državu, BiH je imala najsloženiju ratnu situaciju". Na kraju je kao pobjednik izašao partizanski pokret koji se nakon bučnih i oštrih rasprava među komunističkom elitom opredijelio za ravnopravnost Bosne i Hercegovine unutar jugoslavenske federacije. Diskusije među najistaknutijim predstavnicima jugoslavenskog komunističkog pokreta o tome kakav status Bosna i Hercegovina treba imati u novoj jugoslavenskoj državi (autonomna i federalna jedinica) jedno vrijeme nisu uopće bile predmet naučnih niti društvenih razmatranja poslije rata, a kad su iznesene na društvenu scenu nisu dobile odgovarajuće objašnjenje shodno

društvenom, vojnom i političkom kontekstu Drugog svjetskog rata, nego su služile kao argument za navodnu antibosansku i antimuslimansku usmjerenost partizanskog pokreta. Istina je, međutim, da su dvojbe jugoslavenskog komunističkog vrha o statusu Bosne i Hercegovine bile rezultat dosljednog slijeđenja sovjetskog modela uređenja države, prema kojem su samo etnički čiste povijesne regije mogle imati status republike dok su etnički mješoviti prostori, poput Bosne i Hercegovine, mogle steći samo status atonomne jedinice u okviru drugih nacionalnih republika. I ta je dvojba, ipak, raspršena tokom 1943. i 1944. kad je na zasijedanjima ZAVNOBiH Bosna i Hercegovina konačno definirana kao federalna jedinica ravnopravna sa drugim republikama unutar jugoslavenske države.

ISKUSTVO U SOCIJALIZMU

Na kraju Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini "pobjednički tabor činile su mase srpskog naroda; Muslimani su zauzeli položaj drugog ešalona, a Hrvati su se našli na začelju (...) Sa starim nasljeđem i novim protivrječnim tendencijama, BiH je ulazila u novo historijsko razdoblje", u kojem je ravnopravnost, koju je formalno stekla u ratu trebalo u stvarnosti isposlovati. Suočena sa centralizacijom jugoslavenske države u prvim decenijama socijalističke Jugoslavije, Bosna i Hercegovina je punu ravnopravnost ostvarila tek koncem šezdesetih godina.

Jednako tako su se i pojedini narodi u samoj BiH suočili sa izazovima očuvanja nacionalne ravnopravnosti proklamirane u ratu. Iako formalno ravnopravni, pojedini narodi u Bosni i Hercegovini, uglavnom zbog događaja u ratu, prolazili su kroz različita iskustva u socijalističkoj Jugoslaviji. Pojedini krajevi sa većinskim hrvatskim stanovništvom, kako pokazuje primjer zapadne Hercegovine, skoro dvije decenije u socijalizmu bili su margnalizirani. Na tzv. mostarskom savjetovanju 1966. vrh bosanskohercegovčkog Saveza komunista je odlučio javno o tome progovoriti i

faktički početi uklanjati hipoteku ustaštva sa stanovništva u tom kraju, čime je otvoren proces integracije zapadne Hercegovine u šire bosanskohercegovačke republičke okvire. Taj proces integracije, međutim, nikada nije do kraja dovršen, a marginalizacija krajeva naseljenih Hrvatima, koja je bila očita nakon rata, u memoriji Hrvata će graditi negativnu sliku prema razdoblju socijalističke Jugoslavije. Na toj negativnoj slici posebno je insistirala hrvatska politička elita iz devedesetih godina koja je naglašavala kako su Hrvati u socijalističkoj Jugoslaviji bili obespravljeni. Naglašavano je stradanje Hrvata neposredno nakon rata i masovna iseljavanja u inozemstvo kao, a početkom sedamdesetih, na primjer, zagrebački *Glas koncila*, koji se distribuirao i po BiH, ističe da se "svaki peti Hrvat nalazi van domovine", te da je žalosno i bolno "pomišljati da taj cvijet i nada hrvatskog naroda mora zarađivati kruh izvan naše lijepe". Kao argument za to posebno je na važnosti dobivala represija prema Hvatima tokom i nakon sloma *Hrvatskog proljeća* sedamdesetih. Jedan od lidera Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) BiH, izjavio je: "Ala smo se mi Hrvati naležali", misleći na to da su mnogi Hrvati u vrijeme socijalističke Jugoslavije mnogo godina proveli u zatvorima. Činjenica je da je udio Hrvata u strukturi stanovništva Bosne i Hercegovine stalno opadao u vrijeme socijalističke Jugoslavije (prema popisu stanovništva 1948. u BiH je bilo 24 odsto, a 1991. oko 17 odsto Hrvata), što je bila posljedica iseljavanja u Hrvatsku, odlaska u inozemstvu (najčešće u Njemačku), ali i većeg demografskog napretka Muslimana.

Osim Hrvata, i Bošnjaci su se poslije rata suočili sa izazovima dovršavanja vlastite nacionalne integracije: Bosanskohercegovački komunisti su početkom šezdesetih godina inicirali proces priznanja muslimanske nacije, tokom šezdesetih se intenzivno odvijala kampanja stvaranja naučne argumentacije, da bi koncem šezdesetih realnost postojanja Muslimana kao nacije bila definitivno priznata u vrhovima bosanskohercegovačke i jugoslavenske komunističke elite. Kasnija osporavanja, posebno tokom

osamdesetih godina, postojanja Muslimana kao nacije bila su u funkciji stvaranja pretpostavki za razbijanje jugoslavenske države i cjelovitosti Bosne i Hercegovine. Uprkos tome što su u Jugoslaviji stekli potpunu nacionalnu afirmaciju, što su postali važan kulturni i društveni faktor, a demografski su značajno uznapredovali (od 30 odsto po popisu 1948. udio Bošnjaka u strukturi stanovništva Bosne i Hercegovine se povećao na 43 odsto prema popisu 1991. godine), bošnjačka politička elita je devedesetih gradila sliku negativnog iskustva u Jugoslaviji. Naglašavala je obespravljenost Muslimana u vrijeme socijalizma, i pri tome, posebno činjenicu da nije priznavan njihov nacionalni identitet, da nisu bili dovoljno zastupljeni u oficirskom kadru u vojsci, policiji i sl; da su bili izloženi raznim talasima nasilja (stradanja nakon Drugog svjetskog rata i suđenja pripadnicima grupe Mladi muslimani – 1947, 1949. i 1983. te težak položaj i iseljavanje Muslimana iz Sandžaka u Tursku, posebno u "vremenu Rankovića") i slično.

Bosanskohercegovački Srbi su iz rata izašli kao najveće žrtve, i na Jugoslaviju su gledali kao na svoj topli dom. Prema mnogim istraživanjima, oni su u Bosni i Hercegovini zauzimali dominantne političke i društvene funkcije dugo vremena u socijalizmu. Narativ o masovnim stradanjima i genocidu davao je dodatna krila srpskim percepcijama vlastitog velikog doprinosa stvaranju jugoslavenske socijalističke države i vlastite odgovornosti za očuvanje te države. Srpski politički lideri u BiH su početkom devedesetih stalno napominjali kako su Srbi bili najveće žrtve u Drugom svjetskom ratu, najveće žrtve u sukobu sa Informbiroom, naglašavali su kako je gubitak demografske većine u BiH rezultat pogrešne politike komunističke elite koja je priznavanjem muslimanskog nacionalnog ideniteta izravno radila protiv srpskih nacionalnih interesa i slično.

Istina je da je udio Srba u strukturi stanovništva Bosne i Hercegovine u vrijeme socijalističke Jugoslavije znatno smanjen (sa 44 odsto stanovništva 1948. udio je smanjen na 31 odsto ukupnog

stanovnitva u Bosni i Hercegovini 1991. godine). Uprkos tome, dominantan broj komunista Srba je čitavo vrijeme postojanja socijalističke Jugoslavije snažno radio na afirmaciji Bosne i Hercegovine kao ravnopravne članice jugoslavenske federacije. Čini se da je najbliže istini uvjerenje da bosanskohercegovački komunistički pokret u cjelini nije bio anacionalan, jer su komunisti radili na afirmaciji i ravnopravnom razvoju nacionalnih identiteta, ali su se protivili izgradnji nadnacionalnog identiteta koji bi mogao srušiti bosanskohercegovačku nacionalnu ravnotežu kao faktora cjelovitosti Bosne i Hercegovine. Primjetno je to bilo tokom šezdesetih i sedamdesetih godina, kad se u pojedinim krugovima pojavljivala ideja promoviranja jugoslavenstva i bosanstva kao nacionalnih identiteta, bosanskohercegovački komunisti su glatko odbili te mogućnosti tvrdnjama da bi to moglo voditi centralizaciji i unitarizaciji zemlje (jugoslavenstvo), odnosno negiranju srpskog i hrvatskog nacionalnog identiteta u Bosni i Hercegovini (bosanstvo).

Dugo vremena bosanskohercegovački komunistički pokret bio je jedinstven u odanosti BiH i Jugoslaviji. Na tom jedinstvu je Bosna i Hercegovina u razdoblju socijalizma modernizirala društvo, ekonomski se razvila, infrastrukturno se integrirala, izgradila naučne i kulturne institucije i otvorila se prema svijetu. Ali je sredinom osamdesetih to jedinstvo pokazalo ozbiljne pukotine, koje su se u drugoj polovici te decenije samo širile i umnožavale, te na koncu, nakon niza afera i političke propagande, privele Bosnu i Hercegovinu strašnom ratu početkom devedesetih godina. Srpska politička elita je početkom devedesetih sve više oči usmjeravala ka Beogradu i polagala nade na očuvanje Jugoslavije kao državnog okvira unutar kojeg se osjećala najsigurnijom za očuvanje svog identiteta. S druge strane, hrvatska i bošnjačka politička elita su, promovirajući narativ o marginaliziranosti Hrvata i Bošnjaka i negativnom iskustvu sa jugoslavenskom državom, faktički

pripremale pripadnike svoje nacije u nemimovnost raspada Jugoslavije koji je uskoro doista uslijedio.

BOSNA I HERCEGOVINA U JUGOSLAVENSKOM FINALU

Kao ni prilikom nastanka 1918. godine Bosna i Hercegovina nije bila nikakav važan faktor ni u procesu nestanka jugoslavenske države tokom devedesetih godina. Na parlamentarnim izborima 1990. vlast u Bosni i Hercegovini su preuzele nacionalne stranke (SDA, SDS i HDZ), a ubrzo nakon izbora pokazalo se da one imaju različite poglede ne budućnost Bosne i Hercegovine i Jugoslavije. HDZ BiH je preferirala jugoslavensku konfederaciju sa labavim vezama pojedinih republika, Srpska demokratska stranka (SDS) BiH se tome protivio i insistirao na "demokratskoj Jugoslaviji uređenoj kao moderna savezna država", dok Stranka demokratske akcije (SDA) nije imala jasnu poziciju, zalažući se "savremenu državu" koja neće biti ni konfederacija, što su predlagali Hrvati, niti federacija, što je bio srpski koncept. Ideje o budućem ustavnom statusu Bosne i Hercegovine i Jugoslavije su vremenom dozrijevale i unutar SDA, što je na kraju rezultiralo prijedlogom Izetbegović–Gligorov o Jugoslaviji kao asimetričnoj federaciji. Kada je i taj prijedlog odbačen, kao i prijedlog o očuvanju krnje Jugoslavije u okviru koje ne bi bilo Hrvatske i Slovenije, vrata izlasku Bosne i Hercegovine iz Jugoslavije bila su širom otvorena, ali je to dovelo do niza novih prepreka koje je na tom putu trebalo savladati. Nenacionalne (ljevičarske) stranke bile su slabe i vlast su držale jedino u Tuzli i Varešu, dok je u svim ostalim dijelovima blok zavađenih nacionalnih stranaka reprezentirao volju građana. To je vodilo urušavanju Bosne i Hercegovine, jer vladajuće političke stranke, među kojima su SDS i HDZ BiH imale pokrovitelje u Srbiji i Hrvatskoj, nisu mogle postići dogovor ni oko jednog važnog pitanja. Debate u republičkoj skupštini su bile vrlo oštre, nabijene nacionalističkom, čak i ratnohuškačkom retorikom, te često i jako primitivne. Na terenu se provodila

strategija razbijanja jedinstva BiH kroz tzv. regionalizacije. Nakon što je većina u Skupštini Bosne i Hercegovine koncem 1991. odlučila definitivno krenuti na put gradnje neovisne Bosne i Hercegovine izvan Jugoslavije, što je potvrđeno na referendumu krajem februara i početkom marta 1992. godine, bilo je sasvim jasno da će taj put biti posut brojnim žrtvama. SDS se suprotstavila nezavisnosti Bosne i Hercegovine, mobilizirala je Srbe na ideji ostanka u Jugoslaviji i odlučila da tu svoju opredijeljenost realizira ratom. Prije izbijanja otvorenog rata, SDS je uz podršku još nekih srpskih manjih stranaka (ali je izostala podrška Srba koji su politički bili aktivni u nenacionalnim strankama) stvorila paralelne srpske institucije, kako u općinama tako i na razini čitave Bosne i Hercegovine. U isto vrijeme je i HDZ BiH organizirala Hrvatsku Zajednicu (kasnije Republiku) Herceg-Bosnu, što je ostavljalo sve manje šanse za očuvanje cjelovite Bosne i Hercegovine izvan Jugoslavije. Ipak, taj je put, u situaciji kakva je postojala početkom devedesetih i kada bosanskohercegovački politički akteri nisu imali nikakve šanse da sami kreiraju i bitnije utječu na povijesne tokove, izveo Bosnu i Hercegovinu na put samostalnih zemalja izvan jugoslavenskog državnog okvira. Na referenduum, 29. februara i 1. marta 1992. godine izašlo je 64 odsto stanovnika Bosne i Hercegovine (najvećim dijelom Bošnjaka i Hrvata), a od toga je 99 odsto glasalo za nezavisnu i suverenu Bosnu i Hercegovinu. Evropska unija je 6. aprila 1992. priznala nezavisnost Bosne i Hercegovine, a zatim su uslijedila i priznanja od drugih zemalja. Bilo je to prvi put poslije više stoljeća da BiH pokušava razvijati vlastiti državni identitet, izvan okvira velikih državnih cjelina, pa tako i izvan Jugoslavije. Pokazalo se da je taj put vrlo težak.

ZAKLJUČAK

Iskustvo Bošnjaka, Srba i Hrvata sa jugoslavenskom državom je različito, ali je, prije svega, različito u odnosu na monarhističku i socijalističku Jugoslaviju. U stvaranju jugoslavenske države u koju je ušla posredno preko tzv. Države Slovenaca, Hrvata i Srba, Bosna i Hercegovina nije dala veliki doprinos, a sudjelovanje političkih predstavnika Bošnjaka, Srba i Hrvata u tom procesu nije bilo jednako: dok su Srbi i Hrvati relativno rano prihvatili ideju jugoslavenske džave, većina muslimanskih političara je dugo lutala i tek je pre samog kraja rata uskočila u jugoslavenski voz. Međutim, ulaskom u Jugoslaviju oni su prihvatili tu državu i aktivno su sudjelovali u procesu njenog ustavnog struktuiranja, ali su bili pogođeni određenim mjerama države, prije svega u pitanju agrarne reforme. Hrvati i Srbi su se međusobno natjecali oko organizacije države, ali je preovlađujuće uvjerenje da su u monarhističkoj Jugoslaviji i Hrvati i Bošnjaci bili marginalizirani u odnosu na položaj Srba.

U socijalističkoj Jugoslaviji iskustvo je bitno drukčije: ne samo formalna, nego i stvarna ravnopravnost je postignuta, posebno od početka šezdesetih godina. Međutim, ako se na jugoslavensku državu gleda iz perspektive raspada zemlje devedesetih godina, i ratnog iskustva i stradanja, onda se stvara vrlo negativna slika, koja se dalje transferira kao historijsko iskustvo. Negira se dostignuti stupanj modernizacije koga je Bosna i Hercegovina ostvarila u jugoslavenskoj državi. Takav pristup, međutim, ne odgovara stvarnim povijesnim iskustvima sa jugoslavenskom državom, posebno sa socijalističkom Jugoslavijom.

Bibliografija

1. Neven Anđelić, *Bosna i Hercegovina. Između Tita i rata* (sa engleskog preveo Ranko Mastilović), Beograd: Samizdat B92, 2005
2. Ioannis Armakolas, *Politika i društvo u Tuzli od 1992. do 1995. godine. Političko natjecanje i građanska alternativa*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2016.
3. Ksavije Bugarel, *Bosna. Anatomija rata* (sa francuskog prevela Jelena Stakić), Beograd: Edicija Reč, 2004.
4. Mari-Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku* (preveli sa njemačkog Ranka Gašić i Vladimir Babić), Beograd: Clio, 2013
5. Robert Donia, *Radovan Karadžić. Uzroci, postanak i uspon genocida u Bosni i Hercegovni* (sa engleskog prevela Daniela Valenta), Sarajevo: University Press, 2016
6. Srećko M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva (1918–1991) s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu* (sa njemačkog preveo Ladislav Z. Fišić), Sarajevo – Zagreb: Svjetlo riječi, 2004.
7. Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u Xx. stoljeću*, Sarajevo:Sejtarija, 1998.
8. Zlatko Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929. – 1941. ((U ratu i revoluciji 1941. – 1945.)*, Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Medžlis Islamske zjednice u Zagrebu, 2012
9. Marko Attila Hoare, *The Bosnian Muslimn in the Second War. A History*, London: Hurst&Company, 2013
10. Rasim Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, Zagreb – Sarajevo: Plejada-University Press, 2016
11. Tomislav Išek, *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929–1941.* Sarajevo: Institut za istoriju, 1991.
12. Adnan Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918–1941)*, Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Medžlis Islamske zajednice u Zagrebu, 2010.
13. Adnan Jahić, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini Xx stoljeća*, Zagreb-Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Bošnjački institut Fondacija Adila Zulfikarpašića, 2014
14. Nada Kisić Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionaizam 1941. – 1945.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Školska knjiga, 2009.
15. Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953*, Tešanj 2000.

16. Husnija Kamberović, *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*. Sarajevo: Institutu za istoriju, 2011
17. Husnija Kamberović, *Džemal Bijedić. Politička biografija* (drugo, dopunjeno izdanje). Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2017
18. Vera Katz, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945. – 1953*. Sarajevo: Institut za Istoriju, 2011
19. Iva Lučić, *Im Namen der Nation. Die politische Aufwertungsprozess der Muslime im sozialistischen Jugoslawien (1956–1971)*. Uppsala: Uppsala Universitet, 2016.
20. Admir Mulaosmanović, *Iskušenje opstanka. Izetbegovićevih deset godina 1990–2000*, Sarajevo: Dobra knjiga. 2013.
21. Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo: Oko, 1998
22. Ciril Ribičič, *Geneza jedne zablude. Ustavnopravna analiza formiranja i djelovanja Hrvatske zajednice Herceg-Bosne*, drugo izdanje, Zagreb-Sarajevo-Idrija: Naklada Jesenski i Turk-Sejtarija-Založba Bogataj, 2001
23. Ivica Šarac, *Kultura selektivnog sjećanja. Hrvati Hercegovine i Nezavisna Država Hrvatska. Od proklamacije NDH do talijanske reokupacije (travanja-rujan 1941)*, Mostar: Crkva na kamenu, 2012
24. Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925. Privredni i politički razvoj*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1991.
25. Holm Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*. (preveo s njemačkog Tomislav Bekić), Beograd: Clio, 2008.

Gubitak državnosti i njena obnova

ŠERBO RASTODER

Crna Gora u XX vijeku je primjer "ubrzane istorije", u kojoj dramatika promjena i složenost istorijskih pojava dodatno osnažuju fenomenologiju njene istorije i njene uglavnom ideologizovane percepcije. Crna Gora je u XX vijeku bila samostalna država do 1918. godine, integralni dio Kraljevine Jugoslavije (1918–1943), jedna od šest republika u socijalističkoj Jugoslaviji (1943–1992), članica dvočlane jugoslovenske federacije (SRJ) 1992–2006.

Na referendumu 21. maja 2006. Crna Gora je obnovila državnost i ponovo postala subjekat balkanske i evropske istorije. Čini se da je Crna Gora čitav jedan vijek "potrošila" trčeći u krug i tražeći sebe. Raspeta između mita o svom istorijskom značenju i objektivnog značaja mjerenog statistikom i realpragmatizmom, Crna Gora je uvijek težila da prevaziđe sebe. Zato je, u istorijskom smislu, prostor krajnosti i teško pojmljivih protivurječnosti. U tom carstvu iluzija smjenjivale su se moderne ideologije, pokušavajući da "sahrane" stare, kao što su iznova vaskrsavale stare,

za koje su mnogi mislili da su istorijski arhivirane. Sukob tradicionalnog, patrijarhalnog i modernog kroz čitav XX vijek uslovljavao je i dramatične socijalne i društvene promjene koje su se na površini prepoznavale u različitim ideološkim surogatima. Crna Gora je u XX vijeku prošla kroz četiri rata, od toga dva svjetska. Na kraju Prvog, izgubila je državnost, u Drugom je djelimično povratila atribute državnosti.

Na kraju XX vijeka crnogorsko društvo se u procesu raspada bivše Jugoslavije suočilo s novim istorijskim izazovom i oživljavanjem starih istorijskih atavizama. Iako direktno nije učesnik ratova (kao politički subjekat) u raspadu bivše Jugoslavije, posljedice događanja u posljednjoj deceniji XX vijeka, izuzev činjenice da na njenom području nije bilo ratnih sukoba, su bile jednako dramatične po crnogorsko društvo kao i prethodni ratovi.

PRVI SVJETSKI RAT: NAJMANJA SAVEZNIČKA VOJSKA

U Prvom svjetskom ratu 1914–1918. Crna Gora se borila na strani sila Antante. U julskoj krizi 1914. izazvanoj atentatom u Sarajevu na Austrougarskog prestolonasljednika Ferdinanda, Crna Gora je bezuslovno stala na stranu Srbije. Istog dana kad je Austrougarska objavila rat Srbiji, kralj Nikola je objavio ukaz o mobilizaciji, a već 6. avgusta Crna Gora je zvanično objavila rat Austrougarskoj, ignorišući pri tom obećanje njene diplomatije da u slučaju neutralnosti može računati na teritorijalne ustupke (Skadar). Tako je Crna Gora, tek što je izašla iz Balkanskih ratova, tokom kojih je vojno, privredno i demografski iscrpljena, ušla u novi vojni sukob koji će biti i posljednji koji će voditi kao samostalna država. Na insistiranje saveznika, prije svih Rusije, već na početku rata formirana je komanda sa ciljem koordinisanja ratnih dejstava sa srpskom vojskom. Za načelnika štaba crnogorske vrhovne komande postavljen je srpski genaral Božidar Janković, čime je crnogorska vojska stavljena pod vrhovnu komandu srpske vojske. Dolaskom srpskih oficira na rukovodeća mjesta, crnogorska vojska je

upotrebljavana u skladu sa strateškim interesima Srbije i po nalozima srpske vrhovne komande, što je imalo štetne posljedice po crnogorsku vojsku i Crnu Goru u cjelini.

Velika ofanziva na Srbiju, započeta u oktobru 1915. godine i potiskivanje njene vojske prema jugu, značila je i početak borbi na crnogorskom ratištu. Srpska vojska se povlačila u tri pravca, od kojih je pravac Peć-Andrijevica–Podgorica-Skadar–Lješ (Medua) bio najbliži operacijama crnogorske vojske i direktno zavisio od njenog učinka. Vlada Srbije, povlačeći se, stigla je do Skadra (26. novembra 1915), a njena vrhovna komanda desetak dana kasnije. Crnogorska narodna skupština se posljednji put sastala 25. decembra 1915. godine, odlučna da treba činiti isto što i Srbija.

Ali, Crnoj Gori nije imao ko da štiti odstupnicu. Obezbjeđujući povlačenje srpske vojske i štiteći je od neprijateljskih dejstava preko Sandžaka, Hercegovine i Boke, Crnogorci su ostali usamljeni na balkanskom ratištu. Crnoj Gori, iako najmanjoj i najslabijoj saveznici, dodijeljena je uloga posljednje odbrane. Jedva 40.000 crnogorskih vojnika je stavljeno pred nemogući zadatak da brani front u dužini od 500 kilometara. Pri tom su molbe kralja Nikole i crnogorske vlade saveznicima za pomoć u vojsci, hrani, municiji i opremi, bile uzaludne. Oni su samo bili spremni da se za "*opšte dobro*" bore do posljednjeg crnogorskog vojnika. U čuvenoj Mojkovačkoj bici, vođenoj 6. i 7. januara 1916. godine, Austrougarska vojska je zaustavljena. Pobjeda kod Mojkovca (Mojkovačka bitka) bila je jedinstvena i po tome što je to rijedak primjer u istoriji da jedna vojska, nekoliko dana poslije jedne velike i slavne pobjede kapitulira, jer je glavni napad Austrougarske vojske bio usmjeren na Lovćen, koga su branile malobrojne snage. Do 11. januara 1916. Austrougarska vojska je ovladala svim strateškim tačkama u masivu Lovćena, da bi 13. januara ušla u nebranjeno Cetinje i do 15. januara ovladala potpuno gradom i okolinom.

Po naredbi srpske vlade, iz Crne Gore se povlače srpski oficiri. To je uradio i kralj Nikola s dijelom vlade, koji je prethodno za

načelnika vrhovne komande, umjesto srpskih oficira koji su otišli, imenovao generala Janka Vukotića. Već 21. januara Austrougarska vojska je zauzela Skadar, pa od očekivane odbrane duž Bojane i oko Skadra, nije bilo ništa. Crnogorskoj vojsci je presječena svaka odstupnica. Odredba o polaganju oružja potpisana je 25. januara 1916. Crna Gora je faktički kapitulirala, iako akt o tome nije nikad potpisan.

Uzroci njene kapitulacije postali su predmetom politikantskih i propagandnih razračunavanja sa njenim državnim vrhom. Pri tom, niko nije postavljao logično pitanje: zar je od najmanje savezničke vojske, ostavljene same na čitavom balkanskom ratištu, bez pomoći saveznika, razvučene na frontu od 500 km, opkoljene sa više strana, trebalo očekivati da zaustavi armadu koju nije mogla zaustaviti ni vojska dvadesetak puta veća od crnogorske?

U svakom slučaju, posljedice lakomislene politike crnogorskog državnog vrha i njenog suverena, kralja Nikole, pokazaće se katastrofalnim po Crnu Goru. Jer, tada je već uveliko bilo otvoreno pitanje perspektive Crne Gore i njenog ujedinjenja sa Srbijom, što su podržavale neke od velikih savezničkih sila. Rusija je željela ujedinjenje Crne Gore i Srbije pod dinastijom Krađorđevića i stvaranje velike srpske države na Balkanu koja bi bila oslonac njene politike. Zato je 1916. ukinula subvencije Crnoj Gori i odbila mogućnost da kralj Nikola dođe u Rusiju. Sumnjičen za tajne pregovore s Austrougarskom i okrivljen za kapitulaciju Crne Gore, kralj Nikola i krugovi oko njega neće imati bezuslovnu podršku ni ostalih saveznika – Francuske, Velike Britanije, pa ni Italije.

Da su Crnu Goru saveznici "žrtvovali" postalo je jasno već pri kraju rata. Umjesto da se poput srpskog kralja Petra I vrati u zemlju, kao jedan od saveznika, kralju Nikoli je praktično, bio onemogućen povratak iz Francuske, gdje su, u Nejiu kod Pariza, bili smješteni crnogorski dvor i vlada. Poslije proboja Solunskog fronta, a po odluci međusavezničke konferencije u Versaju, 7. oktobra 1918. godine donijeta je odluka da savezničke snage

okupiraju Crnu Goru. Francuzi su, mimo svih dogovora prećutno dozvolili učešće srpskim trupama u ovim operacijama, s jasnim političkim ciljevima koji su bili poznati srpskoj komandi. U svakom slučaju, vojni razlozi nijesu bili presudni za donošenje takve odluke. Jer, odmah po probijanju Solunskog fronta, u Crnoj Gori su komite i ustanici oslobodili Crnu Goru od Austrougarske okupacije. Samo su u borbama za oslobođenje Podgorice crnogorskim komitama i ustanicima pritekle u pomoć jedinice srpske vojske. Na osnovu naredbe srpske vrhovne komande od 25. oktobra 1918. godine, rasformirane su i razoružane crnogorske ustaničke čete, a naredbom od 12. novembra 1918. godine raspuštene su i crnogorske komitske čete.

Tako je kraj rata Crna Gora dočekala okupirana od savezničkih vojski, odnosno francuskih, engleskih, italijanskih, američkih i srpskih trupa. Formirana je komanda savezničke vojske u Kotoru, na čijem čelu je bio francuski general. Područje Crne Gore su prvi napustili Englezi (aprila 1919), potom Francuzi (do marta 1920), i Italijani (do juna 1920). Srpske trupe su se u međuvremenu transformisale u jugoslovenske i kao legalizovana vojna sila ostale u Crnoj Gori. Savezničke trupe nijesu ispunile osnovni mandat s kojim su došle u Crnu Goru. Umjesto da uspostave red i mir, koga, usput rečeno, niko i nije ugrožavao, Crnu Goru su ostavile u građanskom ratu.

Kasnije svođenje bilansa je pokazalo da je Crna Gora u Prvom svjetskom ratu izgubila oko 20.000 vojnika. Oko 15.000 ljudi je prošlo kroz logore u Austriji, Mađarskoj i Albaniji. Crna Gora je u ratu pretrpjela materijalne štete i gubitke koji su procijenjeni na 723 miliona franaka, koliko je iznosio zahtjev za ratnom odštetom, podnijet Mirovnoj konferenciji u Parizu. Uz to, ostala je bez države i najstarije balkanske dinastije (Petrovići), koji su Crnom Gorom upravljali 221 godinu.

UJEDINJENJE SA SRBIJOM I ULAZAK U KRALJEVINU SHS

Naime, sa srpskom vojskom u Crnu Goru su 1918. godine ušli i političari zaduženi da realizuju politiku *"sjedinjenja Crne Gore sa Srbijom"*. Oni su odmah po ulasku srpskih trupa na područje Crne Gore formirali *Privremeni centralni izvršni odbor za ujedinjenje Srbije i Crne Gore* koji je djelovao po instrukcijama srpske vlade. Politika Nikole Pašića, predsjednika srpske vlade, motivisana je potrebom da se rad na ujedinjenju pokaže kao želja crnogorskog naroda i smanji mogućnost spoljnjeg uplitanja, s obzirom da je riječ o međunarodno priznatoj državi i formalnom savezniku. Zato je akciji četvoročlanog odbora, od kojih su dvojica bili državljani Srbije, a dvojica Crne Gore trebalo pribaviti formalni legitimitet. Odbor je uzurpirao ingerencije zakonodavnih i izvršnih organa Crne Gore. Na sjednici u Beranama 25. oktobra /7. novembra 1918. godine, Odbor je propisao *"Pravila za biranje narodnih poslanika za Veliku narodnu skupštinu"*. Za održavanje "*zborova i izbor*" povjerenika određen je rok od sedam dana, dok je u nekim mjestima, poput Cetinja za te poslove ostalo tek tri dana. "Izbornim" procesom rukovodio je *Centralni izvršni odbor* preko svojih povjerenika i izaslanika koji su sazivali zborove i sjednice, utvrđivali rezultate izbora. Srpska vojska je imala naređenje da *"nastavi najenergičnije i svim sredstvima da se na teritoriji koju je naša vojska okupirala uguši svaka agitacija, pa ma od koga dolazila*" i, u tom smislu, na raspolaganju su im stajala "*sva sredstva*".

Istovremeno je vrhovna komanda srpske vojske naredila svojim komandama u Sarajevu, Zagrebu i Beogradu da spriječe povratak uglednih crnogorskih interniraca iz logora "*dok se pitanje ujedinjenja ne reši*". S obzirom da se u internaciji nalazio najveći dio vojne i političke elite Crne Gore, lako je shvatiti značaj i posljedice ove odluke. U takvim okolnostma na zborovima istomišljenika je "*izabrano*" aklamacijom 165 poslanika. Velika narodna skupština je zasijedala od 11. novembra (24. po novom kalendaru), do 16. (29). novembra 1918. godine u Podgorici (Podgorička skupština).

Glavna odluka je donijeta na II redovnoj sjednici 13.(26) novembra 1918. Poslanici su bez rasprave, aklamacijom prihvatili ranije napisani tekst *Odluka* i kasnije ga potpisali.

Odluke Podgoričke skupštine nije priznala nijedna velika sila. Srbija je zvanično raskinula diplomatske odnose s Crnom Gorom, nakon više od mjesec dana po donošenju odluka o bezuslovnom ujedinjenju (28. decembra 1918. godine). Odlukama Podgoričke skupštine crnogorska država je faktički prestala da postoji. Proces njene "sahrane" i na međunarodnom i na unutrašnjem planu će potrajati, ali će na kraju politika "*svršenog čina*" dobiti potpunu satisfakciju.

Raspoloženje prema ujedinjenju i stvaranju jugoslovenske države u Crnoj Gori je bilo opšte i imalo je manifestni karakter. Spor je nastao oko pitanja na koji način izvršiti ujedinjenje sa Srbijom i drugim jugoslovenskim krajevima, odnosno kako postati subjekat procesa stvaranja jugoslovenske države. Jedni su bili za to da se ujedinjenje izvrši na ravnopravnoj osnovi i da o njemu odlučuju legalni predstavnici Crne Gore: kralj, vlada i Narodna skupština. Drugi su prihvatili koncept Nikola Pašića i srpske vlade da se Crna Gora prvo prisajedini Srbiji i tako izvrši ujedinjenje jednog ("*srpskog*") naroda pod dinastijom Karađorđevića, pa da tako ujedinjeni stupe u jugoslovensku zajednicu. Nezadovoljni odlukama Podgoričke skupštine, postupcima vlasti i politikom ujedinitelja, koja je bila okrenuta omalovažavanju svega što je imalo predznak Crne Gore i dinastije Petrovića, kao i teškim socijalno-ekonomskim stanjem, protivnici izvršene aneksije su počeli pripreme za ustanak. Pošto je nekoliko dana prije planiranog ustanka otkriven plan pobune, uhapšeno je 125 uglednih prvaka. Uprkos tome, 21. decembra 1918. ustanici su opkolili veće gradove. Štab ustanika nalazio se u okolini Cetinja, odakle su 22. decembra uputili *Zahtjeve* generalu Venelu, komandantu savezničkih trupa, formalno glavnoj vojnoj vlasti u Crnoj Gori i Izvršnom narodnom odboru, privremenoj "vladi" Podgoričke skupštine, u kojima

se, između ostalog naveli: "*1. Mi smo svi složni da Crna Gora uđe punopravna sa ostalijem pokrajinama u jednu veliku Jugoslovensku državu bez ikakvih unutrašnjih političkih granica – oblik vladavine ostavljamo da punovažno riješi redovno izabrana skupština svijeh Jugoslovena (konstituanta) čemu ćemo se srdačno pokoriti*". Do sukoba je došlo uoči Božića, 24. decembra 1918. godine ujutro, kad su na pokušaj pobunjenika da uđu u Cetinje, srpska vojska i pristalice aneksije odgovorili oružanom paljbom. Sukob je okončan intervencijom glavnog savezničkog komandanta Venela koji je od ustanika tražio da se vrate kućama i polože oružje.

Dio ustanika je pobjegao u Boku Kotorsku i Bar, odakle su ih Italijani prebacili u Medovu, gdje se nalazio sabirni logor za Crnogorce, a potom u Italiju, dok se značajan dio odmetnuo u šumu. Pobuna na Božić 1918. godine za kratko je primirena, ali će otpor aneksiji trajati sve do 1924. godine. Pobunom je skrenuta pažnja Konferenciji mira u Parizu na stanje u Crnoj Gori, što je bio jedan od ciljeva ustanika, ali je i otvoren proces dugotrajnog sukoba pristalica i protivnika bezuslovnog ujedinjenja.

Pokretljive komitske čete otpočele su gerilsku borbu, oslanjajući se na lokalno stanovništvo i istrajavale uprkos represiji vlasti sprovođenoj tokom čestih kaznenih ekspedicija. Najveća organizovana vojna akcija protiv ustanika u Crnoj Gori vođena je u decembru 1919. godine i u januaru i februaru 1920. godine. Po naređenju viših vojnih i državnih organa koji su procjenjivali da se u šumama nalazi oko 900 odmetnika, Zetska divizijska oblast, koja je pokrivala Crnu Goru, operativno je podijeljena na 14 manjih oblasti iz kojih je počelo jednovremeno gonjenje odmetnika, interniranje i hapšenje članova njihovih porodica, jataka i svih koji su posredno pomagali ustanike. Samo u ovoj akciji su ubijena 22 odmetnika, uhvaćeno je i natjerano na predaju 599, kao i 138 odbjeglih vojnika, ukupno 757 lica. Od 1920. do 1927. godine za odmetnicima su raspisivane potjernice s novčanim nagradama za njihovo hvatanje ili likvidaciju. Procjenjuje se da broj odbjeglih, interniranih,

zatvaranih, osuđivanih, likvidiranih i poginulih u ovim sukobima dostiže cifru do 5000. Popaljene su mnoge kuće, uništena značajna materijalna dobra. Suđeno je brojnim odmetnicima i njihovim srodnicima, jatacima i pristalicama. Jedan broj je amnestiran ukazima kralja Aleksandra 28. novembra 1920. godine. Jedan broj lica je amnestiran i 1925. godine, tako da je početkom 1928. godine u zatvorima u Podgorici, Mitrovici i Zenici robijalo još oko 120 crnogorskih komita i protivnika bezuslovnog ujedinjenja.

Izbjegli ustanici i brojna crnogorska emigracija okupljena oko crnogorske vlade i dvora u inostranstvu, vodila je ogorčenu diplomatsku i vojnu akciju za poništenje odluka Podgoričke skupštine. Poslije odluka Podgoričke skupštine i izbijanja pobune u Crnoj Gori, a uz podršku Italije, došlo je do osnivanja crnogorske vojske u emigraciji, koja je trebalo da posluži za upad u Crnu Goru, omogući poništenje odluka Podgoričke skupštine i povratak kralja Nikole u zemlju.

Na osnovu konvencije crnogorske i italijanske vlade iz aprila 1919. godine, Italija je obezbjeđivala izdržavanje crnogorskih vojnika stacioniranih u Gaeti, malom mjestu između Rima i Napulja, na obali Tirentskog mora. Crnogorska vojska u Italiji je u zaokruženoj organizaciji imala četiri bataljona, posebnu artiljerijsku jedinicu u Fonta d' Amore i Narodnu gardu. Početkom 1921. godine je bilo 1559 vojnika, bez članova porodica koji su takođe bili izbjegli. Italiji je ova vojska služila kao sredstvo ucjenjivanja jugoslovenske države oko graničnih sporova. Da je Italija iskreno podržavala akcije crnogorske emigracije, vjerovatno ne bi ovu vojsku smjestila na obali Tirenskog, već na suprotnoj obali Jadranskog mora, bliže crnogorskoj obali. To je postalo jasno kad je Italija potpisivanjem Rapalskog ugovora s Kraljevinom Srba, Hrvata i Slovenaca, u novembru 1920. godine riješila sporna pitanja. Već u decembru 1920. italijansko vojno ministarstvo je izdalo naredbu o zabrani ulaska u Italiju izbjeglim Crnogorcima.

U martu 1921. crnogorska vojska je razoružana, njeni bataljoni razmješteni. Vojnicima je ponuđen povratak u zemlju. Oni koji bi to odbili bili su zatvoreni. Najveći dio vojnika je izjavio da želi ići u Rusiju ili Ameriku. Italija je odbijala zahtjeve za put u Rusiju. Pozicija preostalih crnogorskih vojnika u Italiji kratko se poboljšala padom Đolitijeve vlade i grofa Sforze, kojeg je crnogorska emigracija označavala glavnim protivnikom i osobom koja u tajnom dogovoru sa Pašićem radi na rasturanju crnogorske vojske. Italija je i formalno prestala da izdržava crnogorsku vojsku 1. juna 1921. Najveći broj Crnogoraca se vratio u Crnu Goru. Jedan broj je otišao u Argentinu i SAD, drugi su, pokušavajući da se domognu Rusije, lutali po Turskoj i drugim zemljama i tokom 1923. godine, treći su stigli u Belgiju, ili druge evropske zemlje. Veoma mali broj ih je ostao u Italiji i oni su dolaskom Musolinija na vlast rastjerani.

Za sve vrijeme od 1918. do 1924. godine crnogorska emigracija je nastojala da animira evropsku javnost i diplomatiju za crnogorsko pitanje. Izjava lorda Gledstona, sina slavnog Vilijama Evarta Gledstona, starog prijatelja Crne Gore, data u Domu lordova 11. marta 1920. godine – "*Sa Crnom Gorom ne bi se gore postupalo ni da se borila na strani naših protivnika*" – bila je, moguće najilustrativnija ocjena ponašanja evropske diplomatije prema crnogorskom pitanju. U situaciji kad su velike sile podržale ideju stvaranja jugoslovenske države na ruševinama habzburškog carstva, suština je postala bitnija od forme, cilj od procedure, korist od pravde. Srbija je postala oslonac francuske politike na Balkanu, a jugoslovenska država projekat versajske Evrope. U takvoj situaciji, za Crnu Goru nije bilo mjesta. Ona nije mogla biti alternativa jugoslovenskom projektu. Zato je glavna briga evropskih diplomata bila kako da zadovolje formu i čin "*sahrane*" Crne Gore dovedu do kraja. Prazna stolica na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. s natpisom "Montenegro", protokolarni prijem delegacije crnogorske emigrantstke vlade (general Ante Gvozdenović, Jovan Plamenac, predsjednik vlade i dr Pero Šoć) u vrhovnom vijeću Konferencije

mira u Parizu u martu 1919. godine, bili su samo kurtoazni odgovori na brojne apele, memorandume i note crnogorske emigracije, koji čine tek dio političkog folklora u kojem se crnogorsko pitanje pred evropskim diplomatama na kraju Prvog svjetskog rata postavljalo tek u formi moralne dileme pravde i pravičnosti.

Od 1918–1943. Crna Gora je bila sastavni dio centralistički uređene jugoslovenske države. Prema adminitrativnoj podjeli iz aprila 1922. godine, po kojoj je Kraljevina SHS podijeljena na 33 oblasti, dio područja bivše kraljevine Crne Gore je ušao u sastav Zetske oblasti sa sjedištem na Cetinju. Bjelopoljski i pljevaljski okrug ušli su u sastav Užičke oblasti. U novoj administrativnoj podjeli zemlje na banovine, u oktobru 1929. godine, kad je jugoslovenska država podijeljena na devet banovina, Crna Gora je ušla u sastav Zetske banovine.

POLITIČKI I EKONOMSKI ŽIVOT U PRVOJ JUGOSLAVIJI

Crna Gora je u periodu 1918–1941. bila agrarno nerazvijena oblast u kojoj je dominirao sitni posjed, saobraćajno izolovana, bez veza sa zaleđem i kulturno zaostala, s visokim procentom nepismenog stanovništva. Prema podacima iz 1921. godine, poljoprivredno stanovništvo je činilo 85,3 odsto, a deset godina kasnije 79,1 odsto, što je bilo iznad jugoslovenskog prosjeka koji je 1921. godine iznosio 78,9 odsto, a 1931–76,5 odsto. Veći udio poljoprivrednog stanovništva od Crne Gore imala je samo Bosna i Hercegovina, za 3,3 odsto, dok je bio manji nego u Sloveniji za 18,8 odsto. Zbog saobraćajne izolovanosti nedostajući proizvodi su bili među najskupljima u zemlji, dok su tržišni viškovi, uglavnom stočarskih proizvoda, prodavani po bagatelnim cijenama. U takvim uslovima selo je siromašilo, seljaci se zaduživali, a glad bila stalna pojava.

Seljak u Crnoj Gori, orijentisan na lokalno tržište trpio je negativne uticaje prodora industrijske proizvodnje, koja je uništavala tradicionalne manufakturne zanate i ubrzavala propadanje starih

patrijarhalnih zadruga. Jer, nerazvijeno tržište ga je primoravalo da nedostajuće proizvode plaća po najvišim, a viškove prodaje po najnižim cijenama. Odmah poslije 1918. procjenjivalo se da je više od 150.000 ljudi u Crnoj Gori bez ikakvih sredstava, zbog rata u kojem je većina radne snage bila internirana, zemlja neobrađena, kao posljedica ratnih razaranja i rekvizicija. Posebno su bile teške 1927. i 1928. godina, kad je dugotrajna suša uništila čak i rod krompira i kad su zabilježeni slučajevi umiranja od gladi. Slično je bilo i 1935/6. godine kad je glad zahvatila sve srezove u Crnoj Gori. Da bi preživio, ili omogućio svojoj djeci da pobjegnu od siromaštva (školovanjem) seljak se zaduživao kod banke, a mnogo češće kod pojedinaca (trgovci, penzioneri, učitelji, sveštenici, činovnici). Zaduživanja seljaka su vremenom postala dramatičan socijalni problem. Prema procjenama nadležnih institucija, zaduženje seljaka u Crnoj Gori je iznosilo 496 miliona dinara, odnosno 7,1 odsto ukupnog zaduženja poljoprivrede Jugoslavije, dok je udio njene poljoprivrede činio tek 0,30 odsto biljne proizvodnje, ili 1,44 odsto svih oblika stočarstva. Poseban problem je bio u tome što se 2/3 dugova nalazilo u rukama lokalnih zelenaša (datih na riječ). Za državu takvi dugovi su bili pravno nepostojeći. Država je 1936. godine donijela uredbu o likvidaciji seljačkih dugova. Navedeni trendovi uslovili su pojačan proces raslojavanja i proleterizacije sela. Tako, na primjer, 1935. godine, 70 odsto imanja izloženih egzekutivnoj prodaji ostajali su banci, jer ih niko nije mogao kupiti.

Vrijednost industrijske proizvodnje po stanovniku dostizala je tek 15,5 odsto jugoslovenskog prosjeka i bila slična onoj u Makedoniji, a znatno manja nego u Bosni i Hercegovini (59,5 odsto), Srbiji (73,5 odsto), Hrvatskoj (138 odsto), Sloveniji (290 odsto) i jugoslovenskog prosjeka. Navedeni parametri ukazuju na vrijednosti i do 25 puta manje od procentualnog učešća stanovništva, te otuda nije čudno što je nacionalni dohodak u Crnoj Gori dostizao tek 31 odsto prosječnog jugoslovenskog. Crna Gora je zaostajala za

najrazvijenijom Slovenijom za više od 22 puta. Crna Gora je očekivala da će jugoslovenska država pomoći njen privredni razvoj i omogućiti intenzivniju eksploataciju prirodnih bogatstava. Kako je kapital distribuiran po principu političke moći i uticaja, to su se u Crnoj Gori, budući da je u centralistički uređenoj zemlji, imala minoran ili nikakav uticaj, privredne i socijalne prilike sporo mijenjale.

U Crnoj Gori je 1921. godine bilo oko 67 odsto nepismenih, dok je deset godina kasnije (1931) taj procent smanjen na 56,1 odsto, od čega 34,2 odsto muških i 77,3 odsto ženskih. Odmah poslije 1918. u školama u Crnoj Gori je uveden školski nastavni plan Srbije iz 1899. godine. Istovremeno je na području Crne Gore primjenjivan zakon o školama Srbije iz 1904. godine sve do unifikacije školskog zakonodavstva u decembru 1929. godine, kad su donijeti jedinstveni nastavni planovi za čitavu zemlju. Iz nastavnih planova i programa izostavljeni su sadržaji vezani za istoriju Crne Gore, dinastiju Petrovića i u cjelini su bili okrenuti ka brisanju svega što se vezivalo za državnu, istorijsku i svaku drugu posebnost Crne Gore.

Politički život u Crnoj Gori u periodu 1918–1941. prepoznatljiv je po osnivanju novih političkih stranaka, oštrim parlamentarnim i vanparlamentarnim sukobljavanjima, brojnim žrtvama političkih obračuna, politizaciji društva i retorici između očaja i iluzije. U centralistički uređenoj državi, uticaj Crne Gore je sveden na "*statističku grešku*" u procesu donošenja odluka na nivou Jugoslavije. Sa područja Crne Gore je birano 7–13 poslanika, podijeljenih u više međusobno sukobljenih partija. U jugoslovenskoj skupštini koja je brojala između 419 i 319 poslanika, poslanici iz Crne Gore, čak i da su svi bili u jednoj stranci, činili su takvu manjinu, da nijesu mogli uticati ni na kakvu odluku. Zato je podatak da su u 39 jugoslovenskih vlada u periodu između dva rata, u kojima je bilo 819 ministarskih mandata, tek njih petorica bili ministri iz Crne

Gore u trajanju koje je ukupno bilo manje od trajanja prosječnog mandata neke vlade, dovoljno ilustrativan.

U periodu do zavođenja diktaure 1929. godine u jugoslovenskoj državi parlamentarni izbori održana su četiri puta (1920, 1923. 1925 i 1927.). Opšta karakteristika parlamentarizma u izbornom okrugu Crna Gora, u periodu do šestojanuarske diktature je činjenica da stranke na vlasti (radikali i demokrati u koaliciji; radikali ili demokrati pojedinačno) nikada nijesu uspjele dobiti većinu. Ni u Crnoj Gori, kao ni u ostalim djelovima Jugoslavije zavođenje diktature nije naišlo na otpor. Pod udar diktature su se najpre našli komunisti. U Crnoj Gori je uhapšeno oko 100 članova i simpatizera KPJ, među kojima i grupa vodećih komunista. Osuđeni su na dugogodišnje robije, dok su neki emigrirali u SSSR. U zemlji je centar otpora diktaturi bio na Beogradskom univerzitetu. Oživljavanje političkog života u vremenu trajanja diktature uslijedilo je poslije organizovanja “izbora” 8. novembra 1931. na kojima je učestvovala samo vladina lista, čije su se pristalice uključile u rad, majpre, Jugoslovensko–radikalno seljačke demokratije (JRSD), kako se zvala stranka šestojanuarske diktature, koja je 1933. promijenila ime u Jugoslovensku nacionalnu stranku (JNS). U Crnoj Gori su ovoj režimskoj stranci šestojanuarske dikatature prišli bivši stranački prvaci uglavnom radikalne i demokratske stranke i pojedinci koji su podržavali diktaturu. Stranka je djelovala uz pomoć vlasti i sve do smrti kralja Aleksandra (1934), bila politički oslonac diktature.

Tri najuticajnije opozicione grupacije (demokrati, zemljoradnici i federalisti), obnovile su političke aktivnosti uoči izbora u maju 1935. godine. Komunisti su od 1933. godine zagovarali saradnju sa opozicionim strankama, ali još nijesu imali uticaja koji bi ih učinio politički djelatnim. U situaciji u kojoj je objektivno postojala nemoć u rješavanju bilo kog pitanja od značaja za Crnu Goru, sve više nezadovoljnika je pristajalo uz komuniste i njihovu ideologiju rušenja poretka. U brutalnim akcijama i racijama u martu 1936.

uhapšeno je više od 230 komunista s područja Crne Gore. O žestini političkih obračuna i teroru koji je vladao u Crnoj Gori najubjedljivije svjedoči podatak da je samo u periodu 1936–1938. godine u političkim obračunima ubijeno 11 ljudi, dok je teško ranjeno više od 40. Broj ubijenih, uhapšenih, pritvaranih, suđenih u periodu 1918–1941. godine, bio je nekoliko desetina puta procentualno veći u odnosu na broj stanovnika bilo kojeg drugog kraja Kraljevine Jugoslavije. Umjesto očekivanog "kičmenog stuba" jugoslovenske države, Crna Gora je u ovom periodu bila jedno od njenih najnemirnijih područja.

UNUTRAŠNJE PODJELE TOKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA

U Drugom svjetskom ratu 1941–1945. Crna Gora je dijelila sudbinu jugoslovenske države. Crnu Goru su okupirale italijanske trupe, ulazeći u nju istog dana kada je kapitulirala Kraljevina Jugoslavija (17. aprila 1941). Uspostavljen je *Visoki civilni komesarijat* koji je predstavljao najvišu okupacionu vlast sve do ustanka (13. jula 1941), kada je uvedena vojna uprava i *Vojni guvernatorat*. Teritorija današnje Crne Gore je rasparčana, tako što je oblast Boke Kotorske anektirana od Italije kao posebna provincija u okviru *Guvernatora za Dalmaciju* (dekretom od 20. maja 1941), dok je područje uz crnogorsko-albansku granicu pripojeno tzv. Velikoj Albaniji, tvorevini nastaloj pod protektoratom Italije, koja je obuhvatala još i veći dio Kosova i Metohije, dio zapadne Makedonije i Albaniju. Na ostalom dijelu Crne Gore, fašisti su, uz oslonac na dio Crnogorske (federalističke) stranke, pokušali da obnove nezavisnu crnogorsku državu.

Očekivanje dijela crnogorskih federalista da će dobiti Crnu Goru u granicama iz 1914. ili Veliku Crnu Goru od Neretve do Mata, sa Metohijom i Sandžakom i proglašenje Mihaila Petrovića za kralja, topila su se u pragmatizmu okupatora i odbijanju unuka kralja Nikole da primi kraljevsku titulu pod italijanskom okupacijom. Državne granice "*nezavisne Crne Gore*" bile su određene

u Rimu i svedene na područje koje nije anektirala Italija, ili koje nije pripojeno Albaniji. Ulogu statista u režiji Italije, crnogorski federalisti su imali i faktom da je u Rimu bila napisana deklaracija koju je aklamacijom trebala da usvoji *"skupština"* koja se sastala 12. jula (Petrovdanski sabor). Delegati su aklamacijom prihvatili deklaraciju kojom su poništene odluke Podgoričke skupštine iz 1918. godine, stavljen je van snage režim Kraljevine Jugoslavije, ukinut jugoslovenski ustav, a Crna Gora proglašena za "*suverenu i nezavisnu državu*" u obliku ustavne monarhije. Ideja obnavljanja crnogorske države je bila politički kompromitovana kao okupatorska tvorevina, a njeno trajanje omeđeno dužinom trajanja okupacije fašističke Italije. Opštenarodni ustanak obesmisliće učinak Petrovdanskog sabora i naznačiti sasvim drugi pravac rješavanja ovoga pitanja. Naime, od sredine tridesetih godina komunistički pokret u Crnoj Gori neprekidno je jačao, organizaciono i generacijski bio obnovljen i uglavnom situiran unutar mlađeg naraštaja intelektualaca, srednjoškolaca i studenata Beogradskog i drugih univerziteta. Napad Njemačke na SSSR (22. jun 1941), je ubrzao odluku o dizanju ustanka, saglasno komunističkom internacionalizmu koje je obavezivao na solidarnost i borbu protiv zajedničkog neprijatelja. Već 27. juna 1941. godine je bio obrazovan Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, na čelu sa Titom, ili vojno rukovodstvo ustanka, o čijem podizanju je formalnu odluku donio Politbiro CK KPJ, na sjednici 4. jula 1941. godine u Beogradu.

U Crnu Goru je upućen Milovan Đilas, član Politbiroa CK KPJ, s direktivom o podizanju ustanka. Ustanak, koji je počeo 13. jula 1941. godine, pretvorio se u opštenarodni. Masovnošću je iznenadio organizatore, ali i okupatora, s obzirom da je to bio jedan od najblažih okupacionih režima u tadašnjoj Evropi. Procjenjuje se da je oko 20. jula 1941. oko 32.000 ustanika bilo pod oružjem. Za desetak dana oslobođena je čitava Crna Gora, izuzev nekoliko većih gradova Ustanak je po obimu i masovnosti bio najveća

manifestacija otpora i prvi ustanak jednog naroda u porobljenoj Evropi. Sa vojnostrateškog stanovišta po obimu, odzivu i brzini samoorganizovanja Trinaestojulski ustanak 1941. u Crnoj Gori nije imao primjera ni u jugoslovenskom, ni u evropskom ratnom iskustvu tog vremena. Ustanici su već od jeseni 1941. godine reorganizovani i sa većim iskustvom pristupili formiranju teritorijalnih odreda, mobilnih partizanskih jedinica kojim je komandovao *Glavni štab NOP odreda za Crnu Goru i Boku,* osnovan 20. oktobra 1941.

Beskompromisna borba protiv okupatora i njihovih saradnika tokom čitavog rata, te revolucionarni entuzijazam koji je isključivao svaku mogućnost obnavljanja starog poretka i oblika državnog ustrojstva, jasno iskazivan organizovanjem novih organa vlasti na slobodnim teritorijama, učinio je partizane "*glavnim neprijateljima*", ne samo okupatora već i domicilnih formacija i kvinslinških režima koji su nastajali na različitim ideologijama. Vremenom će partizanski pokret pod Titovim rukovodstvom izrastati u široki pokret koji će ponuditi alternativu radikalnom šovinizmu i nacionalizmu prisutnom unutar svih nacionalnih i vjerskih zajednica, koji je zaprijetio potpunom međusobnom istrebljenju na prostoru bivše Jugoslavije. Partizanski pokret će postati respektabilan, organizovan, disciplinovan i u značajnom dijelu fanatičan vojni činilac, čak i u razmjerama evropskog antifašističkog pokreta.

Druga oružana formacija na području Crne Gore, poznata kao *četnički pokret* je bila organizovana u Srbiji, Bosni, Hercegovini, Dalmaciji, djelovima Hrvatske, Sandžaka, Crne Gore, Kosova i Metohije. Četnici su personifikovali srpski velikonacionalni pokret koji se borio za "*kralja i otadžbinu*" i stvaranje "*velike Jugoslavije i u njoj velike Srbije etnički čiste u granicama Srbije, Crne Gore, Bosne, Hercegovine, Srema, Banata i Bačke*", što je pretpostavljalo "*čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nacionalnih elemenata*". Četnici su svojim najvećim protivnikom smatrali partizanski pokret koji je obavezno prepoznavan kao

komunistički i u borbi protiv njega su sarađivali sa svim okupatorskim i kvinslinškim formacijama. Organizovanje ovog pokreta u Crnoj Gori, kao vojne formacije kraljevske vojske u otadžbini, počinje krajem 1941. godine. Kao vođa četničkog pokreta na jugoslovenskom nivou, Dragoljub Draža Mihailović je 15. oktobra 1941. imenovao generalštabnog majora Đorđija Lašića za komandanta svih četničkih snaga u Crnoj Gori, a kapetana Pavla Đurišića za komandanta četničkih snaga u andrijevičkom, beranskom, kolašinskom, bjelopoljskom, prijepoljskom, pljevaljskom srezu i nekim manjim opštinama. Lašić se iz Srbije (Mihailovićevog štaba na Ravnoj gori) vratio s *Instrukcijama* u kojima je, pored programskog dijela naznačeno da "*četnički odredi predstvaljaju nastavak bivše jugoslovenske vojske* i izričitom naredbom da borba protiv partizana u Crnoj Gori treba da otpočne iz njegovog štaba. Otpočela je likvidacija komunističkih prvaka i borba protiv partizanskog pokreta kao glavnog neprijatelja s osloncem na italijanskog okupatora, što će crnogorske četnike voditi do najprljavijih oblika kolaboracije.

Treća oružana formacija, nastala na ideologiji prisutnoj u Crnoj Gori prije rata, je tzv. *zelenaški pokret Krsta Popovića*. Političku i vojnu elitu ove struje činili su članovi Crnogorske (federalističke) stranke i gaetanci (članovi crnogorske vojske u Italiji poslije Božićne pobune 1918. godine) koji su najveće uporište imali na području Crne Gore u granicama prije 1878. (Stara Crna Gora). Ova grupacija je odbila da pruži podršku italijanskoj rezoluciji o proglašenju "*nezavisne Crne Gore*" i profilisala političku platformu koja nije isključivala jugoslovensku državu s Crnom Gorom kao federalnom jedinicom, praveći na taj način distancu od druge federalističke struje na čelu sa Sekulom Drljevićem, koja je isključivala bilo kakvo postojanje jugoslovenske države. I ova grupacija je u okupatoru gledala saradnika u procesu "pacifikacije" Crne Gore, odnosno uništenja partizanskog pokreta. Pokret zelenaša se raspao kapitulacijom Italije. Pristalice pokreta, izuzev Krsta

Popovića i manje grupacije oko njega, uglavnom su prišli partizanima. Krsto Popović je u martu 1947. likvidiran kao "*odmetnik*".

Od kraja septembra do kraja oktobra 1943. godine partizani su oslobodili oko dvije trećine teritorije Crne Gore. Velika oslobođena teritorija značila je i novi priliv boraca (od septembra do kraja 1943. formiran 31 partizanski bataljon). U oktobru 1943. je formiran i *Glavni štab NOP odreda za Crnu Goru*. Sjedište partizanske Crne Gore postaje Kolašin, grad koji je osam mjeseci bio sjedište četničke Vrhovne komande. Za ovaj grad se vezuje i proces obnove crnogorske državnosti u ratu.

Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ o federalnom preuređenju jugoslovenske države, podržane su na Drugom zasjedanju ZAVNO (16. februara 1944 u Kolašinu), dok je na Trećem zasjedanju ZAVNO (13–15. jula 1944. u Kolašinu) ovo tijelo preraslo u *Crnogorsku antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja* (CASNO) kao vrhovno zakonodavno i izvršno tijelo Crne Gore. Donijeta je odluka da Crna Gora kao ravnopravna federalna jedinica uđe u sastav Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ). Tako je obnovljena državnost Crne Gore, ukinuta 1918. godine, sada u okvirima federalne jugoslovenske države.

Po kapitulacije Italije Crnu Goru su okupirali njemački nacisti. Sedamnaestomjesečna njemačka okupacija Crne Gore završila se početkom 1945. kad je oslobođen posljednji grad i protjeran posljednji njemački vojnik. Glavne operacije za oslobođenje Crne Gore počele su u jesen 1944. godine, pošto je u ljeto iste godine osujećen pokušaj okupatora da uništi jedinice NOVJ u sjeverozapadnom dijelu Crne Gore. U završnim akcijama oslobođanja Crne Gore partizani nijesu bili milostivi prema svojim protivnicima. Bez obzira na deklaraciju Tita s kraja rata kojom se zagovarala amnestija, pod uslovom da se pređe u redove NOVJ, crnogorski partizani uglavnom nijesu bili širokogrudi prema takvoj mogućnosti. Otuda vrlo malo prelazaka na njihovu stranu u završnici

rata i strah od predaje, koji je pojedine četničke jedinice gurnuo na put prema Sloveniji i u velika stradanja.

Kasnije izvedeni bilansi pokazali su da je tokom Drugog svjetskog rata poginulo oko 10 odsto stanovništva Crne Gore, ili 37.000. Oko 14.500 partizanskih boraca iz Crne Gore je poginulo u ratu, a približno toliko je poginulo na strani četnika i drugih kolaboracionista. Ratna šteta je procijenjena na 43 milijarde i 813 miliona dinara. Ambivalentnost Crne Gore prepoznaje se i u činjenici da je malo područja Jugoslavije gdje je revolucija bila snažnija, ali isto tako i kontrarevolucija, masovniji otpor okupatoru, ali i saradnja sa njim, snažniji komunistički, ali i antikomunistički pokret. Pa ipak, zahvaljujući pobjedniku (partizanskom pokretu) Crna Gora je u federativnu Jugoslaviju ušla sa ogromnim moralnim kapitalom. S najmasovnijim ustankom 1941. kao fenomenom u evropskim razmjerama, sa 1850 rukovodilaca na raznim vojnim, političkim i partijskim dužnostima širom Jugoslavije od 1941. do 1945. Od ukupno 23 člana partizanskog Vrhovnog štaba, više od trećine (osam) su bili Crnogorci. Crnogorci su krajem 1944. godine komandovali s osam od 18 partizanskih korpusa. Među partizanskim generalima na kraju rata bilo je 36 odsto Crnogoraca, iako je udio stanovništva Crne Gore u jugoslovenskom stanovništvu jedva prelazio 2 odsto.

CRNA GORA U FEDERALNOJ JUGOSLAVIJI

Odmah poslije završetka rata komunisti su počeli proces pribavljanja legitimiteta promjenama i vlasti nastalih u ratu. Organizovani su izbori za Ustavotvornu skupštinu (11. novembra 1945), na kojima je jugoslovenska lista Narodnog fronta (organizacija koju su vodili i kontrolisali komunisti) dobila apsolutnu većinu, što je protumačeno i kao formalna potvrda novog državnog uređenja, revolucionarnog razvoja i republikanskog državnog uređenja. Ustavotvorna skupština je na zasjedanju u Beogradu 29. novembra 1945. godine donijela Deklaraciju o proglašenju

Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ), koja je definisana kao savezna narodna država republikanskog oblika, zajednica ravnopravnih naroda, koji su slobodno izrazili volju da ostanu ujedinjeni u Jugoslaviji. Ustav usvojen 31. januara 1946. je predstavljao završni akt u oblikovanju jugoslovenske federacije sa šest republika. Administrativni, državni, politički, privredni i kulturni prostor Crne Gore, koji je tokom prve polovine XX vijeka više puta bio mijenjan (1912, 1918. 1922 i 1929.), konačno će biti uobličen 1945. godine, što će za duže vrijeme postati pretpostavka društvene integracije ovoga prostora.

Teritorijalno-administrativno razgraničenje sa Srbijom uglavnom se podudaralo sa srpsko-crnogorskom granicom iz 1912. godine, s tim što je Metohija (koja je 1912. ušla u sastav Crne Gore) postala dio Autonomne kosovsko-metohijske oblasti (uspostavljene zakonom od 1. septembra 1945. godine) kao dijela Federalne Srbije. U navedenom teritorijalnom okviru će biti konstituisana vlast Federalne Crne Gore, Narodne Republike Crne Gore (1946–1963), Socijalističke Republike Crne Gore (1963–1991) i Republike Crne Gore od 1992. godine.

Izbori za poslanike Ustavotvorne skupštine NR Crne Gore održani su 3. novembra 1946. godine. Ustav Narodne Republike Crne Gore je donijet 31. decembra 1946. godine, istog dana kad i ustavi Bosne i Hercegovine i Makedonije (Srbija će donijeti ustav 17. januara, Hrvatska 18. januara 1947). Njime je uspostavljen identičan sistem organizacije vlasti s onim u federaciji, kao i s onim u drugim republikama. Ustavom je Crna Gora definisana kao "*narodna država republikanskog oblika*", u kojoj se crnogorski narod na osnovu prava na "*samoopredjeljenje, uključujući i pravo na otcjepljenje*" ujedinjuje, na osnovu načela ravnopravnosti sa drugim narodima i njihovim republikama u FNRJ. Kao i u FNRJ i drugim republikama, u Crnoj Gori je uspostavljen sistem skupštinske vlasti od 1946. do 1974, koji će potom biti zamijenjen delegatskim sistemom (1974–1989, 1992), što je i potvrđivano republičkim i

saveznim ustavima (1953, 1963, 1974). Ustav SFRJ donešen 21. februara 1974. godine i u skladu s njim, Ustav SR Crne Gore od 25. februara 1974. definisali su ovu republiku kao *državu crnogorskog i pripadnika drugih naroda i narodnosti* koji u njoj žive.

Do 1948. godine je veća privatna svojina podržavljena. Na osnovu jugoslovenskog *Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji* od 23. avgusta 1945. godine izvršena je eksproprijacija većih zemljišnih posjeda i formiran zemljišni fond za raspodjelu zemlje bezemljašima, siromašnima i boračkim familijama koje nijesu imale dovoljno zemlje. Iz Crne Gore je u Bačku u Vojvodini (iz koje je protjerana brojna njemačka manjina) od 1945. do 1948. godine kolonizovano 5394 porodice sa 37.425 članova ili nešto manje od 10 odsto u odnosu na ukupan broj kolonizovanih domaćinstava (60.000) iz drugih krajeva Jugoslavije (Bosne, Like, Srbije, Makedonije).

Od 1947. do 1954. u Crnu Goru je bilo investirano ukupno 68,8 milijardi dinara, odnosno 8,6 milijardi godišnje. Prvi put u jugoslovenskoj državi Crna Gora je mogla računati na ekonomsku pomoć čiji je cilj bio ne samo ubrzanje privrednog razvoja, već i njegovo ujednačavanje sa razvijenim djelovima Jugoslavije. Počev od 1945. do 1948. godine privreda Crne Gore je bila u usponu, da bi od 1948. do 1952, stagnirala i 1952. godine je bila ispod nivoa 1948. godine. Nemogućnost značajnijeg ulaganja jugoslovenske države u privredu Crne Gore, usljed sukoba sa Staljinom, uslovila je stagnaciju s obzirom da su jugoslovenske dotacije u budžetu Crne Gore sa 79,2 odsto (1947.) pale na 29, 9 odsto, 1952. godine.

Raskol između Tita i Staljina 1948. godine je imao teške posljedice po crnogorske komuniste. Raskol među komunistima, oko različitog koncepta "izgradnje socijalizma", uostalom i kao svi politički raskoli u XX vijeku, bio je najžešći u Crnoj Gori. Rezoluciju IB, odnosno Staljina, su podržali članovi najvišeg partijskog rukovodstva u Crnoj Gori. Od devet članova PK CG njih četvorica su podržali Staljinove optužbe na račun KPJ. Neki visoki vojni i diplomatski kadrovi iz Crne Gore su više vjerovali Staljinu nego

Titu. U takvim uslovima Tito je za svoje oponente primijenio Staljinov recept logora i zatvora "*za prevaspitanje*". "Prevaspitavanje zavedenih" postao je osnovni smisao izolacije i stvaranje logora, od kojih je najpoznatiji, na Golom otoku geografski bio najbliži Zapadu, zbog bojazni da bi informbirovci (staljinisti) mogli postati logistika u slučaju intervencije s Istoka. Takva opasnost bila je najizrazitija u vrijeme izbijanja Korejskog rata 1950. godine. Torture iz Staljinovih gulaga bile su primjenjivane nad njegovim pristalicama u jugoslovenskim zatvorima i logorima. A njih je procentualno bilo najviše iz Crne Gore. U Crnoj Gori je po tom osnovu uhapšeno 5007 lica ili 8,99 odsto od ukupnog broja u Jugoslaviji (Srbija 51,49 odsto, Hrvatska 12,49 odsto, Vojvodina 9,68 odsto). U odnosu na broj stanovnika, procenat je bio daleko najveći u Crnoj Gori (1,16 odsto), gotovo duplo viši od onog u Srbiji (0,59 odsto), a više od 20 puta veći od onog u Sloveniji (0,05 odsto). Od ukupnog broja uhapšenih u Crnoj Gori kažnjeno je 2067 lica, što je iznosilo 12,77 odsto svih kažnjenih u zemlji. Redovni sudovi su sudili u 34 slučaja, vojni, u 457, a u logore ("kažnjeni društveno-korisnim radom") je poslato 1567 lica. Prema podacima bivših osuđenika, oko 150 lica iz Crne Gore nije preživjelo torturu u zatvorima i logorima, ili su bili likvidirani tokom hapšenja, od kojih je najilustrativniji bio slučaj Biroa Sreskog komiteta Bijelo Polje, kad je, januara 1949, likvidirano 12 lica (odmetnulo se 18). U istočnoevropske zemlje je iz Crne Gore izbjeglo 130 lica, u Albaniju do 1952. godine 27 lica.

U periodu 1945–2006. stanovništvo Crne Gore je doživjelo radikalne promjene u svakom pogledu. U nekim segmentima ritam promjena je bio brz i dramatičan. Uopšteni trendovi umjerenog rasta stanovništva, promjene načina života, socijalnih struktura, kvaliteta života, obrazovnog i kulturnog nivoa stanovništva, etničkih transfera, raspada velikih domaćinstava, pada nataliteta i mortaliteta, ubrzane urbanizacije i modernizacije, migracija selo-grad, sjever-jug, pečalbarenje ili odlazak na rad u treće zemlje ili

druge krajeve Jugoslavije – u mnogim segmentima su oscilirajući, mada je unutar njih moguće prepoznati opšte trendove modernog društva. Po broju stanovnika, kao i po površini od 13.812 km^2 Crna Gora je bila najmanja jugoslovenska republika. Udio Crne Gore u ukupnom stanovništvu Jugoslavije se kretao od 2,4 odsto (1948), do 2,6 odsto 1981. godine, dok je udio u površini iznosio 5,4 odsto.

Crna Gora je oduvijek bila izrazito emigraciono područje. Računa se da se u periodu 1953–2006. oko 115.000 ljudi više iselilo nego što se doselilo, što predstavlja trećinu prirodnog priraštaja. Prema rezultatima popisa iz 1981. godine u čitavoj Jugoslaviji je bilo 579.043 lica koja su se izjasnili kao Crnogorci u nacionalnom smislu, od toga broja više od 30,8 odsto nije živjelo u Crnoj Gori, već u drugim republikama (Srbija 147.466, BiH 14.114, Hrvtskoj 9818). Za Crnogorce je uglavnom važilo mišljenje da predstavljaju mobilnu zajednicu i da su profesionalno vrlo uspješni u sredinama izvan Crne Gore.

Broj migranata je posebno bio veliki u periodu 1991–2006. godine, što je bila posljedica raspada Jugoslavije, ratova u okruženju, egzistencijalne ugroženosti, nesigurnosti i slično. U aprilu 1993. godine u Crnoj Gori je bilo 64.258 izbjeglica iz ratom zahvaćenih područja (Hrvatska, Bosna i Hercegovina), dok je tokom NATO intervencije 1999. godine u Crnu Goru s Kosova došlo 80.000 izbjeglica. Najveći broj izbjeglica se vratio u ranija mjesta boravka, ali je u periodu 1991–2003. broj migranata iz Crne Gore porastao za 122,9 odsto, jer je tada u “treće zemlje” iz Crne Gore otišlo 29.211 osoba.

Crna Gora je 2003. godine imala 0,879 indeks humanog razvoja (HDI) i po tim parametrima pripada zemljama srednjeg nivoa razvoja (0,5–0,8), kao što su Bugarska, Rusija, Makedonija, Albanija, BiH, Rumunija, Malezija, Panama itd. Po godišnjem društvenom proizvodu Crna Gora je doživjela najveći pad 1993. godine (1706 dolara) i 2003. godine je dostigla tek 85,1 odsto GDP iz 1991.

godine, odnosno 2682 dolara po glavi stanovnika. Učešće usluga u BDP – u 2000. godini je iznosilo 56,7 odsto, dok je industrijska proizvodnja učestvovala sa 19,6 odsto 2001. godine. Turistička privreda je 2003. godine ostvarila 14,4 odsto BDP. Ukupni inostrani dug Crne Gore 2003. godine iznosio je 496,4 miliona dolara ili 28,4 odsto BDP. U isto vrijeme, broj nezaposlenih se povećavao od 1991. do 2000. godine i 2003. godine zvanična stopa nezaposlenosti je iznosila 34 odsto. Počev od 1989. godine i u Crnoj Gori dolazi do drastičnog pada životnog standarda. U 1989. godini društveni proizvod je iznosio oko 2300 USD, da bi 1994. godine pao na realnu vrijednost između 200 i 300 USD. Sankcije međunarodne zajednice prema SRJ, u maju 1992. (SRJ – Srbija i Crna Gora) su dodatno uzrokovale ekonomsku i svaku drugu izolovanost ovog prostora. Tokom 1993. u Jugoslaviji je nastala najveća, ikada zabilježena hiperinflacija od 120 biliona odsto godišnje i izvršena preraspodjela privrede i pljačka građana – deviznih štediša. Nezaposlenost je porasla na 40 odsto, privreda je uglavnom uništena, a ekonomija zamrla i zašla u sivu zonu. Dramatični ekonomski pad uslijedio je kao posljedica procesa raspada Jugoslavije i ratova u okruženju.

JUGOSLAVIJA – POSLEDNJA FAZA

Do stvaranja Savezne Republike Jugoslavije (SRJ) kao dvočlane federacije Srbije i Crne Gore, došlo je 27. aprila 1992. U međuvremenu međunarodna zajednica je priznala Sloveniju, Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu kao nezavisne države. Već početkom aprila 1992. godine eskalirao je rat i u Bosni i Hercegovini, a međunarodna zajednica je involvirana u sukobe na jugoslovenskom prostoru, kao posrednik ili jedna od zainteresovanih strana.

Ratna dejstva su i formalno prestala kad su novembra 1995. godine u Dejtonu (SAD) predsjednici Hrvatske (Franjo Tuđman), Srbije (Slobodan Milošević) i Bosne i Hercegovine (Alija Izetbe-

gović) potpisali ugovor o prekidu rata u Bosni i Hercegovini, da bi mirovni ugovor bio potpisan u Parizu, u decembru iste godine.

Pošto nije uspjelo posredovanje međunarodne zajednice u cilju mirnog rješenja sukoba na Kosovu, jer su politički dogovori u Rambujeu i Parizu (februar-mart 1999) doživjeli krah, došlo je do intervencije NATO (mart-jun 1999). Tad je (24. marta 1999) 19 članica NATO preduzelo kampanju bombardovanja SRJ, tokom koje je poginulo između 1200 i 2500 ljudi. U bombardovanjima, koja su bez prekida trajala 78 dana, teško su oštećeni infrastruktura, vojni i privredni objekti, medijske kuće i drugi objekti, posebno u Srbiji. Bombardovanje SRJ je okončano 10. juna, donošenjem Rezolucije 1244. Savjeta bezbjednosti. Dan ranije, predstavnici Vojske Jugoslavije (VJ) i NATO potpisali su u Kumanovu Vojnotehnički sporazum kojim je precizirano povlačenje snaga srpske policije i VJ sa Kosova i ulazak na Kosovo međunarodnih vojnih trupa.

Pod pritiskom međunarodne zajednice, posebno Evropske unije, 14. marta 2002. godine, usvajanjem dokumenta *Polazne osnove za uređenje odnosa Srbije i Crne Gore* (skraćeno nazvane "Beogradski sporazum"), stvorena je nova državna tvorevina *Srbija i Crna Gora* sa rokom trajanja od tri godine. Po isteku tog roka države članice imaju pravo da na referendumu odluče da li će ostati zajedno ili postati nezavisne. *Sporazum o principima odnosa Srbije i Crne Gore,* u okviru nove državne zajednice potpisan je u Beogradu, 14. marta 2002. godine. Ovim činom prestalo je postojanje Savezne Republike Jugoslavije. Državni suverenitet je prenesen na države članice. Državna zajednica Srbija i Crna Gora *Beogradskim sporazumom* nije definisana kao država građana Srbije i Crne Gore, već kao zajednica država članica – Srbije i Crne Gore.

Stvaranjem državne zajednice Srbija i Crna Gora privremeno je zaustavljen proces disolucije bivše Jugoslavije. Crna Gora je od aneksije 1918. godine i dijela unitarne jugoslovenske države (1918), preko federalne jedinice u šestočlanoj jugoslovenskoj federaciji

(1943), do dvočlane federacije u SRJ (1992) i državne zajednice Srbije i Crne Gore (2003) napravila istorijski krug u kojem je svaka sljedeća promjena državno-pravnog statusa značila i povećanje njene državne subjektivnosti. U tom smislu, referendum sproveden 21. maja 2006. godine, poslije kojeg je Crne Gora postala nezavisna država, predstavlja logičan istorijski kraj ovoga procesa.

Bibliografija

PRVI SVJETSKI RAT I UJEDINJENJE

1. Novica, Rakočević, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, Podgorica 1997[2]
2. Dimitrije Dimo Vujović, Ujedinjenje Crne Gore i Srbije 1918.godine, Titograd, 1962
3. Dimitrije Dimo Vujović, Podgorička skupština 1918, Zagreb,1989
4. Mijat Šuković, Podgorička skupština 1918,Podgorica, 1999
5. Jovan Ćetković, Ujedinitelji Crne Gore i Srbije,Dubrovnik 1940
6. Jovan B. Bojović, Podgorička skupština 1918, Gornji Milanovac, 1989
7. Živojin Perić, Crna Gora u jugoslovenskoj federaciji, Podgorica, 1997[2]
8. Vojislav Vučković, Diplomatska pozadina ujedinjenja Srbije i Crne Gore, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo (Beograd) 2, (1959)
9. Miomir Dašić, Jugoslovenska misao u Crnoj Gori do stvaranja Jugoslavije, JIČ 1–4/1989
10. Miomir Dašić, O korijenima i razvoju jugoslovenske ideje u Crnoj Gori do 1918. godine, u: Ogledi iz istorije Crne Gore, Podgorica, 2000
11. Miomir Dašić, O jugoslovenskoj ideji u Crnoj Gori do stvaranja jugoslovenske države 1918; U: Zbornik – Jugoslovenska država 1918–1988, ISI,1999
12. Radoslav Raspopović, Stav Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje prema jugoslovenskom ujedinjenju, Zbornik: Srbija 1918, Beograd,1989
13. Đeneral Vešović pred sudom, Zemun, 1921
14. Vuk Vinaver, O interesovanju engleske javnosti za problem Crne Gore posle prvog svetskog rata, Istorijski zapisi, 1, (1965)
15. Š. Rastoder, Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929, Zbirka dokumenata, I – IV, Bar, 1997

16. Šerbo Rastoder, Petrovići – suton jedne dinastije, Dinastija Petrović Njegoš, CANU, 2002, tom. II, 227–303
17. Šerbo Rastoder, Crna Gora u egzilu I-II, Podgorica, 2004
18. Dr Jozef Bajza, Crnogorsko pitanje, Podgorica, 2001; Giuzeppe de Bajza, La questione montenegrina, Budapest, 1928
19. Gavro Perazić, Nestanak crnogorske države u Prvom svetskom ratu sa stanovišta međunarodnog prava, Beograd, 1988
20. Dragoljub Živojinović, Crna Gora u borbi za opstanak 1914–1922, Beograd, 1996
21. Dragoljub Živojinović, Italija i Crna Gora 1914–1925, Studija o izneverenom savezništvu, Beograd,1998
22. Dragoljub R.Živojinović, Nevoljni saveznici 1914–1918, Beograd, 2000
23. Dragoljub Živojinović, Kraj Kraljevine Crne Gore : mirovna konferencija i posle 1918–1921, Beograd, 2002
24. Mijat Šuković, Činjenice su odlučujuće, Stvaranje 10–12, 2000, 254–284
25. Zoran Lakić, Političko mišljenje ili naučni stav, Crnogorske istorijske teme, Podgorica 2001 ; "Stvaranje" 2000, br.1–5,str.220–245)
26. Miomir Dašić, O dilemi da li je Velika narodna skupština u Podgorici bila legalna i legitimna, u: Ogledi iz istorije Crne Gore, Podgorica, 2000, 323–337;
27. Vladimir Jovićević, Ujedinjenje ili prisajedinjenje Crna Gora 1914–1925,Glasnik ODN, CANU 12,1998
28. Džon Trodwey, Crnogorski Aleksandar Divajn, Alexandria, oktobar-novembar 1998
29. Mile Kordić, Crnogorska buna 1919–1924, Beograd, 1986; Božićna pobuna u Crnoj Gori, Beograd, 1991^2
30. Dimitrije Dimo Vujović, Ratna saradnja Crne Gore i Francuske 1914–1916, Podgorica 1994
31. Aleksandar Drašković,Mojkovačka bitka, Beograd 1991^2, Podgorica 1996^3
32. Radoslav Rotković, Velika zavjera protiv Crne Gore, Od Prizrena do Versaja, Podgorica, 2001
33. Jakov Mrvaljević, Kraj crnogorskog kraljevstva (iz dvorskih albuma), Cetinje, 1989
34. Novak Adžić, Poslednji dani Kraljevine Crne Gore,Cetinje, 1998
35. Novica Radović, Crna Gora na savezničkoj golgoti, Podgorica, 2000^2
36. Nikola Đonović, Crna Gora pre i posle ujedinjenja, Beograd, 1939
37. Šerbo Rastoder, Crnogorsko pitanje u Društvu naroda 1920–1924, Matica 7/8, 2001

38. Novak Adžić, Otvaranje poslanstva Kraljevine Crne Gore u Vašinktonu, Matica 7/8, 2001
39. Bogumil Hrabak, Crnogorski vojni logori u Italiji 1918–1921, Istorijski zapisi 3/ 1997, 137–157
40. Bogumil Hrabak, Poslednje godine kralja Nikole, Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme, I,Zbornik radova, CANU 21, 1998, 81–127

POLITIČKI, PRIVREDNI I KULTURNI ŽIVOT 1918–1941

1. Nikola Đonović, Zahtevi Crne Gore : privredni i poltički, Bar, 1936
2. Nikola Đonović, Rad i karakter Crnogoraca, Beograd, 1935
3. Dimo Vujović, Crnogorski federalisti 1919–1929,Titograd,CANU, 1981
4. Šerbo Rastoder, Životna pitanja Crne Gore 191–1929, Bar, 1996
5. Jovan Bojović, Napredni omladinski pokret u Crnoj Gori 1918–1941, Cetinje, 1976
6. Jovan Bojović, Pisana djelatnost KPJ u Crnoj Gori 1919–1936, Titograd, 1983
7. Đoko Pejović, Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori 1918–1941, Titograd, 1982
8. Obren Blagojević, Ekonomska misao u Crnoj Gori do Drugog svjetskog rata, Beograd, 1996
9. Aleksandar Stamatović, Položaj oficira, podoficira, barjaktara i perjanika Kraljevine Crne Gore između dva svjetska rata, Podgorica, 1995
10. Šerbo Rastoder, Političke borbe u Crnoj Gori 1918–1929, Beograd, 1996
11. Šerbo Rastoder, Političke stranke u Crnoj Gori 1918–1929, Conteco, Bar, 2000
12. Šerbo Rastoder,Političke borbe u Crnoj Gori 1929–1941,Podgorica, 2015
13. Šerbo Rastoder, Janusovo lice istorije, Podgorica, 2000
14. Nikčević Tomica, Prilog izučavanju političkih borbi u Crnoj Gori 1929–1937, Istorija XX veka, Zbornik radova III, Beograd, 1962
15. Senka Babović – Raspopović, Kulturna politika u Zetskoj banovini 1929–1941, Podgorica, 2002
16. Perko Vojinović, Politička i nacionalna misao crnogorske inteligencije (1918–1941), Nikšić, 1989
17. Čedomir Pejović, KPJ u Crnoj Gori 1919–1941, CID, Podgorica,1999
18. Slobodan Boban Tomić, Spomenica odlikovanih lica iz Zetske banovine (Crne Gore) od 1912. do 1941. godine, Beograd, 1996
19. Veljko Sjekloća, Krsto Popović u istorijskoj građi i literaturi, Podgorica, 1998

20. Dragomir M.Kićović, Radomir P.Guberinić, Puniša Račić, Život za jednu ideju, Beograd, 2000
21. Savo P.Vuletić, Članci i rasprave, Bijelo Polje, 1998
22. Blagota Radović, Privredne prilike u Crnoj Gori između dva svjetska rata, (priredio Branko Radović), Podgorica, 1994
23. Spasoje Medenica, Privredni razvitak Crne Gore između dva rata, Titograd, 1959
24. Iko Mirković, Podgorička štamparija i list *Zeta* Jovana – Joza Vukčevića 1930–1941,Podgorica,1998
25. Krstajić Pero, Stojan Cerović (1883–1943), Život i djelo, Nikšić,1986
26. Šerbo Rastoder, Belvederski protestni zbor 1936. godine, Doclea 1/2000
27. Luka Vukčević, Odjek belvederskih događaja od 26.06.1936,Istorijski zapisi 2,1996
28. Dragoslav Bojović, Optužnica državnog tužioca iz decembra 1936. protiv 33 crnogorskih komunista,Istorijski zapisi 1–2/1991

RAT 1941–1945

1. Đuro Vujović, Crna Gora u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945, Podgorica,1997
2. Radoica Luburić, Društvo Crne Gore u Drugom svjetskom ratu 1939–1945, Podgorica, 1995
3. Špiro Lagator-Đuro Batrićević, Pljevaljska bitka 1941. godine, Beograd,1990
4. Obrad Bjelica, Borci Osme crnogorske brigade, Beograd, 1992
5. Milija Stanišić, Kadrovi revolucije:Crnogorci na rukovodećim dužnostima u NOR-u naroda Jugoslavije, Titograd, 1984
6. Milija Stanišić, Rukovodeći kadrovi NOB-a u Crnoj Gori 1941–1945, Podgorica,1995
7. Milija Stanišić, Tokovi revolucije u Crnoj Gori I-III, Nikšić, 1988
8. Radoje Pajović, Kontrarevolucija u Crnoj Gori : četnički i federalistički pokret 1941–1945, Cetinje, 1977
9. Zoran Lakić, Narodna vlast u Crnoj Gori 1941–1945, Beograd, 1981
10. Zoran Lakić, Zapisi o revoluciji, Cetinje, 1971
11. Branislav Kovačević, Od Vezirovog do Zidanog mosta –tragična sudbina crnogorskih četnika u završnoj fazi rata 1944–1945, Beograd, 1993

PERIOD POSLIJE 1945

1. Branislav Marović, Društveno-ekonomski razvoj Crne Gore 1945–1953, Titograd, 1987; Branislav
2. Branislav Kovačević,Đilas-heroj-antiheroj,iskazi za istoriju, Titograd,1991
3. Kovačević, Komunistička partija Crne Gore 1945–1952, Podgorica 1986, 1988[2]
4. Zoran Lakić, Istoriografija o sukobu sa Informbiroom 1948. godine, Istorija i istoriografija, Bijelo Polje, 1997 [2]
5. Vladimir Goati, Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990 do 2000, Conteco, Bar 2000
6. Popović Milan, Crnogorska alternativa, Podgorica,2000
7. Živko M.Andrijašević, Nacrt za ideologiju jedne vlasti, Bar,1999
8. Veselin Pavićević, Izborni sistem i izbori Crnoj Gori 1990–1996, Podgorica,1997

NACIONALNO PITANJE

1. Dušan Ičević, Savezna država i savez država,Podgorica 2001
2. Mijat Šuković, Crna Gora od federacije ka nezavisnosti, CANU, Podgorica, 2001
3. Savo Brković, O postanku i razvoju crnogorske nacije, Titograd, 1974
4. Dimitrije Dimo Vujović, Prilozi izučavanju crnogorskog nacionalnog pitanja,Nikšić, 1987
5. Batrić Jovanović, Crnogorci o sebi, Beograd, 1986
6. Jovan Bojović, Srpski narod u jugoslovenskoj federaciji 1945–1991, Podgorica, 1993
7. Sreten Zeković, Posetnik o Crnoj Gori i Crnogorstvu, Zbornik, Cetinje, 1996
8. Zeković Sreten, Crnogorska hrestomatija.Nauka(a) o samobitnosti Crnogoraca i 65 po(d)uka, za sakoga od čobanina do akademika Knj.I, Cetinje, 1999
9. Novak Adžić, Stvaranje i razvoj crnogorske nacije, Cetinje, 1995
10. Milorad Popović, Mali narodi i nacionalizam, Cetinje, 1997
11. Milorad Popović, Crnogorsko pitanje, Ulcinj: Plima, 1999
12. Dušan Ičević, Crnogorska nacija. Beograd :Forum za etničke odnose, 1998

13. Mijat Šuković, Za pravo, čast i slobodu crnogosrke nacije: otvoreno pismo i javni poziv akademiku Dejanu Medakoviću, predsjedniku Srpske akedemije nauka i umjetnosti i akademiku Vasiliju Krestiću, sekretaru Odeljenja istorijskih nauka i direktoru Arhiva Srpske akademije nauka i umjetnosti, (Pobjeda, 4.II 2000, br. 12262– Pobjeda, 22.II 2000, br. 12280)
14. Aleksandar Stamatović, Istorijske osnove nacionalnog identiteta Crnogoraca 1918–1953, Srpska radikalna stranka, Zemun, 2000

VJERSKE ZAJEDNICE

1. Branislav Gligorijević, Ujedinjenje Srpske pravoslavne crkve i uspostavljanje srpske patrijaršije u Jugoslaviji, Istorija 20. veka, 2/ 1997
2. Zvezdan Folić, Vjerske zajednice u Crnoj Gori 1918–1953, Podgorica, 2001
3. Šerbo Rastoder, Jasmina Rastoder : Dr Nikola Dobrečić, arcibiskup barski i primas srpski (1872–1955), Život i djelo, Prilog izučavanju istorije barske arcibiskupije, Budva, 1991
4. Šerbo Rastoder, Istorijsko – metodološki okvir istraživanja novije istorije crkve (vjerskih zajednica) u Crnoj Gori (1878–1945), Istorijska nauka i nastava istorije u savremenim uslovima, CANU 14, 1994, 199–242
5. Šerbo Rastoder, Vakufi u Crnoj Gori krajem XIX i u prvoj polovini XX vijeka,Istorijski zapisi 2, 1997
6. Velibor V. Džomlić, Golgota mitropolita crnogorsko – primorskog Joanikija (1941–1945), Cetinje, 1996
7. Zvezdan Folić, Ateizam vlasti u Crnoj Gori 1945–1953, Istorijski zapisi 3–4 / 1995
8. Nikola Žutić, Neka pitanja položaja rimokatoličke crkve u Crnoj Gori 1918–1926, Istorijski zapisi 1–2, 2000
9. Senka Babović – Raspopović, Mitropolija Crnogorsko – primorska 1929–1941, Istorijski zapisi 1–2/ 2000, 133–141
10. Zvezdan Folić, Kotorska biskupija i stvaranje jugoslovenske države 1918–1920, u: Vjerske zajednice u Crnoj Gori 1918–1953, Podgorica, 2001
11. Zoran Lakić, Život i stvaralačko djelo patrijarha dr Gavrila Dožića (1881–1950), Istorijski zapisi 1–2/ 2000, 141–153
12. Zvezdan Folić, Bogoslovija Sv Petar Cetinjski 1921–1926, Istorijski zapisi 1–2/ 2000, 117–133

ZBORNICI

1. Trinajestojulski ustanak, predmet nauke i umjetnosti, Radovi sa naučnog skupa,Titograd 11. i 12. jul 1991., CANU, 12, 1992
2. Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, Zbornik radova sa okruglog stola Istorijskog instituta Crne Gore, knj.2, Podgorica, 1998
3. Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa, Podgorica 1–3. oktobar 1997, CANU 21, 1998
4. Prelomni događaji Narodnooslobodilačkog rata u Crnoj Gori 1943. godine, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 19. i 20.XII 1983, Titograd, 1985
5. Goli otok (1949–1956), Radovi sa okruglog stola, održanog u Podgorici 27. juna 1995. godine, CANU 20, 1998

RASPAD JUGOSLAVIJE (CRNA GORA)

1. Slavoljub Šćekić, Kilibarda, Ispovijest o deceniji koja je promijenila lice Crne Gore, Podgorica, 2001
2. Blažo Orlandić, Sjećanja i dokumenta (1978–1999), Podgorica, 2002
3. Veseljko Koprivica, Sve je bilo meta, zapisi sa dubrovačko-hercegovačkog ratišta, Podgorica, 1996
4. Živko M.Andrijašević, Nacrt za ideologiju jedne vlasti, Bar,1999
5. Momir Bulatović, Pravila ćutanja, Istiniti politički triler sa poznatim završetkom, Narodna knjiga, Alfa, Beograd, 2004
6. Branko Kostić, 1991 – da se ne zaboravi, Beograd, 1996
7. Šeki Radončić, Crna kutija, Policijska tortura u Crnoj Gori 1992–1996, Podgorica, 1996
8. Šeki Radončić, Crna kutija 2, Podgorica, 2003
9. Vladimir Keković, Vrijeme meteža 1988–1989, Podgorica, 2003

SUPROTSTAVLJANJE CENTRALIZMU

IVO GOLDSTEIN

U SREDIŠTU NAŠEG razmatranja bit će hrvatsko iskustvo jugoslavenske povijesti. Pitanje koje se obično postavlja, a na razini je pučkog shvaćanja prošlosti svodi se na krajnje jednostavnu dilemu – da li je Jugoslavija bila dobro ili loše rješenje za hrvatski narod. Jasno je da nema jednostavnog i kratkog odgovora.

U obje Jugoslavije (iako se nakon 1945. više nije tako zvalo) bilo je i dalje aktualno "hrvatsko pitanje", drugim riječima, pitanje statusa hrvatskih zemalja i hrvatskog naroda, kao što je to bilo i u Austrougarskoj Monarhiji. Promoviranje "hrvatskih interesa" i "jugoslavenstva" nije nužno bilo u opreci, već se sastajalo, ili se moglo sastati u nekoj formi federativno uređene zajednice.

U Hrvata je jugoslavizam stvoren na temeljima ilirizma (iako se izričito ograđuje od ilirskog imena i njegova značenja), kao svojevrsna nadnacionalna ideja: prvotno se zalaže za povezivanje Južnih Slavena u Monarhiji u revoluciji 1848/9. godine. U njemu se hrvatstvo, tj. hrvatski nacionalni osjećaj povezuje sa širim osjećajem ponajprije kulturne pripadnosti slavenstvu i južnoslavenstvu kao okviru, čak uvjetu opstanka malobrojne i slabe hrvatske

nacije. Jugoslavenska ideologija imat će u Hrvatskoj mnogobrojne tumače, odnosno više struja koje će na različite načine vidjeti odnos hrvatstva i jugoslavenstva. Glavni ideolog jugoslavenstva bio je Franjo Rački ali, uz to, kao historičar i političar, branitelj hrvatskog državnog prava. Jugoslavizam mobilizira obrazovane pojedince za stvaranje moderne građanske kulture. Svojim prepletanjem hrvatstva i jugoslavenstva jugoslavizam obilježava književnost, borbu za standardni jezik i historiografiju.

PRVI SVJETSKI RAT I KRFSKA DEKLARACIJA

Kako se približavao Prvi svjetski rat u Hrvatskoj se sve više afirmiralo uvjerenje, pogotovo među intelektualcima, da je jugoslavenska opcija rezultat sazrijevanja kulturne i nacionalne svijesti na višoj razini. Ti su intelektualci pred očima imali primjer Njemačke i Italije čije su se nacije, beznadno podijeljene još polovicom XIX stoljeća do početka XX stoljeća transformirale u najsnažnije europske nacije i države.

Tijekom Prvog svjetskog rata dio hrvatske političke scene vjeruje u opstanak Monarhije i mogućnost njezina preuređenja na federalističkoj osnovi, što bi rezultiralo stvaranjem južnoslavenske federalne jedinice s teritorijem od Triglava do Sarajeva, a s druge strane, političari u emigraciji (Ante Trumbić, Frano Supilo, Ivan Meštrović i dr), smatrali su da hrvatski ostanak u zajednici s Austrougarskom više nema perspektivu, pa su polagali nade u državnu zajednicu sa Srbijom i Crnom Gorom. Stoga su u travnju (aprilu) 1915. osnovali u Parizu Jugoslavenski odbor koji se predstavljao kao zastupnik interesa zapadnog dijela buduće južnoslavenske države, dakle, područja današnjih država Hrvatske, Slovenije, BiH, te Vojvodine.

Ubrzo su ostvareni prvi kontakti predstavnika Jugoslavenskog odbora i kruga njegovih sumišljenika, te predstavnika srbijanske politike. Međutim, srbijanska vlada nikad nije željela da se Odbor tretira kao ravnopravan sugovornik već ga je smatrala

političko-propagandnim tijelom u službi njihova jugoslavenskog programa.

Srbijanska je vlada vodila politiku s dva lica: još je potkraj 1914. u Narodnoj skupštini izjavila (i to često ponavljala) kako je "ratovanje Srbije borba za oslobođenje i ujedinjenje sve naše neslobodne braće, Srba, Hrvata i Slovenaca", te izjednačila "veliku stvar srpske države i srpsko-hrvatskog i slovenačkog plemena". No, premijer Nikola Pašić je povremeno promicao i alternativnu opciju – znao se zauzimati da Srbija dobije samo one zemlje čijim pripojenjem ne bi bila dovedena u pitanje srpska (i pravoslavna) većina u budućoj državi – primjerice, predlagao je "parcelaciju Slavonije na katoličku i pravoslavnu", ili je priznavao pravo Italiji na istočnojadransku obalu, itd.

U srpnju (julu) 1917. predstavnici Jugoslavenskog odbora i srpske vlade potpisali su Krfsku deklaraciju koja uglavljuje osnovna načela ujedinjenja i ustroja buduće jugoslavenske države: monarhiju s ustavnim, parlamentarnim i demokratskim uređenjem i dinastijom Karađorđevića na čelu, zasnovanu na općim građanskim slobodama. Posebno se jamčila jednakost i ravnopravnost sve tri zastave (srpske, slovenske i hrvatske), sva tri narodna imena, sve tri vjere, te dva pisma. Ante Trumbić je naknadno tumačio Krfsku deklaraciju kao dokument koji je južnoslavensku zajednicu implicitno definirao kao federativnu, dočim je Pašić takvu argumentaciju sustavno zanemarivao.

Kad je 29. listopada (oktobra) 1918. u Zagrebu stvorena Država Slovenaca, Hrvata i Srba (Država SHS) koja je obuhvaćala Sloveniju, Hrvatsku, BiH i Vojvodinu, teoretski sve su joj mogućnosti bile na raspolaganju – i da ostane samostalna, i da stupa u saveze s drugim državama. Praktično, izbora gotovo da i nije bilo. Na njezin teritorij počele su ulaziti i srpska i talijanska vojska, kao članice savezničke koalicije. Talijanska je vojska za tjedan-dva zauzela velik dio jadranske obale, a sve je govorilo da se s tih prostora

ne kani povući. Srbijanska vojska je u priličnom broju sredina, na primjer u Splitu, dočekana kao oslobodilac.

NEDOREČENI DOGOVORI

No, dogovori između Države SHS i srbijanske vlade o ustrojstvu države i drugim pitanjima ostali su nedorečeni. U narednim danima srbijanska strana nije davala nikakva jamstva. Nepriznata u svijetu, prestrašena talijanskim napredovanjem, izložena manipulacijama i diplomatskim igrama, bez vlastite oružane sile, Država SHS bila je prisiljena na hitne korake. U načelu se prihvaćala zajednička država sa Srbijom, ali su ostale dileme – treba li to biti na konfederalno-federalnom konceptu, što bi pretpostavljalo duže pregovaranje, ili to treba učiniti odmah, što bi značilo da se ne postavljaju uvjeti. Zaključak i Naputak Središnjeg odbora Narodnog vijeća Države SHS o ujedinjenju s Kraljevinom Srbijom, koji su izglasani 24. studenoga (novembra), tražili su da se organizacija buduće države prepusti odluci ustavotvorne skupštine. Izaslanstvo Narodnog vijeća požurilo je u Beograd, usprkos upozorenju Stjepana Radića da "ne idu kao guske u maglu". Tom, kasnije vrlo često citiranom rečenicom, Radić se nije protivio zajednici sa Srbijom, kako je to često bilo tumačeno, već je tražio da politička vrhuška ne brza s odlukama, odnosno da prije svake odluke Beograd dade jasna jamstva kako će poštovati otprije uglavljene sporazume.

Po dolasku u Beograd izaslanstvo je napisalo Adresu kojom se željelo obratiti regentu Aleksandru. Taj je tekst tek djelomično poštivao Naputak Narodnog vijeća, čime je praktički političku inicijativu, a zatim i svu vlast prepustio regentu. Aleksandar je potom proglasio Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, a izaslanstvo je 1. prosinca (decembra) 1918. potpisalo akt o ujedinjenju s Kraljevinom Srbijom.

Nova država je obuhvatila prostor od Alpa gotovo do Egejskog mora, koji od IV stoljeća nikad nije bio pod jedinstvenom

upravom. Taj je okvir Hrvatsku stavljao u posve novu situaciju: razgrađeno je za Hrvatsku stoljećima važno srednjoeuropsko okruženje, a zauzvrat se nastojala stvoriti nova kulturna i nacionalna samosvijest južnoslavenskih naroda.

Mnogi su Hrvati tada i kasnijih godina optirali za jugoslavensku državu, jer su smatrali da ona dokida "prokletstvo maloga broja" koje ih je stalno pratilo u Habsburškoj monarhiji. Ali, pri tome uglavnom nisu mislili da valja nivelirati regionalne posebnosti niti negirati nacionalne identitete. Miroslav Krleža je isticao da je 1918. "srpska država" u glavama hrvatskih političara, "suočenih s vlastitom političkom ništavnošću", a u usporedbi s "austrijskom perspektivom – pričinjala toplim domaćim krovom".

U narednim godinama nijedna stranka koja je djelovala u Hrvatskoj nije dovodila u pitanje opstanak Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije – uglavnom su zahtijevale federalizaciju države. Iznimka su bili ostaci predratnih pravaša i frankovaca, koji su do 1929. djelovali i u Hrvatskoj i u inozemstvu, a otad samo u emigraciji, gdje su formirali *ustaški pokret* s političkim vodstvom i paravojnim odredima.

Hrvatski političari, osobito iz primorskih krajeva (od Istre do Dalmacije), smatrali su Jugoslaviju najboljim branikom talijanskom imperijalizmu. Ante Trumbić je 1920, kao prvi jugoslavenski ministar vanjskih poslova, objašnjavao kako se on rodio kao Hrvat i da će kao takav i umrijeti, ali da nikada nije bio fanatik, nego političar. Kao Hrvat radio je za jugoslavensku ideju, a ne za posebnu hrvatsku državu. Za takvo opredjeljenje naveo je nekoliko argumenata te zaključio – "da nisam radio za Državu SHS, odnosno Jugoslaviju uvjeren sam da bi pali plijenom tuđih interesa, pohlepa".

Mnogi su Korčulani, primjerice, 1921. godine, kad je s otoka otišla talijanska vojska (ali je zadržala nedaleko Lastovo), oduševljeno dočekali predstavnike Kraljevine SHS. Korčulanski opat Mašo Bodulić tad je izjavio da je "ovaj oslobođen otok zemlja

srpska, jer je hrvatska i obrnuto, a sve jugoslavensko. Jedno smo tijelo, jedna smo duša, jedna smo domovina".

I Katolička crkva je bila zagovornik stvaranja jugoslavenske države, a na temelju Strossmayerovih ideja o crkvenoj uniji i svijesti da je hrvatski (i slovenski) narod u državi s njemačkom i mađarskom dominacijom (kako su doživljavali Austrougarsku) bio svjesno zapostavljan.

Podrška jugoslavenstvu u hrvatskom nacionalnom korpusu išla je sve do orjunaštva: Orjuna (Organizacija jugoslovenskih nacionalista) je bila ekstremna nacionalistička i teroristička organizacija osnovana 1921. u Splitu s ciljem zaštite unitarne jugoslavenske države. Orjunaši su do fanatizma gajili kult jugoslavenske nacije koji je pokatkad graničio s fanatizmom. Istovremeno su opravdavali čvrstu i autoritarnu državu, usuprot postulatima demokracije i parlamentarizma. Orjuna je teoretski bila samostalna, ali je u praksi bila pomoćna, poluvojna snaga režima i njegovog represivnog aparata za obračun s političkim protivnicima velikosrpstva, odnosno jugoslavenskog integralizma. U Orjuni je bio priličan broj Hrvata. Štoviše, bilo ih je i u samom vodstvu.

RAZOČARANJE NOVOM DRŽAVOM

No, za većinu Hrvata razočaranja novom državom stigla su vrlo brzo, jer su nesuglasice izbile na vidjelo već u razumijevanju uloge srbijanske vojske: proslavila se u Prvom svjetskom ratu, ali je njezina politička kultura bila krajnje nerazvijena. Vrh vojske, iako izvan dnevne politike, bio je siguran oslonac karađorđevićevske politike. Generali su bili uvjereni da ulaskom svoje vojske na tlo nekadašnje Austrougarske i samostalne Crne Gore obavljaju djelo povijesne važnosti. Neki su je dočekivali kao oslobodioca, dok je nasilništvom i nedisciplinom, u drugih navlačila na sebe mržnju. Navodne ili stvarne kršitelje zakona je hapsila, batinala, neke čak i strijeljala. Za nekoliko mjeseci vojsku je u tom poslu zamijenila žandarmerija, ali se metode nisu promijenile. Priličan je broj

žandara dolazio kao "pravovjerni" kadar iz Srbije, što je samo pojačavalo animozitete.

Nezadovoljstvo na nekadašnjim austrougarskim područjima izazvala je potkraj 1919. odluka da se na sve austrougarske novčanice stavlja posebna markica uz proviziju od 20 posto vrijednosti. Još je veće nezadovoljstvo izbilo kada je 1920/1, počela unifikacija monetarnog sustava, a srbijanski dinar postao jedino platežno sredstvo. Tada je dinar zamjenjivan u odnosu četiri krune za dinar, iako je stvarna vrijednost dviju valuta bila podjednaka.

Kako bi ojačali svoju poziciju u proceduri donošenja ustava, vladajući su krugovi donijeli privremeni Poslovnik Ustavotvorne skupštine prema kojem su poslanici bili obvezni, odmah po izboru, položiti zakletvu kralju. Time se umnogome prejudiciralo rješenje dvojbe – republika ili monarhija. Zastupnici Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS) odlučili su se za bojkot rada Skupštine, čime su ostali pristaše republike – komunisti i republikanci, bili značajno oslabljeni čime je olakšavana formalna pobjeda unitarističko-centralističkih snaga.

U raspravama o ustavu u Ustavotvornoj skupštini ambicija vladajuće radikalsko-demokratske koalicije bila je da nametne rješenja u svim pitanjima državnog ustrojstva i političkog života zemlje. Posve neumno odbijani su svi nacrti, prijedlozi i primjedbe ne samo oporbenih stranaka, već i trezvenijih ljudi iz vladajućih krugova (na primjer, Stojana Protića). Mate Drinković, tada član Privremenog narodnog predstavništva, te od 1920. ministar pošta, upozorio je predlagače centralističke opcije: "Gospodo, vi svi vrlo dobro znate kuda vodi ovakav ustav", pa nastavio: "'Takav centralizam je veoma pogibeljan za našu državu, jer uslijed samovolje njegove mora silom prirodnih zakona da se razvije protiv nje organizovan otpor, koji može dovesti do veoma ozbiljne pogibelji".

Ustav je u konačnici ozakonio načela unitarizma i državnog centralizma. Ukinute su povijesne pokrajine, te je čitava zemlja podijeljena na 33 oblasti. Hrvatska je bila podijeljena na šest oblasti.

Zagreb je ostao središte tek Zagrebačke oblasti. Nikada, od XVI stoljeća, nije vlast sa sjedištem u Zagrebu imala ingerencija nad tako malim prostorom. Ukinut je i Hrvatski sabor, prvi put nakon više stotina godina. Tako centralistički ustrojena država bila je i s društvenog i ekonomskog stajališta nelogična i nepraktična, stoga je sama po sebi generirala političku i društvenu nestabilnost.

Književnik Ksaver Šandor Đalski (1854–1935) ustvrdio je 1922. da je “40 godina na svim stranama radio za slogu, ljubav i združenje slovenskoga juga”, a da sada “mora priznati da danas toga jedinstvenoga naroda nema još… Da se ta istovjetna i jedna cjelina postigne, prije svega je potrebito da bude konac i kraj svoj žalosti i nesreći koja se danas koči u Beogradu na vlasti i širi po beogradskoj čaršiji”.

Napetosti su dosegle vrhunac 1928. kad su u beogradskoj skupštini ubijeni zastupnici HSS Pavle Radić i Đuro Basariček, a Stjepan Radić, Ivan Pernar i Stjepan Granđa ranjeni. Na vijest o atentatu, u Zagrebu su izbile demonstracije i u sukobima s policijom je sljedećih dana najmanje pet osoba poginulo i veći broj ranjen. Praktički, nije bilo većeg mjesta u Hrvatskoj u kojem, unatoč zabranama, nisu bile organizirane komemoracije i žalobne povorke. Seljačko-demokratska koalicija (SDK, u kojoj su bili HSS i Pribićevićeva Samostalna demokratska stranka) je objavila da ne priznaje ni Vidovdanski ustav ni državno uređenje te da su sve odluke donesene u Beogradu ništavne za narod u prečanskim krajevima. SDK je smatrala da se sve treba vratiti na stanje prije 1. prosinca 1918. godine.

Neke su novine iznosile geografske karte s planovima o osamostaljivanju Hrvatske, odnosno o amputaciji zapadnih dijelova Jugoslavije i stvaranju Sjedinjenih Država Srednje Evrope.

Dodatno je stanje otežavala činjenica da je atentator Račić imao prešutnu podršku u nekim visokim državnim krugovima, i da to nije bila nikakva tajna: doduše, osuđen je na 20 godina robije (u to doba i za mnogo manje zločine dobivalo se smrtnu kaznu), ali

je ostavljen u komfornom kućnom pritvoru. Situacija je dosegnula kritičnu točku kad je početkom kolovoza (avgusta) od posljedica ranjavanja preminuo Stjepan Radić. Njegov sprovod, najveći u povijesti Zagreba i Hrvatske, pretvorio se u veliku političku manifestaciju – procjenjuje se da je u pogrebnoj povorci bilo oko 150.000 ljudi.

Nad lijesom je govorio Miroslav Krleža, svjedočeći o još jednoj "hrvatskoj tragediji", potom i Svetozar Pribićević: "Mi svi osjećamo, a naročito su svjesni toga ovdašnji Srbi, da su Hrvati u zajedničku državu donijeli svoju historijsku državnost, i to je razlog više i to je jedan razlog jači da se tako urede odnošaji u našoj državi, da se zajamči potpuna jednakost i ravnopravnost ovima, koji su vjekovima znali sačuvati svoju državu". Koji dan ranije, Pribićević je u beogradskoj Skupštini izjavio kako uspostavljeni sustav državne organizacije ne pruža jednakost svim njezinim dijelovima te da "srpstvo u prečanskim krajevima mora biti solidarno s hrvatstvom".

Atentat na Radića i suradnike imao je šokantan efekt na stanje u Hrvatskoj. Definitivno je zapečatio sudbinu parlamentarizma u Kraljevini SHS, otvarajući vrata njegovu ukidanju i proglašenju apsolutizma, potom, u narednoj fazi, i raspadu monarhističke Jugoslavije. Na duži rok, ostao je duboka trauma u hrvatskom društvu i u hrvatsko-srpskim odnosima uopće.

USPOSTAVLJANJE DIKTATURE

Stanje se mjesecima nije smirivalo. Na 10. obljetnicu proglašenja Kraljevstva SHS (1. prosinca 1928), zagrebačka je policija bez pravog povoda zapucala na demonstrante koji su klicali "slobodnoj Hrvatskoj" i "Seljačko-demokratskoj koaliciji", također i Mačeku, Pribićeviću i Radiću. Najmanje dvije osobe su smrtno stradale, više ih je teško ranjeno.

Podršku za proglašenje diktature 6. siječnja (januara) 1929. kralj Aleksandar je pronašao ponajprije u vojsci, žandarmeriji i policiji,

te u državnoj birokraciji. Diktaturu je u prvi trenutak pozdravio i dio hrvatske političke scene, računajući da će se o razrješenju dramatičnog stanja lakše dogovoriti s kraljem osobno negoli sa srbijanskim političarima. Naime, Vladko Maček je tada izjavio da je "lajbek sada otkopčan i treba ga samo zakopčati", implicirajući kako je 1918. "lajbek" bio krivo zakopčan. Smatrao je povoljnom činjenicom da je "Vidovdanski ustav, koji je sedam godina tištio hrvatski narod, srušen", te je očekivao ponudu iz Beograda. Dodao je kako je "posve siguran u veliku mudrost Njegova Veličanstva Kralja da će nam uspjeti da ostvarimo ideal hrvatskoga naroda: da Hrvat bude gospodar u svome domu, u svojoj slobodnoj Hrvatskoj".

Oprezni optimizam ubrzo je zamijenjen teškim razočaranjem, jer je uspostavom diktature nasilno prekinuta desetogodišnja rasprava o ustavnom uređenju, a unutar njega i o rješenju "hrvatskog pitanja". Obnovljena je tek u drugoj polovini tridesetih, bez kralja Aleksandra, ali u situaciji bitno nepovoljnijoj za obje zainteresirane strane.

Budući da su svi nacionalni amblemi – zastave, grbovi, himne, institucionalni simboli povijesnog razvoja i državnoga prava – bili zabranjeni, bio je to još jedan udarac nacionalnom ponosu.

Upravo u to doba, 1932, Ante Pavelić u Italiji osniva ustaški pokret. U programatskim tekstovima zagovara nacionalni ekskluzivizam i kao krajnji cilj navješćuje osnivanje samostalne Hrvatske. On i njegovi sljedbenici raspiruju kult mržnje i osvete, prvenstveno prema svim pobornicima jugoslavenske ideje, potom i prema Srbima (kasnije i prema Židovima). Najavljuju se najradikalnije metode borbe, uključujući i terorizam. Opsjednutost krvlju i nasiljem dosižu mitološke razmjere, stvarajući plodno tlo za genocidne zločine u NDH. Od početka se ustaški pokret vezuje za fašističku Italiju, nešto kasnije i za nacističku Njemačku.

Od ljeta 1932. pripadnici ustaške organizacije podmeću bombe na kolodvorima, ili u policijskim stanicama po Hrvatskoj u

kojima je bilo mrtvih i ranjenih civila. Podižu i neuspjeli Velebitski ustanak, nakon kojeg je žandarmerija poduzela niz teških represivnih mjera koje su izazvale dodatno nezadovoljstvo.

Za vrijeme diktature niz političara završio je u zatvoru. Radićev nasljednik na čelnom mjestu HSS, Vladko Maček, bio je optužen za pomaganje terorističke djelatnosti (nakon pet mjeseci oslobođen je optužbe i pušten iz zatvora). Zbog kritiziranja diktature u prigodnom govoru prilikom osnivanja Advokatske komore, njezin predsjednik Ivo Politeo bio je 1929. također uhapšen. Nije bolje prošao ni nekad veliki Jugoslaven Svetozar Pribićević: bio je neko vrijeme interniran u Brusu, a kraće je vrijeme boravio i u beogradskoj bolnici. Na intervenciju stranih diplomata, bio je već bolestan, pušten da ode u inozemstvo, gdje je do smrti 1936. podržavao hrvatske težnje za većom samostalnošću, pa i za potpunom neovisnošću. Napisao je i knjigu *Diktatura kralja Aleksandra*, zapravo svoj obračun s vladarem.

Iako je Šestojanuarska diktatura imala za cilj i progon promotora nacionalnih/nacionalističkih i liberalnih ideja, ona je svoje represivno lice u prvom trenutku pokazala ponajviše prema komunistima koji su, sa svoje strane, toj represiji dali povoda kad su krenuli u oružani ustanak. U "bijelom teroru" od 1929. do 1932. ubijeno je najmanje 328 osoba, vjerojatno i mnogo više. Centar policijske aktivnosti i progona komunista bio je u Zagrebu, gdje su uhapšeni sekretar KPJ Đuro Đaković i Nikola Hećimović, sekretar Crvene pomoći, potom mučeni i ubijeni. Svih "sedam sekretara SKOJ" stradalo je u Zagrebu i okolici. Sve to govori o antagonizmu koji je u Hrvatskoj i među Hrvatima postojao prema režimu.

Promijenivši ujesen 1929. ime države u Kraljevina Jugoslavija, kralj Aleksandar je odbacio koncepciju kompromisnog nacionalnog unitarizma (izražavanog u sintagmama "troimeni narod", "tri plemena jednoga naroda") i zamijenio ga integralnim jugoslavenstvom u kojem više nije bilo mjesta za bilo kakvu "plemenštinu" i nacionalne oznake. Uvedena je i podjela na banovine koja nije

imala ni etničko, ni ekonomsko, ni zemljopisno opravdanje. Njome se svjesno želio poništiti kontinuitet povijesnih i nacionalnih pokrajina i njihovih granica. Sve su to bili direktni udari na hrvatske nacionalne osjećaje i interese.

Kralj je smatrao je da nakon desetogodišnjih neuspješnih pokušaja parlamentarnom procedurom, on sam treba realizirati najvažniji cilj: nacionalno nivelirati jugoslavenski prostor, odnosno stvoriti jedinstvenu jugoslavensku naciju putem njezine ideološke osnove – integralnog jugoslavenstva. U narednim će se godinama pokazati da je bio u dubokoj zabludi. Kao prvo, nacionalne posebnosti na jugoslavenskom prostoru već su bile definitivno oformljene, pa je bilo nemoguće povijesne procese vraćati natrag; kao drugo, diktaturom je nastojao dostići ciljeve koje nije mogao u kakvom-takvom demokratskom ambijentu. Maček je kraljevu nakanu da represijom stvori jedinstveni "jugoslavenski narod" nazvao "besmislicom", te citirao neimenovanog člana HSS: "Dekretom ne možeš stvoriti niti jedno dijete, a kralj Aleksandar sebi utvara da će moći tako stvoriti cijeli novi narod".

I u beogradskoj skupštini, koju je kralj strogo kontrolirao, čak i državotvorni zastupnici prosvjedovali su protiv represije. Budislav Grga Anđelinović je 1932. govorio o tome da postoji "hrvatsko pitanje" ("nemojmo kao nojevi zabijati glavu u pijesak"), što je za promicatelje unitarizma bilo blasfemično, a poslanik Ivo Elegović je upozorio da "mi narodni poslanici, naročito iz hrvatskih krajeva, znamo iz neposrednog opažanja, da tamo u narodnom kotlu na žalost vrije i ključa. Ne dajmo, gospodo, da taj kotao eksplodira".

Diktatura i njezina provedba samo su dodatno ojačale njezine protivnike i potakle ih da i oni koriste nasilne metode. Jedan od prvih koji će u tom nasilju stradati bit će sam kralj Aleksandar.

ATENTAT NA KRALJA I SPORAZUM CVETKOVIĆ–MAČEK

Atentat na kralja u Marseilleu organizirali su makedonski nacionalisti zajedno s ustaškom organizacijom – sami su ustaše

govorili da je progovorio "ustaški samokres". Značajno mjesto u tome poslu imale su i talijanske i mađarske tajne službe.

Aleksandrova nasilna smrt, baš kao i atentat na hrvatske zastupnike 1928. godine, teško su opteretili politički život, "otežali modernizaciju Jugoslavije kao države, a pogotovo kao društva". Ove dvije tragedije obilježile su dubinu raskola između Srba i Hrvata – možda ne toliko u politici, koliko u emocionalnom smislu i na razini pučkih mitologija. Dugo su godina u nacionalnim memorijama one bile jedan od ključnih argumenata da se "s njima više ne može". No, bilo je i dalje dosta onih koji su mislili drugačije – prvenstveno, radi se o mnogim Srbima u Hrvatskoj koji su se 1928. solidarizirali sa svojom širom domovinom Hrvatskom i slijedili politiku SDS. S druge strane, Hrvati skloni monarhističkoj opciji (kojih je tada ipak bilo manje negoli tijekom dvadesetih, a s vremenom, kako se približavao Drugi svjetski rat, sve manje) na vijest o marseilleskom atentatu također su žalovali. Mnogi su odlazili na kraljev grob u Oplenac, a 30 je mladića iz Smokvice s Korčule šest mjeseci puštalo brade u znak sjećanja na kralja.

U Hrvatskoj su ustaše tada bili slabi – nije bilo organizacije, a listovi i brošure pod njihovim utjecajem dosezali su male naklade. Na snazi su dobili 1937. kad se premijer Stojadinović dogovorio s talijanskom vladom da će dio njih amnestirati, pa da se mogu vratiti u Jugoslaviju. Tako se do ljeta 1939. oko 260 ustaških emigranata, od kojih je najpoznatiji bio Mile Budak, vratilo u domovinu.

Iako su vlasti u kampanji za parlamentarne izbore 1935. naširoko koristile nasilne metode (policija je na predizbornim skupovima ubila u Hrvatskoj dvadesetak osoba), unitarističke snage ostvarile su tek Pirovu pobjedu. To je bio znak da vlasti moraju pregovarati s opozicijom, pogotovo s hrvatskom opozicijom. I tako se o međunacionalnim i društvenim problemima i napetostima koje se mogu podvesti pod termin "hrvatsko pitanje" od 1935. počelo opet u javnosti slobodnije govoriti.

Regent Pavle Karađorđević, kao sljedbenik ideje integralnog jugoslavenstva, ali istovremeno i politički realist, nedugo potom sastao se s Vladkom Mačekom. Maček je tražio da se raspišu novi izbori i da se "stanje vrati na 1918. godinu", ali je Pavle odbacio takvu mogućnost. Usput je i zapitao Mačeka – "da li Hrvati hoće ovu državu", te "koliko ima frankovaca i kakav im je program". Na to pitanje nije dobio jasan odgovor. Iako taj sastanak nije polučio neposredne rezultate, bilo je svima jasno da treba težiti nekakvom kompromisu.

Sporazum Cvetković-Maček (zapravo dogovor hrvatske političke elite s beogradskim dvorom) sklopljen je 26. kolovoza 1939. u psihozi nadolaska rata, samo pet dana prije njegova izbijanja. Osnovni dio dogovora jest uspostava Banovine Hrvatske, kao upravne jedinice. Banovina je obuhvatila dijelove BiH naseljene pretežno Hrvatima, te dio Srijema. Tako uspostavljenim granicama navodno se nastojalo riješiti hrvatsko nacionalno pitanje, ali se pri određivanju granice u BiH ignoriralo muslimansko stanovništvo i gledao samo omjer Srba i Hrvata u pojedinim kotarevima. To je teško opteretilo dotadašnju suradnju HSS s muslimanskim političarima na anticentralističkom programu.

Međutim, u tim trenucima, unutrašnje tenzije i vanjskopolitički pritisak bili su preveliki, a da bi ih i mudrija politička rješenja mogla smiriti. Bilo je mnogo protivnika sporazuma – i među članovima HSS bilo je onih, koji su smatrali da je Maček dobio premalo. Maček je još više napada takve vrste otrpio s nacionalističke desnice, "frankovaca" i drugih, koji će se kasnije uglavnom priključiti ustaškom pokretu. Oni su ga proglašavali izdajicom, zastupajući stav da je jedino rješenje "hrvatskoga pitanja" u izdvajanju iz Jugoslavije. S druge strane, srpski nacionalisti i konzervativci doživljavali su sporazum Cvetković-Maček kao kapitulaciju pred Hrvatima.

HSS je imao čvrstog koalicijskog partnera – Samostalnu demokratsku stranku koja se od svih drugih srpskih i projugoslavenskih

stranaka razlikovala po tome što je dosljedno branila hrvatsko pravo na državnopravnu i narodnosnu posebnost u Kraljevini Jugoslaviji, ali je, s druge strane, čvrsto branila stav da se rješenje "hrvatskog pitanja" neće tražiti izvan granica Kraljevine Jugoslavije.

Iako se tada činilo da se sporazumom Cvetković-Maček zapravo spašava Jugoslavija, pokazalo se upravo suprotno – "nehotice je dokazao ograničenja centralističkog jugoslavizma i otvorio put alternativnim rješenjima".

"NEZAVISNA" HRVATSKA

Teška razočaranja iz vremena monarhističke Jugoslavije dovela su do toga da su mnogi u Hrvatskoj u travnju 1941. pozdravili osnivanje NDH. Osim toga, smatrali su da je uspostavom nove, nacistima političke bliske države, Hrvatska izbjegla ratna stradanja u koja je Europa tako dramatična utonula – sve pod parolom "Nema rata, a imamo državu!"

S proglašenjem "nezavisne" Hrvatske ostvaren je cilj kojem je skupina hrvatskih ekstremista, uz slabiju ili jaču podršku nekih drugih krugova u Hrvatskoj, godinama težila. Međutim, problemi koji su dolazili na dnevni red, uglavnom je bilo nemoguće riješiti. Prvi od njih – ovisnost o Reichu i Italiji – ustaše i oni koji su im bili skloni tumačili su zapravo kao da je riječ o prednosti. Smatrali su da će NDH vezivanjem s Reichom odmah ostvariti brz napredak, jer je Reich utemeljio tisućgodišnji "novi europski poredak", kojem se pripisivala superiornost nad dekadentnim zapadnim kapitalizmom i bezbožnim komunizmom. No, ubrzo se pokazalo da je to zapravo bila omča oko vrata koju vlast NDH nikada nije uspjela, a zapravo niti željela skinuti.

Simpatije koje je NDH imala u dijelu javnosti ubrzo su ustupile mjesto razočaranjima. Razgraničenjem s Italijom i s Mađarskom otkinuti su veliki dijelovi hrvatskog teritorija, njemačka i talijanska vojska imale su poseban tretman, pa je sve većem broju ljudi

postajalo jasno da je NDH zapravo njemačko-talijanski protektorat. Rasni, vjerski i etnički progoni Srba, Židova i Roma, te surovi teror nad političkim neistomišljenicima Hrvatima, izazivao je odbojnost i nesigurnost kod sve većeg broja Hrvata ("veliko oduševljenje na ulicama brzo je splasnulo kad su se pojavili prvi plakati o strijeljanim i obješenim protivnicima i nedužnim taocima").

Sve je to bilo popraćeno i velikim ekonomskim nevoljama, pa su mnogi ubrzo bili na rubu gladi. Nagla pojava i kontinuirano jačanje političkog i oružanog otpora ustaškom režimu i stranoj okupaciji najuvjerljiviji su pokazatelj političkog raspoloženja hrvatskog i nehrvatskog stanovništva u NDH.

Neki su se, pak, osjećajući svu rigidnost ustaštva, zavaravali da je "bolja ikakva nego nikakva Hrvatska", ali će ih takav stav ubrzo "natjerati na izbor bremenit teškim posljedicama".

Juraj Krnjević, potpredsjednik izbjegličke vlade u Londonu, je u rujnu (septembru) 1941. tvrdio kako "narod u domovini ne može radi besprimjernoga terora otvoreno dići svoj glas". Uostalom, Krnjević je u to vrijeme britanskom ministru vanjskih poslova Anthonyju Edenu prenio Mačekovu poruku, kako je Hrvatska i dalje demokratska, a da Pavelićeva vlast nije želja hrvatskoga naroda.

Njemački general u Zagrebu Glaise von Horstenau pisao je potkraj 1941. godine: "Sve se više pokazuje kao nedostatak premalena podrška naroda koju je Pavelić dobio pri osnivanju države", pa onda u veljači (februaru) 1943. godine: "Ustaše su istrošeni glasovir iz kojeg se još jedva daju izvući puni tonovi". Kako je Pavelić došao na vlast uz pomoć velikih saveznika, tako je o njihovoj volji ovisio i njegov ostanak na vlasti.

Stanovništvo NDH je u odnosu na razvoj zbivanja bilo oštrije diferencirano negoli u većini drugih zemalja pod okupacijom, ili utjecajem nacističke Njemačke: bilo je relativno više domaćih sudionika u zločinu i relativno još više domaćeg otpora zločincima. Veliki pjesnik Vladimir Nazor (1876–1949) je u govoru kojeg

je održao u Glini u veljači 1944. na pitanje "zašto sam otišao u partizane?" odgovorio da ga je "potaklo nečovječno proganjanje i istrebljivanje Židova, koji su ljudi kao i mi, a – što je najglavnije – potaklo me zlostavljanje i klanje Srba, koji su nam po krvi braća i s kojima skupa živimo ima već toliko vjekova".

USTANAK I PARTIZANSKI ORGANI VLASTI

Partizanski pozivi na ustanak u prvo su vrijeme isključivo antifašistički i patriotski, protiv strane okupacije i ustaškog režima. Suprotstavljaju se "bratoubilačkom ratu", osuđuju ustaške zločine nad Srbima i četničko osvetništvo i zločine nad Hrvatima i Muslimanima. Svjesni da narod nije bio zadovoljan predratnom Jugoslavijom, komunisti najavljuju i borbu za bolje poslijeratno uređenje zemlje – za demokraciju i međunacionalnu ravnopravnost. Kao ciljevi narodnooslobodilačke borbe (NOB) proglašavaju se "oslobođenje zemlje od tuđinske vlasti i dominacije" i uspostava "nove demokratske Jugoslavije slobodnih i ravnopravnih naroda, u kojoj će na bazi samoopredjeljenja biti izgrađena i slobodna Hrvatska". S tim parolama antifašistički oružani otpor postupno se širi među Hrvatima, pa se opet u Hrvata reafirmira i ideja Jugoslavije.

Hrvatski su partizani u lipnju na novooslobođenom području u Otočcu i sutradan na Plitvicama, u Lici, osnovali Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH), vrhovno predstavničko tijelo za Hrvatsku. U rezoluciji koju je ZAVNOH donio odlučno se osuđuju "bivši reakcionarni režimi" Kraljevine Jugoslavije i Banovine Hrvatske, te se ističe potreba izgradnje nove narodne vlasti u cijeloj Hrvatskoj kao jamstva za novu demokratsku Hrvatsku u okviru nove demokratske Jugoslavije. Bio je temeljni dokument na kojem se u narednim godinama izgrađivao položaj Hrvatske u novoj, socijalističkoj Jugoslaviji.

Stanje na ratištu neposredno se odražavalo i na promjenu odnosa prema zaraćenim stranama. Godina 1943. jest prijelomna po

tome što snage Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) preuzimaju inicijativu na ratištu, ali još i više po tome što se Hrvati u sve većem broju priklanjaju partizanskoj strani. Iako nema izvora koji bi o tome mogli izravno svjedočili, nema dvojbe da je u to vrijeme, pogotovo od jeseni te godine, većina Hrvata podržavala antifašističku, partizansku stranu i aktivno ju pomagali. No, o tom fenomenu neizravno svjedoče mnogi podaci u čiju objektivnost ne bi trebalo sumnjati: primjerice, njemačka komanda Jugoistoka u kolovozu 1943. u izvještaju Vrhovnoj komandi o vojnopolitičkoj situaciji na teritoriju NDH: "Politička situacija u zemlji i dalje se pogoršava. Vlasti NDH izgubile su sve pristalice, čak i kod dijelova hrvatskog naroda… Vojska NDH otpada kao oslonac države".

Ustaše su, zahvaljujući nacističkoj vojnoj sili potkraj rujna 1943. ušli u Split, ali je Obavještajna služba Ravnateljstva za oslobođene krajeve iz Splita dva mjeseca kasnije izvijestila Zagreb kako je "zbog iznimnih prilika u Dalmaciji sada nepogodno tlo za direktno razvijanje ustaškog pokreta. Nažalost neprijateljska promičba uspjela je politički zatrovati ogromnu većinu pučanstva i probuditi u njemu mržnju protiv ustaštva i ustaškog pokreta".

OSLOBOĐENJE I POSLIJERATNI RAZVOJ

Nakon konačnog oslobođenja nove su vlasti u Jugoslaviji, pa i u Hrvatskoj, uživale veću popularnost negoli i u jednoj drugoj istočnoeuropskoj zemlji. Komuniste su mnogi držali zaslužnima za dokončanje rata i prekid međunacionalnog ubijanja. Osim toga, pozivanje na ravnopravnost i jednakost u siromašnoj zemlji morali su naići na odobravanje. Propagandistički slogani i mobilizatorske pjesme (poput pjesme "Padaj silo i nepravdo… svanuo je i naš dan") imali su značajan efekt. U sljedećim godinama i desetljećima režim će i dalje uživati relativno veliku potporu u širokim narodnim slojevima, prvenstveno zbog izgradnje državnog

socijalizma koji je donio forsiranu industrijalizaciju, masovno školovanje, te zdravstvenu i socijalnu zaštitu.

Na podršku režimu u Hrvatskoj i među Hrvatima utjecalo je i priključenje Zadra i nekih otoka, Istre i dijelova Hrvatskog primorja Jugoslaviji odnosno Hrvatskoj, čime je izliječena dugogodišnja frustracija.

Pa ipak, ispod dotjerane maske izgradnje novog i zadovoljnog društva bilo je dosta onih koji su bili krajnje nezadovoljni. Mnogo je bilo i onih koji su izgubili nekoga svoga u "obračunu s narodnim neprijateljem", a da smrt nisu zaslužili. I "kredit" koji su vlasti imale u dijelu naroda dosta se brzo trošio. Već u ljeto 1945. godine, kad se mnogi nevini, pohvatani u masovnim hapšenjima na kraju rata, ponajprije civili i domobrani, nisu vratili kućama. Zatim se, već od 1946. godine, otkada je provođena široka nacionalizacija kojom je u privatnom vlasništvu ostala samo sitna obrtnička i trgovačka djelatnost, javlja nezadovoljstvo, pa se i odnos prema vlasti mijenja.

U dijelu stanovništva ipak se i dalje održavala nada da će doći do poboljšanja gospodarskog i društvenog stanja. Kako nije bilo slobodnih izbora, ni ikakva drugog slobodnog načina izražavanja političkog raspoloženja, nemoguće je pouzdano utvrditi koliki je oslonac režim realno imao u narodu i kojom ga je brzinom gubio, a možda nekim potezima, od vremena do vremena i stjecao. U Hrvatskoj je u tom pogledu važan bio nacionalni faktor, jer je, usprkos političkim parolama o ravnopravnosti republika, bilo očigledno da je uspostavljen novi centralizam.

Hrvatska je postala jedna od šest republika savezne države koja je svojom politikom i svojim nadnacionalnim ideologijama (bratstvo-jedinstvo, socijalistički internacionalizam) poticala jugoslavenski patriotizam, ali je to pokušavala balansirati promovirajući nacionalne identitete i interese pojedinih naroda (i narodnosti). Smatralo se da se nacionalna forma strogo poštuje, prvenstveno uspostavom federativnog uređenja. No, u iskazivanju

te nacionalne forme nije bilo nekih od tradicionalnih sadržaja. "Kanon hrvatske narodne kulture, konstruiran u vrijeme obilježeno kulturnom politikom HSS, gotovo se nedirnut održao, pored ostalog, u predstavljanju hrvatskog folklora na sceni tijekom svih godina socijalističke Jugoslavije. U stvarnom životu i u svakodnevici, potiskivana procesima modernizacije, ali i politikom dekristijanizacije i pritisaka na seljake, narodna se kultura povlačila. Ipak, pročišćena, uobličena u kanon, realnoj politici činili se najmanje opasnim izrazom nacionalne kulture".

Na polju povijesne memorije u Hrvatskoj je na udaru bio ban Josip Jelačić (dijelom i porodica Zrinskih). Kako je Jelačić bio ocrnjen kao "neprijatelj radničke klase" (jer je, prema mišljenju samoga Karla Marxa, 1848. gušio naprednu mađarsku revoluciju), u Zagrebu je 1947. uklonjen njegov spomenik, a ulice i trgovi nazvani po njemu dobili su, diljem Hrvatske, druga imena. Ime Ante Starčevića i njegova pravaška ideologija, te Stjepan Radić i njegove općečovječanske pravice, bili su dopušteni (bolje rečeno – trpljeni), više drugi, nego prvi, ali su u javnost stizali u strogo "doziranim" količinama. U takvoj atmosferi posve je logična izjava poznatog pjevača Vice Vukova (1936–2008) koji je tvrdio da se šezdesetih u javnosti moglo govoriti o "slovenskim" i "makedonskim" pjevačima i pjevačicama, ali da je on uvijek bio "zagrebački" pjevač, a nikad "hrvatski", te dodaje: ni "oni iz Beograda nisu bili srpski pjevači, nego beogradski".

U prvim poslijeratnim godinama, posve različito od javnih proklamacija, vlast je koncentrirana u rukama malog broja članova saveznog, odnosno republičkog Politbiroa. Hrvatski je Politbiro imao petnaestak članova. Prema nedavno objavljenim zapisnicima, jasno je da je Politbiro kontrolira sve tokove društvenog života, sva događanja – na njemu se odlučuje o sastavu vlade, o tome što će vlada reći prilikom važnijeg javnog istupa, koji će članovi vlade govoriti, o tome koliko će – nakon izbora 1950. godine – biti članova HRSS u Saboru, o tome da li će ubojice biti predane

policiji ili neće. Velikih diskusija o strateškim pitanjima na sjednicama nema, a još je manje diskusije o odlukama koje stižu s više adrese – iz saveznog Politbiroa u Beogradu. Iako je tada pokrenut proces demokratizacije i federalizacije, funkcioniranje i saveznog i republičkog politbiroa početkom pedesetih godina, još uvijek ukazuje na mnoge značajke stroge centralizacije.

Odlukom Sabora iz 1952. godine, vlada NRH je reorganizirana i rekonstruirana, pa je stvoreno predsjedništvo vlade, pet ministarstava i devet savjeta. Iako je godinama, pa čak i desetljećima, proces koji je u partijskom žargonu nazivan "decentralizacijom i debirokratizacijom" davao tek polovične rezultate, ipak je značajno mijenjao jugoslavensko/hrvatsko društvo. Donio je promjene u svim oblastima života, sve do vojske, u kojoj je na važnosti dobivala teritorijalna obrana, organizirana na razini republika.

Iako se u javnosti stvarala maska samozadovoljne vlasti, iako je vlast samouvjereno tvrdila da je situacija idealna, najviši dužnosnici su znali da nije tako. U svome uskom krugu o tome su otvoreno razgovarali. Tako je Politbiro CK KPH 1953. konstatirao da se treba "boriti protiv šovinizma i to naročito u miješanim kotarevima… pojedinci, neprijatelji istupaju tu i tamo s raznim parolama neravnopravnosti jednog ili drugog naroda, o tobožnjem potiskivanju ili zapostavljanju i slično".

U međuvremenu je, u siječnju 1953. godine, Savezna skupština donijela Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja i saveznim organima vlasti, a potom je Sabor u veljači donio sličan pravni akt. Već se tada uočava trend da donošenje republičkih zakonskih propisa što brže slijedi savezne propise. Dok su se izbori za ustavotvorni sabor i donošenje ustava NR Hrvatske dogodili 1946/1947. godine, punu godinu nakon tih procedura na saveznoj razini, ovi su hrvatski propisi doneseni jedva tri tjedna nakon saveznih. Kako bilo da bilo, Ustavnim zakonom iz početka 1953. stvari se ipak pomalo pokreću u pravcu decentralizacije, u odnosu na neposredno poslijeratno razdoblje.

Tih je godina paralelno tekao drugi proces – Hrvatska se, baš kao i Jugoslavija u cjelini, ubrzano razvijala u ekonomskom i društvenom pogledu.

Brzi privredni rast najvažnija je karakteristika toga perioda. Između 1952. i 1960. društveni proizvod u Hrvatskoj narastao je za 106 posto, a u narednom desetljeću (1961–1970), za daljnjih 76 posto. Prosječni godišnji rast proizvodnje između 1953. i 1963. bio je 9,5 posto, a rast osobne potrošnje točno 10 posto. Tadašnji gospodarski rast, potpomognut zapadnom financijskom pomoći, bio je među najvišima u svijetu.

Pod utjecajem privredne reforme i pada Rankovića, šezdesete su doba najsnažnijeg privrednog rasta poratne Hrvatske i Jugoslavije. Između 1962. i 1970. godine prosječna realna plaća (ne uzimajući u obzir visoku stopu rasta zaposlenosti) narasla je za 90 posto. U nekim je godinama narasla za čak 14 posto, a nijedne godine nije rast bio manji od 4 posto. U to doba stvara se u Hrvatskoj i sloj menadžera, ljudi koji razvijaju poduzetnički duh i koji, u okviru socijalističkog privrednog i društvenog sustava, promoviraju zapadnjačke obrasce ponašanja.

Liberalizacija se najočiglednija iskazivala u gotovo potpunoj slobodi putovanja iz zemlje i u zemlju, sa znatno ublaženim graničnim kontrolama: iako je granica prema Austriji za građane otvorena 1953, a prema Italiji dvije godine kasnije, tek se sredinom šezdesetih broj prelazaka granice naglo povećava. Na području Zagreba 1964. izdano je 47.479 putovnica, a već 1966. i 1967. ukupno 307.163.

Tih godina velik broj Hrvata iz Hrvatske i BiH (razmjerno znatno više nego bilo koje druge jugoslavenske nacije) krenuo je na "privremeni rad" u inozemstvo. Do 1971. ponajviše ih je u SR Njemačkoj (70 posto). Hrvati 1971. čine 22,1 posto stanovništva Jugoslavije, a u ukupnom broju migranata – 763.000 – zastupljeni su s 39 posto; u BiH Hrvati tada čine 20,6 posto stanovništva, a njihov je udio među radnicima iz te republike zaposlenima u inozemstvu

više nego dvostruk – 42,4 posto. Mnogi od tih “radnika na privremenom radu u inozemstvu”, odnosno gastarbajtera, svoj su privremeni boravak pretvarali u stalni, ali su održavali vezu s domovinom i slali kući znatan novac. Procjenjuje se da su potkraj šezdesetih radnici iz inozemstva godišnje doznačivali u Jugoslaviju oko 500 milijuna dolara, od toga u Hrvatsku 300 milijuna. Transferi gastarbajterskih deviza činili su 1967. godine 1,2 posto hrvatskog nacionalnog dohotka, a sedam godina kasnije već 7,4 poto.

Gastarbajteri su gradili kuće, donosili i druga materijalna dobra (automobili, kućanski aparati), te je mnoge nerazvijene krajeve između polovice šezdesetih i otprilike polovice osamdesetih preobrazio upravo rad njihovih stanovnika u inozemstvu.

Posebno je bio važan rast hrvatskog turizma. Godine 1938. zabilježeno je niti 3 milijuna noćenja, 1958. već osam, a 1969. ostvaruje se više od 28 milijuna noćenja. Šezdesetih godina godišnje stope rasta u noćenjima bilježile su dvoznamenkasti rast – na primjer, 1963. je Dalmacija ostvarila 57 posto više stranih noćenja negoli prethodne godine. Gradile su se ceste, poput Jadranske magistrale, duge više od 650 km, koja je presudno utjecala na rast turizma. Gradile su se ceste i u unutrašnjosti, pa se tako Hrvatska modernim cestama (za ono doba) povezala sa Zapadom, ali i s drugim republikama, kao i unutar sebe, pa je počela funkcionirati kao prometna cjelina. Otvaraju se i aerodromi u Dubrovniku i Splitu (1966), potom u Puli (1967) i u Zadru (1969).

Sveučilište u Zagrebu tih godina ubrzano raste, a stvaraju se zasebni odjeli, potom i fakulteti u drugim gradovima, koji tijekom sedamdesetih, u Splitu, Rijeci i Osijeku prerastaju u sveučilišta.

TV Zagreb počela je emitirati u rujnu 1956. kao prva jugoslavenska TV stanica. Još prije, u novinskom izdavaštvu važan je bio *Vjesnik u srijedu*, pokrenut 1952. prvi revijalno-politički tjednik širokog spektra na jugoslavenskom prostoru. U nekim je razdobljima dosizao nakladu od 300.000 prodanih primjeraka i snažno utjecao na razvoj hrvatskog i općenito jugoslavenskog medijskog

prostora i društva općenito. U novinsko-izdavačkom poduzeću Vjesnik u narednim su godinama uslijedili brojni uspješni i važni projekti.

Istovremeno, bilo je to i doba kulturnog uspona u raznim domenama: sredinom pedesetih osnovana je Zagrebačka škola crtanog filma čiji autori narednih godina i desetljeća dobivaju niz nagrada po cijelom svijetu, a vrhunac je Oskar za crtani film, kojeg je 1962. dobio Dušan Vukotić (1927–1998) za film *Surogat*.

Kulturni polet, izazvan dijelom liberalizacijom i demokratizacijom pedesetih i šezdesetih godina, donio je u hrvatsku kulturu i javnost nove ideje i nove orijentacije. One će, prirodno, tih godina utjecati i na hrvatsku politiku i na društvo u cjelini.

Povećanje standarda tijekom šezdesetih snažno je pridonosilo stvaranju sve šireg građanskog sloja. U njemu se razvija svjetonazor drugačiji od rigidnog marksističkog, pa su zapadni koncepti života i osobito, potrošački mentalitet bili sve prisutniji. Stoga su partijski pravovjernici već od kraja šezdesetih upozoravali da se marksizam "osporava" i da se proglašava "zastarjelim", da se marksistička ideologija smatra "demodiranom". Tvrdili su kako oživljavaju razni ideološki pravci oprečni marksizmu i da njihovi protivnici teže "dezideologizaciji" i "konvergenciji" društvenih sustava.

POSTAVLJANJE "ZABRANJENIH" PITANJA

Bilo je logično da se u takvom slobodarskom okruženju, u osjetno imućnijem društvu, stvara nova atmosfera, da se počinju postavljati dotad zabranjena pitanja. To je značilo da će se propitivati i odnosi unutar federacije, odnosno međunacionalni odnosi. Rasprave o njima prelamale su se isprva – ili politički kodirale – isticanjem pitanja jezika.

Nakon pada Aleksandra Rankovića razvila se javna rasprava o amandmanima na Ustav, jer se držalo da su decentralizacija i federalizacija nužne. Kao prilog, pojavio se u ožujku 1967.

u tjedniku *Telegram* dokument naslovljen *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, s potpisom 18 znanstvenih i kulturnih ustanova u Hrvatskoj. U *Deklaraciji* se traži ravnopravna uporaba slovenskog, hrvatskog, srpskog i makedonskog jezika u saveznim ustanovama te dosljedna primjena hrvatskog književnog (standardnog) jezika u Hrvatskoj. Značenje je toga istupa bilo šire od filološkog, jer se radilo zapravo o tekstu koji upozorava na nacionalnu neravnopravnost, napose potisnutost Hrvata i hrvatskog jezika. Na VII. plenumu CK SKH konstatirano je da je *Deklaracija* "akt uperen protiv bratstva i jedinstva naroda i narodnosti SFRJ", da je "tendenciozna i politički štetna". Sabor je, pak, tvrdio da su "potpisnici svojim zahtjevima napali na osnovnu tekovinu NOB – bratstvo i jedinstvo". Članovi SK koji su *Deklaraciju* potpisali okvalificirani su kao "politički nezreli". Sa svih je državnih i partijskih foruma stizala birokratska i u biti prijetvorna ocjena da su "u jugoslavenskoj zajednici stvoreni uvjeti da se međunacionalni odnosi – pa i pitanje jezika, rješavaju na drugi način".

Od 70 članova SK koji su potpisali *Deklaraciju,* 34 su kažnjeni na razne načine, a desetorica su isključeni iz članstva SK. Neposredni autori *Deklaracije* bili su podvrgnuti političkim pritiscima i privremeno ili dijelom potisnuti iz javnog života.

Iako su zbivanja oko *Deklaracije* završila neuspješno po hrvatske interese, neki od zahtjeva vrlo su brzo usvojeni: primjerice, potkraj 1967. Savezno izvršno vijeće je odlučilo da se od nove, 1968. godine, sve savezne uredbe objavljuju na jezicima svih naroda. *Deklaracija* i događanja oko nje bila su uvod u sveopći emancipacijski pokret sljedećih godina.

I unutar SK i u društvu općenito tih se mjeseci traži da se počne realno raspravljati o razvoju samoupravljanja, poslovanju banaka, međurepubličkim odnosima. Sve to bio je jasan pokazatelj da će s valom demokratizacije biti teško očuvati nedodirljivom dogmu o "bratstvu i jedinstvu". Jedna od najosjetljivijih tema bila je, da

li interese pojedinih republika treba pretpostaviti imaginarnom "zajedničkom" interesu.

U Hrvatskoj tih godina vlast postupno preuzima reformističko i nacionalno orijentirano vodstvo sa Savkom Dabčević-Kučar i Mikom Tripalom na čelu. Bili su tu i Ivan Šibl, Pero Pirker, Dragutin Haramija i Srećko Bijelić. Taj krug ljudi imao je, uz manje (nebitne) razlike jedinstven stav – zauzimao se za radikalan preobražaj gospodarskog sustava i demokratizaciju političkog života.

Do kraja 1971, kad je pokret po uzoru na Praško, nazvan Hrvatskim proljećem, nasilno ugušen, u njega se bio spontano uključio velik dio hrvatskog naroda i hrvatskih građana, te ga javno i masovno podržavao. Iako su u tom događajima bogatu i relativno kratku vremenu do izražaja dolazile različite ideološke, nacionalne i socijalne težnje, među kojima se mnoge i nisu mogle eksplicirati zbog ograničene demokratizacije društva, u pokretu su dominirale dvije osnovne ideje – nacionalna i liberalno-demokratska. U nekih sudionika i u nekim prilikama isticala se više jedna nego druga, ali su se najčešće javljale pomiješane, uglavnom s dominacijom nacionalne.

Ni te dvije osnovne ideje nikad nisu bile jasno definirane i analizirane, a zbog straha mnogi nisu ni mogli iznositi sve što su mislili. Iako su želje za daljom demokratizacijom u javnosti predstavljene isključivo kao reforma unutar socijalističkog sustava, bilo je očigledno i onih koji su držali kako treba ići prema razvoju pluralističke liberalne demokracije. Istodobno, iako su u javnosti dominirala mišljenja da je cilj procesa što samostalnija Hrvatska, ali u Jugoslaviji, u nekim se napisima i istupima mogla između redaka pročitati ambicija potpunog osamostaljivanja Hrvatske. Kasniji događaji, ponajprije oni nakon 1990, kad su isti pojedinci i grupe mogli posve slobodno govoriti i djelovati, daju naslutiti da su pritom postojale dvije vizije hrvatske države: jedna demokratska, koja bi preuzela antifašistički i demokratski identitet, i druga koja bi se zasnivala na nacionalnom ekskluzivizmu

i u nekim aspektima, uključivši teritorijalne, nastavljala tradiciju NDH. Iako je bilo i neprimjerenih protusrpskih istupa i postupaka, antisrpstvo se u *Hrvatskom proljeću* javljalo samo sporadično i na marginama.

Neravnopravnost Hrvatske osobito se očitovala, tvrdili su proljećari, u ekonomskoj sferi, jer da je, primjerice, nepravedna odredba po kojoj izvoznici, a oni su pretežno imali sjedište u sjeverozapadnim republikama, turistička privreda i hrvatski radnici na privremenom radu u inozemstvu u Narodnoj banci Jugoslavije moraju deponirati visok postotak deviza. Mnoga su glasila diljem Hrvatske tražila da "iz naše sredine nestane nepravedne podjele dobara, unutar koje najmanje ima onaj tko ta dobra i stvara".

Nema sumnje da je želju za uspostavom "čistih računa" bilo vrlo teško realizirati. Stipe Šuvar je poslije propasti Hrvatskog proljeća dokazivao kako teze o iskorištavanju Hrvatske nisu bile točne. Odbacio je ocjene, jasno prisutne u prethodnim godinama, da je savezna država favorizirala Srbiju i nerazvijene republike. Tvrdio je da ekonomske analize pokazuju kako su se sve republike približno podjednako razvijale, ako se govori o cjelokupnom razvoju, ali, ako se uzmu u obzir kraća razdoblja, onda su neke republike prolazile bolje, druge lošije. Neke, pak, analize svjedoče da su se razvijeniji razvijali nešto brže (imao je pravo, jer je, primjerice, Hrvatska 1953. bila 14 posto razvijenija od jugoslavenskog prosjeka, a 1979. već 30 posto). Prelijevanje u korist razvijenih, tržište provodi zbog razlika u cijeni između gotovih proizvoda i sirovina, a prelijevanje u korist nerazvijenih provodi se dotiranjem opće potrošnje i izdvajanjem sredstava za dodatne investicije. Šuvar je dozvoljavao da je administracija griješila, štoviše, da se čak i ponašala navijački sukladno prevladavajućoj nacionalnoj strukturi. Međutim, uzroke gospodarskih problema vidio je u održanju centralizma, u različitoj razvijenosti pojedinih republika, kao i u prelijevanju dobiti zbog funkcioniranja tržišta i investiranja.

No, i na razini Hrvatske su se događale slične napetosti, iako mnogo manje prisutne u javnosti, jer je i sama Hrvatska bila zapravo rascijepljena na razvijeni i nerazvijeni dio. Razvijeniji su bili sjeverozapadna Hrvatska, Slavonija i dijelovi jadranske obale, nerazvijeni Lika, dijelovi Dalmatinske zagore i drugi planinski krajevi. Postojali su fondovi za nerazvijene unutar republike. Novac koji se u njih izdvajao rastao je po višim stopama od rasta društvenog proizvoda, ali ni to nije pomagalo. Kako su godine prolazile, "pasivni" krajevi nisu prevladavali nerazvijenost nego se ona samo produbljavala. I nije slučajno da su ponajprije u tim krajevima potkraj osamdesetih snažno buknuli nacionalni antagonizmi koji su ubrzo prerasli u rat.

Brutalni prekid Hrvatskog proljeća stvorio je u Hrvatskoj snažan negativan osjećaj prema jugoslavenskoj vlasti, ali konformizam kod mnogih nije dozvoljavao da sazrije shvaćanje kako valja Jugoslaviju kao takvu, zamijeniti nekom samostalnom Hrvatskom. Zavladala je i apatija, jer je dominantno uvjerenje u javnosti bilo da odlučuje volja državno-partijskog aparata, a ne većinska volja naroda.

Uostalom, ideje proljećara zaživjele su u Ustavu 1974. koji afirmira državnost republika, što početkom devedesetih postaje temelj neovisnih država. Naposljetku, politička apatija sedamdesetih ponešto se ublažava činjenicom da je to doba za Jugoslaviju, ali i za Hrvatsku razdoblje najvišeg životnog standarda (prosječna stopa rasta bila je između 1965. i 1979. i dalje 6,5 posto).

Posljedica apatije, ali i političke represije, bilo je stvaranje društvene i političke atmosfere koja je kasnije dobila ime hrvatska šutnja.

Garnitura na vlasti u Hrvatskoj otad pa do druge polovine osamdesetih bila je rigidna (rigidnija negoli u većini drugih republika), te je sprečavala je bilo kakvu otvoreniju diskusiju. A, kako je "borbu protiv nacionalizma" shvatila kao jedan od

glavnih zadataka, o položaju Hrvatske u Jugoslaviji se tih godina nije moglo razgovarati.

Stanje u Hrvatska dodatno je otežano Krležinom smrću 1981. i Bakarićevom, dvije godine kasnije. Tako je nestalo i ličnosti s autoritetom koje su desetljećima dominirale hrvatskim kulturnim i političkim životom i koje su mogle. eventualno mijenjati negativno trendove. Istovremeno se hrvatska privreda suočila s teškoćama, jer su građevinarstvo, metalska industrija i strojogradnja, kao i brodogradnja zapale u krizu.

Relativnu stabilnost sustava (pa onda i odnos Hrvatske prema Jugoslaviji i u Jugoslaviji) osiguravala je višedesetljetna otvorenost Jugoslavije prema svijetu, pri čemu je Hrvatska, u odnosu na druge republike dodatno bila u prednosti. I zbog intenzivne komunikacije sa svijetom, i zbog snažnog turizma koji je i dalje rastao. Prema svim statistikama, hrvatski društveni proizvod bio je potkraj sedamdesetih i početkom osamdesetih oko 25 posto do 30 posto veći od jugoslavenskoga prosjeka. Najrazvijeniji dijelovi zemlje bili su još razvijeniji – Zagreb je imao 111 posto veći društveni proizvod od jugoslavenskoga prosjeka, Rijeka, Poreč i Krk neznatno su zaostajali za Zagrebom.

Međutim, partijska nomenklatura sve to nije znala iskoristiti, jer su bili neskloni promjenama krajnje neefikasnog političkog i ekonomskog sustava. Stanje se pogoršavalo – jedan od pokazatelja je i distanciranje, pa i antagoniziranje mladih prema vladajućoj politici. U Hrvatskoj, onih koji nisu željeli biti članovi SK 1974. bilo je 13 posto, do 1986. taj je broj porastao na 70 posto, a 1989. na čak 75 posto. Za usporedbu, u Jugoslaviji te su brojke 1974. iznosile 9 posto, 1986. godine 50 posto, i naposljetku 1989. godine 51 posto.

Sredinom osamdesetih u Hrvatskoj dolazi do stanovite liberalizacije, dijelom i zbog toga što je SK gubio legimitet da se postavlja kao vrhovni arbitar. Liberalizacija se očitovala u sve otvorenijoj kritici društvene zbilje, u raspravama o civilnom društvu, reformi i pluralizmu. Tako je kritiziranje Miloševićeva pokreta, kad se

počeo razvijati, prepuštena liberaliziranom javnom životu i medijima. No, ta neodlučnost i oklijevanje vodstva SKH bit će jedan od ključnih uzroka njihova neuspjeha na izborima u proljeće 1990. godine.

U takvim okolnostima, a i kao posljedica sličnih procesa u drugim komunističkim zemljama, javljaju se potkraj 1988. i početkom 1989. u Hrvatskoj inicijative za osnivanje opozicijskih društava i stranaka. Novostvorenu opoziciju zaokupila su dva problema: uspostava višestranačke liberalne demokracije i rješavanje nacionalnog pitanja.

Usprkos svim tenzijama, međunacionalni odnosi u Hrvatskoj, čak i potkraj 1989. godine, mogli su se smatrati relativno stabilnim; tada je, naime, prema provedenim anketama, velika većina i Hrvata (65,8 posto) i Srba (72,1 posto) smatrala međunacionalne odnose uglavnom dobrima ili veoma dobrima, dok je samo 8,7 posto Hrvata i 4,5 posto Srba te odnose smatralo uglavnom lošima ili veoma lošima. Jesu li to realni rezultati, ili je na djelu bilo svojevrsno samozavaravanje, ili pak strah da se iskreno iskažu stavovi?

RASPAD FEDERACIJE

Ali to su bili tjedni i mjeseci kad se u Hrvatskoj ubrzano kreirao stav da Hrvatskoj nije mjesto u Jugoslaviji organiziranoj po mjeri Miloševićevog pokreta.

Pokazalo se da je politički sustav zasnovan na " bratstvu i jedinstvu" (odnosno u to vrijeme uglavnom zamijenjen terminom "zajedništvo") vrlo krhak, da je njegova stabilnost dobrim dijelom bila lažna. Jednim dijelom razloge relativno brzih promjena u Hrvatskoj i na čitavom jugoslavenskom prostoru leži i u slabo razvijenoj političkoj kulturi. Javnost je bila sklona "masovnoj autoritarnosti", odnosno da reagira ne kao pojedinac, nego kao masa. Dakle, gregarizam je bio na djelu. Naime, u određenoj društvenoj situaciji, a po volji ili "nalogu društvene hijerarhije, jedna prevladavajuća vrijednosna orijentacija (u ovom slučaju, međuetnička

tolerancija) veoma se brzo preobražava u suprotnu orijentaciju (etno-nacionalizam)". Pri tome valja uzeti u obzir da su osamdesete razdoblje produžene gospodarske krize koja je ostavila za sobom, ako ne siromašne, onda razočarane ljude, što uvijek otvara prostor demagogiji, populizmu, manipulaciji. Pokretači sloma jugoslavenske socijalističke zajednice bili su, ne samo u Hrvatskoj, "socijalna bijeda i gospodarska neracionalnost", ali u simbiozi s "probuđenim nacionalizmom i glađu za obnavljanjem identiteta".

Odnos Hrvata i Hrvatske prema Jugoslaviji dobro ilustrira odnos prema jugoslavenskim sportskim reprezentacijama. U lipnju 1989. u Zagrebu je održano prvenstvo Europe u košarci. Jugoslavenska je reprezentacija pod vodstvom Dražena Petrovića sve utakmice uvjerljivo dobila i tako osvojila europsko prvenstvo. Slavlje nakon osvojene zlatne medalje je zakazano na Trgu Republike. Popularni pjevač Kićo Slabinac vodio je šou. Oko 1,30 sati ujutro na scenu su stupili košarkaši. "Jugoslavija! Jugoslavija! – orilo se trgom. Šezdeset tisuća ljudi je pozdravilo reprezentaciju. Zabava se nastavila do jutarnjih sati po zagrebačkim klubovima", izvještavao je Večernji list.

Točno godinu dana kasnije, u lipnju 1990. u Zagrebu je održana nogometna utakmica između reprezentacija Jugoslavije i Nizozemske. Jugoslavenski reprezentativci, praktički su tu utakmicu igrali sami za sebe, jer nitko za njih nije navijao. Tijekom izvođenja himne većina gledalaca je okrenula leđa terenu i zviždala. Stadion je bio preplavljen nizozemskim bojama i zastavama. Većina jugoslavenskih reprezentativaca i selektor Ivica Osim bili su izvrijeđani.

Oko 1990. raspadale su se imperije, pa i socijalističke federacije. Ali, princip slobode, ne samo pojedinca, nego i slobodne volje naroda, odlučio je o ishodu jugoslavenske države. Bio je to jedan od temeljnih razloga zbog kojeg je godinu-dvije kasnije Hrvatska postati nezavisna država – većina hrvatskih građana nije više htjela nikakvu Jugoslaviju.

Bibliografija

1. Banac, *Nacionalno pitanje,* 332–334;
2. Banac, *Raspad Jugoslavije,* 118.
3. Barčot, *Jugonacionalisti na otoku Korčuli,* 11.
4. Barić, N., *Srpska pobuna u Hrvatskoj,* Zagreb 2005, 42–52.
5. Bićanić, *Ekonomska podloga,* 70.
6. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 76;
7. Boban, *Hrvatske granice 1918–1992,* 43;
8. Boban, *Maček i HSS I,* 175.
9. Boban, *Maček i HSS II,* 29–107;
10. Boban, *Sporazum Cvetković-Maček,* na raznim mj.;
11. Boban, *Svetozar Pribićević u opoziciji,* 19–20.
12. Cohen, *Broken Bonds: The Disintegration of Yugoslavia*, 47–48.
13. Crkvenčić, *Kretanje broja Hrvata u SR Srbiji i Srba u RH,* 115;
14. Čepič, *Spor z Informbirojem in jugoslovanska kmetijska politika,* 319–338.
15. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji,* 258;
16. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata,* I, 530–531;
17. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata,* II, 147–158;
18. Dabčević-Kučar*, '71 hrvatski snovi i stvarnost,* 214–226.
19. *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,* 10;
20. Dugandžija, *Domet nacionalne zaokupljenosti.*
21. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva,* 156–157;
22. Gavrilović, *Stjepan Radić i Srbi*, 153–160, 197–206.
23. Gligorijević, *Parlament i političke stranke*, 60–65.
24. Goldstein – Szabo, *Klasična gimnazija,* 149–150.
25. Goldstein, I., *Hrvatska 1918–2008.,* Zagreb 2008, 656 i d.
26. Goldstein, *Podruštvljavanje obrambenog sistema u SFRJ.*
27. Hinković, *Iz velikog doba,* 158;
28. Hudelist, *Tuđman: biografija,* 478;
29. Išek, *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929.-1941*, 259–260.
30. Jakir, *Dalmatien zwischen den Weltkrieg*;
31. Janković, *Srbija i jugoslovensko pitanje*;
32. Janjatović, *Represija spram hrvatskih seljaka,* 28;
33. Janjatović, *Stjepan Radić: Progoni, zatvori, suđenja, ubojstvo,* 252–253;
34. Jareb, *Ustaško-domobranski pokret,* 305;

35. Jelić-Butić, F., *Hrvatska seljačka stranka,* Zagreb 1983, 75.
36. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH,* 270–271.
37. Jović, D., *Jugoslavija – država koja je odumrla,* Zagreb 2003,
38. Kardum, *Europska diplomacija,* 242–243.
39. Kasapović, *Demokratska tranzicija i političke institucije u Hrvatskoj,* 89;
40. Kisić-Kolanović, N., *NDH i Italija: političke veze i diplomatski odnosi*, Zagreb 2001, 99.
41. Kljaković, V., *Jugoslavenska vlada u emigraciji i Saveznici prema pitanju Hrvatske 1941–1944,* ČSP 2–3/1971, 104.
42. Kosier, *Narodna banka Kraljevine SHS 1884–1924,* 238;
43. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, II, 71–73;
44. Krizman, *Pavelić i ustaše,* 141, 159;
45. Lampe, *The Two Yugoslavias as Economic Unions, Promise and Problems,* 189.
46. Lazić, *Autoritarnost i nacionalizam kao mobilizacijske pretpostavke sukoba na području SFRJ,* 46.
47. Macan, *Povijest hrvatskog naroda*, 396;
48. Maček, *Memoari,* 86.
49. Madžar, *Ko koga eksploatiše*, 230–232.
50. Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja,* 115.
51. Matković, *Hrvatska politika u Prvom svjetskom ratu,* 71.
52. Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti,* 345–347;
53. Matković, *Povijest Jugoslavije,* 184.
54. Matković, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka,* 21–22.
55. Mirković, *Ekonomska historija,* 310.
56. Mirošević, *Počelo je 1918: južna Dalmacija 1918–1929*, 211;
57. Miškulin, I., *"Anketa o srpsko-hrvatskim odnosima" iz 1922,* u: Zbornik u čast Hrvoja Matkovića, Zagreb 2005, 255.
58. Nejašmić, *Iseljavanje iz Hrvatske*, 74.
59. Nobilo, *Hrvatski feniks, Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata,* 15–16.
60. Pajić, *Socio-ekonomski razvoj krajeva u SR Hrvatskoj naseljenih srpskim stanovništvom od 1945. godine,* 43.
61. Paver, *Od Kraljevine SHS do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije,* 97;
62. Pavlaković, *Banovina Hrvatska,* 48–50. i d.;
63. Perić, *Hrvatska državotvorna misao u XIX. i XX. stoljeću*, Zagreb 2002, 401 i d.;
64. Perić, *Stjepan Radić,* 453–454.

65. Perović, *Između anarhije i autokratije,* 24.
66. Perović, *Kako su se izražavali različiti politički interesi u Jugoslaviji?,* 189.
67. Peršen, *Dugi dani, Lepoglava – škola revolucionara*, 70–71.
68. Petranović – Zečević, *Jugoslovenski federalizam, II,* 743.
69. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 148.
70. Petrinović, *Ante Trumbić,* 86. i d.;
71. Ponoš, *Na rubu revolucije,* 21–23.
72. *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 109–118;
73. Prašek, *Memoari*, 144.
74. Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra,* na raznim mj.;
75. Pribićević, *Izabrani politički spisi,* 204.
76. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.,* 315;
77. Rihtman-Auguštin, *Etnički identitet – etnocentrizam – nacionalizam,* 51;
78. Rihtman-Auguštin, *Etnologija i etnicitet,* 173
79. Rojc, *Za bolju budućnost naše Kraljevine;*
80. Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj,* 154;
81. Sekelj, L., *Jugoslavija – struktura raspadanja*, Beograd 1990.
82. Spehnjak, *Javnost i propaganda,* 170–171, 249–253;
83. *Statistički podaci o privrednom i društvenom razvoju SR Hrvatske od 1952. do 1972. godine,* 41–42.
84. Stojanović, *Jugoslavenski odbor,* 10–11;
85. Sundhaussen, H., *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941–1945,* Stuttgart 1983.
86. Šarić, *Kulturna politika vlasti u NR Hrvatskoj.*
87. Šute, *1971. kao uvod u 1991.*, 457. i d.
88. Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I, 334–336.
89. Ugričić, *Novčani sistem Jugoslavije,* 98;
90. Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma,* 136, 158.
91. *Zapisnici Politbiroa I,* 41, 47, 73; *II,* 344. i d.

Uspostavljanje sopstvenog identiteta

LJUBICA JANČEVA
ALEKSANDAR LITOVSKI

Makedonija je najjužnija oblast, odnosno republika (Južna Srbija, Vardarska banovina, Vardarska Makedonija, DFM, NRM, SRM) nekadašnje kraljevine, odnosno republika u čijem je nazivu bio sadržan sufiks Jugoslavija. Jugoslavija je bila alka kojom je deo makedonskog naroda bio objedinjen s drugim jugoslovenskim narodima u državnoj zajednici. Teritorija Makedonija u periodu 1918–1991. bila je sastavni deo Jugoslavije, a pokriva površinu od 25.713 km2 i stanovništvo od 808.724 (po popisu stanovništva iz 1921), do 2,022.547 (po popisu stanovništva iz 2002. godine). Multietnički sastav stanovništva je obeležje te oblasti, odnosno republike u celom jugoslovenskom periodu. Dominantna je makedonska etnička zajednica koja je, u statističkim podacima iz perioda Kraljevine SHS/Jugoslavije u okviru srpske etničke zajednice. Među ostalim etničkim zajednicama: Albanci, Turci, Srbi, Bošnjaci i Vlasi, Romi i drugi, najbrojnija je albanska.

Tabela: **Stanovništvo Republike Makedonije (NRM/SRM)**

POPIS	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	1994.	2002.
Makedonci	860.699	1.000.854	1.142.375	1.279.323	1.328.187	1.295.964	1.297.981
Albanci	162.524	183.108	279.871	377.208	441.987	441.104	509.083
Vlasi	8.668	8046	7.190	6.384	7.764	8.601	9.695
Romi	20.462	20.606	24.505	43.125	52.103	43.707	53.879
Turci	203.938	131.484	108.552	86.591	77.080	78.019	77.959
Bošnjaci	/	/	/	/	/	6.892	17.018
Slovenci	1.147	838	648	983	513	403	365
Srbi	35.112	42.728	46.465	44.468	42.775	40.228	35.939
Hrvati	2.770	3.801	3.882	3.307	2.878	2.248	2.686
Crnogorci	3.414	3.246	3.920	2.526	3.225	2.318	2.003
Ostali	6.832	10.815	30.384	64.162	77.452	26.511	15.939
UKUPNO	1.304.514	1.406.003	1.647.308	1.909.136	2.033.964	1.945.932	2.022.547
	1.305.566	**1.405.526**	**1.647.792**	**1.908.077**	**2.033.964**	**1.945.995**	**2.022.547**

ORGANIZOVANA DENACIONALIZACIJA

Istorija Makedonije u periodu 1918–1991. godine počinje ponovnom podelom teritorije, započete Balkanskim ratovima, a potvrđenom na Pariskoj mirovnoj konferenciji. Takvo rešenje je determinisalo odnose Srbije, Grčke i Bugarske u narednom periodu.

Države koje su podelile Makedoniju, iako svaka različitim metodima, konstantno su sprovodile namernu i organizovanu denacionalizaciju i asimilaciju makedonskog naroda. Usledio je višegodišnji period u kome je proganjano i surovo kažnjavano sve što je predstavljalo makedonsku nacionalnu manifestaciju.

Vardarski deo Makedonije, odnosno deo koji je pripao Kraljevini SHS, podelom se našao u teškom ekonomskom položaju. Uspostavljanjem granice s Grčkom presečene su prirodne trgovinske veze sa Solunom kao najvažnijim ekonomskim i trgovinskim centrom. Dugogodišnja, gotovo neprekidna vojna dejstva ostavila su pravu ekonomsku pustoš. Ako se tome doda i politika srpskih vlasti – nemilosrdna ekonomska eksploatacija i potpuna ekonomska diskriminacija u periodu do Drugog svetskog rata, tužna ekonomska slika stanovništva u ovom delu Makedonije postaje potpuna.

U periodu neposredno posle Prvog svetskog rata, režim je nastojao da u Vardarskom delu Makedonije u celini zadrži sistem "vanrednih uredbi", uveden tokom rata. Na teritoriji Makedonije koji je bio u granicama Kraljevine SHS, makedonsko stanovništvo je bilo kompaktno, ali je vlast smatrala da stanovništvo treba da se posrbi, te se pristupilo merama denacionalizacije i kolonizacije srpskih doseljenika. Sprovedena je i "administrativna kolonizacija". Odnosno, veliki deo državnog aparata je bio srpskog nacionalnog porekla i trajno je naseljavan u taj deo Makedonije. Kolonizacija je imala vojno-bezbednosne ciljeve, odnosno kolonije su strateški građene u graničnim područjima i kraj važnih sobraćajnica. Vladanje Vardarskim delom Makedonije karakteriše konstantna koncentracija vojnih i policijskih snaga.

Termin Makedonija je okupacijom zamenjen terminom "Južna Srbija", a Makedonci su nazivani "južnosrbijanci". Srpska vlast je konstantno težila da unese atmosferu straha i nesigurnosti. Vladajuća politika prema Makedoniji se svodila na nastojanje da se razviju "srpski patriotizam" i bugarofobija. To se činilo kroz predimenzioniranje opasnosti od "bugarizacije" i potrebe režima da preduzme svakakve mere protiv te opasnosti.

S druge strane, nastojanjima srpskog režima su koristile i akcije VMRO čiji pripadnici su od 1919. do 1934. godine izveli 467 napada, pritom ubivši 253 službena lica, ranivši 185 civilnih lica i ubivši i ranivši 268 civilnih lica.

Atentat na srpskog kralja Aleksandra u Marseju 9. oktobra 1934. godine, bio je vrhunac aktivnosti mihajlovističke VMRO. Osim toga, aktivnost VMRO bila je razlog za stvaranje posebne vojno-četničke organizacije "Udruženje protiv bugarskih bandita", sa sedištem u Štipu, kao i za delovanje "federalističkih" četa. na čelu sa Stojanom Miševom i Gligorom Ciklevom, čije izdržavanje je bilo na teret stanovništva istočnih krajeva Vardarskog dela Makedonije koje su često, bez razloga, te čete terorisale.

Na sprovođenju denacionalizacije i asimilacije makedonskog naroda bili su angažovani i čitava državna administracija, štampa, škole, crkva i veliki broj nacionalističkih organizacija. Nikakvo legalno, samostalno, makedonsko političko delovanje nije moglo da funkcioniše. Makedonski jezik je potpuno zabranjen u javnoj i privatnoj upotrebi, a zakonski i politički je bilo sankcionisano manifestovanje makedonske nacionalne svesti ili negovanje makedonske nacionalne kulture. Teror, pritisak, hapšenje i zatvaranje i proterivanje su bili osnovni metodi za sprovođenje politike u Vardarskom delu Makedonije. Zato, kad je 1929. godine uvedena Šestojanuarska diktatura kojom su u zemlji ukinute sve političke slobode, u Makedoniji se to nije osetilo, pošto je i ranije tamo bilo tako.

Od oktobra 1929. godine teritorije monarhije su promenila naziv u banovine, a Makedonija je ušla u sastav tzv. Vardarske banovine. Pod pritiskom opšteg nezadovoljstva, od 1932. godine došlo je do izvesnih promena, odstupanja i popuštanja režima. Zato je 1933. godine vlast raspisala opštinske izbore, označavajući početak povratka na parlamentarnu demokratiju. Izbori za opštinsku upravu u Makedoniji su sprovedeni 15. oktobra 1933. godine, na celoj teritoriji Vardarske banovine, u 440 opština. Pritom je bilo istaknuto 1113 lista kandidata. Od registrovana 354.242 glasača, na izbore je izašlo 246.976, što predstavlja 69,79 odsto od broja punopravnih birača. Godine 1935. u Kraljevini Jugoslaviji su održani i parlamentarni izbori, a u Vardarskom delu Makedonije su za njih istaknute četiri liste kandidata.

Za zbivanja na političkoj sceni u Vardarskom delu Makedonije, značajno je bilo delovanje Komunističke partije (KPJ). Ona je bila jedina politička snaga koja je priznavala postojanje makedonskog nacionalnog individualiteta. U tom kontekstu, posebno su bili značajni stavovi KPJ uoči početka Drugog svetskog rata, kad je zauzela stav prema makedonskom nacionalnom pitanju, i stala na pozicije koje su u velikoj meri korespondirale s ciljevima

makedonskog nacionalno-oslobodilačkog pokreta. To je, sa svim problemima zbog nedorečenosti, pre svega o ujedinjenju Makedonije, ipak omogućilo uključivanje makedonskog naroda u antifašistički rat i delimično rešavanje makedonskog nacionalnog pitanja.

Takva politika KPJ doprinela je pojavi i delovanju Makedonskog nacionalnog pokreta (MANAPO), pokreta koji je obuhvatao veliki deo makedonskih studenata koji su studirali na univerzitetima u Beogradu, Zagrebu, Skoplju i drugde. Studentska makedonska omladina iz tridesetih godina XX veka suprotstavila se denacionalizatorskoj politici srpskog režima i odlučno je širila ideje o borbi za makedonska nacionalna i socijalna prava. Ustvari, osnovni idejni principi pokreta bili su sadržani u programskom dokumentu nazvanom "Politička deklaracija", ilegalno usvojenom na jednom sastanku makedonskih studenata Univerziteta u Zagrebu 26. avgusta 1936. godine, koga su potom potpisali drugi makedonski studenti.

U osnovi MANAPO se borio za nacionalnu slobodu i ravnopravnost makedonskog naroda u okvirima Kraljevine Jugoslavije koja bi se transformisala u federativnu državu, u kojoj će svi narodi biti jednaki i ravnopravni pred njenim zakonima. Najznačajnije je to što su se osobe koje su bile uključene u MANAPO, kasnije aktivno uključile u antifašističku borbu i bile nosioci procesa makedonske nacionalne emancipacije. Među njima je bio i prvi predsednik nezavisne i suverene Republike Makedonije, Kiro Gligorov.

OKUPACIJA MAKEDONIJE TOKOM DRUGOG SVETSKOG RATA

Prenošenje ratnog požara na Balkan, u aprilu 1941. godine, za Makedoniju je značilo nove geopolitičke podele. Naime, Makedonija je, zahvaljujući centralnom položaju na Balkanskom poluostrvu, predstavljala strateški relevantnu teritoriju u planovima Trećeg rajha za osvajanje Balkana. Pretenzije i planove za Makedoniju

uoči Drugog svetskog rata imale su i ostale velike sile i susedne balkanske države.

Posle napada na Jugoslaviju 6. aprila 1941. godine, a time i na teritoriju Vardarskog dela Makedonije, nemačka vojska je lako probila linije fronta i brzo napredovala, i do kraja aprila 1941. godine potpuno razbila jedinice jugoslovenske vojska. Vojnim porazom Kraljevina Jugoslavija je prestala da postoji kao država, a teritoriju su podelile Nemačka, Italija i njihovi "sateliti".

Na takozvanoj Bečkoj konferenciji ministara inostranih poslova Nemačke i Italije, održanoj 21. i 22. aprila 1941. godine, bila je podeljena i teritorija Vardarskog dela Makedonije. Tom podelom Bugarskoj je ustupljen Vardarski deo Makedonije, bez zapadne teritorije oko gradova Struga, Kičevo, Gostivar, Debar i Tetovo, koji su bili priključeni marionetskoj Albaniji.

Uspostavljanje bugarske okupacione vlasti je propraćeno administrativno-teritorijalnom podelom Vardarskog dela Makedonije na dve administrativne oblasti – Skopsku i Bitoljsku, kao i uspostavljanjem potpuno nove sudske, policijske, vojne, finansijske i crkvene vlasti. Bugarska država je donela niz zakona i zakonskih akata koji su se odnosili na Makedoniju. Time je uspostavljen poseban pravni režim koji se u velikoj meri razlikovao od onog u Bugarskoj. Celokupno stanovništvo okupirane teritorije odmah je dobilo bugarsko državljanstvo, a strogo je bilo zabranjeno deklarisati se kao Makedonac. Bugarska je, suprotno međunarodnopravnim normama, ustvari formalno-pravno izvršila aneksiju okupirane teritorije Vardarskog i Egejskog dela Makedonije.

Propaganda širenja bugarske nacionalne svesti na "novooslobođenoj" teritoriji je bila postavljena kao prioritetni zadatak svih vladinih i nevladinih institucija. Konkretne mere su sprovođene većinom kroz institucije obrazovanja, kroz crkvu i kroz mnogobrojne "kulturne institucije".

Posebno mesto u održavanju bugarskog okupacionog sistema i u nameri denacionalizacije i asimilacije, imale su makedonske

desničarski orijentisane probugarske grupe i organizacije. Sve one, manje ili više, u zavisnosti od potreba, u potpunosti su se stavile u direktnu ili indirektnu službu velikobugarske ideje i bugarske države. Čak i pristalice grupe Čkatrov-Đuzelov, kao i oni iz VMRO Ivana Mihajlova, pre kapitulacije Bugarske, zajedno s nemačkim obaveštajnim i diplomatskim službama, pokušale su da formiraju neku vrstu "nezavisne" makedonske države na čelu sa Hristom Tatarčevom ili Vančom Mihajlovom. Naravno, s obzirom na to da je ASNOM već konstituisao makedonsku nacionalnu državu, taj duboko antimakedonski čin nije imao nikakve šanse ni za minimalnu realizaciju.

Teritorija zapadne Makedonije, posle italijanske okupacije, dekretom kraljevskog namesnika u Albaniji, Frančeska Đakominija, pripojena je tzv. Velikoj Albaniji. U administrativnom pogledu, teritoriju zapadne Makedonije je činila Debarska prefektura, sa sedam potprefektura, odnosno okružnih načelstava. Na prostoru zapadne Makedonije bila je stacionirana 41. italijanska divizija "Firenca", sa štabom u Debru i komandantom generalom Arnoldom Acijem. Ta komanda vojne uprave je imala najveću vlast na okupiranoj teritoriji i njoj su bile podređene sve italijanske vojno-policijske institucije. Ona je imenovala čak i civilne komesare.

Glavna kvislinška albanska organizacija bila je "Bali kombatar" ("Nacionalistička organizacija"), formirana u novembru 1942. godine. U njenoj ideološkoj osnovi bili su fašizam i ideja Velike Albanije. Na osnovu tog drugog dela ideološke osnove, imala je veliki uticaj među albanskom manjinom u zapadnoj Makedoniji. Sve vreme okupacije sprovodio se intenzivan proces albanizacije u svim segmentima života. Takva praksa se nastavila i posle kapitulacije Italije, čak uz izraženije forme albanizacije.

Okupacijom Makedonije počelo je postepeno organizovanje oružane antiokupatorske i narodno-oslobodilačke borbe makedonskog naroda, pod vođstvom makedonskog nacionalno-oslobodilačkog i prokomunističkog pokreta. Treba imati u vidu da je

organizovanje oružane antifašističke borbe u uslovima ekstremno žestoke velikobugarske i velikoalbanske propagande, a zatim i vrlo represivnih državnih aparata okupatora, koji su na svaki način, svim dozvoljenim i nedozvoljenim sredstvima, bili odlučni da unište borbu i njene nosioce, bilo izuzetno složen zadatak.

Pokrajinski komitet KPJ za Makedoniju je u septembru 1941. godine zauzeo odlučan stav o početku priprema za oružanu borbu. Ubrzo, 11. oktobra 1941. godine, akcijama prilepskog partizanskog odreda, počeo je oružani antifašistički ustanak makedonskog naroda, koji se odvijao kao deo jugoslovenske narodno-oslobodilačke borbe koju je predvodila KPJ.

Tokom leta 1942. godine su se pojačale aktivnosti u pravcu daljeg razvoja oružane borbe. Uprkos ozbiljnim udarima bugarskog okupatora na partizanske odrede, u jesen i zimu 1942. godine, oružana borba ipak nije bila dovedena u pitanje, i nastavila je da jača. Takve tendencije s još većim intenzitetom održale su se po dolasku u Makedoniju delegata Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba NOVJ, Svetozara Vukmanovića-Tempa 1943. godine. Ubrzo i članovi novoformiranog Centralnog komiteta KPM obavljali su ne samo partijske zadatke, već i organizacione, političke i vojne zadatke na terenu.

Prespanski sastanak Centralnog komiteta KPM, održan 2. avgusta 1943. godine, u blizini sela Oteševo, svojim odlukama je mnogo doprineo daljem razvoju oružane borbe i podizanju njene organizovanosti na viši nivo. Naime, tu je odlučeno da se ide na formiranje većih vojnih jedinica čime su Narodno-oslobodilačka vojska i partizanski odredi Makedonija (NOV i POM) dobili karakter regularne vojske.

Po kapitulaciji Italije, 8. septembra 1943. godine, jedinice NOV i POM su delimično razoružale italijanske snage u zapadnoj Makedoniji i formirale veliku slobodnu teritoriju, u kojoj su jedno vreme bili i gradovi Kičevo i Debar. Tada je formiran Inicijativni odbor za sazivanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja

Makedonije (ASNOM), na kome prihvaćene one ličnosti koje su bile planirane za delegate u tom veću. Na slobodnoj teritoriji su počele da rade prve škole u kojima se govorio makedonski jezik, i preduzete su aktivnosti za obnavljanje samostalnosti Makedonske pravoslavne crkve (MPC). Slobodna teritorija je u redovima makedonskog narodno-oslobodilačkog pokreta bila shvaćena kao oživotvorenje parole "Slobodna Makedonija" i kao začetak makedonske države. Osim toga, u prvoj polovini oktobra 1943. godine na slobodnoj teritoriji je pripremljen i objavljen Manifest Glavnog štaba NOV i POM što je bio najvažniji dokument za definisanje ciljeva antifašističke borbe Makedonije, odnosno predstavljao je osnovu makedonske nacionalno-oslobodilačke platforme.

Slobodna teritorija u Zapadnoj Makedoniji uspela je da se održi do početka decembra 1943. godine. Do 18. decembra 1943. godine glavnina snaga NOV i POM stigla je na slobodnu teritoriju, u Meglensko, u Egejskom delu Makedonije. Tamo je, 21. decembra 1943. godine, Centralni komitet KPM održao savetovanje, poznato kao Fuštansko savetovanje, na kome je analiziran dotadašnji rad, i utvrdjene su smernice za dalji razvoj oružane borbe.

Početak 1944. godine označio je početak nemačko-bugarske zimske ofanzive protiv jedinica NOV i POM na terenu Meglenskog. Ofanziva nije rezultirala uništenjem partizanskih jedinica, već, naprotiv, početkom 1944. godine može se registrovati brojčano povećanje jedinica NOV i POM i njihova veća aktivnost. Takozvanim Februarskim pohodom borba je dobila nov zamah, a priliv novih boraca u jedinice NOV i POM je bio enormno povećan.

Stvaranjem slobodne teritorije u reonu Kumanovo-Vranje bila je ugrožena najvažnija saobraćajna komunikacije nemačkih jedinica na Balkanu. To je bio razlog da, od kraja aprila 1944. godine, nemačke i bugarske snage preduzmu veliku vojnu operaciju na uništavanju partizanskih jedinica u toj oblasti. Bugarska ofanziva iz maja 1944. godine, poznata kao Prolećna ofanziva, završila se neuspešno i uprkos maksimalnom zaoštravanju administrativnih

i propagandnih mera bugarskih vlasti na teritoriji pod njenom kontrolom.

Od leta 1944. godine antifašističko raspoloženje u makedonskom narodu primetno se povećalo, a simpatija prema partizanskim jedinicama je postala gotovo opštenarodna. U junu i julu 1944. godine žestoke borbe su se vodile na celom prostoru Vardarskog dela Makedonije i stvoren je veliki broj novih slobodnih teritorija.

Posle obavljanja priprema u proleće i leto 1944. godine, 2. avgusta 1944. godine i u skladu s odlukama donetim na Drugom zasedanju AVNOJ, u manastiru "Sveti otac Prohor Pčinjski" (danas Republika Srbija), održano je Prvo zasedanje ASNOM. U prisustvu većine od izabranih 115 delegata iz vardarskog, pirinskog i egejskog dela i, uz prisustvo predstavnika velikih sila i jugoslovenskog vojnog i političkog vrha, udareni su temelji makedonske državnosti.

PRISTUPANJE MAKEDONIJE JUGOSLOVENSKOJ DRŽAVI

Na zasedanju je doneta Odluka kojom se ASNOM proglašava za vrhovno, zakonodavno i izvršno predstavničko telo i za najviši organ državne vlasti, čime se ozakonjuje proglašenje državnosti Makedonije, a to se potvrđuje i odlukom kojom se makedonski jezik podiže na nivo službenog jezika.

Osećaj zajedništva, međuetnička tolerancija, ravnopravnost, vekovna obeležja makedonskog naroda, potvrdjeni su Deklaracijom o osnovnim pravima građanina, dokumentom takođe donetim na Prvom zasedanju ASNOM.

ASNOM je prihvatio odluke Drugog zasedanja AVNOJ, objavljujući odluku o pristupanju Makedonije jugoslovenskoj državi, kao prve faze čina koji bi sledio, a značio bi objedinjavanje celog makedonskog naroda u jednoj državi.

Ulogu izvršnog organa u periodu do oslobođenja imao je Prezidijum ASNOM. Specifično za Makedoniju i makedonski narod je

nezadovoljstvo federalnog rukovodstva radom tog organa. "Njegova glomaznost", bez perspektive za obavljanje većih poslova, kao i potreba za "njegovom reorganizacijom" jedinstven su primer u tadašnjoj federalnoj državi.

Zbog toga je Makedonija bila prva republika u kojoj je, iz neobjašnjivih razloga, najpre počela centralizacija, preko operativnog organa, tzv. radnog tela Prezidijuma ASNOM, koje nije bio ništa drugo nego "izmišljeno" (akta ASNOM nisu sadržala odredbu koja bi predviđala njegovo formiranje) operativno telo koje je, u suštini poprimilo neke zakonodavne karakteristike, odnosno prekoračilo je ingerencije radi kojih je bilo formirano. Njegov "ukidanje" nije evidentirano, ali od formiranja Vlade NRM, njegova aktivnost nije zabeležena.

Proces državnog konstituisanja NRM, završava sa izborom vlade NRM – zamišljene kao narodne – reprezenta narodne volje, ali je ona u suštini bila državna, centralizovana, otuđena od naroda, odnosno bila je vlada iznad naroda – kao i kodifikacijom makedonskog književnog jezika 1945. godine.

ZAVISNOST OD FEDERACIJE

Centralistički karakter države je potvrđen u Ustavu FNRJ i NRM, u kojem je NRM bila definisan kao "...narodna država republikanskog oblika, u kojoj će makedonski narod, na osnovu slobodno izražene volje, ostvarivati svoja prava i slobode....", sa ograničenim suverenitetom u korist federalnih organa. Generalno, to je značilo da je Makedonija, iako samostalna, nezavisna, u praksi bila veoma zavisna od federacije. Takav položaj se ogleda i u ekonomiji i privrednom delovanju, na osnovu plana petogodišnjeg razvoja narodne privrede od 1947. do 1951. kojim su za Makedoniju bili planirani brza industrijalizacija i elektrifikacija, povećanje nacionalnog dohotka radi prevazilaženja postojećeg jaza između razvijenih i manje razvijenih. Ta koncepcija se nije primenjivala u praksi. Naprotiv, republički funkcioneri su se zalagali da što

veći deo investicionih fondova usmere u svoje republike. U Makedoniji je odstupanje od plana za brzu elektrifikaciju i industrijalizaciju bilo osnova za njegovu nerealizaciju. Po visini nacionalnog dohotka, Makedonija je bila na dnu skale. Suprotno planu, za "brzu" elektrifikaciju Makedonije bilo je namenjeno 13 miliona dinara, odnosno 10 puta manje od novca namenjenog za isti posao u drugim republikama. U narednom periodu plan razvoja je dodatno preciziran i dopunjen novim sistemskim rešenjima. Na nivou federacije je zakonom ustanovljen Fond za kreditiranje nedovoljno razvijenih republika i autonomnih pokrajina, među kojima je bila i Makedonija. Republike su sredstva dobijale nepovratno, a korišćena su za investiciona ulaganja u nedovoljno razvijene regione.

Obeležje tog perioda bila je rezolucija IB, odnosno sukob Tita i Staljina. U Makedoniji, kao i u ostalim republikama je primenjen metod prevaspitavanja onih koji su verovali Staljinu, a nisu verovali Titu. Za njih, kao i za njihove istomišljenike širom Jugoslavije, po uzoru na Staljina, Tito je primenio koncept logorske izolacije na Golom otoku. Iz Makedonije, na Golom otoku je boravilo oko 1000 logoraša, istaknutih makedonskih aktivista, komunista, od kojih je veliki broj do tada obavljao značajne društveno-političke funkcije, odnosno činio jezgro tadašnje makedonske inteligencije, kao što su Panko Brašnarov, Lazar Sokolov, Vladimir Poležinovski, Venko Markovski, Petre Piruze-Majski, kao i prvi predsednik vlade samostalne, suverene Republike Makedonije, Nikola Kljusev.

USTAVNOPRAVNE REFORME

Karakteristika pedesetih godina bilo je radničko samoupravljanje, odnosno socijalistički samoupravni sistem, model za decentralizaciju, koji je trebalo da omogući jedinstven jugoslovenski "socijalizam sa ljudskim licem", praktikovan usvajanjem Ustavnog zakona 1953. godine.

Makedonija, iako je ustavnom reformom izgubila u organizacionoj strukturi vlasti, bezrezervno je prihvatila samoupravljanje. Prihvatila je i uvođenje komunalnog sistema i niza zakonskih izmena radi njegovog uvođenja. Osnovna jedinica ovog sistema postaje opština-komuna, a u administrativno-teritorijalnom pogledu u Makedoniji su uspostavljene dve administrativno-teritorijalne jedinice, opštine (86) i srezovi (7). Ustavnim izmenama 1963. godine, srezovi su izgubili ingerencije, a opštine su postale osnova za samoupravno odlučivanje. U administrativno-teritorijalnom pogledu, Makedonija je bila podeljena na 32 opštine.

Prefiks socijalistička i nova preambula u Ustavu SRM iz 1963. godine kojom je Makedonija bila definisana kao socijalistička demokratska zajednica, država makedonskog naroda i država albanske i turske narodnosti u Makedoniji, deo su obeležja tog perioda, kao i zamena termina nacionalna manjina terminom narodnost. Promena napravljena u duhu poboljšanja međunacionalnih odnosa, nije postigla očekivane efekte, naprotiv. Sledio je period manifestovanja nezadovoljstva albanske narodnosti, izraženog demonstracijama 1968. godine, koje su u Makedoniji bile dobro organizovane, a najveći intenzitet su imale u Tetovu. Veća ljudska prava bila su parola koju su isticali demonstranti, a neposredan povod za demonstracije je bilo skidanje albanske zastave. Uticaj nacionalističkih tendencija u oblastima mešovitog stanovništa je bio u porastu, isticane su nacionalističke parole: "Došlo je vreme za građanski rat", "Došao je kraj albanskog ropstva", a bilo je i nacionalističkih izjava određenih partijskih funkcionera koji su se zalagali za demokratizaciju, decentralizaciju, veću samostalnost i nezavisnost republika. Nezadovoljstvo je evidentirano i na V Kongresu SKM (1968). U novom Centralnom komitetu mesto nije dobilo 6 od 7 predloženih kandidata albanske i turske nacionalnosti. "Problem" je kompromisno rešen aklamativnim proširenjem CK.

Nacionalizam u Makedoniji je bio u porastu. Radi njegovog suzbijanja, jačanja federacije, favorizovanja jugoslovenstva kao nacionalnog opredeljenja, počela je priprema ustavnih promena koje su povlačile i promene republičkih ustava.

Amandmanima i Ustavom iz 1974. godine, SRM je definisana kao zajednička država makedonskog naroda i s njim ravnopravne albanske, turske narodnosti i pripadnika ostalih narodnosti, regulisana su prava i obaveze makedonskog naroda i narodnosti u ostvarivanju njihovih, ustavom zacrtanih prava. Bilo je utvrđeno da su jezik i pismo narodnosti ravnopravni u opštinama gde žive i predstavljaju značajan deo ukupnog broja stanovnika. Slobodno izražavanje verskih osećanja, kulturnih manifestacija i sl, takođe su bili garantovani, a svoju afirmaciju u pravom smislu te reči će doživeti u poslednjoj deceniji SFRJ kad će nacionalizam dobiti ekspanzionističke dimenzije. U tom periodu u Makedonija je bio evidentan pritisak na Makedonce-muslimane promenom sufiksa njihovih prezimena, sa *ski* i *ov* u *i* i *u*. Statistički podaci ukazuju na impozantan broj promena prezimena u pojedinim opštinama (Skoplje 578 lica, Veles 366, Prilep 472, Resen 257, Debar 255, Struga 218, Bitolj 87). Osim toga, i broj lica doseljenih s Kosova u Makedoniju, u poređenju s brojem odseljenih iz Makedonije u tu pokrajinu, bio je u porastu. Bilo se doselilo oko 22.000 Albanaca, a odselilo oko 5.000, ili u odnosu 4:1.

Tendencija nacionalne afirmacije narodnosti bila je činjenica, ali, da li postoji granica između nje i nacionalizma? To je pitanje lebdelo tada, kao i sada.

AFIRMACIJA KULTURNOG STVARALAŠTVA

Ustavne reforme su, u osnovi, predstavljale pozitivan trend u praktikovanju državnosti Makedonije. Poboljšana je paritetna zastupljenost republika u saveznim organima. Godine 1967. po prvi put, za potpredsednika Saveznog izvršnog veća (SIV) je bio izabran Kiro Gligorov, kadar iz SRM, no, činjenica je da tokom pet

decenija postojanja federacije, za predsednika SIV nikada nije bio izabran Makedonac.

Uzlazni trend zabeležen je i u paritetnoj raspodeli mesta ambasadora i konzula. Činjenica je i da je u tom periodu, po prvi put od oslobođenja, za komandanta armije u Makedoniji imenovan Makedonac, Vasko Karangeleski. Državnost Makedonije u ovom periodu bila je učvršćena i osnivanjem Makedonske akademije nauka i umetnosti (MANU), a proglašenje autokefalnosti Makedonske pravoslavne crkve (MPC) bilo je još jedan segment afirmacije državnosti.

Makedonska kultura u tom periodu doživela je istinsku afirmaciju u jugoslovenskim i međunarodnim okvirima, pre svega, zahvaljujući ansamblu narodnih igara i pesama "Tanec" (osnovan 1949. godine), Struškim večerima poezije – manifestacijom saveznog i međunarodnog karaktera započetom 1961. godine, Ohridskom letu koje je isto tako počelo 1961. godine, Makedonskom narodnom teatru MOB (makedonska opera i balet), Teatrom narodnosti i sa bezbroj manifestacija – od republičkih, saveznih i međunarodnog karaktera, koje su ostavile i ostavljaju znak makedonskog identiteta.

Međutim, znak tog perioda, simbol jugoslovenskog jedinstva i solidarnosti je predstavljao Fond za obnovu i izgradnju Skoplja. Osnovan je odlukom Savezne skupštine, namenski, za saniranje posledica katastrofalnog zemljotresa koji je pogodio Skoplje, glavni grad Makedonije, 26. jula 1963. godine. Jugoslovenski narodi su prvi velikodušno pružili svaku vrstu pomoći za raščišćavanje, saniranje i obnovu razrušenog grada. Zahvaljujući toj i pomoći međunarodne zajednice grad je obnovljen u rekordnom roku, a Skopje je dobilo epitet "grad solidarnosti".

LIBERALNE TENDENCIJE U SK MAKEDONIJE

Reformski talas je zahvatio i SKJ, odnosno SKM. U partijskim redovima glasniji su postali liberalni frakcionaši koji su se zalagali

za demokratski preobražaj partije. Protogonisti reformskog talasa bili su mladi kadrovi u redovima partije koji nisu bili učesnici NOB.

U SRM liberalne tendencije su bile direktna posledica sličnih tendencija u drugim republikama. Po svojoj suštini, liberalizam u SRM je bio autohton. Epitet promotera je dobio Krste Crvenkovski, a liberalne izjave su bile prihvatljive za veliki broj "radikalnih" intelektualaca i aktuelnih partijskih funkcionera (Ljupčo Arnaudovski, Slavko Milosavlevski, Dimitar Mirčev, Milan Nedkov, Ćamuran Tahir, Tomislav Čokrevski i drugi).

Makedonski liberali su se zalagali za primenu demokratskih ideja u praksi, za pravo na štrajk, pluralizam, demokratizaciju sindikata i sl. Odgovor na takve tendencije bio je antiliberalistički i počeo je "Pismom" (programskim dokumentom donetim na 21. sednici Izvršnog biroa Predsedništva SKJ). Partijsko rukovodstvo je na dnevnom redu imalo "Pismo", ali nije preduzelo akciju. Zbog toga je krajem 1972. godine Tito posetio Makedoniju. Epilog posete bile su poruke i pouke: "Sprovodjenje u praksu 'Pisma'... bespogovorno, samo izvršavanje dogovorenog... ne gubite vreme na raščišćavanje međusobnih odnosa... ne bi smelo da bude različitih pogleda na određene probleme... u rešavanju problema treba početi od glave, od rukovodstva ... "

Obračun s liberalima je počeo 1973. godine pod motom "za sprovođenje Pisma", a kulminirao je na 36. sednici Centralnog komiteta KPM (18–21. januara 1973).

"Uspostavljanje maksimalnog jedinstva u partiji" bilo je realizovano kao politička akcija koja je bila iskorišćena za lični obračun među pojedinim partijskim funkcionerima. "Ko je za koga, ko je s kim", "Ko je za Lazu, ko je za Krstu" deo je formulacija kojima su obilovali stenogrami s partijskih sastanaka kao i kvalifikacije poput konzervativan, progresivan, birokrata, demokrata, frakcionaš itd. Sledio je period mnoštva "dobrovoljnih" ostavki

i “prevremenog” penzionisanja pojedinaca – liberala koji se nisu uklapali u novoizgrađenu partijsku šemu.

Nezavisno od ustavne i partijske, sprovodila se i ekonomska reforma koja je trebalo da predstavlja kontinuitet privredne reforme započete sredinom prethodne decenije. Investicije su bile u stagnaciji. Započete investicije, za koje je federacija imala zakonsku obavezu da investira u njihovo dovršavanje i puštanje u rad, bile su zaustavljene. Životni standard je opao, pre svega kao direktna posledica dve devalvacije dinara sprovedene 1971. godine. Produktivnost rada je zaostajala za 19 odsto za tadašnjim jugoslovenskim prosekom, što je direktno uticalo na nisku dohodovnost preduzeća koja je proizlazila i iz nepovoljne strukture proizvodnje (od 248 reprezentativnih industrijskih proizvoda koji su se proizvodili u SFRJ, makedonska industrija je proizvodila 109). To je direktno uticalo na nisku rentabilnost koja je bila za 10–15 odsto niža u poređenju s jugoslovenskim prosekom, kao i na veću zaduženost makedonske privrede od privreda u ostalim republikama.

KULMINACIJA EKONOMSKE ZAOSTALOSTI

U deceniji pre raspada, ekonomska zaostalost Makedonije kulminirala je i izražavala se u gubicima privrednih subjekata i banaka, porastu nezaposlenosti, niskim platama, dinarskoj i deviznoj prezaduženosti i sl. Socijalne razlike izazvale su socijalne tenzije i stvarale uslove za obustave rada. U SRM je 1986. godine registrovano 140 obustava rada u kojima je učestvovalo 23.045 zaposlenih, a izgubljeno je 202.245 radnih sati, a 1989. godine za 6 meseci bile su evidentirane 92 obustave rada u kojima je učestvovalo više od 9000 zaposlenih, a bila su izgubljena 67.293 radna sata. Gubici u radu povlačili su nelikvidnost koja je 1984. godine izazvala blokadu računa 508 preduzeća sa 98.000 zaposlenih. Zaduženost privrednih subjekata kod banaka dostigla je 53,3 milijarde dinara, a prema inostranstvu iznosila je oko 309 miliona dolara,

što je predstavljalo 40 odsto više od ukupnog priliva u Makedoniju po svim osnovama. Makedonski dug prema inostranstvu 31. decembra 1988. godine je dostigao 1.150 miliona dolara, od čega se na konvertibilno područje odnosilo 985 miliona dolara. Dodatni razlog ekonomske zaostalosti bio je visok stepen međurepubličke zavisnosti, kako u pogledu nabavke sirovina i gotovih proizvoda, tako i plasmana gotovih proizvoda. Iz domaće, republičke proizvodnje moglo je da se zadovolji samo 48 odsto potreba za jestivim uljem, 43 odsto potreba za pšenicom, 25 odsto potreba za šećerom, 47 odsto potreba za kafom. Preostale potrebe trebalo je zadovoljiti "uvozom", iz drugih republika, a "uvezene" su bile i 373 vrsta lekova koji se nisu proizvodili u Makedoniji. Najzapaljiviji i najsloženiji problem je bila nezaposlenost. Broj nezaposlenih u Makedoniji rapidno je počeo da raste. Godine 1982. bilo je evidentirano 119.000 nezaposlenih, a 1988. godine taj broj je dostigao 136.417. Poslednji pokušaj spasa je napravljen paketom ekonomskih reformi SIV, kojima je, između ostalog, trebalo da se premosti jaz između "razvijenih" i "nerazvijenih" republika. Međutm, pojedine republike (Srbija, Slovenija i Hrvatska) mesecima nisu uplaćivale u saveznu kasu sredstava od poreza na promet, a uz pomoć svojih službenika izvršile su "upad" u jugoslovenski finansijski sistem i na račun primarne emisije Narodne banke Jugoslavije pozajmile 1,4 milijarde dolara. Tadašnjem makedonskom rukovodstvu je preostalo samo da zaključi da jugoslovenski ekonomski sistem više ne postoji.

PROCES IZGRADNJE DRŽAVNOG IDENTITETA

Kriza se, osim u sferi ekonomije, manifestovala i nefunkcionisanjem političkog sistema. U Makedoniji koja je do tada bila svrstana u kategoriju "konzervativnih republika", manifestovala se kao proces mirnog promovisanja makedonske samostalnosti, proces za izgradnju identiteta makedonske države, kroz stidljivo

izražene pokušaje demokratizacije, lansiranje ideje o "nepartijskom pluralizmu", prihvaćene kao platforme na nivou federacije.

Taj pluralizam je istinsku afirmaciju dostigao na X kongresu SKM (1989). Reformističko krilo se pokazalo kao dominantno nad dogmatsko-konzervativnim. Za predsednika Predsedništva CK SKM je izabran Petar Gošev. SKM, iako je bila jedinstven politički faktor, preobražajem je stvorila uslove za sopstvenu demisiju. Mogućnosti za alternativno izražavanje su se manifestovale u formiranju nekoliko ekoloških društava: Opstanok, Vevčani, Molika, Vinožito, Savez nezaposlenih, Ligu za zaštitu ljudskih prava i za demokratsku obnovu i sl, a politički pluralizam u Makedoniji je ozakonjen izmenama i dopunama Zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana (1990). Tokom 1990. godine, broj registrovanih političkih stranaka dostigao je 23.

Proces demokratizacije u okvirima Federacije u Makedoniji je delovalo kao katalizator. Na prvim višestranačkim izborima 1990. godine pobedila je partija VMRO-DPMNE, partija s nacionalnim predznakom, koja se u predizbornom programu zalagala za otcepljenje od Jugoslavije. Razdruživanje od Jugoslavije, odnosno osamostaljenje je sprovedeno na najdemokratskiji način, putem referenduma, organizovanog 8. septembra 1991. godine, na kome su se građani izjasnili za samostalnu i suverenu Republiku Makedoniju.

Bibliografija

1. *Албанците во Република Македонија 1945–1995, легислатива, политичка документација, статистика,* (избор и редакција,Славко Милосавлевски/Мирче Томовски), Скопје, 1997.
2. Андов Стојан, На мој начин, Скопје, 2003.
3. Апостолов Александар, Од активноста на напредните студенти на Белградскиот универзитет во 1936 година, *Историја XII/1–2,* Скопје, 1976.
4. Апостолски Михајло, Воената организација во периодот на НОБ и Револуцијата во Македонија, Зборник: *Ослободителната војна и Револуцијата во Македонија,* Скопје, 1973.
5. Архивите говорят, *БКП, Коминтернът и македонският въпрос (1917–1946), том втори,* София, 1998.
6. *АСНОМ – документи од Првото и Второто заседание на АСНОМ*, т. I, кн. 1, Скопје, 1984.
7. Ачкоска Виолета, *Братството и единството 1944–1974 помеѓу хармонија и дисхармонија,* Скопје, 2003.
8. Батковски Томе, *Великоалбанска игра во Македонија,* Скопје, 1994.
9. Бачевиќ Лилјана, *Југославија на кризној прекретници,* Београд, 1991.
10. Bilandžič Dušan, *Borba za samoupravni socijalizam u Jugoslaviji 1945–1969*, Zagreb, 1969.
11. Bilandžič Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Zagreb, 1978.
12. Брезоски Велимир, *Комунистичка партија на Македонија 1941–1944*, Скопје, 2003.
13. Бурзевски Ванчо, *Неодминлив развоен период–Сведоштво на едно време,* Скопје, 1999.
14. Велјановски Новица, *Административно–централистичкиот период во државноправниот развој на Македонија (1945–1953)*,Скопје, 1992.
15. Велјановски Новица, *АСНОМ–државнотворни димензии*, Скопје, 1994.
16. Велјановски Новица, *Македонија 1945–1992 државност и независност*, Скопје, 2002.
17. Весковиќ–Вангели Вера, Илинденската кауза за државност – еден од факторите за општонародно востание во Народноослободителната војна на Македонија, Зборник: *Македонската историска наука: достигнувања и проблеми*, Скопје, 2001.

18. Vlajčić Gordana, *Jugoslovenska revolucija i nacionalno pitanje 1919–1927*, Zagreb, 1987.
19. *ВМРО (Обединета): документи и материјали*, Скопје, 1991.
20. Vukmanović Svetozar–Tempo, *Zašto se i kako raspala Jugoslavija*, Beograd, 1996.
21. Глигоров Киро, *Македонија е се што имаме*, Скопје, 2001.
22. Груевски Гојко, *Водечката идејна и политчка улога на СКЈ во системот на социјалистичкото самоуправување (1969–1974)*, Скопје, 1984.
23. Димитријевски Марјан, *Македонија во антифашистичката војна (1944–1945),* Скопје, 1995.
24. Димитријевски Марјан, *Македонската војска 1944–1945*, Скопје, 1999.
25. *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, т. VII,* Београд, 1952.
26. *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава, том II*, Скопје, 1981.
27. Зографски Данчо, *Комунистичкото движење и НОБ во Македонија,* Скопје, 1986.
28. Зографски Тодор и Зографски Димче, *КПЈ и ВМРО (Обединета) во Вардарска Македонија во периодот 1920–1930,* Скопје, 1974.
29. Ивановски Владо, *Ослободителната војна во Западна Македонија 1941–1944*, Скопје, 1973.
30. Ивановски Владо, Растислав Терзиоски, Априлската војна и окупацијата на Македонија 1941, *Историја XVII/1*, Скопје, 1981.
31. *Избори '90, Политичките партии во Македонија,* (изборни програми, изборни закони, кандидати по изборни единици), приредиле: Владо Тимовски/Свето Стефановски, Скопје, 1990.
32. *Извори за Ослободителната војна и Револуцијта во Македонија 1941–1945,* том I–III, Скопје, 1968.
33. *Историја на македонскиот народ,* т. III, Скопје, 1969.
34. *Историја на македонскиот народ,* т. 5, Скопје, 1998.
35. *Историја на СКЈ*, Скопје,1985.
36. Јанев Јован, *КПЈ во парламентарните изборни борби во Вардарскиот дел на Македонија (1919–1921)*, Скопје, 1992.
37. Јанчева Љубица, *Последните децении со СФРЈ*, Скопје, 2012.
38. Картов Владимир, *Борбата на македонскиот народ за националното самоопределување (1912–1941)*, Скопје, 1987.

39. Катарџиев Иван, *Борба до победа,* кн. 1–4, Скопје, 1983.
40. *Критичка анализа на функционирањето на политичкиот систем на социјалистичкото самоуправување,* Скопје, 1986.
41. Лазаров Лазар, *Општествено–економскиот развој на НР Македонија во периодот на обновата и индустријализацијата (1944–1957)*, Скопје, 1988.
42. Литовски Александар, *Македонската националноослободителна платформа во Втората светска војна,* Скопје, 2008.
43. Marković Dragan, Kržavac Savo, *Liberalizam od Đilasa do danas, (pokušaj likvidacije SKJ i "Nova levica")*, knj. 1,Beograd, 1978.
44. Милосавлевски Славко, *Страв од промени: кризата на политичкиот систем во Југославија во седумдесеттите години*, Скопје, 1991.
45. Милосавлевски Славко, *Југословенските социјалисти–комунисти и македонското прашање (1918–1945)*, Скопје, 1992.
46. Милосавлевски Славко, *Социологија на македонската национална свест*, Скопје, 1992.
47. Мирчев Димитар, *Драмата на плурализацијата: политологија на кризата и системските промени*,Скопје, 1991.
48. Митков Владимир, *Развитокот на комуналниот систем во СР Македонија*, Скопје, 1981.
49. Михајлов Миле, *Прашањето на обединувањето на Македонија во Втората светска војна*, Скопје, 2000.
50. Мојаноски Цане, *Летопис на македонската демократија*, Скопје, 2000.
51. Obradović Marija, *Narodna demokratija u Jugoslaviji 1945–1952*, Beograd, 1995.
52. Огњановски Радослав, *Македонија во седумдесеттите години*, Скопје, 1989.
53. Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Beograd, 1980.
54. Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, knjiga druga 1941–1945,* Beograd, 1988.
55. Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Jugoslavija 1918–1988 (tematska zbirka dokumenata)*, Beograd, 1988.
56. Радически Невен, *Либерализмот во Македонија (1966–1974)*, Скопје, 2014.
57. Ристовски Блаже, *Македонскиот народ и македонската нација*, кн. 1–2, Скопје, 1982.
58. *Стенографски белешки, Собрание на СРМ*, Скопје, 1971–1991

59. Ташева Марија, *Етничките групи во Македонија, историски контекст*, Скопје, 1997.
60. Хаџи Василев Киро, *Судбината на Социјализмот–загатките на производствените и социјалистичките односи*, Скопје, 1999.
61. Христов Александар, *Создавање на македонската држава 1878–1978*, том четврти, Скопје, 1985.
62. Цаца Ѓорѓи, *Уставниот развиток на Социјалистичка Република Македонија*, Скопје, 1983.
63. Цветаноски Виктор, *Великоалбанска илузија*, Скопје, 1990.
64. Цветковска Надежда, *Граѓанските партии во вардарскиот дел на Македонија 1935–1941*, Скопје, 1996.
65. Цветковска Надежда, *Македонското прашање во југословенскиот парламент меѓу двете светски војни,* Скопје, 2000
66. Црвенковски Крсте, *На браникот на македонската самобитност, (материјали од политичките разговори за македонското прашање*), Скопје, 1998.
67. Црвенковски Крсте/Милосавлевски Славко, *Нашиот поглед на времето на Колишевски*, Скопје, 1996.
68. Црвенковски Крсте/Томовски Мирче, *Заробена вистина*, Скопје, 2003.

Zašto su ušli i zašto su izašli: tri slovenačke odluke o jugoslovenstvu

BOŽO REPE

U PRVOJ JUGOSLAVIJI

Sadašnji slovenački pogled na Jugoslaviju, pogotovo politički, polazi od teze da je jugoslovenstvo bilo rešenje iz nužde, nešto što je Slovencima pomoglo da prebrode teško vreme dok se ne vrate tamo gde spadaju, u tzv. Evropu. Istorijska slika je, naravno, drugačija. Slovenci su u Jugoslaviju verovali, uložili u nju mnogo energije, novca i političkih napora na njenoj demokratizaciji, oba glavna političara, duhovnik Anton Korošec i komunista Edvard Kardelj su bili ubeđeni Jugosloveni, ali su je obojica videli i kao ideološku konotaciju: Korošec je u njoj video garanciju da će njegova stranka u dogovoru s dvorom i srpskim strankama apsolutno ovladati Slovenijom i urediti je u skladu s katoličkim načelima. Kardelj je bio uveren da je glavno vezivno tkivo Jugoslavije socijalizam i da će bez njega propasti –što se na kraju i dogodilo.

Razmišljanja, ili čak nacionalni program, koji bi na ovaj ili onaj načino istovremeno prejudicirao rešavanje nacionalnog pitanja unutar Jugoslaviji, Slovenci nisu imali do druge polovine osamdesetih. A, jugoslovenske ideje su bile različite, međusobno i protivrečne. Tokom Prvog svetskog rata Slovenci su gotovo do njegovog kraja verovali u mogućnost da nacionalno pitanje reše unutar Austo-Ugarske. Sličnu mogućnost su istina, videli još ranije u ilirizmu, prethodniku jugoslovenstva. Reč je o južnoslovenskom književno-kulturnom i nacionalno-političkom pokretu iz prve polovine XIX veka. Ideja proizlazi iz panslovenske teorije Jana Kolara. Polazi od teze o slovenskoj autohtonosti na Balkanu, teorije da su Južni Sloveni potomci antičkih Ilira. Zbog toga su i štokavski dijalekat hrvatskog i srpskog jezika nazvali ilirika (lingua Illyrica, illyrische Sprache), a stanovnike Ilirima. Pojedini ugledni prosvetitelji su već u Ilirskim provincijama videli slovensku državu, nakon poraza Napoleona, kad je 1816. godine ustanovljeno Ilirsko kraljevstvo, kao posebna administrativna tvorevina unutar Austrije, da bi postala država austrijskih Južnih Slovena. Ilirski pokret je bio osobito značajan u Hrvatskoj, dok bi za Slovence realizacija ilirizma značila prihvatanje zajedničkog južnoslovenskog jezika, neku kombinaciju štokasvskog, s elementima drugih jezika. Zbog toga ideja među Slovencima nije imala mnogo pobornika, više su bili za oblike kulturne i političke saradnje s Južnim Slovenima.

Ilirizmu je sledio trijalizam, ideja o udruživanju *"svih južnih Slovena monarhije u državnopravno samostalan organizam pod žezlom habzburške monarhije"*, kako je to definisala izjava Kranjskog državnog veća, 16. januara 1909. Trijalizam je prvenstveno zavisio od hrvatskih stavova, koji u početku nisu bili skloni povezivanju sa Slovencima (na primer, tzv. Riječka deklaracija iz oktobra 1905. godine), sve u dogovoru s Mađarima i Italijanima. Slovenački političari su nastojali da uključe hrvatske, u svoje državnopravne programe. Konačnu formu trijalistička ideja u austrijskom

delu monarhije dobila je u Majskoj deklaraciji, u maju 1917, a dan pre nego što se u austrijskom delu monarhije obnovio parlamentarni život, osnovan je Jugoslovenski klub, u kome su se udružili slovenački, hrvatski i srpski poslanici iz austrijskog dela monarhije (prethodno su postojala tri kluba: Hrvatsko-slovenački, Narodni klub i Dalmatinski klub). U ime kluba je dr Anton Korošec, 30. maja 1917. na nemačkom jeziku pročitao tzv. Majsku deklaraciju, kako se zvao dokument, koju je početkom maja sačinio dr Janez Evangelist Krek, u čijoj su konačnoj redakciji učestvovali dr Anton Korošec, Vjekoslav Spinčić, dr Josip Smodlaka i dr Melko Čingrija (istovremeno drubrovački župan i jedan od tvoraca hrvatsko-srpske koalicije), a potpisali su je svi članovi Jugoslovenskog kluba. Deklaracija je glasila: *"Potpisani poslanici, udruženi u Jugoslovenskom klubu, izjavljuju, da zahtevaju na temelju narodnosnog načela i hrvatskog državnog prava, da se sve teritorije monarhije na kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi ujedine pod žezlom habzburško-lotarinške dinastije u samostalno državno telo, slobodno od svakog stranog gospodara i izgrađenog na demokratskom temelju. Za ostvarenje tog zahteva svog jedinstvenog naroda, zauzimaće se svim silama. S tom zadrško će potpisani učestvovati u parlamentarnom radu".* Majska deklaracija nije ostala samo oruđe u parlamentarnim borbama u Beču, iako je to na početku bila njena osnovna namena. U slovenskim krajevima usledio je snažan pokret podrške deklaraciji, koji joj je dao neophodnu višenacionalnu širinu.

Tok vojnih i političkih zbivanja, kako se kraj rata primicao, imao je za posledicu to što je postajala sve značajnija opcija udruživanja jugoslovenskih naroda izvan Austo-Ugarske. Istina, još je pre rata imala pristalice u malobrojnom đačkom društvu *Preporod* (povezanog i s Mladom Bosnom), a federativnu jugoslovensku državu zagovarao je i najpoznatiji slovenački književnik Ivan Cankar. Tokom prve dve ratne godine Slovenci su, uprkos nesumnjivoj lojalnosti monarhiji, bili izloženi brutalnom državnom nasilju (zatvori, konfinacije). A, pri kraju rata i slovenački

političari su Majsku deklaraciju postepeno, oprezno počeli označavati kao minimum svojih zahteva, spominjući moguća rešenja mimo vlade i monarhije, dok su patriotizam i odanost prestolu kopnili. Međutim, slovenački političari su, kad je reč o jugoslovenskoj opciji izvan Austrougarske imali malo uticaja. Najvažniju, takozvanu pijemontsku (po pokrajini koja je udružila Italiju) ulogu imala je Srbija. Ta je uloga proizlazila iz njenog položaja: Srbija je bila nezavisna država, članica sila Antante, imala je vojnu silu i sve to zajedno joj je prilikom ujedinjenja omogućilo prevlast. Srpska vlada je svoje namere pokazala već na početku rata, 7. decembra 1914. u Niškoj deklaraciji, u kojoj je kao vojni cilj, osim oslobođenja proglasila i ujedinjenje *"sve naše neslobodne braće Srba, Hrvata i Slovenaca"*. S time je manifestno prevazišla svoj istorijski program iz 1849. godine (tzv. Garašaninovo Načrtanije), odnosno težnju za ujedinjenjem svih Srba u jednu državu. Ruski carski diplomati upozoravali su srpske političare da ne stvaraju takvu državu (odnosno, Jugoslaviju), u kojoj će Srbi, kao narod i pravoslavlje, kao vera imati, odista relativnu većinu, ali će drugi, različiti narodi zajedno u odnosu na njih, kao i druge vere u odnosu na pravoslavlje, predstavljati većinu, što bi Srbiju moglo gurnuti u krizu, kakvu je tokom rata doživela carska Rusija. U Niškoj deklaraciji nije bilo ni reči o unutrašnjem uređenju države, zbog čega je postojala opravdana bojazan da će Srbi, kao što su to učinili nakon Balkanskih ratova s Vardarskom Makedonijom, aneksijom (*"prisajedinjenjem"*, kako su govorili) samo proširiti svoju teritoriju. U šta se upuštaju nije im bilo sasvim jasno, pa će srpski geograf Jovan Cvijić početkom rata, regentu Aleksandru i predsedniku vlade na mapi tek pokazati gde sve žive južnoslovenski narodi, na osnovu čega su zatim odredili svoje vojne ciljeve i u njih uključili i Slovence. U znatnoj meri, uz prigovore Nika Zupančiča, slovenačkog etnografa koji je živeo u Beogradu i vodio tamošnji muzej.

Kolebanje između velikosrpskog programa, koga su zbog teritorijalnog preklapanja s jugoslovenskim, nazivali i "malim" i

"velikim" jugoslovenskim programom, trajalo je u srpskoj politici do kraja rata. Pogotovo zato što raspad Austrougarske i nastanak novih država na njenoj teritoriji, sve do oktobra 1918. nije bio naročito verovatan, odnosno bio je u suprotnosti s politikom država Antante, a mnogi srpski političari nisu želeli da srpstvo podrede jugoslovenstvu, pa su i kasnije to dvoje neprekidno izjednačavali.

Ako ostavimo po strani politički podsticano neprijateljstvo prema Srbiji na početku Prvog svetskog rata (najpoznatija parola je bila "Srba na vrbe"), može se reći da su među Slovencima pozitivna južnoslovenska osećanja izvesno bila prisutna, u najmanju ruku od Balkanskih ratova dalje. Vodeći slovenački listovi su zbivanja na frontovima detaljno pratili i, naročito tokom Prvog balkanskog rata iskazivali simpatije za Srbe i Bugare (kojima su pribrojavali i Makedonce). U Drugom balkanskom ratu slovenački novinari stavili su se na stranu Bugara i bili kritični prema Srbiji, a prvenstveno su žalili što je prethodno savezništvo bilo razvrgnuto.

Treći centar jugoslovenske ideje je, zbog ratne situacije, nasilja i zabrane političkog delovanja u Austrougarskoj, predstavljala politička emigraacija, prvenstveno hrvatski političari iz Dalmacije (dalmatinski i poslanik u državnom veću dr Franjo Supilo, dr Ante Trumbić, svetski poznati vajar Ivan Meštrović i drugi). Ovi emigrantski političari su osnovali Jugoslovenski odbor u kome je bilo i nekoliko slovenačkih političara: Bogumil Vošnjak, Gustav Gregorin, Josip Jedlovski (Jedlowsky), Niko Zupančič i Drago Marušič. Članovi Odbora su nastojali da dobiju podršku sila Antante i u tome su zbog ličnih veza bili dosta uspešni. Nikola Pašić je sredinom jula 1917 (tada je Srbija, zbog situacije u Rusiji koja joj je bila glavna podrška, bila znatno oslabljena), na Krfu sazvao konferenciju na kojoj su učestvovali srpska vlada i Jugoslovenski odbor. Rezultat je bio takozvana Krfska deklaracija, usvojena 20. jula 1917. Prema Deklaraciji, nova jugoslovenska država bi nastala na temelju samoopredeljenja, a ne aneksije, ali bi bila ustavna monarhija s dinastijom Karađorđevića. Zvala bi

se Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, ustav bi bio donet kvalifikovanom (apsolutnom) većinom u ustavotvornoj skupštini koja bi bila izabrana na opštim, neposrednim izborima. Odbor pod vođstvom Ante Trumbića tokom pregovaranja, zbog svoje slabosti nije mogao afirmisati princip federativnosti. Država bi se delila po prirodnim, socijalnim i ekonomskim kriterijumima, a ne po istorijskim i nacionalnim, iako se govorilo o ravnopravnosti jezika, pisama i vera jugoslovenskih "plemena". Krfska deklaracija je, u suštini bila politički manifest i srpska vlada ju je tako i tretirala (na primer, kasnije nije poštovala zaključke o usvajanju ustava s kvalifikovanom većinom). Prema potrebi, kad joj je išlo u korist (pitanje monarhije, centralističko uređenje), davala joj je karakter državnopravnog akta. I u nastavku je srpska vlada nastojala da Jugoslovenski odbor ne dobije ulogu međunarodno priznatog subjekta. Njegova je uloga slabila, iako je i dalje učestvovao u razgovorima o ujedinjenju, održanih od 6. do 9. novembra 1918. između predstavnika Države SHS i srpske vlade, u Ženevi. Jedan od razloga za podcenjenu ulogu Odbora bila je i činjenica da Odbor nije – kao i, na primer, čehoslovački narodni odbor – formirao vlastite vojne jedinice.

Jugoslovenstvo je objektivno, bilo deo šireg i heterogenog panslavizma, koji tokom poslednjih meseci postojanja Austrougarske nije više imao uticaj na događaje u monarhiji. Svako je svoje nacionalno pitanje rešavao po svome. Poslednji pokušaji dvora i politike, koji su istina, bili svesni neophodnosti rešavanja jugoslovenskog pitanja, bili su u tzv. Subdualističkoj situaciji, odnosno posebno u autrijskom i u ugarskom delu monarhije, što je inače, bio i zahtev ugarske vlade (koja je želela da proširi vlast na Dalmaciju i na Bosnu i Hercegovinu). S takvim konceptom Majska deklaracija bi ostala neostvarena. Uprkos tome su austrijske vlasti nastojale da ostave utisak, kako pokušavaju da monarhiju preurede u savez federalnih država, o čemu su se planovi u različitim listovima pojavili u avgustu 1918. Pod pritiskom nemačkih

stranaka, vlasti su od te ideje odustale. Car Karlo je 11. oktobra 1918. odvojeno primio predsednike nacionalnih klubova. Korošecu je ponudio da Južni Sloveni dobiju samostalnu državnu jedinicu u okviru monarhije, ali bi Trst i Rijeka i saobraćajne linije do obe luke ostali pod nazorom zajedničke države. Korošec je istrajao na tome da Trst mora biti obuhvaćen južnoslovenskom državom. Karlo je neuspešno pokušao da igra i na katoličanstvo. Korošec mu je (navodno) u razgovoru rekao: "*Es ist yu spat, Ihre Maestat!*" *(*Prekasno je, Vaše Veličanstvo"!) I još: "*Ovo što se dogodilo je dovoljno za naše nepoverenje*". A, Slovenci neće nikome za ljubav da počine samoubistvo. Koroševčev utisak o razgovoru je bio sledeći: "*Moglo se videti da je car deprimiran, toliko da se graničilo s rezignacijom*".

Jugoslovenska ideja je od leta 1917. u svesti slovenačkih ljudi postajala stvarnost. Međutim, odluka o državno-pravnom povezivanju izvan Austo-Ugarske, za slovenačku elitu nije bila laka. Lojalnost monarhiji je za sve slojeve, kako za obične ljude, tako i za obrazovane i, naročito za sveštenstvo stolećima bilo nešto što se samopodrazumevalo. Od slovenskih naroda, po kulturi i mentalitetu najsrodniji su im bili Česi i Slovaci, ali su se oni odlučili za svoju državu, s tim što su između njih bili još i Austrijnci. O Južnim Slovenima političari su imali idealizovanu predstavu, a istinski su ih malo poznavali. Još najviše opreza pobuđivala je različitost religija. "*Kako će nama biti teško, ako dospemo pod pravoslavnog kralja, nakon što smo napustili katoličkog cara! Deus misereatur nostri*"*!* zapisao je knez i biskup Anton Bonaventura Jeglič, 22. novembra 1918. mada je kasnije priznao da nije video drugo rešenje, jer bi Slovenci bili ponemčeni. Nepopustljivost i zagriženost nemačkih Austrijanaca prema Slovencima nije ostavljala velike mogućnosti. Isto je važilo i za Mađare. Austrougarska se raspala mimo volje i uticaja Slovenaca. Italijanska vojska je vršila pritisak. Austrijski Nemci su tražili ujedinjenje s Nemačkom, što se na kraja rata činilo kao realna opcija. A ni Mađarima nije padalo

na pamet da se odreknu slovenačke teritorije. Pretilo je komadanje. Slovenci su bili deo poražene države, Srbija je bila u pobedničkom taboru. Austrijski car je primirje potpisao u noći između 2. i 3. novembra 1918, a stupilo je na snagu 4. novembra. Italijanske jedinice su na demarkacione linije, po Londonskom paktu, postepeno stigle (ponegde pokušavajući i da je prekorače), već do 19. novembra.

Slovenci su se od austrougarskog jugoslovenstva oprostili posredstvom jednomesečne Države Hrvata, Slovenaca i Srba i uskoro nakon toga postali deo kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevine Jugoslavije. U prelaznom periodu je na teritoriji Austrougarskih južnih Slovena došlo do austrijsko-jugoslovenskog dvovlašća koje se rešavalo postepeno i na miran način. Do prelome zamene vlasti je došlo 29. oktobra 1918. kad je u Zagrebu hrvatski Sabor prekinuo državnopravne veze s Austrougarskom, proglasio ništavnom hrvatsko-ugarsku nagodbu iz 1868. godine i proglasio uspostavu Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Sabor je priznao i Narodno vijeće, najviše telo kratkotrajne države Austrougarskih Južnih Slovena kao najviše vlasti. Novoj državi su se još istog dana, na masovnoj manifestaciji u Ljubljani, kojoj je prisustvovalo oko 30.000 ljudi, priključili i Slovenci. Narodno veće, političko telo, nastalo u leto 1918. sastavljeno od predstavnika svih slovenačkih stranaka, nije usvojilo posebnu državnopravnu deklaraciju, ali se na javnoj manifestaciji 29. oktobra pridružilo zaključcima hrvatskog Sabora i Narodnog vijeća u Zagrebu. Po mišljenju istoričara i pravnika bivše Jugoslavije (dr Ferdo Čulinović, na primer), državnopravni akt je nadomešten pozivanjem na zaključak hrvatskog Sabora. Hrvati su odlukom Sabora objektivno, imali čvršću pravnu podlogu od Slovenaca, ali to nije važilo za Dalmaciju koja je bila austrijska pokrajina i hrvatsko-ugarska nagodba je se nije ticala. U slučaju Dalmacije pozivali su se na hrvatsko državno pravo. Slovencima, bez vlastite državne tradicije je još uvek ostajalo pozivanje na prirodno pravo, na stavove

Sjedinjenih Država Amerike (tzv. Vilsonove tačke), i, ne na kraju, i na pristanak Austrougarske da njeni narodi sami odlučuju o svojoj sudbini. Pravne osnove za nastanak Države SHS, s obzirom na to da je Austrougarskoj preostalo još samo nekoliko dana života, a Država SHS je bila samo prelazna tvorevina, su bile samo od unutrašnjeg značaja u žučnim međunacionalnim polemikama u potonjoj Jugoslaviji.

Država Slovenaca, Hrvata i Srba nije međunarodno bila priznata i trajala je samo mesec dana. Bila je kratkotrajno i prelazno rešenje, dok se Austrougarska raspadala. U tadašnjim unutrašnjim i spoljnopolitičkim okolnostima nije imala velike šanse da preživi. Međutim, inicirala je razmah do tada sputavanih i čak zatiranih nacionalnih osećanja, Slovencima je dala prvu nacionalnu vladu (zvanično, vlada SHS u Ljubljani) i omogućila im je osećaj da su dorasli državnopravnim aktima, jer je slovenačka Narodna vlada na miran način preuzimala poslove nekadašnjih austrijskih organa vlasti i rešavala pitanja sukcesije. Povodom granica, je, međutim, počelo spoticanje. Neodlučnost i neinicijativnost slovenačke vlade ispravljali su pojedinci, pogotovo Rudolf Maister koji je spasao Maribor i Štajersku. Zbog kolebljive politike i nedorečenih nadležnosti, vlada je često bila u sporu s Narodnim većem u Mariboru, kao i s drugim lokalnim narodnim većima.

Ujedinjenje Države Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom i drugim jugoslovenskim delovima u jedinstvenu državu, u jugoslovenskoj istoriografiji opisano je vrlo podrobno i s različitih aspekata, pa to ovde nećemo ponavljati. Podsetimo samo na to, da se u početku odvijalo na dva koloseka i, u ključnim trenucima bez koordinacije. Dr Anton Korošec, delegati Države SHS i predstavnici Jugoslovenskog odbora su između 6. i 9. novembra 1918. u Ženevi pregovarali s predsednikom srpske vlade Nikolom Pašićem i predstavnicima srpskih parlamentarnih stranaka. Situacija je za predstavnike Države SHS bila neugodna, država međunarodno nije bila priznata, a na njenu teritoriju su prodirale

italijanske jedinice. Uprkos nesrazmeri političke moći među stranama, zaključen je sporazum koji je uvažavao ravnopravnost obeju država koje su se ujedinjavale (za crnogorski narod je, u odnosu na ujedinjenje u Ženevskoj deklaraciji zapisano "*da im je otvoren naš bratski zagrljaj i da će sigurno požuriti da pozdravi i pridruži se tom činu koji je uvek bio njegov najveći ideal*"). Sporazum je predviđao konfederalno ujedinjenje (iako taj izraz nije direktno korišćen), do izbora ustavotvorne skupštine trebalo je da se uspostavi privremeno narodno predstavništvo, sastavljeno na paritetnoj osnovi od poslanika srpske Narodne skupštine i Narodnog vijeća. Ustav je trebalo da bude donet s kvalifikovanom (dvotrećinskom) većinom. U Srbiji je Ženevska deklaracija ocenjena kao uvreda srpskog oružja, a deklaraciju nisu priznali ni regent Aleksandar, ni srpska vlada. Pašić je, nekoliko dana nakon potpisa poručio predstavnicima Narodnog vijeća i Jugoslovenskog odbora, Korošecu i Trumbiću da je, zbog pritisaka kod kuće primoran da se povuče i da je dogovor nevažeći.

Istovremeno se u Narodnom vijeću u Zagrebu – posebno pod pritiskom Austrougarskih Srba – odvijala konfuzna rasprava o tome, kako se ujediniti sa Srbijom (Vojvodina je to već bila učinila sama, neposredno). Razlikovali su se i pogledi na formiranje jednog, jugoslovenskog naroda. Kulturni odsek Narodnog veća je, nakon različitih mišljenja svojih članova tokom rasprave 16. i 18. novembra predložilo rezoluciju koja se zalagala za nacionalnu individualnost i političku autonomiju: "*Slovenački deo jugoslovenskog naroda razvio se i jezički samostalno, tako da je slovenački jezik nosilac te duhovne sadržine, a da je najbliži srodnik srpskohrvatski jezik, danas organizam za sebe i da je na području slovenačkog književnog jezika za sada moguće uspešlno kulturno delovanje samo na tom jeziku*". Rezoluciju nisu potpisali kulturni radnici liberalne orijentacije, koji su se, slično kao liberalna stranka s "*Izjavom društvenih radnika*", zauzeli za jugoslovenski unitarizam. Najjača Slovenska ljudska stranka (Slovenačka narodna

stranka) je istina, zagovarala autonomizam, ali je zbog odsutnosti Korošeca bila bez pravog vođstva i (nalik na ukupnu slovenačka politika) konfuzna.

Jugoslovensko državno ujedinjenje je, kao što je poznato, obavljeno 1. decembra 1918. na posebnoj ceremoniji. Delegacija Narodnog vijeća je prispela u Zemun 27. novembra, a u Beograd, gde je bila smeštena u najboljem hotelu, "Grand", sledećeg dana. Bili su primljeni svečano, s izvođenjem sve tri himne, slovenačke, hrvatske i srpske (Naprej, zastave slave, Lijepa naša i Bože pravde), a na kući regenta Aleksandra bile su okačene sve tri zastave. Tokom ceremonije se najpre delegacija Narodnog vijeća obratila regentu Aleksandru s tzv. Adresom. U njoj je pisalo da su Slovenci, Hrvati i Srbi iz Austo-Ugarske izveli prevrat, privremeno formirali nezavisnu, narodnu državu i već 19. oktobra izrazili želju za ujedinjenjem sa Srbijom i Crnom Gorom "*u jedinstvenu narodnu državu Srba, Hrvata i Slovenaca, koja bi obuhvatala svu neprekinutu etnografsku teritoriju Južnih Slovena*". Narodno vijeće je 24. novembra odlučilo da proglasi ujedinjenje Države Slovenaca, Hrvata i Srba sa Srbijom i Crnom Gorom u jedinstvenu državu i izabralo delegaciju, "*koja stupa pred Vaše Kraljevo Veličanstvo, da Vam zvanično i u svečanoj formi saopšti tu odluku*". U nastavku Adrese stoji da se monarhija s kraljem Petrom i regentom Aleksandrom prihvata kao oblik vladavine bez uslovljavanja, da će o njoj odlučivati ustavotvorna skupština, a isto je tako bezuslovno prihvaćena "*jedinstvena država*", odnosno centralistički oblik vladavine. To je kasnije izazvalo brojne kritike na račun delegacije. Kritike su, međutim, bile delimično opravdane, jer je Narodno vijeće bilo podeljeno i nije znalo kako da se ponaša, pa je tu svoju nesigurnost prenelo na delegaciju. Bez obzira na način ujedinjenja i kasnije nezadovoljstvo s Kraljevinom SHS i potom, Kraljevinom Jugoslavijom, Slovenci su ujedinjenje prihvatali kao neophodni štit od germanskog i romanskog pritiska. Regent je u svom odgovoru (*Proklamacija osnivanja Kraljevine SHS)* u prepotentnom stilu,

pozivajući se na dela svojih predaka i srpskog naroda, prihvatio Adresu delegacije Narodnog vijeća i izjavio: "U *ime Njegovog veličanstva kralja Petra I proglašavam ujedinjenje Srbije s pokrajinama nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstvenu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca*". Pri tome je još posebno naglasio državno jedinstvo, njen centralistički i monarhistički oblik, kao, samu po sebi razumljivu činjenicu. U skladu s načelom kompromisnog unitarizma nova država je trebalo da bude ustavna, parlamentarna i demokratska država "*troimenog naroda*" s dinastijom Karađorđevića na čelu. Regentov čin – kojim je *de facto* prestala da postoji i Kraljevina Srbija – je 29. decembra naknadno potvrdila i srpska skupština. Prva vlada (trajala je do avgusta 1919) je imenovana 20. decembra 1918, vodio ju je Protić, a u njoj su bile zastupljene sve značajnije stranke novonastale države. Anton Korošec je postao njen potpredsednik, Ante Trumbić, ministar spoljnih poslova, a Svetozar Pribićević, najzaslužniji *"prečanski"* političar za brzo i centralističko ujedinjenje, ministar unutrašnjih poslova (pokrajine bivše Austo-Ugarske preko Save, Drine i Dunava, Srbi su označavali kao *"prečanske")*. Reorganizovana je i vojska u koju je bilo regrutovano oko 140.000 ljudi, 2550 Austrougarskih oficira i stotinak crnogorskih oficira, pri čemu su regent Aleksandar i srpski političari brižno pazili da najviše položaje i uopšte dominaciju u vojsci sačuvaju srpski oficiri.

Nakon dugih i vatrenih polemika započetih već na Krfu između Jugoslovenskog odbora i srpske vlade i nastavljenih nakon formiranja zajedničke vlade, 1. marta 1919. ustanovljeno je privremeno narodno predstavništvo (privremena skupština), koje je bilo aktivno do 28. novembra 1920, kad ga je regent raspustio, odnosno, s prekidima trajalo je dvadesetak meseci, a stvarno bilo aktivno oko šesnaest. U privremenom narodnom predstavništvu je bilo ukupno 296 članova, od toga je Srbija imala 84, Hrvatska 62, Slovenija 32, Dalmacija 12, Bosna i Hercegovina 42, Crna Gora 12, Makedonija 24, Istra 4, i Vojvodina 24. Narodno predstavništvo je

donelo mali broj zakona, čak se i budžet uglavnom usvajao vladinim uredbama. Ipak, narodnom predstavništvu je pošlo za rukom da odbaci dva monarhističkpo-centralistička predloga ustava, koji se istina, nisu mnogo razlikovala od kasnije prihvaćenog Vidovdanskog, tako da je reč bila samo o odgađanju neizbežnog.

Sile Antante, uključujući i SAD su novu državu priznale tek sredinom 1919. godine, kad je trebalo potpisati mirovni ugovor s Nemačkom, brojne države i kasnije, a do tada su uvažavali Srbiju kao subjekat u međunarodnim odnosima. I na mirovnoj konferenciji u Parizu je jugoslovenska delagacija zvanično bila delegacija Kraljevine Srbije, iako se uporno samodeklarisala kao delegacije Kraljevine SHS, pa su je neke vodeće sile Antante (ne, i Italija!) ispotiha tako i priznavale. Takođe, mnogi srpski političari su govorili kako je prvodecembarski akt samo pridruživanje *"prečanskih"* pokrajina Srbiji. Na unutrašnjem planu nijedan organ, s izuzetkom srpske skupštine prvodecembarsko ujedinjenje nije posebno ratifikovao, ni hrvatski Sabor, ni Narodno vijeće u Zagrebu (koje se 3. decembra raspustilo, a administrativne poslove prenelo na predsedništvo koje je trebalo da deluje do formiranja zajedničke vlade), niti pak, Narodno veće u Ljubljani. Zbog centralističke prirode, prvodecembarsko ujedinjenje je prihvatano s mešovitim osećanjima, s različitim stavovima stranaka i grupa, kao i viđenijih pojedinaca.

Raspadom Austrougarske monarhije, 1919. godine, Slovenci su se našli podeljeni u četiri države. Nakon određivanja državnih granica Kraljevine SHS, jugoslovenski deo Slovenije prostirao se na 16.197 kvadratnih kilometara (a bio je podeljen na ljubljansku i mariborsku oblast), a nakon upravne podele države tridesetih godina, slovenačka teritorija u Jugoslaviji (zajedno s Dravskom banovinom) zauzimala je 15.849. Izvan granica tadašnje Slovenije živela je gotovo trećina Slovenaca. Za slovenačku nacionalnu celovitost to je predstavljalo težak udarac. Najveći broj Slovenaca je (na osnovu tzv. Londonskog pakta iz 1915. godine i, potom Rapalskog

ugovora iz 1920. godine) ostao u Italiji, više od njih 378.234. U Austriji ih je u južnoj i istočnoj Koruškoj, u Celovcu i okolini, iznad Vrbovskog jezera, u Beljaku i okolini, kao i u Ziljskoj dolini ostalo je blizu 100.000. Malih delova slovenačkog naroda bilo je još i u graničnim područjima Štajerske između Kozjaka i Radgone. U Kraljevini Mađarskoj je, na osnovu popisa stanovništva iz 1920. godine, ostalo 6087 Slovenaca u Porablju nad Monoštrom. U inostranstvu je takođe bilo mnogo iseljenika (oko 373.000).

S Kraljevinom SHS Slovenci su dobili nov državni i politički sistem, a kročili su takođe, u znatno drugačije misaono u kulturno okruženje u odnosu na ono na koje su bili navikli. Centralističko uređenje i relativno nizak postotak stanovništva u zajedničkoj državi (osam odsto), kao i nesaglasnosti, suprotnosti, sporovi i međusobno neprijateljstvo u slovenačkoj politici, onemogućili su veći uticaj na zajedničku državnu politiku. Uticaj se u osnovi (uz izuzetak perioda kraljeve diktature) zasnivao na tome da su bili "jezičak na vagi" u srpsko-hrvatskim sporovima, na tzv. "sitničarskoj politici", odnosno povezivanju s dvorom i srpskim centralističkim strankama. Tek uoči početka rata u Evropi, nakon sporazuma Cvetković-Maček, ta je politika, čiji je nosilac bio Korošec, izgubila uticaj. Korošec je u tajnosti počeo da traži kontakte s nacistima, što su nakon njegove smrti, u decembru 1940. nastavili njegovi naslednici. Cilj je bio da se još pre napada na Jugoslaviju, po uzoru na Slovačku dobije nemački protektorat za Sloveniju, bilo samostalno, bilo zajedno s Hrvatima. Osnovna podela na tri politička bloka: konzervativno-hrišćanski, liberalni i socijalistički je svo vreme u međuratnom periodu opstala, ali je unutar blokova dolazilo do novih cepanja, posledično i do nastajanja novih stranaka. U suštini, politička opredeljenost Slovenaca u Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji (kako pokazuju izborni rezultati), do uvođenja diktature 1929. ostala je istovetna onoj iz poslednje decenije u Austrougarskoj. Apsolutnu većinu je sve vreme imala katolička Slovenačka narodna stranka. Izuzetak

je predstavljala samo 1920. godina s usponom komunista, što je bila posledica socijalnih i političkih procesa na kraju svetskog rata, a delimično i uticaja novog političkog prostora, koji je donekle osnažio i unitarno opredeljene liberale (istina, tada podeljene na dve stranke). Politička struktura se bitno počela menjati nakon 1929. godine, kad je diktatura zabranila stranke pojedinih jugoslovenskih naroda. U iznuđenom političkom mrtvilu, velike stranke su počele da se usitnjavaju na brojne manje grupe i pokrete, nastajale su i nove neformalne veze. Zbog ideoloških i verskih razloga jačale su suprotnosti između stranaka i grupa, a polarizaciji je doprinosilo traženje izlaza iz ekonomske krize (privlačnost sovjetskog kolektivizma, na jednoj, i fašističkog korporativizma, na druoj strani), a u fokus je, zbog ugroženosti, dolazilo nacionalno pitanje. Građanske stranke su gubile na značaju i ugledu, a levica je jačala, alternativni oblici političkog delovanja nastojali su da se afirmišu (povezivanje na antifašističkoj i narodnofrontovskoj osnovi). Ali se, o relativnoj, a uz to i prvenstveno stranačkoj demokratiji, može govoriti samo do 1928. godine. Između ostalog, u kraljevini, žene nisu imale pravo glasa. Izborni rezultati isto tako nisu imali značaj za stranke, jer je vladanje zavisilo od koalicija na jugoslovenskom nivou i obe najmoćnije stranke, katolička i liberalna su u, različitim koalicijama i vremenskim periodima, vladale, svaka ponaosob, približno polovinu perioda između dva rata, iako su, inače slabi liberali dosezali jedva 20 osto glasova. Od 1935. godine do početka rata je bez prekida vladala SLS, koja je tridesetih godina postala deo Jugoslovenske narodne stranke, odnosno Jugoslovenske radikalne zajednice.

Slovenci su ekonomski u kraljevini profitirali uprkos periodima krize (poljoprivreda je bila izuzetak) i, takođe s raznim formama nacionalizacije nemačke imovine, postavili temelj nacionalne ekonomije. Na ekonomsku politiku su mogli da utiču bitno više nego u prethodnoj monarhiji, koja je bila izdeljena na nacionalno mešovite istorijske države, među kojima su Slovenci imali

većinu jedino u Kranjskoj. Iako su poluge političke moći, s kojom se u Jugoslaviji regulisala privreda, bili pretežno u srpskim rukama, slovenačkoj privredi su koristile prednosti razvijenijeg dela zemlje, obrazovana radna snaga, razvijena saobraćajna infrastruktura i visoke zaštitne carine. Zbog toga su se razvijale prvenstveno, prerađivačka, tekstilna i slične industrije, na šta su uticale povoljne cene sirovina i veliko neprobirljivo tržište.

Najveći dobici su bili u sferi opstanka naroda i jezika, kao i razvoja školstva i kulture. Celokupno škostvo je bilo slovenizirano, osnovan je univerzitet, kao i niz kulturnih institucija. To je bilo utoliko značajnije, jer su manjine u susednim državama bile podvrgnute prisilnoj asimilaciji, političkom i sudskom progonu, planskom ekonomskom osiromašenju, kao i masovnim migracijama.

AVNOJEVSKA JUGOSLAVIJA

Koncipiranje i formiranje Slovenije u drugoj, federalnoj (avnojskoj), socijalističkoj Jugoslaviji više nije bilo u rukama sveštenstva i katoličkih političara, već komunista koji su već u aprilu 1941, nakon napada i komadanja Jugoslavije, osnovali (u početku, koalicionu) *Osvobodilnu frontu (*Oslobodilački front). Fronta se već u septembru 1941. odlučila za priključenje jugoslovenskom oslobodilačkom pokretu pod vođstvom Josipa Broza – Tita i za novu, federativnu (kasnije preimenovanu u "avnojevsku") Jugoslaviju. Osvobodilna fronta je tokom rata sistematski izgrađivala i slovenačku državnost i narodnu vlast. Ključni događaj u tom procesu je bilo Veće poslanika slovenačkog naroda u Kočevju, u oktobru 1943, koje je izabralo prvi parlament u slovenačkoj istoriji, Slovenački narodnooslobodilački odbor (SNOO) – SNOO se izjasnio za novu, demokratsku Jugoslaviju s republikanskim oblikom vladavine, te sa svojim zaključcima promenio položaj Slovenije u Jugoslaviji – od statusa administrativne jedinice (Dravske banovine) u državnopravni (federalni) status. Nakon Drugog zasedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ)

u novembru 1943. godine, u Jajcu, koje se definitivno izjasnilo za federativnu Jugoslaviju, SNOO se preimenovao u Slovenačko narodnooslobodilačko veće (Slovenski narodnooslvobodilni svet – SNOS) (zasedanje SNOO u Črnomlju, u februaru 1944) koje je, do raspuštanja u septembru 1946. delovalo kao slovenački parlament. U maju 1945 je SNOO takođe, imenovao slovenačku narodnu vladu. Nakon toga je SNOS raspušteno, njegovo predsedništvo (prezidijum) je organizovalo izbore za ustavotvornu skupštinu, a po konstituisanju skupštine, početkom 1947. godine donet je prvi ustav u slovenačkoj istoriji. Na taj način je na formalnom nivou garantovan kontinuitet narodne vlasti. Pri uređivanju međunacionalnih odnosa se poštovala teza o rešavanju nacionalnog pitanja u kontekstu klasnog pitanja. To je imalo niz posledica, takođe i (ponovo) centralističko uređenje, koje se počelo labaviti tek šezdesetih godina. Bez obzira na sve, može se reći da su Slovenci u avnojevskoj Jugoslaviji dosegli i razvili svoju republičku državnost od deklarativne, a ustavno zapisanog prava na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otcepljenje, iz 1946/47. godine, do, praktično konfederalnog statusa, po ustavu iz 1974. godine. Slovenački političari, posebno Edvard Kardelj, su tokom svih posleratnih decenija bili među onima koji su presudno odlučivali o koncipiranju jugoslovenskog ustavnog i političkog uređenja.

Međunacionalni konflikti i zamerke na račun slovenačkog separatizma su objektivno, bili konstanta političkih zbivanja od kraja pedesetih godina nadalje. Tokom šezdesetih su, s priznanjem da jugoslovenski socijalizam nije jednom zauvek rešio nacionalno pitanje (Kongres SKJ, 1964), postali i javni. Razlike u shvatanju Jugoslavije je, u vezi sa slovenačkim stavovima, već šezdesetih godina opisao srpski književnik Dobrica Ćosić: ili savez samostalnih država ili unitarna država, koja bi vremenom postala i etnonacionalna, s većinskim, jugoslovenskim narodom. Kad je 1980. umro Josip Broz Tito (glavni integrativni faktor Jugoslavije, uz SKJ i JNA), Jugoslavija je potonula u period agonije i

međusobnih optuživanja za iskorišćavanje i istorijske nepravde koje su se dogodile pojedinim narodima, a počinili su ih drugi (narodi). Kulturne i ekonomske razlike (7:1 između Slovenije i Kosova), nedovoljno međusobno poznavanje i stereotipne predstave jednih o drugima su, uprkos višedecenijskom zajedničkom životu počele naglo da rastu. Informativni sistemi su funkcionisali prvenstveno unutar republika. Slovenci su na Jugoslaviju sve više gledali s pomešanim osećanjima. To je bilo uslovljeno ekonomskom krizom, nestankom straha od nekadašnjih moćnih neprijatelja (Nemci i Italijani) i porastom straha od agresivne srpske politike, a, iako ne i poslednje, i generacijskim razlikama. Slovenački su se stavovi, s porastom jugoslovenske krize, homogenizirali. Osećaj da Slovenija zaostaje bio je sve snažniji, jer je, prema podacima s kojima su vlasti raspolagale, kupovna moć Slovenaca, koja je sredinom sedamdesetih iznosila 80 odsto kupovne moći Austrijanaca, sredinom osamdesetih pala na 45 odsto. Homogenizaciji Slovenaca doprinosila je takođe, tendencioznost medijskog izveštavanja u drugim republikama, kao i zavist, jer je ekonomska situacija u Sloveniji bila bolja nego u drugim federalnim jedinicama. Slovenci su u kriznim trenucima imali i bolje organizovano snabdevanje, kao i mogućnost kupovanja u bliskom inostranstvu. Počele su se formirati i tzv. "autohtone" teorije, po kojima Slovenci nisu Južni Sloveni, već starosedeoci, Etrurščani, Veneti i sl, jačalo je i isticanje tzv. "srednjeevropskog" identiteta.

Odnos slovenačkih vlasti prema federaciji u prvoj polovini osamdesetih je bila tiha, zagrižljiva i uglavnom, jalova bitka s rastućom centralizacijom koja je podsećala na pedesete i šezdesete godine. Starija generacija, prvenstveno partizanska je prema Jugoslaviji gajila emotivan odnos, što naročito važi za političare koji su učestvovali u njenom stvaranju. Iako su istrajno branili slovenačke interese, slovenačku budućnost nisu mogli zamisliti izvan Jugoslavije (o njihovim stavovima su, naročito srpski mediji i političari kreirali potpuno drugačiji utisak i, proglašavali

ih separatistima). I viđenje generacije rođene tokom rata i neposredno nakon njega, nije se bitno razlikovalo. To verovanje se (bez obzira na neke ranije dileme) konačno prelomilo krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina.

Za mlađe generacije je u osamdesetim godinama jugoslovenska svest funkcionisala još samo kad je reč o sportu (prvenstveno fudbal i košarka) i jugoslovenskoj rok muzici. Za omladinski deo stanovništva glavno jugoslovensko iskušenje je bilo služenje vojske. Tradicionalne školske ekskurzije i maturska putovanja po Jugoslaviji, preorijentisana su na Zapad, većina generacije koja je stasavala nikad nije videla svoj glavni grad, a prema Beogradu kao centru nije imala nikakv odnos, niti bi na slici prepoznala zgradu jugoslovenske skupštine. I vrednosti su bile potpuno različite. Kod Slovenaca je (bez obzira o kojoj je generaciji reč) preovladavao ekonomski "egoizam" (kako su im često prigovarali), orijentacija na Zapad, potrošačka groznica i želja za modernizacijom, koja bi Sloveniju što pre učinila postindustrijskim društvom i izjednačila je s razvijenim evropskim zemljama. Nacionalizam je (osim za deo intelektualaca i, kasnije i političara, predstavljao vrednost po sebi) proizlazio prvenstveno iz spoznaje da Jugoslavija postaje "kočnica" za slovenačke razvojne ambicije. Poznate stereotipe o slovenačkoj superiornosti u Jugoslaviji, isticanje ekonomske efikasnosti i standarda, razlici u odnosu na "balkanski jug", marljivosti, skromnosti, austrougarske srednjeevropske tradicije, među Slovencima su jačali i napisi u inostranim medijima, koji su, s produbljivanjem jugoslovenske krize postajali sve učestaliji. Slovenačke ambicije – iako u javnosti ne preterano isticane – su bile jasne: ostati najjači privredni faktor u Jugoslaviji, koristiti prednosti koje nudi, a istovremeno povećavati konkurentnost na kapitalističkim tržištima, posebno susednih država. Slovenija je svoje uloge i značaja u Jugoslaviji, interno bila veoma svesna i pokušavala je da ih maksimalo koristi, odnosno, da u svakodnevnim ekonomskim procesima kompenzira ono što joj je federacija uzimala

administrativnim putem. Povećanjem sumnje da li je (u međunarodnim krugovima veoma uticajna) Jugoslavija odista spremna da se priključi evropskim integracijama, koje su za Sloveniju bile od vitalnog značaja, povećavala se i dilema o smislenosti njenog opstanka u nepromenjenom obliku. Iako slovenačka zvanična politika ideološki nije bila drugačija od jugoslovenske, pokazivala je bitno više pragmatizma i, naročito u ekonomskoj sferi nije imala predrasude ili rezerve u vezi s otvaranjem prema Zapadu. U unutrašnjim jugoslovenskim odnosima, bila je sve manje imuna i na nacionalizam. Nacionalizam je imao uzroke u rastućoj krizi, a usmeren je bio prvenstveno protiv doseljenika s juga ("južne braće", kako su im ljudi podsmešljivo govorili). Tome je u znatnoj meri doprinosilo i sve češće medijsko proglašavanje Slovenije za "dežurnog krivca" u Jugoslaviji.

Slovenačka politika prema centru u periodu nakon Titove smrti do druge polovine osamdesetih godina, može se označiti kao defanzivna, skoncentrisana prvenstveno na očuvanje onog što je postignuto. Na ekonomskom planu reč je o prilično jasnom stavu razvijene republike koja se opire zahtevima za socijalizacijom dugova, uplatama u tzv. fond uzajamnosti i solidarnosti koga su za pokrivanje gubitaka upotrebljavale prvenstveno druge republike, povećanju pomoći za nerazvijene, povećanju davanja za savezni budžet, povećanju postotka direktnih izvora u finasiranju federacije na štetu kotizacije i, uopšte centralizaciji ovlašćenja, kao i raznim merama zbog ekonomske krize koje su uvodile administrativnu podelu dobara, slično onom nakon završetka Drugog svetskog rata (među brojnim antikriznim predlozima je, na primer, bio i onaj da se za celu Jugoslaviju jedinstveno uredi proizvodnja hleba). Na području funkcionisanja federacije je taj otpor težnjama za promenu ustavnog uređenja, za ujednačavanje nekih značajnih segmenata društva kao što su obrazovanje (otpor povodom pitanja tzv. zajedničkih programskih jezgara, otpor su pružili kulturnjaci, a politika ih je sa zakašnjenje podržala), nauka

i veliki infrastrukturni sistemi (pošta, železnica, elektroenergetski sistem), koji su navodno bili neefikasni zbog "razbijenosti" po republikama. Jedna od tačaka na kojoj je Slovenija ostala nemoćna, bilo je povećavanje birokratskog aparata, koji je koristio političke blokade u jugoslovenskim političkim organima za jačanje svojih nadležnosti i moći. Na području spoljne politike to je bila težnja da se Slovenija izbori za više mogućnosti neposrednih kontakata (što je prvenstveno, bio njen ekonomski interes), ravnopravniju zastupljenost u diplomatiji, kao i za jezičku ravnopravnost.

U drugoj polovini osamdesetih godina odnos prema federaciji se formirao u okviru postepenog menjanja političkih odnosa između vlasti i opozicije koja je bila u zametku. Pitanje budućeg položaja slovenačkog naroda došlo je u žižu rasprava na književnim i drugim tribinama, s izlaskom 57. broja Nove revije, 1987. godine, kao i s ustavnim raspravama. Rasprave su imale zajedničku crvenu nit: slovenački narod se mora konstituisati u naciju, odnosno doseći svoju državnost s izvornim suverenitetom koji neće biti podređen jugoslovenskom; istovremeno treba uspostaviti nov pravni poredak koji bi omogućio demokratsko izražavanje volje građana (zahtev za oduzimanja "tutorstva" Savezu komunista Slovenije nad slovenačkim narodom i zahtev za uvođenje političkog pluralizma). Postepeno su ideje, iznete u Reviji, postale sastavni deo zvanične politike, koja se 1989. godine, pod reformatorskim Milanom Kučanom odlučila na "odstupanje s vlasti", odnosno na odmeravanje na višestranačkim izborima. Sa širenjem demokratskog prostora, izuzetno se povećao uticaj javnosti, jačala je i uloga skupštine, jer su delegati nastupali sve samostalnije.

Na slovenački odnos prema federaciji je krajem osamdesetih godina odlučujući uticaj imao spor sa, tada najmoćnijom federalnom institucijom – JNA, koja nije skrivala nameru da u Sloveniji uvede vanredno stanje i ukloni, po njenom mišljenju, nacionalističko rukovodstvo. Spor je masovni odziv dobio tokom

procesa protiv "četvorice" (troje novinara *Mladine* i vojni podoficir), koga je, zbog navodnog odavanja vojne tajne, krajem jula i početkom avgusta 1988. JNA priredila pred vojnim sudom u Ljubljani. Suđenje je celu Sloveniju diglo na noge, izazvalo masovne proteste i osnivanje Odbora za zaštitu ljudskih prava koji na kraju nije postao (onako kao HDZ u Hrvatskoj) najveća opoziciona snaga, već se nakon završetka suđenja ispotiha raspao.

Pitanje političkog uređenja i pitanje položaja Slovenije u Jugoslaviji su se u tom trenutku spojila na problemu ustavnog uređenja. Ustav je postao glavno polje nadmetanja između socijalističkih vlasti i dela kritički raspoložene stručne javnosti. Protiv amandmana na savezni ustav je 1987. godine najpre istupilo Društvo slovenačkih književnika. Pravni stručnjaci iz opozicije su ocenjivali da promene vode većoj unitarnosti. Ustavne promene, po mišljenju opozicije, ne bi smele da idu u smeru veće centralizacije, nego veće samostalnosti republika (konfederacija), oslobađanju privatnog preduzetništva, ukidanju monopolske uloge SKJ i uvođenju političkog pluralizma (neposredni izbori s više kandidata). Slovenačko rukovodstvo je uspelo da utiče na popravljanje nekih amandmana koje je Savezno veće Skupštine SFRJ usvojilo u oktobru 1988, ali su i slovenački pristaše amandmana priznavali da su kritike na račun centralizacije, opravdane. Istovremeno s raspravom o amandmanima na savezni ustav, počelo se postavljati i pitanje promene slovenačkog ustava. Predlozi amandmana na slovenački ustav su stavljeni na javnu raspravu u proleće 1989. nakon što su u Srbiji, promenom njenog ustava, oduzete pokrajinske nadležnosti Kosovu i Vojvodini (čime je ustavnom poretku Jugoslavije i formalno došao kraj). Slovenački ustavni amandmani (jačali su slovenačku suverenost i zabranjivali uvođenje vanrednog stanja bez saglasnosti slovenačke skupštine) su u svim organima saveznog rukovostva, kao i u vodstvu SKJ, naišli na oštro protivljenje. Želelo se da se njihovo usvajanje spreči na svaki način, ponovo su se pojavile pretnje o uvođenju vanrednog

stanja u Sloveniji, o čemu su se dogovorili Milošević i vrh JNA, ali se tadašnji ministar odbrane Veljko Kadijević predomislio u poslednjem trenutku. Kritikovani ili potpuno odbacivani su bili prvenstveno oni amandmani koji govore o pravu na samoopredeljenje, ocepljenje i udruživanje, i amandmani o ekonomskoj suverenosti i nadležnosti federacije na slovenačkoj teritoriji. Slovenački suštinski argumenti i pozivanje na to da je Srbija, još u februaru promenila jugoslovenski ustavni poredak i tada zahtevala da se druge republike ne mešaju u njene "unutrašnje" stvari, nisu prihvaćeni. Protiv amandmana su se izjasnili svi federalni organi, a najavljeni su vozovi demonstranata iz drugih delova Jugoslavije koji bi došli u Sloveniju. Kako blokada prihvatanja amandmana nije uspela, u Miloševićevom bloku protiv slovenačkog rukovodstva su pokušali da organizuju tzv. antibirokratsku revoluciju, pomoću koje je već bilo srušeno rukovodstvo u Vojvodini i Crnoj Gori. Organizacija mitinga u Ljubljani je istina, planirana u više navrata, prvi put na mitingaškom talasu u leto i jesen 1988, ali je u to vreme organizacija iziskivala veće pripreme, a organizatorima je primarni cilj bio disciplinovanje "srpskih" teritorija. Ponovo je pokušano 1. decembra 1989. kao odgovor na usvojene amandmane, ali su se slovenačke vlasti tome odlučno suprotstavile (čak i po cenu eventualnog sukoba i prolivanja krvi).

U poslednjem periodu trajanja Jugoslavije, državu je, s konceptom "modernog socijalizma" pokušala da spase vlada Ante Markovića koji je rukovođenje njome preuzeo nekoliko meseci nakon kolektivne ostavke (prve u istoriji socijalističke jugoslavije) vlade Branka Mikulića 30. decembra 1988. U Sloveniji je, na Markovićev program bilo mnogo primedbi na svim nivoima, naročito kad je reč o koncentraciji nadležnosti u Saveznom izvršnom veću (SIV) i Narodnoj banci Jugoslavije. U programu se takođe, prepoznavala i mogućnost za organizovanu, namernu i plansku preraspodelu svih unutrašnjih i još većeg (dodatnog) dela spoljnih dugova. Bilo je jasno da se dugovi od stvarnih dužnika ne

mogu naplatiti, pa će najveći teret nositi platežno sposobni, odnosno razijeniji delovi zemlje. Uprkos svim primedbama, slovenačka skupština je Markovićev program usvojila. S podrškom Markovićevom programu je neko vreme, uprkos rezervama nakon prvih višestranačkih izbora, u aprilu 1990. na kojima je tesnom većinom pobedila opozicija, nastavila i nova vlada. Ekonomska situacija se brzo počela pogoršavati, devizno tržište je već u jesen 1990. prestalo da funkcioniše (vlada je najpre ograničila kupovinu deviza, a potom je i ukinula). Od oktobra 1990. slovenačka vlada je prestala da podržava Markovićev program, odnosno nastojala je da ga izbegne. Ključa tačka spora, kao i često u istoriji, postale su carine. Carinska služba je, uz JNA, bila i jedina institucija pod jurisdikcijom federacije, ali su je slovenački carinici počeli izigravati s pripremljenim bilansima. Slovenačka vlast je u Beogradu Markoviću, istina obećavala da će carine plaćati u skladu s načelom kotizacije, ali je i to izbegavala (slično su se ponašale i druge republike).

RAZLAZ

Nakon što je u Sloveniji, kao prvoj republici koja je sprovela višestranačke izbore, vlast preuzela opozicija (Demos), u odnosu prema Jugoslaviji se formirao stav da federacija ne može biti ravnopravan partner za pregovore, već su to samo narodi koji su Jugoslaviju stvorili i koji se moraju – u skladu s načelom izvorne suverenosti – sami međusobno dogovoriti šta će biti ubuduće. Do razgovora s federalnim organima, u prvom redu s Markovićem, došlo je tek nekoliko sedmica pre osamostaljenja. Marković je (uključujući i posete Sloveniji) pokušao da ubedi slovenačko rukovodstvo da odustane od planova o osamostaljenju, ali nije bio spreman da se odrekne nadležnosti koje je federacija još imala. Početkom 1991. godine (Jugoslavija se do tada ekonomski, zbog srpskog upada u monetarni sistem i iz drugih razloga, praktično već raspala), Slovenija je obavila razgovore s predstavnicima svih republika i upoznala ih je s odlukom o osamostaljivanju. Odluku

se temeljila na referendumu, sprovedenom 23. decembra 1990. Na glasanje je izašlo 93,2 odsto građana s biračkim pravom, a za samostalost je glasalo 88,2 birača. Rezultati referenduma su objavljeni 26. decembra. Referendum istina, nije eksplicitno odbacivao Jugoslaviju, pa su slovenačke vlasti nudili mogućnost saveza samostalnih, suverenih i nezavisnih država (konfederaciju), ili ekonomsku zajednicu. Istog mišljenja je bila još samo Hrvatska (dve republike su zajedno napravile i predlog konfederalnog ugovora), Srbi i Crnogorci su bili za "modernu federaciju", Makednoci su dozvoljavali "svaku opciju", za koju se jugoslovenski narodi dogovore, a Bosanci su istrajavali na modifikovanoj saveznoj državi. Nakon propasti pregovora, 20. februara 1991. slovenačka skupština je donela rezoluciju o sporazumnom razdruživanju, ali se druge republike u početku o njoj nisu izjašnjavale (osim hrvatskog Sabora, koji je doneo sličnu rezoluciju). Do bitnijeg napretka nisu doveli ni pregovori u Predsedništvu SFRJ (prošireni s predsednicima i predsednicima predsedništava republika), niti susreti predsednika (predsedništava) republika koji su se odvijali u martu i aprilu. Evropska zajednica (EZ) je stajala na stanovištu da nezavisnost Slovenije i Hrvatske neće priznati sve dok postoji mogućnost dogovora o Jugoslaviji, kojoj su obećavali i kredite u iznosima od više milijardi dolara i brzo uključivanje u EZ, ako ostane na okupu i ako se reformiše. Slično stanovište su imale Sjedinjene Američke Države (SAD), kao i većina drugih zemalja. Uprkos nepovoljnim spoljnim okolnostima i pretnjama iz Beograda, kao i vojske, slovenačka skupština je 25. juna donela osnovnu Ustavnu povelju, Ustavni zakon za njeno sprovođenje i Deklaraciju o nezavisnosti, čime je Slovenija formalnopravno proglasila nezavisnost. Još istog dana slovenačke vlasti su preuzele kontrolu nad carinarnicama i graničnim prelazima, gde je prispelo oko 300 slovenačkih policajaca i pripadnika teritorijalne odbrane. Improvizovani međunarodni granični prelazi su počeli da funkcionišu na granici s Hrvatskom. Sledećeg dana, 26. juna, ispred parlamenta, održano

je svečano proglašenje nezavisnosti. U noći između 25, i 26. juna 1991. zasedala je savezna vlada i odlučila da, zbog ostvarivanja saveznih propisa o prelasku državne granice, nesmetanog odvijanja saobraćaja i ispunjavanja međunarodnih obaveza SFRJ, treba ponovo preuzeti kontrolu nad graničnim prelazima u Sloveniji. Taj zadatak vlada je poverila Saveznom sekretarijatu za unutrašnje poslove i Saveznom sekretarijitu za narodnu odbranu. Počeo je tzv. desetodnevni rat u Sloveniji, koji se okončao pregovorima na Brionima (tzv. Brionska deklaracija), a rat se nastavio u Hrvatskoj i potom, u Bosni i Hercegovini.

BILANS SLOVENAČKOG BIVANJA U JUGOSLAVIJI

Slovenija je uprkos svom stalnom nezadovoljstvu verovala u jugoslovensku državu, u njen opstanak i uređenje uložila je ogromnu energiju, njene političke i privredne elite su već u prvoj, a još više u drugoj Jugoslaviji imalie veliki uticaj u državnom vrhu i zbog toga im sve do kraja osamdesetih godina prošlog veka nije padalo na pamet da traže rešenje izvan Jugoslavije. Glavni cilj im je bio da obezbede što bolji položaj Slovenije unutar (kon)federativno uređene Jugoslavije, što je bilo u skladu i s realnim odnosima u svetu nakon Drugog svetskog rata, naročito s podelom na dva bloka između kojih je Jugoslavija uspostavila specifičan položaj. U celini gledano, bivanje je, kako u kraljevini, tako i u socijalističkoj Jugoslaviji, rezultiralo pozitivnim bilansom. Bilo je mnogo lošeg ili dubioznog, od centralizma i unitarizma, stranputica socijalističke revolucije. Međutim, Jugoslavija je u nesigurnim vremenima teritorijalne rasparčanosti i pritiska nemačkog i italijanskog imperijalizma nudila šansu za preživljanje. U prvoj Jugoslaviji Slovenci su dobili neformalnu kulturnu autonomiju, uključujući i vlastiti univerzitet, i ekonomski su ojačali. Prekmurje je, prvi put u istoriji bilo neposredno povezano s maticom. U drugoj, položaj Slovenije je bio rezultat Narodnooslobodilačke borbe i činjenice da su Slovenci, kao deo jugoslovenskog antifašističkog pokreta,

završili rat na strani antifašističke koalicije. Primorska (više od trećine slovenačkog stanovništva i četvrtina teritorije) je postala sastavni deo novoformirane republike, Slovenija je dobila izlaz na more. Bez statusa jedne od šest republika s pravom na samoopredeljenje, uključujući pravo na ocepljenje, stajalište o osamostaljenju ne bi imalo realnu podlogu.

Iako nije moguće negirati i slovenački nacionalizam, za izlazak iz Jugoslavije Sloveniju je, u prvom redu naterala nemogućnost da se Jugoslavija demokratizuje, modernizuje i osigura nacionalna prava svojim narodima, kao i raskorak s razivijenim državama koje su se u Evropi počele povezivati, ne samo ekonomski, već i politički. Reč je o kombinaciji liberalnih ideja i nacionalnih osećanja, koji su dosegli dovoljno masovne energije da je osamostaljivanje bilo moguće izvesti. Ipak su u realizaciji odlučujuće pomogle prvenstveno međunarodne promene. U psihosocijalnoj predstavi Slovenaca je sigurno važan elemenat bio nestanak straha od stoletnih neprijatelja Nemaca i Italijana i, istovremeno osećaj ugroženosti od Srba (koji se nije temeljio na nacionalnom neprijateljstvu, već na različitim konceptima razvoja). Političke i društvene promene tokom osamdesetih godina u Sloveniji su se događale u kontekstu globalne krize komunizma, raspada bipolarne podele sveta i Sovjetskog Saveza, kao i dugoke političke, međunacionalne i ekonomske krize u Jugoslaviji. Bez promena u spoljnom svetu, procesi bi se verovatno završili u prisilnom ujedinjavanju Jugoslavije, porazom alternativnih pokreta, obračunom s opozicijom i odlaskom reformskih vlasti u Sloveniji s političke scene. Tokom procesa osamostaljivanja i kratkotrajnog oružanog sukoba, okolnosti su bile naklonjene Sloveniji. Vojna intervencija u Sloveniji bio je dovoljno snažan povod da dovede do jedinstva vlasti i stanovništva, a ne toliko snažan da dovede do novih raskola. Do toga bi, da su se sukobi nastavili, neizbežno došlo, jer je deo politike zagovarao što hitnije mirno rešenje, a deo video mogućnost za svoj uspon i učvršćivanje na vlasti u eskalaciji sukoba. Sloveniji

je pošlo za rukom da zaustavi napad JNA kombinacijom vojnih i policijskih akcija, poznavanjem zbivanja u armiji koja je još uvek bila nacionalno mešovita i u kojoj je vladala prilična konfuzija, s razumnim ponašanjem pojedinih komandanata TO (koji su odbili naredbe o napadu na neke kasarne i druge objekte), kao i oficira JNA od kojih su mnogi živeli u Sloveniji i tu imali porodice, s važnom ulogom lokalnih političara u pojedinačnim pregovorima na terenu, sa sticanjem podrške svetske javnosti, što je zapadne političare, nesklone raspadu Jugoslavije, nateralo na promenu pozicije. Značajno za ishod sukoba u Sloveniji je bilo i to što se srpski politički vrh na čelu s Miloševićem, kao i deo vodećih oficira JNA odlučili za ostvarivanje koncepta Velike Srbije, pa više nisu bili zainteresovani za opstanak Jugoslavije i očuvanje Slovenije u njoj. U pravom trenutku se, pod pritiskom javnog mnjenja angažovala i Evropska zajednica, koju su sukobi na evropskom tlu šokirali. Tada je konflik između Srbije i JNA na jednoj strani i Slovenije na drugoj, već bio zamenio, za Jugoslaviju istinski sudbonosan međunacionalni sukob Srba i Hrvata koji je državu konačno pokopao. Ratni prizori iz Hrvatske, te kasnije iz Bosne i Hercegovine, postali su svakodnevica i nisu imali psihološki uticaj na političke odluke evropskih i svetskih državnika. Oni takođe, nisu znali da pronađu rešenje za ratove u drugim područjima Jugoslavije, koja su, za razliku od Slovenije bila nacionalno mešovita.

Bibliografija

1. Neven Borak, Žarko Lazarević, Prevrati in slovensko gospodarstvo v Xx. stoletju 1918–1945–1991, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1996;
2. Neven Borak, Žarko Lazarević, Od kapitalizma do kapitalizma. Izbrane zamisli o razvoju slovenskega gospodarstva v Xx. Stoletju, Cankarjeva založba, Ljubljana 1997;
3. Neven Borak Gospodarske krize in Slovenci; Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino: Zveza ekonomistov Slovenije, Ljubljana 1999;
4. Neven Borak, Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 2002;
5. Fran Erjavec: Slovenci. Zemljepisni, zgodovinski, politični, kulturni, gospodarski in socialni pogled, Ljubljana, 1923;
6. Ervin Dolenc, Bojan Godeša, Aleš Gabrič: Slovenska kultura in politika v Jugoslaviji, Modrijan, Ljubljana 1999;
7. Aleš Gabrič: Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945–1952, Ljubljana, Borec 1991;
8. Aleš Gabrič: Socialistična kulturna revolucija, slovenska kulturna politika 1953–1962, Cankarjeva založba, Ljubljana 1995;
9. Bojan Godeša: Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno
10. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2006;
11. Bojan Godeša, Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije, Mladinska knjiga, Ljubljana, 2011;
12. Žarko Lazarević: Slovensko gospodarstvo v prvi Jugoslaviji. Korak k industrijski družbi. Modrijan, Ljubljana 1997;
13. Uroš Lipušček, Ave Wilson: Zda in prekrajanje Slovenije v Versaillesu 1919–1920, Ljubljana, Sophia 2003;
14. Uroš Lipušček, Sacro Egoismo. Slovenci v krempljih tajnega londonskega pakta 1915, Ljubljana, Cankarjeva založba 1912;
15. Andrej Mitrović: Jugoslavija na konferenciji mira 1919–1920, Zavod za izdavanje udžbenika socijalističke republike Srbije 1969;
16. Dušan Nećak, Božo Repe: Prelom 1914–1918. Svet in Slovenci v 1. svetovni vojni, Sophia, Ljubljana, 2005;
17. Dušan Nećak, Božo Repe: Kriza. Svet in Slovenci od konca prve svetovne vojne do srede tridesetih let. Znanstveni inštitut filozofske fakultete Ljubljana, 2008;
18. Janko Pleterski: Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Obzorja, Maribor 1981;

19. Janko Pleterski: Narodi, Jugoslavija, revolucija Komunist, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1986;
20. Jože Pirjevec, Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije, Lipa, Koper 1995;
21. Leopoldina Plut – Pregelj, Aleš Gabrič and Božo Repe, The Repluratization of Slovenia in the 1980s, New relevations from Archival Records, The Henry M. Jackson School of International Studies, University of Washington 2000;
22. Leopoldina Plut – Pregelj, Carole Roger, Historical Dictionary of Slovenia. – – The Scarecrow Press, Inc. Lanham, Md. and London 1996;
23. Jože Prinčič: Slovensko gospodarstvo v drugi Jugoslaviji, Modrijan, Ljubljana 1997;
24. Božo Repe: Jugoslovanstvo kot ideja in kot praksa. Priročnik za študente druge stopnje zgodovine, (druga, dopolnjena izdaja); *http://www.zgodovina-ff-uni-lj.net/index.php?option=com_remository&Itemid=26&func=startdown&id=67;*
25. Božo Repe: Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije. Modrijan, Ljubljana 2002.
26. Slovenska kronika 20. stoletja 1900–1941, Nova revija, Ljubljana 1995;
27. Slovenska novejša zgodovina 1848–1992. Inštitut za novejšo zgodovino, Mladinska knjiga, Ljubljana 2005;
28. Mirko Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927–1929, Znanstveni inštitut FF v Ljubljani, Ljubljana 2000;
29. Miroslav Stiplovšek: Banski svet Dravske banovine 1930–1935, Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete Ljubljana, 2006;
30. Peter Vodopivec: Od Pohlinove slovnice do samostojne države, Modrijan, Ljubljana 2006.

ISKUSTVO SA DRUGIM NARODIMA

LATINKA PEROVIĆ

Napisano je više istorija novovekovne Srbije, manje ili više opsežnih. U ovom tekstu se nastoji dati koncizan presek istorije stvaranja moderne srpske države sa kojom se ušlo u XX vek, zatim njeno iskustvo u državi sa drugim jugoslovenskim narodima. Razvoj Jugoslavije i uzroci njene neodrživosti u dva svetsko–istorijska trenutka: na početku Drugog svetskog rata i na kraju postojanja Sovjetskog Saveza kao vojno-političkog i ideološkog hegemona u Istočnoj Evropi. Oba puta uz ratne sukobe jugoslovenskih naroda.

Jedan od prvih zaokruženih pogleda na devetnaestovekovnu Srbiju, napisan posle kraja dinastije Obrenovića, potiče iz pera srpskog pravnika, istoričara i političara Slobodana Jovanovića (1869–1958). Taj se pogled ovde pominje, ne samo zbog toga što je jedan od prvih zaokruženih pogleda na devetnaestovekovnu Srbiju nego i zato što od istog autora, nespornog intelektualnog autoriteta, potiče, istina mnogo sumarniji, pogled na istorijsko iskustvo do polovine XX veka, koji je, po želji autora, objavljen tek posle njegove smrti.

Po Slobodanu Jovanoviću, “Sa društvenog gledišta, teško je zamisliti prostiju i jednostavniju zemlju nego što je Srbija u XIX veku. Pre svega, to je zemlja mala, sa ne više nego dva i po miliona stanovnika, i to tek pri kraju obrenovićevske vlade.[1] Njeno stanovništvo jeste istog etničkog sastava,[2] iste vere, istog jezika. Društvene razlike skoro nikakve: vrh seljačke mase tanak sloj činovničke inteligencije i trgovačkog bogatstva.[3] [...] U seoskom stanovništvu su razlike slabo razvijene: veliki posedi ne postoje.

Zadaci naše nove države, iako teški, nisu složeni: mi imamo da u oblasti jednog, doskorašnjeg turskog pašaluka stvorimo savremenu evropsku državu sa njenim činovništvom i vojskom, sa njenim sudom i školom, sa njenim bankama i železnicama. Posle toga, toj tako organizovanoj državi valja pripojiti i ostale srpske zemlje koje su još pod tuđinom[4] [...] Politika obrenovićevskog doba, i spoljašnja, i unutrašnja, pokazuje dovoljno postojanstva i jedinstva.[5] Sve stremi istim ciljevima: nacionalnom jedinstvu

1 1900. godine blizu dva i po miliona stanovnika.

2 Daleko najveći procenat stanovništva čine Srbi (90,26 odsto); ostale narodnosti ne prelaze ni 10 odsto. Vladimir Karić, *Srbija – opis zemlje, naroda i države* ...

3 Na početku XIX veka, “svi Srbi behu seljaci”. Tek 1866, na 100 stanovnika 1,6 pismenih. Isto.

4 Za ove teške zadatke Srbi su na početku XIX veka raspolagali samo ljudskim materijalom – etnički, verski, jezički i društveno homogenim, i snom koji je vekovima sanjan o obnovi slave i veličine srpske srednjevekovne države, koja stvarno nikako nije bila homogena. Odgovarajući, bezmalo posle sto godina, na tvrdnje Lajoša Košuta “kako Srbi misle da su narod a u stvari da nisu ništa drugo nego gomila hajduka” – Dušan J. Popović (*O hajducima*. Drugi deo...) kaže da je Košut “prevideo jednu krupnu istinu da su te‚gomile hajduka’ stvorile državu, dok je mađarski seljak ostao do danas armija svoje gospode”. A na pitanje Slobodana Jovanovića ocu Vladimiru Jovanoviću (1833–1922), rodonačelniku ideje liberalizma u Srbiji i istovremeno velikom nacionalnom romantičaru, zašto je njegovo pokoljenje toliko glorifikovalo prošlost, ovaj je odgovorio da nisu imali od čega drugog da počnu. Mit je, dakle, imao dvostruku funkciju: da nadoknadi oskudnu prošlost i ohrabri za budućnost.

5 Svi činioci i spoljašnje i unutrašnje politike – narod, inteligencija, političari i vladari – proističu iz istog seljačkog supstrata. Odsustvo razlika među njima osnova je jedinstva.

i evropeisanju ustanova.[6] Istorijska je zasluga Obrenovića, da je Mihailo s neobičnom snagom naglasio onaj prvi cilj, a Milan ovaj drugi.

[…] Srbija ipak zato ima istoriju burnu i krvavu. Kneza Mihaila ubijaju. Kralj Milan, pošto je doživeo vojni bunt, seljačku bunu i dva tri atentata, daje ostavku u trideset petoj godini. Vlada kralja Aleksandra i počinje i svršava oficirskom zaverom; između te dve zavere tri državna udara; s Aleksandrom, koga ubijaju kao i Mihaila, dinastija Obrenovića istrebljuje se u krvi. […] Stranci govore da se naša zemlja nalazi u stalnoj krizi.

Zemlja jednostavna, Srbija je u isto vreme zemlja nova. Nikakve tradicije nisu stvorene ni utvrđene. Kroz ceo XIX vek rvu se i kolju dve suparničke dinastije, i nijedna nije kadra da se konačno utvrdi; to odsustvo dinastijske tradicije jeste jedan od glavnih uzroka stalnih nemira i potresa. Stranačkih tradicija takođe nema, sve su stranke nove, i umesto da svoje rukovodeće ideje crpu iz narodne prošlosti, one prepisuju programe zapadno-evropskih stranaka […] Kod nas postoje društvene grupe i redovi, ali ni kod jednoga nema razvijene klasne svesti […] Jedina tradicija koja postoji, čvrsta i stamena, jer negovana vekovima, to je nacionalizam. On je taj koji daje nadahnuća za velike podvige i vladaocima i strankama i narodnim masama.

Kao što nemamo izrađenih tradicija, tako nemamo izrađenih ni političkih naravi. Mi smo još mlad i sirov narod, koji tek počinje sticati političko iskustvo, i koji u nedostatku veštine rešava stvari silom […]

U obrenovićevskoj Srbiji najjača ideja – sila bio je nacionalizam. U borbi s Turcima i u opasnosti od austrijskog imperializma

6 U praksi to je značilo kalemljenje pravila modernog društva, u biti individualističkog, na osnove predmodernog društva, u biti kolektivističkog. Otuda otpori i sukobi između forme i suštine. Inteligencija je "pozajmljivala" ali ne po cenu "odnarođivanja". S druge strane, sama forma je uzimana kao dokaz da je devetnaestovekovna Srbija zapadno-evropska država.

naš nacionalizam postao je nalik na fanatizam jedne gonjene sekte. Ni monarhijsko načelo ni klasna svest nisu imali onaj značaj koji nacionalizam [...] Od mnogo većeg značaja nego monarhijsko načelo i klasna svest bila je državna ideja. Ona nije imala izvornu snagu nacionalizma; razvijala se sporo, i nije se javljala čista, nego pomešana s drugim idejama [...]

Obrenovićevskoj Srbiji pripada zasluga da je dovršila organizovanje naše države započeto pod Ustavobraniteljima. Tu zaslugu imaju da podele između sebe vladaoci i političari, ali krajnji uspeh ne duguje se samo njihovom državništvu, nego i našoj nacionalnoj energiji. Kao i u celoj našoj istoriji XIX veka, tako i ovde, jačina nacionalne energije zadivljuje. Nepismena seljačka zemlja, bez kapitala i tehnike, mi smo za nekoliko desetina godina imali da sazdamo savremeno državno uređenje, koje je iziskivalo i prosvećenost i kapital i tehniku. To je na svoj način bio isto tako veliki zadatak kao oslobođenje od Turaka i odbrana od Austrije. Narodna snaga bila je napregnuta do prskanja, – i mnogima se činilo da ćemo se slomiti na jednom poslu koji premaša naše moći [...] Ali, i pored svega toga, mi smo u XX vek ušli sa stvorenom državom". (Slobodan Jovanović, "Zaključak" u: Vlada Aleksandra Obrenovića, III ...)

Dugovečni Slobodan Jovanović – umro je na samom kraju šeste decenije XX veka, imao je ne samo uvid nego i jedinstveno lično iskustvo u ne manje dramatičnom nastavku istorije Srba i Srbije u prvoj polovini XX veka. Bio je svedok kraja dinastičkih borbi u Srbiji, koje su okončane svirepim ubistvom poslednjeg Obrenovića; porasta uticaja vojske i, uz početke i ograničenja parlamentarizma, jačanja militarizma i nacionalizma. Stanje u administraciji, privredi i prosveti bacalo ga je u očajanje. Ali, posle ratova (1912, 1913.), pisao je prijatelju (3. oktobar 1913.) – " Izgleda mi ... da je naša vojska, bez preterivanja, najbolja na Balkanu", i da takva vojska mora imati mnogo duha i energije. (Slobodan Jovanović, *Iz istorije i književnosti* II, *Sabrana dela XII*...) U

oba balkanska rata i u Prvom svetskom ratu Slobodan Jovanović je bio šef pres biroa pri Vrhovnoj komandi. Savremenik je stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918–1929), odnosno Kraljevine Jugoslavije (1929–1941). Po prvi put Srbi su u jednoj državi, ali sa drugim narodima. Novostvorenu državu krize oko nacionalnih identiteta i državnog uređenja potresaju je od početka do kraja. Na sporazum Srba i Hrvata (1939) Jovanović reaguje stvaranjem Srpskog kulturnog kluba, koji i za Srbe traži posebnu jedinicu. Posle potpisivanja Trojnog pakta (1941), Slobodan Jovanović se angažuje u tekućoj politici. Najpre je bio potpredsednik vlade generala Dušana Simovića (1941), a zatim predsednik kraljevske vlade u emigraciji (1942–1943) i zastupnik vrhovnog komandanta kraljevske vojske u otadžbini Dragoljuba Draže Mihailovića. Na procesu Mihailoviću (1946) Slobodan Jovanović je bio osuđen na 20 godina gubitka građanskih prava. To je podrazumevalo i osudu na zaborav njegovog dela što se, ipak, pokazalo kao neodrživo (Latinka Perović, "Presuda nad istoričarem, sudbina naučnika i političara Slobodana Jovanovića" u: *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI...)*

Sa ovim iskustvom, uz već citirani pogled na devetnaestovekovnu Srbiju, Slobodan Jovanović je, pred kraj života napisao *Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera,* s oporukom da se objavi tek posle njegove smrti (prvi put objavljeno u Klivlendu 1964. godine). Ključna misao ovog spisa je da je nedostatak kulturnog obrasca, kao nužne dopune nacionalnog i političkog obrsaca, bitno uticala na novovekovnu istoriju Srbije: "Ni inteligencija nije presadila nikoji stvarni kulturni obrazac (ona se čak neprijateljski odnosila prema Srbima iz Austrougarske koji su pružali pomoć u tom smislu iako su imali isto ime, veru i jezik kao i Srbi iz Kneževine Srbije – L.P), niti je od elemenata našeg naroda iznedrila jedan originalni obrazac" (Slobodan Jovanović, *Jedan prilog za pručavanje srpskog nacionalnog karaktera...)*

U stvaranju države kao primarnog zadatka nepismeni seljak je raspolagao jedino nacionalnom energijom. Za rešavanje složenijih zadataka, to jest uređenja države, bila su potrebna druga sredstva. Pre svega, prosvećenost i znanje. Ali i sama težnja ka njima shvatana je kao oduzimanje energije za rešavanje onog prioritetnog zadatka koji ostaje nerešen sve dok i poslednji Srbin ne bude obuhvaćen granicama iste države. (Za Nikolu Pašića "sloboda celog srpskog naroda" bila je "veći i jači ideal no što je bila građanska sloboda u Kraljevini" u: Moja politička ispovest...) U *Jednom prilogu za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera* i Slobodan Jovanović implicitno otvara to pitanje, ukazujući na to da Srbija nije stvorila intelektualnu i političku elitu sa modernim shvatanjem nacije. Preovladao je, kako kaže Slobodan Jovanović, poluintelektualac koji je parazitirao na nacionalizmu kao jedinoj tradiciji i onda kada on to već nije bio.

Poluintelektualac je "čovek koji je uredno svršio škole, ali u pogledu kulturnog obrasca i moralnog vaspitanja nije stekao skoro ništa […] On uopšte duhovne vrednosti ne razume i ne ceni. On sve ceni samo prema tome, koliko šta doprinosi uspehu u životu, a uspeh uzima u čaršijskom smislu, dakle samo materijalistički. S ostalim duhovnim vrednostima odbacuje i moralnu u kulturnom pogledu, ali ne sasvim, jer prekršaji te discipline povlače krivičnu odgovornost. Ipak, on je u osnovi ostao primitivac.

On i politiku shvata kao način da se obogati, i da na visokim položajima pogospoduje. On ne zna ni za kakve više i opštije ciljeve. Tek kad poluintelektualac izbije na vrhunac političkog uspeha, vidi se njegova zakržljalost".

Nasuprot poluintelektualcu za koga je istorija statična i jednostavna, moderni intelektualac je posmatra kao dinamičan i složen proces. Jer, "čim se čovek uzdigne nešto malo više od nacionalnog egoizma njemu postaje jasno, da nacija sama sobom ne predstavlja ono što se u filozofiji naziva vrednost (podv. L.P.) Vrednost joj mogu dati samo opšti kulturni ideali, kojima se ona stavlja u

službu" (Slobodan Jovanović, Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera ...)

U osnovi praktičan i agresivan, poluintelektualac je pretendovao i na tumačenje srpske istorije. To tumačenje nije bilo bez uticaja na sam tok istorije. Otuda je vrlo brzo posle sticanja državne nezavisnosti (1878) došlo do rasprave među piscima srpske istorije (1879). Očitovale su se dve tendencije: nacionalnoromantičarska na koju se nadovezao poluintelektualac i kritična koja je polazila od činjenica povezujući ih u proces. Ta podela ne prolazi samo kroz istoriografiju, ali ona se u njoj održala do danas.

U svom delu *Srbi među evropskim narodima* istaknuti srpski istoričar Sima M. Ćirković daje sveobuhvatan pogled na istoriju Srba i Srbije. Za razliku od Slobodana Jovanovića, Ćirković polazi od najdalje poznate prošlosti Srba i prateći vreme, prostor, ljude, ide sve do kraja XX veka, čiju drugu polovinu Jovanović nije doživeo, ali ju je predviđao. Ćirković je svoj pogled formulisao u jednom od najdramatičnijih razdoblja srpske istorije, devedesetih godina XX veka. Bio je pozvan od engleskog izdavača *Blackwell Publishing* da za njegovu ediciju *The Peoples* napiše knjigu o Srbima. Pod naslovom *The Serbs* delo je objavljeno u Londonu 2004. godine. Prevedeno je na deset jezika. Iako je iste godine kad i na engleskom, delo objavljeno i na srpskom jeziku, ostalo je gotovo bez odjeka i u srpskoj akademskoj javnosti. Kako onda učiti iz istorije, ako se vrhunska dela kritičke istoriografije ignorišu? U svakom slučaju, lapidarni osvrt na Srbe i Srbiju u novovekovnoj istoriji ne bi bio moguć bez oslonca na sinteze velikih znalaca kakvi su bili Slobodan Jovanović i Sima M. Ćirković.

POČETAK OSLOBODILAČKE BORBE OD TURAKA: RAĐANJE DRŽAVE (1804–1878)

Srbi u Beogradskom pašaluku i Šumadiji, na Sretenje 15. februara 1804. godine, u selu Orašcu kod Topole, na čelu sa Đorđem Petrovićem (1762–1817), digli su ustanak protiv dahija. Savremenici

i potomci su taj događaj tako i nazivali: buna na dahije. Kasnije je taj događaj nazvan Prvi srpski ustanak pod Karađorđem, za razliku od Drugog srpskog ustanka pod Milošem Obrenovićem (1780–1860). Nemački istoričar Leopold Ranke, u svojoj knjizi koja je štampana 1829. godine, za pomenuti događaj upotrebio je naziv "Srpska revolucija". I drugi su istoričari ovaj naziv smatrali legitimnim s obzirom na njegove dve tekovine: nacionalno oslobođenje u vidu trajne autonomije, i lične i imovinske slobode ukidanjem zavisnosti i kmetovskih nameta. "Ali, te tekovine su postignute tek kontinuiranim naprezanjem u toku trideset godina, tako da revolucija nije bila jedan događaj nego lanac događaja" (Sima M. Ćirković, Srbi među evropskim narodima...)

Ustanak je trajao gotovo deset godina (1804–1813), imao je više faza i u njegov tok uplitala su se međunarodna zbivanja. Posle ostvarenja početnog cilja (ubistvo i progon dahija), zahtevi ustanika su se širili ka većim pravima u cilju upravljanja Beogradskim pašalukom. Uveden je stalni organ Praviteljstvujušči sovjet naroda srpskog, koji je (1811) pretvoren u Vladu sa šest popečitelja – ministara. Srbi iz Ugarske pružali su značajnu pomoć ustanicima; Dositej Obradović je postao ministar prosvete. Ustanovljena je i titula vožda za Karađorđa. U isto vreme javila se opozicija Karađorđu. Iako su njene vođe prognane, razdori između starešina su ostali. Sredinom leta 1813. jake turske snage su probile široki front ustanika. Vođe ustanka su napustile zemlju, a mase prisiljene na bekstvo i prilagođavanje novonastalim prilikama. Obnovljena je ranija uprava Pašaluka: janičarski režim bez janičara.

Ipak, uprkos katastrofi 1813. godine, otpor nije prestao (buna u Požeškoj nahiji 1814. godine). Na Cveti, 23. aprila 1815. godine, u Takovu je doneta odluka o ustanku. Za vođu je izabran Miloš Obrenović, učesnik Prvog srpskog ustanka, jedini vojvoda koji posle sloma nije napustio Srbiju. Nepismen, sa snažnim instinktom za odnos snaga, protivio se oružanoj borbi, i od prvog dana ekonomisao vlastitim snagama. Sa Marašli Ali-pašom sklopio je

usmeni ugovor, pregovarao s Portom, učvršćujući sopstvenu vlast. Njegov režim nije se razlikovao od turskog. Nemilosrdno se obračunavao sa protivnicima. Ugušio je nekoliko buna (1817, 1821, 1825. i 1826) i poubijao više svojih protivnika, među kojima i Karađorđa po njegovom povratku u Srbiju (1817).

Miloš Obrenović je autonomiju sticao putem sultanovih akata – hatišerifa iz 1829, 1830. i 1833. Hatišerifom iz 1830, Srbija je dobila status vazalne države sa autonomnom unutrašnjom upravom, a posebnim beratom Milošu je priznato kneževsko dostojanstvo.

Drugo lice vladavine kneza Miloša ogledalo se u njegovim inicijativama za osnaživanje privrednih, zdravstvenih i kulturnih ustanova. Starešinski sloj koji se uz kneza Miloša stvarao i bogatio nastojao je da ograniči njegovu ličnu vlast, i zahtevao je donošenje ustava. Knez je prihvatio taj zahtev, i pisanje ustava bilo je povereno novinaru i publicisti Dimitriju Davidoviću (1780–1838), rodom iz Zemuna, koji je po prelasku u Srbiju, od 1829. bio sekretar kneževe kancelarije. Sretenjski ustav (15. februar 1835) trajao je samo dve sedmice. Svako iz svog razloga, protiv njega su bili svi: Porta, Rusija, Austrija, knez Miloš. Izrada ustava premeštena je u Carigrad, gde je, u saradnji srpskih predstavnika, turskih zvaničnika i ruskih diplomata, krajem 1838. godine, u obliku hatišerifa izrađen ustav – nazvan Turski ustav.

Po Turskom ustavu, knez je postavio popečitelje i sedamnaest članova Sovjeta, koji su ubrzo preuzeli zakonodavne nadležnosti, a knez Miloš, time primoran, napustio Srbiju (aprila 1839). U dogovoru sa Portom, na njegovo mesto došao je njegov mlađi sin knez Mihailo (1823–1868), kao izabrani, a ne nasledni knez.

Ustavobranitelji (Toma Vučić Perišić i Avram Petronijević) bili su rešeni da oružanim putem uklone kneza Mihaila. Pod tim pritiskom, i on je bio prisiljen da napusti Srbiju (1842). Na njegovo mesto ustavobranitelji su doveli kneza Aleksandra Karađorđevića (1826–1885), sina Karađorđa.

Za vreme ustavobranitelja (1842–1858), u osloncu na tekovine vladavine kneza Miloša, učinjeni su važni koraci u izgradnji države (zakoni, ustanove, činovnici). U tome su važnu ulogu imali Srbi koji su već od 1839. slati na strane univerzitete i otuda se vraćali sa idejama, kao i Srbi iz Austrougarske. Jednu od najvažnijih tekovina ustavobraniteljskog režima zakon građanski (1844) izradio je književnik i pravnik Jovan Hadžić (1779–1869), austrougarski Srbin.

Pod uticajem poljske emigracije, protivno Austriji i Rusiji, polovinom četrdesetih godina urađen je i spoljnopolitički program Srbije – Načertanije (1844), koji je sve do početka XX veka bio tajni dokument. Osnovu Načertanija formulisao je Franjo Zah, a njegovu definitivnu redakciju izvršio je Ilija Garašanin, zamenivši Zahov izraz Južni Sloveni izrazima Srbi i "srpski narod". Imajući u vidu rušenje Osmanskog carstva, Srbija bi, prema Garašaninovoj redakciji, trebalo u daljoj budućnosti da okupi "sve narode srpske koji je okružuju i da stvori "novu srbsku državu" i to "na starom dobrom temelju starog carstva srbskog". (Prema: Sima M. Ćirković, Srbi među evropskim narodima...)

Srbi koji su se školovali u stranim zemljama donosili su iz njih ideje; među prvima liberalne ideje (Latinka Perović, Srpski socijalisti 19. veka, 1...) Pokoljenja formirana između 1848. i 1858. godine iznedrila su pojedince koji su, školujući se na strani, došli u dodir sa liberalnim i demokratskim idejama, i u Srbiji tražili zakonodavnu vlast narodne skupštine i slobodu štampe. Uspostavili su savez sa jakim ljudima iz Saveta koji su se, iz drugih razloga, suprotstavljali ličnoj vlasti kneza Aleksandra Karađorđevića. Pred kraj 1858. godine iznudili su organizovanje narodne skupštine koja je imala savetodavnu vlast, ali i ulogu u izboru vladara. Tražili su ostavku kneza koji je, u strahu od atentata, pobegao u tvrđavu, a iz nje u Austriju. Izvikan je Miloš Obrenović koji je bio u dubokoj starosti. Njegova druga vladavina nije se razlikovala od prve. Zamenio ga je njegov mlađi sin Mihailo: zreo, sa dobrim poznavanjem sveta,

prosvećen, sa Ilijom Garašaninom delio je uverenje “da narodom treba da upravlja jaka i prosvećena vlast”. Knez Miloš je za njega govorio da nije hajduk.

Od početka svoje druge vladavine knez Mihailo je nastojao da se oslobodi mešanja Porte u unutrašnje poslove Kneževine. Donošenjem zakona o državnom savetu (1861) obesnažio je turski ustav. Zatim su sledili zakoni o Narodnoj skupštini i narodnoj vojsci, te (1862) zakon o državnoj upravi. Incidente, tuče i bombardovanje varoši beogradske (1862) iskoristio je za pritisak na Portu da turske trupe napuste tvrđave, do čega je i došlo 1867. godine.

U isto vreme, knez Mihailo je nastojao da se osigura za mogući sukob. Od 1866. do 1867. godine sklopljeni su formalni savezi sa Crnom Gorom i Grčkom, sa predstavnicima bugarske emigracije, na njenu inicijativu, sporazum o zajedničkoj državi na čijem bi čelu bio knez Mihailo, a sa Narodnom strankom Hrvatske o prisajedinjenju Bosne Srbiji.

Zbog izbegavanja oružane akcije protiv Turske, knez Mihailo nije uživao popularnost u Ujedinjenoj omladini srpskoj koja je osnovana u Novom Sadu (1866). Njena druga skupština (1867) bila je zabranjena u Beogradu, a njen je rad ograničavan i u Novom Sadu.

Knez Mihailo je zagovarao pomirenje između dveju dinastija, čiji su sukobi otežavali unutrašnji razvoj Srbije. Međutim, i sam je ubijen od jedne grupe Karađorđevićevaca (u Beogradu, juna 1868. godine).

Ubistvo kneza Mihaila bilo je težak udarac za Srbiju, koja do njega nije imala takvu ličnost na čelu, a ni formalnog naslednika. Stvoreno je Namesništvo. Ministar vojni Milivoje Blaznavac, uz pomoć vojske, nametnuo je za naslednika maloletnog Milana Obrenovića (1854–1901), unuka Miloševog brata Jevrema. Izabrano je novo Namesništvo (Milivoje Blaznavac, Jovan Ristić i Jovan Gavrilović). Sa promenom koju je izazvala smrt Milivoja Blaznavca, Namesništvo je vladalo do punoletstva Milana Obrenovića

(1872). U sporazumu sa liberalima iz 1858. godine, Namesništvo je donelo Ustav od 1869. Važan korak u izgradnji države, ovaj Ustav je naišao na protivljenje, kako konzervativnih tako i demokratskih političkih struja.

U zavisnosti od unutrašnjih odnosa u Austrougarskoj, menjao se status tamošnjih Srba, koji je uticao na njihove odnose sa drugim delom naroda istog imena, vere i jezika u Kneževini Srbiji. Krajem XVIII veka oni su ušli pod upravu ugarskih staleških organa. Budim i Pešta bili su centri u kojima su stvarane srpske kulturne ustanove. Za sudbinu Kneževine, ugarski Srbi naročito su bili zainteresovani posle sloma ustanka 1813. godine. Pod vladom Miloša Obrenovića pružali su pomoć iako su prihvatani kao stranci – "nemčkari".

U vreme revolucije 1848. godine, kad Mađari (15. februar) proklamuju svoj revolucionarni program, Srbi u Karlovcima (12–14. maja) proglašavaju Vojvodinu na teritoriji Srem, Baranja, Banat i Bačka. Za partijarha je izvikan mitropolit Josif Rajačić (1775–1868), a za vojvodu pukovnik Stevan Šupljikac (1778–1848). Proglašenje Vojvodine imalo je veliki odjek u Hrvatskoj. Istorijski značaj ovih zbivanja istoričari nalaze u tome što su monarhiju, odozdo, prisilili na preuređenje.

Posle poraza Austrije u ratu sa Francuskom i Pijemontom-Sardinijom (1859), posebno nakon poraza od Pruske (1866), javila se potreba za uređenjem odnosa sa mađarskim delom države. Posledica toga bilo je formalno ukidanje Vojvodine. Nagodbom (1867) ustanovljen je dualizam, i ugarski deo monarhije postao je nacionalna država Mađara. Novi Sad je postao središte kulturnog života Srba ("srpska Atina"). Tada su se na javnoj sceni pojavile ličnosti koje će potom imati značajnu ulogu u srpskoj politici: Svetozar Miletić (1826–1901) i Mihailo Polit-Desančić (1833–1921). Posle zakona o narodnostima (1868), kojim nisu bili zadovoljni ni donosioci ni korisnici, poprište borbe premešta se u parlament, ali

su za očuvanje samobitnosti Srba izuzetno značajna bila građanska društva (kulturna, sportska) koja su imala slobodu delovanja.

Do sredine XIX veka Grčka, Crna Gora i Srbija bile su bez sultanovih posrednika i činovnika, ali je većina balkanskih hrišćana, uglavnom seljaka, bila na tuđoj zemlji. Osmansko carstvo je pod pritiskom suparničkih sila i u strahu od nemira pokušavalo da vrši reforme i modernizaciju. Centralna vlast je hatišerifom od 1833. godine garantovala ličnu i imovinsku slobodu ali je seljak ostao na tuđoj zemlji. Novi gospodari na spahijskoj zemlji – čitluk sahibije – izložili su ga novim nametima, a age, begovi i muslimansko sveštenstvo suprotstavljali su se reformama centralne vlasti.

Među seljacima je dolazilo do buna koje nisu bile prostorno ograničene, ni socijalno motivisane. “Nevesinjska puška” (9. juli 1878) nije bila organizovana ali se proširila na Bosnu i Hercegovinu. Ustanak u Bosni i Hercegovini imao je veliki odjek među Srbima u Kneževini, Ugarskoj i Hrvatskoj (formirani su odredi za prikupljanje pomoći). Knez Milan je bio uzdržan. Surov obračun sa ustanicima privukao je pažnju evropske Turske.

Rusija i Austrija sklopile su tajni sporazum o podeli interesnih sfera, po kome je Austrija dovela u pitanje srpsko širenje u Bosni, a Rusija to prihvatila zbog svojih interesa u Bugarskoj i Carigradu.

Pošto su prethodno sklopile sporazum, Srbija i Crna Gora ušle su u junu 1876. godine u rat s Turskom. Obe vojske bile su slabo pripremljene za rat: pomoć je stizala iz Rusije, a operacijama je komandovao ruski general Černjajev. Operacije su imale nepovoljan tok za srpsku vojsku, i knez Milan je prihvatio usluge velikih sila. Crna Gora je nastavila rat i postigla značajne rezultate.

Rusija, čija je vojska naišla na veliki otpor kod Plevne, prisiljavala je Srbiju da ponovo uđe u rat. Srpske operacije počele su polovinom decembra 1877. godine. U toku rata, Srbija je najavila da pretenduje na “Staru Srbiju” (u osmanskoj administraciji Kosovski vilajet). Te su ambicije bile zaustavljene primirjem između Rusije i Osmanskog carstva, na osnovu koga je u San – Stefanu (3. marta

1878) Srbija dobila nezavisnost i uvećanje za 150 km2; Crna Gora znatno veću teritoriju; Bugarska “sve od Dunava do egejskih obala i albanskih planina”. Rusija nije skrivala da su joj bugarski interesi važniji od srpskih.

Nezadovoljne, Engleska i Austrija vršile su pritisak da se odluke donete u San – Stefanu revidiraju. Na međunarodnoj konferenciji u Berlinu (Berlinski kongres, juni 1878), Srbija i Crna Gora dobile su nezavisnost; Crna Gora je udvostručila teritoriju, a Srbija proširena sa pet gradova (Niš, Pirot, Vranje, Leskovac, Prokuplje).

Srbija se obratila Austrougarskoj za zaštitu svojih interesa. Zauzvrat, prihvatila je trgovinski ugovor kojim se obavezala da za tri godine izgradi železničku prugu koja će je povezati sa ugarskim železnicama. Uz Crnu Goru, Srbija je bila jedina zemlja u Evropi bez železničke pruge.

Berlinski kongres izazvao je veliko razočaranje Srba; štaviše, primljen je kao nacionalna tragedija, pre svega zbog austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, jer je “time presečen put širenja prema tim zemljama čije je srpsko stanovništvo trebalo osloboditi” (Ćirković, Isto)

U svom ovde pominjanom delu Srbi među evropskim narodima Sima M. Ćirković razvoj Srba posle Berlinskog kongresa naziva “divergentnim putevima”. Srbi u Habzburškoj monarhiji bili su teritorijalno izdeljeni, a posle izjednačenja pojedinca pred zakonom, centralno pitanje postalo je pitanje nacionalnog kolektiva. Uređenje monarhije koje je uspostavljeno Nagodbom iz 1867. bilo je dualističko, ali Srbi nisu bili podeljeni na dve već na četiri celine.

Unutar istorijske Ugarske, Nagodbom od 1868. Hrvatskoj je priznata unutrašnja autonomija i u njoj nije primenjivan zakon o narodnostima. Kad je (1881) na teritoriju Vojne Krajine primenjena jurisdikcija hrvatskih vlasti, u Hrvatskoj je bilo 497.796 ili 26,30 odsto Srba. Posle okupacije Bosne i Hercegovine, osnovana je Srpska napredna stranka. Srbi su se zalagali za samostalnost Hrvatske i njeno proširenje. Posvetili su se privrednom razvoju (1895

"Srpska banka" u Zagrebu; udruženje "Privrednik"). Stvorena je "Hrvatsko–srpska koalicija" (1905). Njeni osnivači bile su političke ličnosti koje će igrati važnu ulogu u stvaranju jugoslovenske države: Frano Supilo (1870–1917), Ante Trumbić (1864–1938), Svetozar Pribićević (1875–1936). Aneksija Bosne i Hercegovine dovela je do zaoštravanja, ali su na montiranim procesima hrvatski pravnici branili optužene Srbe.

Dalmacija je bila izvan Hrvatske, u austrijskom delu monarhije. Srbi su imali 17 odsto stanovništva, uglavnom seljačkog. Podržavali su zahteve da se Dalmacija pripoji Hrvatskoj i Slavoniji. Posle austrijske okupacije, između Bosne i Hrvatske dolazi do razmimoilaženja: Hrvati pripajanje Bosne i Hercegovine stavljaju u svoj program.

Bosna i Hercegovina je sve do aneksije (1908) bila pod sultanom. Srba je (1879) u ukupnoj populaciji bilo 438.496 ili 42,88 odsto. Austrijska vlast se oslanjala na muslimanski gospodski sloj. Među srpskim stanovništvom vodeću ulogu u očuvanju jezika i školovanja pravoslavnog podmlatka imali su trgovci.

Car je podario ustav 1910, ali moderni propisi nisu doveli do stabilnosti: mladi su bili zagovornici revolucionarnih ideja i nacija. Nije uspela politika nametanja "bosanske nacije". Ni hrvatski ni srpski nacionalizam "nisu uspeli da apsorbuju muslimane". (Isto)

U Ugarskoj (teritorija prostranija od današnje Vojvodine) živelo je 460.000 Srba. Taj deo naroda bio je urbaniji i s većom pismenošću. Sve do kraja XIX veka imao je vodeću ulogu među Srbima u monarhiji. Početkom XX veka vođstvo će preuzeti Srbi u Hrvatskoj.

Građanski pokret razvio se u Srpsku slobodoumnu stranku, koja se podelila. Jedan deo u kome su bili bogati i ugledni političari ("notabiliteti") protivio se nepomirljivom odbijanju Nagodbe iz 1867. godine. Nasuprot njemu, radikalniji elementi (Radikalna stranka 1902–1914) zastupali su niže slojeve, borili se za opše pravo glasa i ravnopravnost žena. Na čelu je bio Jaša Tomić (1856–1922),

koga istoričari smatraju kontroverznim zbog njegovog antisemitizma i ubistva liberalnog prvaka Miše Dimitrijevića (1889.)

Razdvojeni državnim granicama delovi srpskog naroda bili su povezani jezikom i verom. S različitim razvojnim putevima u socijalno–ekonomskoj sferi, ovi delovi su preko intelektualnih elita stvarali jedinstven kulturni prostor, ispunjen razlikama u mentalitetu i habitusu, i otvoren evropskim uticajima.

DVE DRŽAVNE IDEJE U KNEŽEVINI SRBIJI POSLE STICANJA NEZAVISNOSTI: RAZVOJ MLADE DRŽAVE U DUBINU I NJENO TERITORIJALNO ŠIRENJE

Posle Berlinskog kongresa za mladu nezavisnu državu postavilo se pitanje orijentacije u unutrašnjoj i spoljašnjoj politici. Po Nikoli Pašiću (1845–1926) – "Prosti narod može se kazati bio je nezadovoljan rezultatom ali se nije upuštao u dalja ispitivanja. Inteligencija pak podelila se u dva tabora". (Nikola P. Pašić, Pisma, članci i govori 1872–1891...) Ta je podela bila analogna podeli ruske inteligencije na slovenofile i zapadnjake četrdesetih godina XIX veka. Ona se ogledala u političkim strankama koje su u Kneževini Srbiji organizovane 1881. godine.

Sve tri stranke (Liberalna, Napredna i Radikalna) imale su svoju istoriju, dužu ili kraću, i pre svog formalnog organizovanja. Posle ubistva kneza Mihaila, liberali su učestvovali u donošenju ustava od 1869. i bili na vlasti u toku ratova 1876–1877. Jovan Ristić (1831–1899) dao je ostavku na mesto predsednika vlade 1880. Jezgro Napredne stranke, prvi intelektualci u modernom smislu te reči (Milan Piroćanac, Stojan Novaković, Milutin Garašanin, Čedomilj Mijatović) nagovestilo je svoju evropsku orijentaciju u listu "Videlo" (1880). Radikali su pre formalnog organizovanja prošli čitavu deceniju borbe sa liberalima: podela u Ujedinjenoj omladini srpskoj (1866) na liberale i socijaliste, skupštinska opozicija 1874–1875 (Adam Bogosavljević) i 1878 (Nikola Pašić), rad za vreme ratova 1876–1878 u zemlji (Nikola Pašić) i u emigraciji (Pera

Todorović). Svojim rodonačelnikom smatrali su Svetozara Markovića (1846–1875). Kao državni stipendista, on je u Rusiji prihvatio revolucionarne ideje ruske inteligencije šezdesetih godina XIX veka, potom u Švajcarskoj, gde se nalazila grupa Srba (Nikola Pašić, Pera Velimirović). Srbi u Švajcarskoj bili su u vezi s ruskom revolucionarnom emigracijom koja se okupljala oko ideja svojih vođa (A.I. Hercen, M.A. Bakunjin, P.L. Lavrov, P.N. Tkačov, S.G. Nečajev).

Zbog kritike ustava od 1869. Marković je izgubio državnu stipendiju, i vratio se u Srbiju. Sa svojim istomišljenicima pokretao je listove ("Radnik", "Javnost", "Oslobođenje") i časopis "Rad". Vršio je kritiku razvoja Srbije posle ustava od 1869. i razvijao ideju neponavljanja zapadnoevropskog puta (odbacivanje liberalizma i kapitalizma). Odnosno, ideju narodne samouprave u osloncu na patrijarhalne ustanove opština i zadruga. Ideju stvaranja radikalne opozicije u odnosu na liberalnu, istakao je posle ustava od 1869. Markovićeve ideje prihvatila je školska omladina, ali je za njihovo širenje najveći značaj imala čvrsta skupštinska opozicija 1874–1878. godine, koju su činili ljudi iz redova seljaka, "gunjac i opanak" koji je stvorio državu.

Posle ostavke vlade Jovana Ristića zbog trgovinskog ugovora na koji je Srbiju obavezivao Berlinski ugovor, knez Milan Obrenović je vladu poverio naprednjaku Milanu Prioćancu (1837–1897): Ova vlada je započela sinhrone reforme koje su nazivane "revolucijom odozgo". Doneti su zakoni: o štampi, zborovima i udruženjima, sudijama, obaveznom osnovnom školovanju, narodnoj banci, novcu, stajaćoj vojsci. Cilj vlade je bio da ove reforme zaokruži donošenjem novog ustava koji bi, polazeći od čoveka kao cilja države, uveo predstavnički sistem. U isto vreme, radikali su tajno pripremali svoj nacrt ustava sa narodnim predstavništvom kao konventom. Zbog toga je Milan Piroćanac podneo ostavku.

Veliku krizu izazvao je zakon o razoružanju narodne vojske i uspostavljanju stajaće. U selima Istočne Srbije došlo je do pobune

(Timočka buna 1883). Knez Milan je bunu ugušio uz upotrebu vojske. Njen epilog je bio: vanredno stanje, preki sud, suđenje članovima Glavnog odbora Narodne radikalne stranke, od kojih su dvojica bila osuđena na smrt (Pera Todorović i Raša Milošević) koje je kralj Milan pomilovao. Nikola Pašić je jedini izbegao hapšenje i preki sud: on se prebacio u Rumuniju, a zatim prešao u Bugarsku. Rad Narodne radikalne stranke bio je faktički obustavljen.

Do nove krize došlo je 1885. godine kada je kralj (od 1882) Milan uveo Srbiju u rat sa Bugarskom zbog priključenja Istočne Rumelije Bugarskoj. Bračne razmirice kralja Milana i kraljice Natalije otežale su krizu, i kralj Milan je morao da traži kompromis s radikalima. Našao ga je u koalicionoj vladi radikala i liberala (1887).

Kraj vlade Milutina Garašanina (1843–1898), druge vlade naprednjaka, bio je praćen žestokim obračunom sa naprednjacima u unutrašnjosti Srbije. Oni su otpuštani iz službe, otimana im je imovina, svirepo su ubijani (stradalo je 140 ljudi). Do drugog obračuna sa naprednjacima došlo je posle liberalnog ustava (1888), u Beogradu. Ovaj drugi obračun, od koga se naprednjaci nikada nisu oporavili, nazvan je "velikim narodnim odisajem", iako je on po žestini bio manji od obračuna u unutrašnjosti. Ali, oba obračuna su predstavljala demonstraciju odnosa prema političkom protivniku kao neprijatelju, koga je Nikola Pašić formulisao po povratku iz svoje šestogodišnje emigracije (1883–1889).

Kralj Milan inicirao je donošenje novog ustava, pod uslovom da bude primljen "od korica do korica". U ustavni odbor imenovao je predstavnike sve tri stranke. Ustav je rađen po uzoru na liberalni belgijski ustav od 1831. godine. Pre Srbije, po istom uzoru doneti su ustavi u Rumuniji, Grčkoj i Bugarskoj. Ubrzo po prihvatanju ustava od 1888 (22. decembra 1888) kralj Milan je abdicirao u korist svog maloletnog sina Aleksandra (22. februara 1889). U Srbiju se, posle šestogodišnje emigracije, 10. marta 1889. godine, vratio Nikola Pašić.

U emigraciji, Nikola Pašić je, sve do rata sa Bugarskom (1885), radio na uklanjanju kralja Milana kao nosioca zapadne orijentacije. Uspostavio je veze sa mitropolitom Mihailom, velikim rusofilom, koji se nalazio u izgnanstvu. Preko njega je uspostavio veze najpre sa slavenofilskim krugovima u Rusiji, a zatim i sa njenim zvaničnicima.

Po povratku u Srbiju, Pašić je prvo disciplinovao Narodnu radikalnu stranku, uspostavljao neprijateljski položaj prema drugim strankama i učvršćivao svoju vodeću poziciju u Radikalnoj stranci. Na vanrednim izborima (14. septembra 1889), radikali su od 117 mandata osvojili 102, liberali 15, dok naprednjaci nisu ni izlazili na ove izbore. Vanredna skupština "konstituisala se kao partijska skupština" (Živan Živanović, Politička istorija Srbije u drugoj polovini XIX veka, ...) Iz nje je proizašla homogena radikalska vlada. Njome je upravljao poslanički klub, kao sredstvo Glavnog odbora Narodne radikalne stranke. Radikali su, osim u Namesništvu, imali većinu u državnom savetu, kasaciji, apelaciji i glavnoj kontroli.

Kralj Aleksandar je (1893) izvršio državni udar, proglasivši se punoletnim, a zatim je (1894) Ustav od 1888. zamenio Ustavom od 1869. Oslobođen smrću svoga oca (1901, u Beču), kralj Aleksandar je 1901. godine doneo Oktroisani ustav. Za vođu Narodne radikalne stranke taj ustav je, iako nesavršen, bio zadovoljavajući, jer je bio samo sredstvo "da se lakše postignu veći i uzvišeniji ciljevi, a to je oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda". Sloboda "celog srpskog naroda" je "veći i jači ideal no što je bila građanska sloboda u Kraljevini" (Nikola Pašić, Moja politička ispovest...)

Kompromitovan još i ženidbom udovicom i dvorskom damom svoje majke, Dragom Mašin, kralj Aleksandar je bio objekat velikog nezadovoljstva. U zaveri koja je skovana između oficira i političara, kralj je, zajedno sa kraljicom svirepo ubijen u noći između 28. i 29. maja 1903. godine. Time je okončan dinastički sukob

(tri ubistva i tri progona vladara) koji je potresao Srbiju kroz čitav XIX vek.

Nekoliko dana posle ubistva poslednjeg Obrenovića vraćen je u život u nešto izmenjenom vidu Ustav od 1888. kao Ustav od 1903. Za novog kralja izabran je Petar Karađorđević I, sin kneza Aleksandra Karađorđevića.

Majski prevrat okončao je razdoblje jake vladarske vlasti i doneo veliku, istorijsku pobedu najjačoj političkoj stranci u Srbiji – Narodnoj radikalnoj stranci. U isto vreme, uveo je vojsku u politiku kao, uz ustavne činioce, moćan faktor. Učestvujući u sastavljanju vlade, zaverenici su marginalizovali ustavne čionioce – kralja, vladu i parlament. Dvor i vlada su, međutim, njihovu zaštitu podigli na nivo državne politike jer su zaverenici zapravo bili garanti dvora i politike (Olga Popović – Obradović, Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914).

Tri godine posle prevrata (22. juli 1906), Nikola Pašić je u Narodnoj skupštini rekao: "Delo 29. maja nije zločin, jer ako je zločin, onda su zločin i sve bitke u svetu koje postoje za slobodu... To se delo smatra kao patriotski uzvišeno delo", a "opasnosti... od vojske" na koje su upozorili opozicioni poslanici, ocenio je kao "sasvim preuveličane". (Nikola Pašić u Narodnoj skupštini... knjiga 3). Pod jakim spoljnim pritiskom, naročito Engleske, koja je zbog uloge oficira u ubistvu poslednjeg Obrenovića bila sa Srbijom prekinula diplomatske odnose, zaverenici su tek 1906. godine bili udaljeni iz vojske ali su (1911) na čelu sa pukovnikom Dragutinom Dimitrijevićem Apisom (1877–1917) stvorili tajnu organizaciju Ujedinjenje ili smrt, poznatiju kao Crna ruka.

Snažan uspon nacionalizma podstaknut od Austrougarske (Carinski rat između Srbije i Austrougarske (1906–1911) i aneksija Bosne i Hercegovine (1908–1909)) doprineo je militarizaciji celog društva. Kratko razdoblje parlamentarizma u Srbiji obeležile su pripreme za ratove i ratovi.

RATOVI: 1912, 1913, 1914.

Posle Berlinskog kongresa, sa proširenjem Srbije ("četiri okruga"), nije ostalo mnogo Srba u Osmanskom carstvu, ali su ostale teritorije do kojih je Srbima bilo veoma stalo (Prizren, Skoplje, nije dobijena patrijaršija i Kosovo "koje je imalo centralno mesto" u srpskoj istorijskoj tradiciji" i o čijoj su osveti sanjale generacije). Međutim, na putu proširenja Srbije prema "istorijskom jezgru" nije stajala samo sultanova vlast, već i pretenzije Bugara i Grka u Makedoniji, kao i lokalnog albanskog stanovništva.

U Makedoniji je već postojala svest o posebnosti (ni Srbi ni Bugari); zahtevana je autonomija u okviru Osmanskog carstva. Na Kosovu su bile izvršene demografske promene i Albanci su posle Berlinskog kongresa tražili autonomiju unutar Osmanskog carstva (Prizrenska liga).

Suparničke borbe oko Makedonije stajale su na putu zajedničkoj borbi protiv Osmanskog carstva; međutim, 1912. dolazi do srpsko–bugarskog vojnog saveza, a zatim do saveza Bugarske i Grčke, i Srbije i Crne Gore. Saveznici su ušli u rat u oktobru 1912. godine. Posle pobede na Kumanovu (23–24. oktobra 1912), srpska vojska je (26. oktobra) ušla u Skoplje, a zatim u Bitolj. Turska je tražila posredovanje velikih sila. Sklopljeno je primirje, ali su već polovinom 1913. godine obnovljena neprijateljstva. Posle Makedonije, srpska vojska je ušla u Albaniju i zaposela je Lješ, Drač i Elbasan.

Na ambasadorskoj konferenciji zatraženo je povlačenje srpske vojske što je i učinjeno, ali srpski vojni krugovi nisu pristajali na podelu Makedonije.

Bugarska je započela novi balkanski rat (29. jun–31 jul 1913). Ulaskom Rumunije, Srbije, Grčke i Osmanskog carstva u rat, Bugarske je bila prisiljena na primirje, a Srbija je ostala u Makedoniji.

U novim krajevima postojalo je trvenje između vojnih i civilnih vlasti. Ustav Kraljevine Srbije nije u tim krajevima primenjivan. Na strani vojske, kralj Petar Karađorđević I povukao se u

korist sina Aleksandra kao regenta. Sukobi između vojne i civilne vlasti okončani su Solunskim procesom (1917).

Pobede srpske vojske u balkanskim ratovima imale su veliki odjek među slovenskim stanovništvom u Habzburškoj monarhiji, koja je, na manifestacije entuzijazma slovenskog življa odgovarala pojačanom represijom. Među Srbima su stvarana tajna udruženja. Jedno od njih bilo je "Mlada Bosna". Spremni na atentate, njeni pripadnici odlučili su se na jedan koji je u opštoj atmosferi posle aneksije Bosne i Hercegovine (1908) imao ulogu okidača. U Sarajevu, 28. juna 1914. godine, na Vidovdan, ubili su austrougarskog prestolonaslednika Franca Ferdinanda i njegovu ženu Sofiju. Bio je to događaj koji je nagovestio početak Prvog svetskog rata.

Iz ultimatuma koga je Austrougarska uputila Srbiji, jedna od deset tačaka odnosila se na zahtev da austrijski organi učestvuju u istrazi o eventualnim vezama atentatora sa službama u Srbiji. Srpska vlada je osudila atentat na austrougarskog prestolonaslednika, i nespremna za rat posle gubitaka Srbije u ratovima 1912. i 1913. godine, pristala na sve tačke, osim pomenute koja je zadirala u pitanje suvereniteta.

I u istorijskoj nauci prisutna je kontroverza o vezi atentatora sa Srbijom, koja je obnovljena povodom stogodišnjice Prvog svetskog rata (2014). Prema srpskim naučnicima od autoriteta, "nesporno je da su učesnici dobili oružje od srpskih oficira, a pukovnik Dragutin Dimitrijević Apis je 1917. godine u jednom raportu preuzeo na sebe odgovornost za organizovanje atentata (Sima M. Ćirković, Isto). Međutim, i dalje je ostalo otvoreno pitanje ko je kome poslužio kao sredstvo: zaverenici vojnicima ili obrnuto. Gubilo se iz vida da su i jedni i drugi bili zagovornici programa ujedinjenje ili smrt.

Koristeći nepripremljenost Srbije za još jedan rat, Austrougarska joj je 28. jula 1914. godine objavila rat. Usledio je lanac saveza: Crna Gora je (6. avgusta) objavila rat Austrougarskoj, a zatim (11. avgusta) Nemačkoj. Rusija se stavila na stranu Srbije. Nemačka se

svrstala uz Austrougarsku: objavila rat Rusiji, Francuskoj i Belgiji. Austrougarska je objavila rat Rusiji, a Francuska i Velika Britanija, Austrougarskoj. Kada se Japan svrstao uz antantu, a Tursko carstvo uz centralne sile, rat je dobio svetski karakter.

U vreme uoči rata, u Austrougarskoj je živelo oko dva miliona Srba. Srbija je posle proširenja 1912. godine imala oko 4,5 miliona stanovnika, dok je Austrougarsko stanovništvo iznosilo 50 miliona. U tom krajnje neravnopravnom odnosu snaga, Srbija je na Ceru (Cerska bitka 20. avgusta 1914), odbila austrijske trupe i prešla na teritoriju protivnika. U novom napadu austrijska vojska je zauzela Beograd i teritoriju između Save i Dunava. Došlo je do preokreta (Kolubarska bitka 17. novembar – 15. decembar): neprijatelj je odbačen. U toku primirja obe strane su tražile saveznike. Sile antante – Italiju sa kojom je sklopljen Londonski pakt (15. april 1915) kojim joj je obećan veliki deo jadranske obale. S druge strane, Bugarska je pristupila centralnim silama zbog nepristajanja Nikole Pašića na ustupke u Makedoniji.

U novom napadu, srpska vojska je, zajedno sa civilima bila prisiljena na povlačenje do Kosova, a zatim preko Crne Gore i Albanije ("albanska golgota") prema moru, prešavši put do Valone i Krfa. Saveznici su preostaloj vojsci i civilima, uz velike napore, omogućili sklonište u logorima u Grčkoj, Francuskoj, Švajcarskoj i severnoj Africi. Omladini je omogućeno školovanje u Švajcarskoj.

Gubitak teritorije doživljen je kao težak poraz. U vrhovima je došlo do podele: na jednoj strani, vlada i parlament na Krfu, na drugoj, regent sa odanim oficirima na Solunskom frontu, gde su bili i pripadnici Crne ruke. Zbog sumnji da pripremaju atentat na regenta, 1917. godine održan je Solunski proces, na kome je Dragutin Dimitrijević Apis bio osuđen na smrt (do revizije procesa došlo je posle Drugog svetskog rata).

Na Krfu (20. jula 1917), održan je sastanak između predstavnika srpske vlade i Jugoslovenskog odbora i doneta je Krfska deklaracija o uređenju buduće države.

U proleće 1917. slovenački poslanici u austrougarskom parlamentu doneli su Majsku deklaraciju kojom su tražili, na osnovu prava naroda na samoopredeljenje i hrvatskog državnog prava, da se u okviru monarhije formira država Slovenaca, Hrvata i Srba.

Krupni događaji na međunarodnom planu (ruska revolucija i izlazak Rusije iz rata, ulazak SAD u rat i njihova nespremnost da održe stari evropski poredak sa Habzburškom monarhijom) ubrzali su procese među Južnim Slovenima.

Do proboja Solunskog fronta došlo je 15. septembra 1918. godine. U Zagrebu je (6. oktobra 1918), osnovano Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba. Donet je niz odluka o raskidu odnosa sa Habzburškom monarhijom i stvaranju države Slovenaca, Hrvata i Srba. Među istoričarima i pravnim teoretičarima postojalo je neslaganje o njenom statusu. Opasnost je bila dvostruka. Spoljna od Italije koja je pretendovala na slovenačke i hrvatske teritorije, unutrašnja od revolucionanih elemenata (“zeleni kadar”). Računalo se na pomoć srpske vojske.

Srbiji je bilo stalo da što više oblasti priključi sebi.

U Crnoj Gori (26. novembra 1918), doneta je odluka o prisajedinjenju Srbiji, i uklanjanju dinastije Petrović (Podgorička skupština). U Novom Sadu (25. novembra 1918), na velikoj narodnoj skupštini doneta je odluka o prisajedinjenju Srbiji. U Bosni i Hercegovini su opštine proglasile ujedinjenje sa Srbijom, dok je Narodno vijeće u Sarajevu ostalo pod ingerencijom Zagreba.

Pregovori u Ženevi s predstavnicima Narodnog vijeća u Zagrebu o dualizmu su propali, jer je vlada Nikole Pašića dala ostavku. Narodno vijeće u Zagrebu izglasalo je ujedinjenje sa Srbijom i izabralo je delegaciju koja je sa Naputkom otišla u Beograd, gde je 1. decembra 1918. godine kralj Aleksandar Karađorđević proglasio ujedinjenje.

SRBI PRVI PUT U ZAJEDNIČKOM DRŽAVNOM OKVIRU: PROSTORNO PODELJENI I POMEŠANI SA DRUGIM NARODIMA

Od svih novih evropskih država koje su stvorene posle Prvog svetskog rata, *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (1918–1929) / Kraljevina Jugoslavija (1929 –1941)*[7] stajala je pred najtežim izazovima. Trebalo je da učvrsti međunarodni status i definiše granice. Narodi se nisu poznavali, i tek su u novom državnom okviru prepoznavali svoje interese i postavljali ciljeve. Delile su ih istorija, vera i tradicija, ali i veliki rasponi u privrednoj razvijenosti i pismenosti. Novi državni okvir sa različitim pravnim, školskim i privrednim sistemima, delovao je haotično. Posledice rata: siromaštvo, glad, bolesti bile su vidljive i pretile su nemirima. Atmosfera je bila ispunjena velikim frustracijama zbog ogromnih ljudskih žrtava. Posmatrajući te izazove savremenici su, i na strani i u zemlji, govorili: "Jugoslaviju je lakše zamisliti nego ostvariti".

Posle 1. decembra 1918. godine kad je kralj Aleksandar proglasio ujedinjenje, stvorena je prva vlada (20. decembra 1918), sa Stojanom Protićem (1857–1923), jednim od prvaka Narodne radikalne stranke. Vlada je imala odlučujući uticaj na formiranje privremenog narodnog predstavništva koje je imalo zadatak da pripremi konstituantu. Izbori za ustavotvornu skupštinu (20. novembra 1920), pokazali su veliku podeljenost biračkog tela, uglavnom na dva bloka – federalistički i centralistički. Ta podela se očitovala i u brojnim nacrtima ustava kao alternativi vladinom nacrtu. Do novih podela došlo je oko vladinog nacrta poslovnika

7 Tekst pod gornjim naslovom predstavlja rezime opširnijeg teksta "Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (1918–1929) / Kraljevina Jugoslavija (1929–1941)" uz koji idu tri priloga: 1. "Vidovdanski ustav od 28. juna 1921. godine, prvi ustav jugoslovenske države: pobeda unitarističko–centralističkog principa nad konceptom složene države"; 2. "Ubistvo političkih predstavnika hrvatskog naroda u Narodnoj skupštini 20. juna 1928. godine"; 3. "Separatizam kao reakcija na diktaturu od 6. januara 1929. godine".
Pomenuti tekst sa prilozima, čitalac može naći na portalu Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji (Raspad Jugoslavije).

Ustavotvorne skupštine koji je bio suprotan izbornom zakonu: obaveza poslanika da polože zakletvu kralju, što je prejudiciralo oblik države, i izglasavanje ustava prostom, a ne kvalifikovanom većinom. Vlada Nikole Pašića koristila je sva sredstva da omogući izglasavanje ustava. Hrvatska Republikanska seljačka stranka bojkotovala je rad ustavotvorne skupštine, čime je stavljala do znanja da je Ustav izglasan protiv njene volje. To je državu stavilo na granicu legitimiteta (vidi Latinka Perović "Vidovdanski ustav od 28. juna 1921. prvi ustav jugoslovenske države: pobeda centralističko-unitarističkog koncepta nad konceptom složene države" – *www.yuhistorija.com)*

Više nacrta ustava koji su dolazii iz raznih krajeva zemlje, a poticali od raznih političkih stranaka, grupa i pojedinaca, ne dovodeći u pitanje jedinstvo države već njeno centralističko uređenje, otvara pitanje na čemu je državni vrh, kao glavni nosilac ideje centralizma i unitarizma, temeljio odbijanje svakog razgovora o autonomiji, federaciji, konfederaciji.

Srpska vlada je, na samom početku Prvog svetskog rata, ujedinjenje s Hrvatima i Slovencima postavila kao svoj ratni cilj. U aktu od 1. decembra 1918. godine, Srbi su videli ostvarenje toga cilja.

U Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, Srbi su uneli državu, monarhiju i pobedničku vojsku, kao i teritorije koje su osvojili u ratovima 1912. i 1913. godine. Stanovništvo Južne Srbije, kako je nazivan vardarski deo Makedonije, nije bilo integrisano u srpski narod u meri u kojoj je to bilo stanovništvo okruga kojima je Srbija proširena na Berlinskom kongresu.

Način ujedinjenja 1. decembra 1918. godine ostavio je nedovršenim proces integracije srpskog naroda i proizveo je podele. U Crnoj Gori, koja je u novu kraljevinu ušla bez svoje države i dinastije, na Podgoričkoj skupštini 1918. došlo je do podele na pristalice bezuslovnog ujedinjenja ("bjelaše") i protivnike takvog ujedinjenja ("zelenaše"). U krugu protivnika bezuslovnog ujedinjenja začeće se ideja o crnogorskoj naciji.

U zemljama koje su se tek posle 1. decembra 1918. godine našle u istom državnom okviru, radilo se o drugoj vrsti problema. U Sloveniji, Srba gotovo nije bilo. Drugačije je bilo u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. U Hrvatskoj, Srbi su iako manjinska nacija, politićki postali vodeća. Za vodeće srpske političare u Hrvatskoj (Svetozar Pribićević) – sve do srpsko-hrvatske koalicije (1927), a pogotovo posle šestojanuarske diktature (1929), kad je Stjepan Radić već bio mrtav (1928), a sam Svetozar Pribićević konfiniran – Srbija je bila "najmerodavniji faktor za prosuđivanje srpskih interesa". Novu državu vladajući krugovi su "percipirali i vodili kao proširenu Srbiju". Za njih je prioritet imala jugoslovenska integracija. U jakoj zajedničkoj državi Srbi su svuda bili stabilni. Međutim, u zajedničkom državnom okviru istovremeno se odvijao i proces integracije i proces dezintegracije. Pripadnici drugih naroda zbijali su se na nacionalnoj osnovi, dok su se Srbi, Slovenci, pa i muslimani podvajali.

Hrvatski političari su nastojali da internacionalizuju hrvatsko pitanje. Posle jedne takve misije u Moskvi sa tim ciljem, Stjepan Radić je uhapšen. Njemu je pretila 10-godišnja robija, a njegovoj stranci zabrana rada. Tada je došlo do promene strategije. U ime stranke, jedan od njenih vodećih ljudi i narodni poslanik Pavle Radić u Narodnoj skupštini izjavio je da stranka prihvata Vidovdanski ustav i menja ime u Hrvatska seljačka stranka (HSS). Od 1925. do 1927. godine, stranka je učestvovala u vladi. Međutim, u Narodnoj skupštini nisu prestajali sukobi čiji je vrhunac bio prolivanje krvi. Poslanik Narodne radikalne stranke Puniša Račić ubio je dvojicu hrvatskih poslanika, a dvojicu ranio. Stjepan Radić koji je bio meta napada, takođe je ranjen, i od zadobijenih rana, ubrzo je umro. Ubica je bio proglašavan umobolnim, ali sve okolnosti (štampa, predsednik vlade, predsednik Narodne skupštine, Dvor) pokazuju da je atentat bio dugo pripreman. To je potvrdio i skandalozni sudski proces ubici u kome su stranci nalazili nagoveštaj rđavih odnosa između Srba i Hrvata

u budućnosti (Latinka Perović, "Ubistvo političkih predstavnika hrvatskog naroda u Narodnoj skupštini 20. juna 1928. godine" – *www.yuhistorija.com).*

Zločin u narodnom predstavništvu zajedničke države nije doveo samo do gubljenja ugleda parlamentarizma već je produbio nepoverenje u samu državu. Po svemu sudeći, imao je da posluži kao povod davno pripremljenog rešenja.[8]

Na državnu krizu kralj Aleksandar reagovao je Manifestom od 6. januara 1929. Objavio je da je nastupio trenutak za ukidanje posrednika između kralja i naroda: suspendovao je Ustav i raspustio Narodnu skupštinu. U vladu komandanta kraljeve garde, generala Petra Živkovića imenovao je političare privržene Dvoru. Zabranio je političke stranke, a njihove vođe stavio pod kontrolu. Uklanjanje plemenskih obeležja dotaklo je i ime države: umesto Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca – Kraljevina Jugoslavija. Umesto 33 oblasti, stvoreno je 9 banovina; kralj je imenovao banove. Cilj je bio ukidanje istorijskih pokrajina.

Jugoslavija banovina, "trebalo je da bude topionica nove jugoslovenske nacije". Nastala u diktaturi, ideologija integralnog jugoslovenstva nije nigde dobro primljena. Došlo je do jačanja separatizma i iredentizma (Latinka Perović, "Separatizam kao reakcija na diktaturu" – *www.yuhistorija.com).*

Kralj je 9. septembra "podario" narodu novi ustav (Oktroisani ili Septembarski ustav 1931). Formalno ukinuta, diktatura je samo zamaskirana ("mali ustav"). Dolazak Hitlera na vlast (1933) okrenuo je kralja Aleksandra od Francuske, kao tradicionalnog saveznika prema Nemačkoj. Na putu u Francusku, kralja su u Marselju, 9. oktobra 1934. godine, ubili pripadnici hrvatskih i makedonskih separatista. Naslednik prestola, kralj Petar II (1923–1970) bio je maloletan, pa je državu, i prema testamentu kralja Aleksandra,

8 Detaljnije o tome govori se u pomenutom tekstu na Portalu: *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (1918–1929). Kraljevina Jugoslavija (1929–1941).* Ovde se samo ukazuje na čvorna mesta u procesu koji je vodio njenom kratkom trajanju.

vodilo Namesništvo, u kome je glavnu ulogu imao brat od strica ubijenog kralja, knez Pavle Karađorđević (1893–1976).

Već od Oktroisanog (Septembarskog) ustava, ideologija integralnog jugoslovenstva tražena je i putem režimske stranke, Jugoslovenske radikalno-seljačke demokratije (od 1933 – Jugoslovenska nacionalna stranka). Od svih vlada pod Namesništvom najduže je trajala vlada (1935–1939) finansijskog stručnjaka Milana Stojadinovića (1888–1961). On je nastavio politiku okretanja prema Nemačkoj i namirenja sa Italijom. Pridobio je Slovenačku ljudsku stranku i Jugoslovensku muslimansku organizaciju za novu stranku – Jugoslovensku radikalnu zajednicu i nametnuo se za njenog vođu. (U svom dnevniku grof Ćano je o Stojadinoviću zabeležio: “Stojadinović je fašista, ako ne po stranačkoj pripadnosti, onda po pogledima na državnu vlast i življenje…” Jože Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj in razpad Karađorđevićeve in Titove Jugoslavije …*)

Stojadinovićev sukob sa Srpskom pravoslavnom crkvom zbog Konkordata i izborna pobeda hrvatske i srpske opozicije na izborima 1938. godine, dala je priliku knezu Pavlu da u vladu uvede malo poznatog političara, ali spremnog na dogovor sa Hrvatima, Dragišu Cvekovića (1893–1969). Posle kratkih pregovora, došlo je do Sporazuma Cvetković – Maček (26. avgusta 1939), posle čega su Maček i ministri ušli u vladu. Hrvatska je dobila bana, Sabor, punu nadležnost u upravi, prosveti, privredi, saobraćajnoj politici. Poseban otpor stvaranju banovine Hrvatske pružio je Srpski kulturni klub (1937) kao centar srpske intelektualne i političke elite.

Već sutradan po sklapanju Sporazuma (septembar 1939), počeo je Drugi svetski rat. Kraljevina je bila u teškom položaju. Nepopularno je bilo savezništvo sa Hitlerom. U isto vreme, snage za otpor bile su male. Čerčil je za kneza Pavla rekao: “u kavezu s tigrom”. U Beču je 25. marta 1941. godine došlo do pristupanja Trojnom paktu. Dva dana kasnije (27. marta 1941) u Beogradu i drugim gradovima u Srbiji – došlo je do provale nezadovoljstva. Državni udar

izvršili su generali. Predsednik vlade postao je general Dušan Simović (1882–1962). Nova vlada nije opozvala pristupanje Trojnom paktu, 25. marta 1941. godine (Sima M. Ćirković je, možda, jedini srpski istoričar koji pominje ovu pojedinost). Spreman na osvetu, Hitler je, bez objave rata, doneo odluku o bombardovanju Beograda (6. april 1941). U Jugoslaviju su sa više strana ušle nemačke trupe. U Hrvatskoj je 10. aprila 1941. godine proglašena Nezavisna Država Hrvatska (NDH). Potpredsednik kraljevske vlade dr Vlatko Maček pozvao je Hrvate da prihvate novu vlast. Prvi ustaški logori organizovani su u Italiji i Mađarskoj posle proglašenja diktature, 6. januara 1929. godine, a ustaška načela o etnički čistoj Hrvatskoj bila su poznata od početka tridesetih godina (Latinka Perović, *Kraljevina*… – *www.yuhistorija.com).*

DRUGI SVETSKI RAT (1941–1945)

Istoričari su i međusobno sporili šta je bilo odlučujuće za kratko trajanje Kraljevine Jugoslavije: spoljna agresija ili nerešene unutrašnje suprotnosti. Ali, možda, tek ista sudbina i Republike Jugoslavije, kad nije bilo spoljne agresije i kada su unutrašnje suprotnosti izgledale rešene, ukazuje na potrebu drugačijeg pristupa i Kraljevini i Republici: kao celini u procesu dugog trajanja naroda koji su ih činili. U istoriji svakoga od njih "od do" ne mogu se razumeti ni njihova zajedništva, ni njihova dramatična razilaženja.

Posle kratkog "aprilskog rata" (6–18. april 1941), Jugoslavija je kapitulirala, i ubrzo je podeljena između država koje su zahtevale reviziju Prvog svetskog rata. U toj deobi učestvovale su Mađarska (Bačka, Baranja i Međumurje), Bugarska (Makedonija i jugoistočna Srbija), Italija (preko vazalne Albanije, Kosovo sa Metohijom, i okupacija Crne Gore). Slovenačke zemlje podelili su Rajh i Italija.

Na veliki deo Jugoslavije proširila se Nezavisna Država Hrvatska. Ustaški režim koji je u njoj uspostavljen vladao je pomoću "milicije, armije, tajne policije i više od dvadesetak koncentracionih

logora" (Mari Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku*…). Prvi ustaški logori u Italiji i Mađarskoj stvoreni su nakon šestojanuarske diktature 1929. godine, a prvi ustaški dokumenti napisani su početkom tridesetih godina. U njima je etnički čista hrvatska država postavljena kao cilj (Latinka Perović, "Separatizam kao reakcija"… – *www.yuhistorija.com).* To se, pre svega, odnosilo na Srbe, kojih je u NDH bilo 30 odsto. Iz ustaške koncepcije etnički čiste države proizlazilo je plansko uništavanje Srba. Zabranjeno im je pismo, ubijani su sveštenici i uništavane crkve. Krajem septembra 1941. godine zemlju je napustilo oko 120.000 Srba, a godinu dana kasnije više od 200.000. U sabirne centre, koji su pretvoreni u koncentracione logore, u koje su deportovani, Srbi su – zajedno sa Jevrejima, Romima i protivnicima ustaškog režima – fizički uništavani. Napoznatiji su bili logori u Jasenovcu, Staroj Gradiški i Jadovnu. Realno dovoljno strašna, istina o ustaškom sistemu logora, posebno o Jasenovcu, postala je predmet mitologizacije, koja obesmišljava naučnu istinu.[9]

Ostatak Srbije bio je pod nemačkom vojnom komandom, koja se oslanjala na domaće civilne vlasti: Komesarsku upravu, a zatim, od kraja avgusta 1941. godine, na "srpsku vladu" ultranacionaliste generala Milana Nedića (1878–1946), Nemci su u svojim rukama držali vojsku, policiju, privredu i finansije, za razliku od Francuske gde je to bilo prepušteno kvislinškoj vladi.

Milan Nedić se oslanjao na pristalice "Zbora" Dimitrija Ljotića i četnike Koste Pećanca. U pobedi Rajha video je uslov za ostvarenje seljačke države u Srbiji. Za vreme kvislinške vlasti u Srbiji su gonjeni komunisti i drugi antifašisti. Izvršene su promene u prosveti, kulturi i štampi. Uništena je jevrejska zajednica. Uz pomoć Nemaca, stvorene su vojne snage: Srpski dobrovoljački korpus i Srpska državna straža.

9 Ivo Goldstein, "O broju žrtava jasenovačkog logorskog sistema" u Slavko Goldstein, *Jasenovac. Tragika, mitomanija, istina*…

Na liniji otpora stajali su "srpski četnici" i komunisti. Pukovnik Dragoljub Draža Mihailović (1893–1946), s grupom oficira, prebacio se iz Bosne u zapadnu Srbiju i na Ravnoj gori postavio Glavni štab. Nije prihvatio kapitulaciju, ali nije bio za sukob sa okupatorom, da bi završio u kolaboraciji. Smatrao se legitimnim predstavnikom kralja. Vlada u emigraciji postavila ga je za komandanta Glavnog štaba Jugoslovenske vojske u otadžbini. Imao je vojnu organizaciju široko razvučenu, bez discipline, sa vrlo samovoljnim komandantima. Četnici su se zalagali "za povratak monarhističkog uređenja, starih svojinskih odnosa i hegemoniju srpske buržoazije" (Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, knjiga prva*)*. Njihov program etnički čiste Srbije podrazumevao je da oko četiri miliona ljudi bude iseljeno i raseljeno. Etnička čišćenja nisu se vršila spontano već po komandi, s ciljem etničke homogenizacije srpskog naroda.

Posle dugog lutanja u nacionalnom pitanju, Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), uoči Drugog svetskog rata (1940 – Peta zemaljska konferencija u Zagrebu), zauzela je stav o odbrani zemlje. Tokom 20 godina ilegalnog delovanja, u Partiji je došlo do smene generacija, zaustavljene su frakcijske borbe i završena boljševizacija. U tom zatvorenom krugu, s otvorenošću, preko Kominterne, ka Sovjetskom Savezu, utvrđena je strategija u socijalnom ("nema više povratka na staro") i nacionalnom pitanju (obnova Jugoslavije na federativnim osnovama). Iz te strategije proizlazio je sukob s okupatorom i partizansko ratovanje u čijoj je pozadini stajala čvrsto organizovana Komunistička partija Jugoslavije, struktuirajući "partizanski" otpor okupatoru.

U jesen 1941. godine došlo je do dva susreta Dragoljuba Draže Mihailovića i komunističkog, "partizanskog" vođe Josipa Broza Tita (1892–1980). Zbog programske udaljenosti glavnih aktera, ovi susreti nisu doneli nikakve rezultate, a već u novembru 1941. godine došlo je do sukoba između četnika i partizana.

U zapadnoj Srbiji (septembar–novembar) partizani su imali znatnu teritoriju, sa sedištem u Užicu ("Užička republika"). Potisnula ih je nemačka ofanziva, "i od tada partizani nisu imali znatnijeg uporišta u Srbiji" (Sima M. Ćirković, Isto).

Autoritet Draži Mihailoviću pridavala je činjenica da ga je podržavala vlada u emigraciji, koja ga je unapredila u generala i postavila za ministra vojske i, uz to, obezbeđivala savezničku pomoć. Međutim, stanje je sve više zavisilo od odnosa snaga na frontovima. Sa istupanjem Italije iz rata (1943), Nemačka nije više bila u stanju da pokrije potrebe na svim frontovima.

Partizansko vođstvo (krajem 1942) nastoji da uspostavi paralelnu vlast ne samo na lokalnom već i na državnom nivou. Formira Antifašističko veće narodnog oslobođenja (AVNOJ), u kome učestvuju predstavnici raznih stranaka i grupa. Na drugom zasedanju (29–30. novembar 1943. godine u Jajcu) ovo telo preuzima funkciju državnog organa: suspenduje kraljevu vladu, zabranjuje kralju povratak u zemlju, uvodi federativno uređenje i dodeljuje Josipu Brozu Titu čin maršala.

Paralelno s borbom za međunarodno priznanje, među saveznicima su vođeni razgovori o uređenju posleratne Evrope. Na sastanku Staljina i Čerčila (1944, Moskva) Jugoslavija je stavljena u red zemalja u kojima je svaka strana računala sa 50 odsto za sebe. Čerčil je nastojao da dođe do ujedinjenja partizanskog i četničkog pokreta. Na Visu (u junu 1944) između predstavnika vlade u Londonu i partizanskog vođstva postignut je sporazum da se formira vlada od demokratskih elemenata, kako bi se ujedinile sve snage za borbu protiv Nemaca, a da se pitanje o uređenju zemlje ostavi za završetak rata. Na konferenciji na Jalti (februar 1945) odlučeno je da se AVNOJ proširi poslanicima iz jugoslovenske skupštine (izabrane 1938). Kralj je pozvao tzv. Jugoslovensku vojsku u otadžbini da se priključi partizanima. Time je odlučena sudbina Draže Mihailovića, ali je "obnavljanje Jugoslavije za

narode u zemlji i za velike saveznike postalo prirodni i neosporni cilj" (Ćirković, Isto).

U leto 1944. godine partizanske snage su prodrle u Srbiju. Staljin je od partizanskog vođstva zatražio da u oslobođenju Beograda (20. oktobar 1944) učestvuju i jedinice Crvene armije, koje su, prodirući iz Rumunije, stigle na jugoslovensku granicu. Početkom marta, na osnovu prethodnog sporazuma između Tita i Ivana Šubašića, formirana je zajednička vlada Demokratske Federativne Jugoslavije.

Započeo je, bez suđenja, obračun sa učesnicima okupacionog režima. Predratni političari su izašli iz vlade. Izbori za Ustavotvornu skupštinu raspisani su za 11. novembar 1945. godine. Na izbore je izašlo 88,66 odsto ukupno upisanih birača, od kojih je za listu Narodnog fronta, iza koje je stajala Komunistička partija Jugoslavije, glasalo 90 odsto. Ništa se nije dogodilo što nije bilo sadržano u stretegiji revolucionarnog preuzimanja vlasti, kao jednog od ciljeva oslobodilačkog rata.

Republika je proglašena 29. novembra 1945. godine. Prvi ustav jugoslovenske države na federativnim osnovama, rađen po ugledu na sovjetski, donet je 31. januara 1946. godine. U sastavu države pod imenom Federativna Narodna Republika Jugoslavija bilo je šest republika (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora, Makedonija) od kojih je svaka imala vladu, narodno predstavništvo i ustav. Srbija je u svom sastavu imala jednu autonomnu pokrajinu – Vojvodinu i jednu autonomnu oblast – Kosovo i Metohiju.

SRBI PONOVO U JEDNOJ DRŽAVI, OPET ZAJEDNO SA DRUGIM NARODIMA

Uspostavljena na federativnim principima, druga Jugoslavija je svoj život započela kao strogo centralizovana država, i sa proklamovanom diktaturom jedne moderne klase – proletarijata, koja je u seljačkoj zemlji bila samo pretpostavljena. Iako su bili glavna

snaga partizanske vojske koja je dovela do obnove Jugoslavije, Srbi su smatrali da ih je federativno uređenje oštetilo, i to iz dva razloga. Jedan su videli u stvaranju novih nacija: makedonske, crnogorske, pa i bosanskih muslimana. A drugi: u asimetričnom uređenju Srbije – autonomna pokrajina Vojvodina i autonomna oblast Kosovo i Metohija. Da takav status nisu dobile Istra, Dalmacija i Hercegovina smatrali su nepravdom prema Srbiji.

Posle "Užičke republike" u Srbiji nije bilo partizanskog pokreta. Kako je rečeno, rezervisanost javnosti prema njemu pojačavalo je i "raščišćavanje" terena za uspostavljanje nove vlasti: na nasilje se odgovaralo nezadovoljstvom. U maju 1944. godine formirano je Odeljenje za zaštitu naroda (OZNA), na čijem čelu je bio Aleksandar Ranković (1909–1983), koji je zajedno sa Josipom Brozom Titom, Edvardom Kardeljem i Milovanom Đilasom činio partijski, odnosno državni vrh. Započeo je teror koji je u širokom luku zahvatio saradnike okupatora i kvislinških vlasti, političke neprijatelje, među kojima ne samo stvarne nego i potencijalne. Bez suda, taj obračun je, naročito na lokalnom nivou, prerastao u različito motivisanu osvetu. Uz stvarno olakšanje zbog svršetka rata, širio se i strah koji je, često prikriveno, otvarao pitanje legitimiteta novog režima. Stanje se sporo menjalo jer se nasilje, voljno i nevoljno, pretvaralo u *modus operandi* novog režima.

Sledeći sovjetski društveni obrazac, novi režim je u periodu 1945–1948. godine menjao zatečeno stanje u svojinskim odnosima. Vršeno je opšte podržavljenje, preuzimano operativno upravljanje privredom, uspostavljana planska privreda, favorizovana krupna industrija i infrastruktura. Zapostavljanje poljoprivrede dovelo je do teškoća u snabdevanju na koje se opet, reagovalo nasilnim merama (prinudni otkup, prinudno učlanjivanje u seljačke radne zadruge).

Do izvesne promene odnosa javnosti u Srbiji prema novom režimu došlo je tek 1948. godine. Napad Staljina na rukovodstvo KPJ da se okreće Zapadu i da uvodi kapitalizam, isključenje KPJ

iz Informacionog biroa komunističkih partija, dovelo je do novog talasa nasilja. Uhapšeno je 16.000 ljudi, i to protivnika u vlastitim redovima i upućeno u logore, od kojih je najpoznatiji bio Goli otok. Incidenti na granici i otpor KPJ bez presedana proširili su unutrašnji front za odbranu zemlje. To je bio najveći uspeh Josipa Broza Tita. Jedan od vodećih članova beogradske grupe časopisa "Praxis", Mihailo Marković u svojim memoarima (*Juriš na nebo*…) kaže: "Tito je postigao neverovatnu stvar. Srbi pored svih svojih slovenskih i rusofilskih osećanja bili su 1948, 1949. i 1950. spremni da se tuku protiv Crvene armije kojoj su se pre toga toliko divili". U odbrani nezavisnosti zemlje kao zajedničkog interesa počinje "približavanje" Srbije Josipu Brozu Titu. Ono je, inače, imalo više osnova.

Tito je obnovio Jugoslaviju u kojoj žive svi Srbi. Bio je oslonjen na Rusiju kao istorijskog saveznika srpskog naroda. Stvorio je snažnu vojsku, subjekat u srpskoj istoriji (nemački izvori govore da su nemački komandanti u ratu govorili da će Tita, ako ga uhvate, tretirati kao maršala zbog njegovog umeća stvaranja vojske i države – Jože Pirjevec, *Tito in tovariši*…). Tip partije koju je Tito stvorio imao je koren u ruskim revolucionarnim idejama XIX veka. Najzad, i Srbi i Tito bili su identifikovani s Jugoslavijom (kada ga je, posle Ustava 1974, visoki partijski funkcioner Svetozar Vukmanović Tempo upitao – šta će biti s Jugoslavijom, Tito je odgovorio: nema više Jugoslavije. To jest, ako nije centralizovana i unitarna, država ne postoji – Jože Pirjevec, *Tito in tovariši*…).

Tito je u svojim govorima balansirao između centralizma i federalizma u državi, ali ne i u Partiji. U suštini, on je bio pristalica centralizovane i unitarne države. Otuda njegova svest o važnosti Srbije za Jugoslaviju. Pažljivo je osluškivao svaku kritiku svoje ličnosti u Srbiji. Kad su te kritike postale otvorenije u vreme "maspoka" u Hrvatskoj, početkom sedamdesetih godina, vrlo uskom krugu srpskih rukovodilaca rekao je ljutito: "Ja sam 1941. ovde došao i odavde sam krenuo". (Latinka Perović, Zatvaranje

kruga...) A njegov sporazum s delom srpskog rukovodstva obezbedio je obračun sa celim hrvatskim rukovodstvom (Isto).

Tito je 1948. godine branio, pre svega, nezavisnost države, koju je simbolizovao. Prodor u komunistički ideološki monolit došao je usput, kao rezultat nastojanja da se sukob šire objasni. Tito je bio za promene pod uslovom da se ne promene suštinske karakteristike sovjetskog društvenog modela: državno-svojinski odnos i politički monopol komunističke partije (u vreme dramatičnih rasprava o ustavnim amandmanima, dvadesetak godina kasnije, Edvard Kardelj je srpskim partijskim čelnicima rekao da su se Tito i Srbi opirali, od početka, svim promenama. (Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*…).

Već prvi pokušaji Milovana Đilasa posle promene imena partije u Savez komunista (1952) i smrti Staljina (1953) da se zemlja demokratizuje bili su zaustavljeni. On je 1954. godine doživeo poraz u partijskom rukovodstvu, a zatim ekskomuniciran, tajno suđen četiri puta i osuđen na devet godina robije. Đilasa su podržavali liberalni akademski krugovi na Zapadu; službeni Zapad davao je prednost stabilnosti Jugoslavije.

Neprekinuta mentalna veza Josipa Broza Tita s ideološkim jezgrom Komunističke partije Sovjetskog Saveza, koje je, kako je u vreme najzaoštrenijih odnosa 1948. godine, na jednom sastanku sa visokim vojnim rukovodiocima, sam Tito rekao: "Svaki vuk ima svoje gnezdo koje nikada ne napušta." I, doista on se na kraju vratio svome gnezdu.

Sovjetska državno-partijska delegacija došla je 1955. godine u Beograd. Prema nekim jugoslovenskim diplomatima (Koča Popović, Veljko Mićunović) to je bio početak defanzivne orijentacije prema reformskom modelu društva. Tito je seizmografski reagovao na one promene koje su neposredno, a naročito dugoročno, dovodile u pitanje organske karakteristike sovjetskog modela društva: državno-svojinski odnos i politički monopol komunističke partije. Činio je to izvan institucija, u govorima na mitinzima

kojima je prekidao orijentaciju na tržišnu privredu (Split 1962) i reorganizaciju Partije usmerenu na njeno “razvlašćivanje” (Maribor 1966).

U razvoju Jugoslavije od jedne do najzostalijih država u Evropi uoči Drugog svetskog rata, do srednje razvijene države sa industrijom i karakteristikama modernog društva, Srbi su i sami doživeli napredak, i to najveći u svojoj modernoj istoriji: “Naglih i brzih promena bilo je i u ranijim periodima, pre svega u XVIII veku među Srbima u Ugarskoj, zatim u doba kneza Miloša, pa posle 1880. u Kraljevini Srbiji, ali sve one su zahvatale samo manji, obrazovani, dobro stojeći, ili u gradove smešteni, deo društva. U drugoj polovini XX veka promene su bile masovne, obuhvatale su najveći deo nacije i izmenile njen profil” (Sima M. Ćirković, Isto).

Ograničeni bilans pomenutih promena pokazuje da su Srbi na kraju XX veka prestali da budu seljački narod: 1946. u Srbiji je bilo 72,3 odsto seoskog stanovništva, 1966–56 odsto, da bi 1976. samo trećina stanovništva živela od zemljoradnje. Došlo je do naglog širenja gradskih naselja i urbanizacije. Obavezno osmogodišnje školovanje uticalo je na smanjenje broja nepismenih. Proširila se mreža škola svih nivoa. Osim Beograda, novi visokoškolski centri postali su Novi Sad (1960), Priština (1970), a zatim Niš i Kragujevac; u više gradova osnovani su fakulteti. Zdravstvena zaštita i socijalno osiguranje doprineli su poboljšanju zdravlja stanovništva i socijalnoj sigurnosti. Produžen je životni vek (od 45 godina posle Drugog svetskog rata do 74 za žene, 77 za muštakrce – 1981). Radikalno je promenjen položaj žene – i normativno i stvarno. Porasla je mobilnost stanovništva: industrija je dovodila ljude sa sela u gradove; kasnije smanjena mogućnost zapošljavanja u zemlji upućivala ih je u inostranstvo – od 800.000 Jugoslovena na radu u inostranstvu 300.000 su bili Srbi. Štampa, radio i televizija (u Beogradu od 1958) doživeli su ekspanziju. Izdavačka delatnost je, osim izdavanja domaćih knjige, doprinosila raznovrsnosti i otvaranju – velikim brojem prevoda i istočnih i zapadnih

autora. Došlo je do razvoja umetničkog stvaralaštva ("Periklovo doba", rekao je za ovo vreme u kulturi književnik i filmski reditelj Živojin Pavlović). Dela književnosti, slikarstva, muzike, filma prevazilazila su lokalni nivo i dobijala visoka međunarodna priznanja, među kojima je bila i Nobelova nagrada za književnost Ivi Andriću. Stvaraoci su bili u dvostrukom dijalogu: sa predstavnicima režima i među sobom: *realisti* i *modernisti* i njihova dva časopisa: *Savremenik* i *Delo*.

Pomenuti napredak zaostale i siromašne zemlje omogućavala je inostrana pomoć i krediti. Ali, po mišljenju nekih istoričara (Mari Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije*…; Sima M. Ćirković, *Srbi među evropskim narodima*…), veliki je udeo i dobrovoljnog rada stanovništva, posebno omladine. Neizostavan činilac je i prilagođavanje Srba posleratnom režimu i njihova kompatibilnost s Josipom Brozom Titom. Uz otpore, oni su kao i Tito, prihvatali česte ustavne promene kojima je tražena formula održivosti objektivno složene i protivrečne jugoslovenske države i posle Titove smrti. To nije bilo izvan tradicije. Slobodan Jovanović je ukazivao na to da Srbi na probleme ne reaguju "u toku", već odjednom, tako da to izgleda neočekivano. Navodio je 1839. godinu, kad su ustavobranitelji prisilili kneza Miloša na abdikaciju, 1858. kada je knez Aleksandar Karađorđević, pod pritiskom liberalnih elemenata, bio prisiljen da pobegne u tvrđavu, a zatim pređe u Austriju. Ali, možda je Nikola Pašić, tumačeći dinastički prevrat na početku XX veka, objasnio tu karakteristiku "taloženja" nezadovoljstava, a zatim njihove "provale". Na pitanje novinara, neposredno posle ubistva poslednjeg Obrenovića (1903) – "Je li se moglo predvideti, da će do ovakve katastrofe doći", Nikola Pašić je odgovorio:

"Vi znate da je u Srbiji dolazio državni udar iza udara, zakoni su stvarani i ukidani, sukob je dolazio za sukobom. Mi Srbi, ili ako hoćete, Južni Sloveni uopće, nisu ono što su narodi sa zapada, da odmah ustajemo protiv povrede zakona i protiv reakcija! Mi smo nekako pasivne prirode, pa puštamo da se gomila greh na

greh, dok se ne prevrši mera, i dok onaj koji to čini, sam ne oseti da daljeg izlaza nema. Sukobi su pok. kralja Aleksandra morali neminovno dovesti do katastrofe.

...Meni su jako dobro poznati naši skupštinari i senatori. Ti su ljudi, grdna većina njih za monarhijski sistem. Za Srbiju nije republika, prerano je to, daleko je to od nas. U Srbiju kao republiku prodrli bi *silni i mnogobrojni strani uticaji, a to bi bilo najveće zlo. Srbija ima pred očima ne samo sebe, kao što je danas, nego i srpsku misao. Stvoriti republiku značilo bi raskrstiti sa zavetnom mišlju* (podv. L.P). Jedva se kao monarhija opire stranim uticajima… A osim toga, moj gospodine, znate da ima Srba koji se velikom i potpuno neograničenom slobodom ne umeju služiti, jer je ne umeju poštovati" (Čedomir Višnjić, *Srbobran 1901–1914*…)

Citirani tekst Pašić je izgovorio uoči ratova 1912, 1913, i 1914. u kojima se Srbija, posle sticanja nezavisnosti 1878. širila da bi sve Srbe obuhvatila jednom državom. Za tu sržnu ideju Srbi su neograničeno trošili sopstvene ljudske resurse, a nasilje koje su vršili nad drugima nisu smatrali zločinom. U centralističkom i unitarnom obliku države videli su način sopstvene integracije, odbijajući svaku ideju složene države: autonomija, federacija, konfederacija (Latinka Perović, *Kraljevina*… – *www.yuhistorija.com).* Računali su na svoj ulog: država Kraljevina Srbija, srpska monarhija, srpska vojska, žrtve, udeo Srba u stanovništvu nove države. Nasilje nad drugima (izglasavanje Vidovdanskog ustava, ubistvo predstavnika hrvatskog naroda u Narodnoj skupštini), te diktatura da bi se njihov otpor savladao. U epilogu: spoljnja agresija, ali i odsustvo unutrašnje povezanosti ubrzali su rasulo prve jugoslovenske države.

Drugi narodi, pre svega Hrvati i Slovenci kao nacije u modernom smislu reči, a zatim i oni u procesu formiranja koji su ih sledili, u složenoj su državi nalazili način da se zaštite od hegemonije, to jest da dovrše sopstvenu nacionalnu integraciju.

U drugoj Jugoslaviji koja je bila obnovljena na federativnim principima, federalizam je dugo bio formalan. Do sudara

koncepcija došlo je tek kad su delovi federacije po uzoru na sovjetsku počeli da dobijaju elemente državnosti. Istoričari su podeljeni: jedni smatraju da je decentralizacija, odnosno pretvaranje republika u nacionalne države dovelo do raspada Jugoslavije; drugi, pak, u decentralizaciji vide ostvareno pravo naroda na samoopredeljenje, koje je bilo proklamovano u svim ustavima Jugoslavije, i kao pretpostavka za dogovor slobodnih naroda o sadržaju racionalnog zajedništva. Stvarni proces bio je, međutim, mnogo protivrečniji i dramatičniji.

Od početka šezdesetih godina prošlog veka događaji su u Jugoslaviji dobili pojačanu dinamiku. Iscrpljen je bio ekstenzivni privredni razvoj; došlo je do velikih naučno-tehnoloških i političkih promena u svetu; istovremeno, naročito posle XX kongresa KPSS i referata N. S. Hruščova, do krize komunizma i različitih reakcija u međunarodnom komunističkom pokretu: na Istoku se čine pokušaji reformi koje zaustavlja oružje Varšavskog pakta, na Zapadu – evrokumunizam koji se rastaje sa iluzijom o primenljivosti sovjetskog socijalizma na zapadnoevropsko društvo; u Nemačkoj, posle njenog ekonomskog oporavka, dolazi do preispitivanja odgovornosti za nacizam i formuliše se nova istočna politika. Gubeći iz vida da je istorija spora, današnji autori zanemaruju uticaj ovih promena na Jugoslaviju, a naročito da su unutar nje postojale različite reakcije.

Reagujući na nove izazove, jugoslovenski partijski vrh je (mart 1962) dao različite odgovore, koji su dobili personalni izraz kao sukob struja oko Srbina Aleksandra Rankovića i Slovenca Edvarda Kardelja. U središtu je opet bio centralizam u državi i partiji i federalizam. Tito je balansirao, iako je objektivno bio na strani Aleksandra Rankovića. Na VIII kongresu SKJ (1964) preovladala je liberalna orijentacija u privredi (odnos između razvijenih i nerazvijenih bio je veoma zaoštren). Ali, i orijentacija na decentralizaciju u samoj Partiji. Tito je, saopštavajući paritetni sastav Izvršnog biroa, identifikovao sebe kao Hrvata. U Partiji

to je izazvalo šok. Citirani profesor Mihailo Marković (*Juriš na nebo*…) kaže: "Zapanjuje (Tito – L.P.) jugoslovensku javnost da je on lično Hrvat (dotle je vladalo mišljenje da je on po opredeljenju Jugosloven)".

Nastavak liberalne orijentacije VIII kongresa SKJ našao je nastavak u radu na ustavnim promenama (1963) i privrednoj reformi za koju su strani istoričari govorili da je bila najdalekosežnija od reformi u svim istočnoevropskim državama (Džon Lempi: *Bila jednom jedna zemlja*…) Otpor reformama je bio snažan. Ubrzo je uklonjen (1966) Aleksandar Ranković, koji se smatrao središnom ličnošću otpora. Razlog je bio neubedljiv: optužen je da je znao za prisluškivanje Josipa Broza Tita. Ali, i najlucidniji poznavaoci prilika govorili su da nemaju objašnjenje za Titovu odluku da ukloni Rankovića (Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom*…) Međutim, često se navodi podatak da je neposredno pre svoje smene Ranković u Sovjetskom Savezu bio primljen sa najvišim državnim počastima i obraćanjem kao nasledniku Josipa Broza Tita. U Srbiji, smena Rankovića kao Srbina sa velikom moći i u partiji i u državi, primljena je kao početak kraja Jugoslavije. Prvi se, sa sigurnošću u tom smislu, Titu obratio književnik Dobrica Ćosić (1921–2014). Ali, to je i početak stvaranja neformalne opozicije koja je okupila "protivnike" i "otpadnike" režima u raznim periodima (četnike, ibeovce, rankovićevce, neke sveštenike). Lokalni izbori u Srbiji 1967. godine predstavljali su odgovor na smenu "jakog" čoveka Srbije (kandidovalo se više penzionisanih generala, neki uz prethodni razgovor sa Josipom Brozom Titom).

Studentska pobuna u Beogradu, u junu 1968. godine, bila je događaj u vreme opšteg studentskog bunta u svetu, ali sa lokalnim karakteristikama. Predstavljala je reakciju na socijalne razlike koje je stvarala privredna reforma i, posredno, uticala na njen krah. Tito je podržao studente.

Ubrzo je, u maju 1968. godine, Dobrica Ćosić, zajedno sa Jovanom Marjanovićem (1922–1981) (univerzitetski profesor istorije i član CK Srbije) zatražio promenu politike u nacionalnom pitanju (više autora navodi da je zbog toga Ćosić isključen iz Partije, a zapravo nije i to zbog odnosa snaga ne samo u partijskom rukovodstvu Srbije, nego u Srbiji).

Ulazak trupa Varšavskog pakta u Prag (avgust 1968) okončao je kraj iluziji o "socijalizmu sa ljudskim licem", to jest o mogućnosti reforme socijalizma sovjetskog tipa. Ali, na tragu liberalniih tendencija VIII kongresa, kao njihov već daleki odjek, došlo je do izvesnih libaralnih promena u Partiji. Pre saveznog kongresa, održani su republički kongresi. Na ovim kongresima, u izboru rukovodstava došlo je do smene generacija, ne toliko u biološkom, koliko u mentalnom smislu. Za predsednika CK SK Srbije izabran je Marko Nikezić (1921–1991), beogradski ilegalac, diplomata, ambasador i ministar spoljnih poslova. Bio je to početak izvesnog poleta u privredi, pre svega, ali i u političkom životu. "Novi čovek", rečeno je u srpskoj javnosti, a protumačeno kao "zapadni čovek". Njegova ključna ideja je bila da Srbija ne treba da se identifikuje sa Jugoslavijom, već da se koncentriše na sebe. Odbio je da Srbija bude druga strana u sukobu sa hrvatskim rukovodstvom (1971). Tražio je da se u jugoslovenskim institucijama raspravlja o pitanjima koja postavljaju Hrvati ali i drugi, inače preostaje arbitriranje Josipa Broza Tita i jačanje institucije lične vlasti. To je stvaralo rezervu državnog dela srpskog rukovodstva prema Nikeziću. Iako je bio njegov ministar inostranih poslova i dobro ga poznavao – stvaralo je rezervu i kod samog Tita. Posle uklanjanja hrvatskog rukovodstva (1. decembar 1971. na XXI sednici Predsedništva CK SKJ u Karađorđevu), došlo je, posle četvorodnevnog razgovora Josipa Broza Tita sa proširenim rukovodstvom Srbije (oktobar 1972), i do uklanjanja partijskog rukovodstva Srbije. Pogođeno je bilo i rukovodstvo Slovenije, samo bez masovnih čistki u privredi, kulturi, štampi koje su bile zahvatile Hrvatsku i Srbiju. "Mlada

garda", kako vodeće ljude u ovim rukovodstvima naziva slovenački istoričar Jože Pirjevec (*Tito in tovariši…*) nije išla dalje od onoga što je proklamovano promenom imena (1952) i Programa Partije (1958), ali je, osećajući vreme, težila modernizaciji i demokratizaciji zemlje, uključujući i odnose među narodima. Orijentisana na dijalog i sporazum, ona je mislila da u novo razdoblje zemlju uvede zajedno sa Josipom Brozom Titom. Zaokret koji je napravljen Pismom Izvršnog biroa Predsedništva CK SKJ (1972) koje je partiju vraćalo na period pre promena nagoveštenih 1952. i 1958. godine, kao i obračunima sa "mladom gardom" podsetio je na još živo kominternovsko nasleđe.

U okviru permanentne taktike vruće–hladno, popuštanje–stezanje, centralizacija–decentralizacija, došlo je do ubrzanog nastavka na ustavnim promenama. Novi Ustav od 1974. godine koji je faktički bio pripremljen ustavnim amandmanima 1968/1972. godine imala su da sprovode nova republička rukovodstva koja su izrasla iz procesa masovnih čistki. Tito je bio rezervisan prema konfederalističkom ustavu: "Njemu je cela Jugoslavija bila tesna" (Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac. Sećanja i komentari…*) Bio je, međutim, uveren da će ojačano jedinstvo Partije i njegov lični položaj (doživotni predsednik Republike) onemogućiti republičke egoizme. Odlučio je, ipak, odnos snaga: na jednoj strani je bila Srbija – na drugoj sve ostale republike. Ustavne promene proticale su u znaku snažnih otpora Srbije. Ona se smatrala oštećenom: dve njene pokrajine postale su konstitutivni činioci federacije, što je u političkoj javnosti smatrano kao korak prema statusu republike; republike kao nacionalne države presekle su mogućnost nacionalne integracije srpskog naroda u okviru jedne države, iako su, što se zaboravlja, Srbi bili konstitutivni narod u još dve republike (Hrvatska i Bosna i Hercegovina). Srbi su, međutim, ostali mirni sve do smrti Josipa Broza Tita (1980).

Dovođenje u pitanje Ustava iz 1974. godine započelo je zahtevom za promenom statusa položaja pokrajina, a zatim se nastavilo

nizom manifestacija kojima se izražavalo nezadovoljstvo položajem srpskog naroda u Jugoslaviji. Najpre je (1986) Srpska akademija nauka i umetnosti odlučila da u posebnom dokumentu (Memorandum SANU) izloži svoj pogled na jugoslovensku krizu i predloži rešenja. Bez obzira na okolnosti koje su pratile pojavu Memoranduma SANU (način njegovog plasiranja u javnosti, zabrana proslave stogodišnjice Akademije), dokument je zbog visokog ugleda Akademije imao ogroman odjek i u Srbiji i u Jugoslaviji. Jedni su smatrali da je tek posle Memoranduma, "Akademija bila spremna da preuzme ulogu vodeće institucije srpskog naroda koja joj je dotle samo formalno pripadala" (Mihailo Marković, Isto). Drugi, kao tadašnji predsednik CK SK Srbije Ivan Stambolić (1936–2000), koji će na granici smene režima 2000. godine, biti ubijen, da je Memorandum – *In memoriam Jugoslaviji*.

U atmosferi već stvorene podeljenosti oko rešavanja jugoslovenske krize, održana je (1987) VIII sednica CK SK Srbije na kojoj su kristalisane podele. Struja na čelu sa Slobodanom Miloševićem (1941–2006) zahtevala je radikalizaciju kosovskog pitanja, dok je struja sa Ivanom Stambolićem bila za dijalog. Ali, ova podela nije polarizovala srpsku javnost. Naprotiv, ona se homogenizovala oko Slobodana Miloševića. Mediji, udruženja, posebno Udruženje književnika Srbije, dala je kosovskom mitu novi emocionalni naboj koji je podstakao mobilizaciju masa. Na mitinzima "antibirokratske revolucije" u Beogradu i na Kosovu Polju, povodom 600-godišnjice Kosovske bitke 1389, učestvovale su stotine hiljada Srba. Slobodan Milošević je percipiran kao vođa srpskog naroda i vršena je mobilizacija Srba u svim republikama, to jest tamo gde su stolećima živeli zajedno sa drugim narodima. "Bila je to greška bez popravke" (Zoran Đinđić, *Politika i društvo*…) Preduzeti su pohodi u druge republike s ciljem da "donesu istinu" o Kosovu. U Vojvodini i Crnoj Gori doveli su do rušenja tamošnjih rukovodstava. Zaustavljeni su pred Slovenijom, ali je usledila odmazda Srbije (ekonomski rat, kampanja bez presedana u kojoj

je Slovencima prebacivana nezahvalnost za 7000 Slovenaca kojima je Srbija pružila utočište za vreme Drugog svetskog rata).

Poslednji (XIV) kongres jugoslovenskih komunista završen je napuštanjem slovenačke i hrvatske delegacije, jer su svi njihovi predlozi u pravcu evropeizacije jugoslovenskog društva bili odbačeni. Predsednik savezne vlade Ante Marković optimistički je reagovao na ovaj razlaz: ostaje Jugoslavija. Ali, ona je bila partijska država. Posle smrti Josipa Broza Tita koji je bio glavni arbitar u unutrašnjim sudarima, nestao je i drugi – Partija kao činilac njenog unutrašnjeg jedinstva. Kad je Srbija donela svoj Ustav, kojim je raskinula konsenzus postignut Ustavom od 1974. nije preostajalo ništa drugo nego razlaz ili sukob. Slovenija i Hrvatska iskoristile su ustavno pravo na samoopredeljenje. Pošto nije uspeo njen program srpske Jugoslavije, to jest dominacije Srba i Srbije Jugoslavijom, njene percepcije kao proširene Srbije, Srbija se odlučila za program srpske nacionalne države sa teritorijama na kojima žive Srbi. To je podrazumevalo rat za teritorije, pri čemu se računalo na jedinstvo Jugoslovenske narodne armije i postojanje Sovjetskog Saveza.

O ratu devedesetih godina napisano je mnogo knjiga iz kojih se različito čita iskustvo Srba i Srbije. Sračunavaju se nenadoknadive ljudske žrtve i materijalni gubici koji su doveli do fatalnog nazadovanja, do opasnog sukoba s vremenom. Konstatuju se moralni i intelektualni pad društva. Gubitak perspektive. Ali, za Srbe, ne samo među evropskim narodima nego – za početak – među narodima bivše Jugoslavije i Balkana ostaje ključno pitanje: koliko je prethodna istorija, i kao objektivan proces i kao svest i znanje o tom procesu, uticala na orjentaciju i neadekvatnu reakciju Srba na izazove jugoslovenske krize (Sima M. Ćirković, Isto). A na neadekvatnost reakcije upućuju njene teške posledice po srpski narod. U traženju odgovora na to pitanje i jeste smisao ovog preseka novovekovne istorije Srba i Srbije.

Bibliografija

1. Bjelajac Mile, Vojska Kraljevine SHS 1918–1921., Beograd, 1988.
2. Bjelajac Mile, Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935., Beograd, 1994.
3. Cvijić Jovan, Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje, Beograd, 1922–1931.
4. Čubrilović Vasa, Istorija političke misli u Srbiji XIX veka, Beograd, 1958.
5. Ćirković M. Sima, Srbi među evropskim narodima, Beograd, 2004.
6. Ćorović Vladimir, Istorija Jugoslavije, Beograd, 1989.
7. Dedijer Vladimir, Sarajevo 1914., Beograd, 1966.
8. Dimić Ljubodrag, Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji, I-III, Beograd, 1996–1997.
9. Đorđević Dimitrije, Carinski rat Austrougarske i Srbije 1906–1911., Beograd, 1962.
10. Ekmečić Milorad, Ratni ciljevi Srbije 1914., Beograd, 1973.
11. Ekmečić Milorad, Stvaranje Jugoslavije 1790–1918., Beograd, 1989.
12. Gavrilović Mihailo, Miloš Obrenović, I-II, Beograd, 1908–1912.
13. Gligorijević Branislav, Kralj Aleksandar Karađorđević, I-III, Beograd2002.
14. Istorija srpskog naroda, I-IV, Beograd, 1980–1993.
15. Ivić Aleksa, Istorija Srba u Vojvodini od najstarijih vremena do osnivanja potisko-pomoriške granice (1703.), Novi Sad, 1929.
16. Jovanović Nadežda, Život za slobodu bez straha, Beograd, 2001.
17. Jovanović Slobodan, Ustavobranitelji i njihova vlada, Beograd, 1912.
18. Jovanović Slobodan, Druga vlada Miloša i Mihaila, Beograd, 1923.
19. Jovanović Slobodan, Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera, Vindzor, 1924.
20. Jovanović Slobodan, Vlada Miloša Obrenovića, I-III, Beograd, 1926–1927.
21. Jovanović Slobodan, Vlada Aleksandra Obrenovića, I-III, Beograd, 1929–1931.
22. Karić Vladimir, Srbija – opis zemlje, naroda i države, Beograd, 1887.
23. Ljušić Radoš, Kneževina Srbija (1830–1839.), Beograd, 1986.
24. Marković J. Predrag, Beograd i Evropa1918–1941. Evropski uticaji na modernizaciju Beograda, Beograd, 1992.
25. Marković J. Predrag, Beograd između Istoka i Zapada 1948–1965., Beograd, 1996.
26. Marković Mihajlo, Juriš na nebo. Sećanja., I-II, Beograd, 2008–2009.

27. Milosavljević Olivera, Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941–1945.,Beograd, 2006.
28. Mirković Mijo, Ekonomska politika Jugoslavije, Zagreb, 1968.
29. Mitrović Andrej, Prodor na Balkan.Srbija u planovima Austrougarske i Nemačke1908'1918., Beograd, 1981.
30. Mitrović Andrej, Srbija u Prvom svetskom ratu,Beograd, 1984.
31. Nikola Pašić u Narodnoj skupštini, I-II, Priredila Perović Latinka, Beograd, 1997.
32. Pašić P. Nikola, Pisma, članci i govori (1872–1891.). Priredili Perović Latinka i Šemjakin Andrej, Beograd, 1995.
33. Perović Latinka, Od centralizma do federalizma. KPJ u nacionalnom pitanju, Zagreb, 1984.
34. Perović Latinka, Srpski socijalisti XIX veka. Prilog istoriografiji socijalističke misli, I-III, Beograd, 1985., 1995.
35. Perović Latinka, Zatvaranje kruga. Ishod rascepa 1971–1972., Sarajevo, 1991.
36. Perović Latinka, Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI), Beograd, 2006.
37. Petranović Branko, Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945.), I-II, Beograd, 1983.
38. Petranović Branko, Istorija Jugoslavije 1918–1988., Beograd, 1988.
39. Petranović Branko, Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945., Beograd, 1992.
40. Petranović Branko, Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije, Beograd, 1993.
41. Petranović Branko, Strategija Draže Mihailovića 1941–1945., Beograd, 2000.
42. Popov Nebojša (ur.), Srpska strana rata, Beograd, 1996.
43. Popović Dušan, O hajducima, I-II, Beograd, 1930–1931.
44. Popović Dušan, Srbi u Vojvodini, I-II, Novi Sad, 1957–1963.
45. Popović-Obradović Olga, Parlamentarizam u Srbiji od 1903. do 1914., Beograd, 2001.
46. Popović-Obradović Olga, Kakva ili kolika država. Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI vek. Priredila i predgovor napisala Perović Latinka, Beograd, 2008.
47. Slijepčević Đorđe, Istorija srpske pravoslavne crkve, I-III, Beograd, 1991.;2002.

48. Stojanović Dubravka, Iskušavanje načela srpske socijaldemokratske partije i ratni program Srbije 1912–1918., Beograd, 1994.
49. Stojanović Dubravka, Srbija i demokratija 1903–1914., Beograd, 2004.
50. Stanković Đorđe, Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje, I-II, Beograd, 1985.
51. Stanković Stanoje, Istorija srpskog naroda, Beograd, 1993.
52. Trgovčević Ljubinka, Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države 1914–1920., Beograd, 1986.
53. Trgovčević Mitrović Ljubinka, Planirana elita. O studentima iz Srbije na evropskim univerzitetima u 19. veku, Beograd, 2003.
54. Vojvodić Mihailo, Srbija u međunarodnim odnosima krajem XIX i početkom XX veka, Beograd, 1988.
55. Živanović Živan, Politička istorija Srbije u drugoj polovini XIX veka, I-IV, Beograd, 1923–1924.
56. Živojinović Dragoljub, Kralj Petar I Karađorđević 1844–1921., I-III, Beograd, 1988–1994.

PROTIV KOLONIJALNOG STATUSA

MRIKA LIMANI

SMESTITI SRBE I Albance u istorijski kontekst – posebno kada je o Kosovu reč – nije jednostavan zadatak. Istorijska istraživanja, mahom fokusirana na složena i problematična pitanja, često se bave sukobima i temama koje pripadaju prošlosti I, ni na koji način ne utiču na svakodnevni život ljudi. Verovatno da je upravo zbog nepostojanja ovakve uzročno-posledične veze većina istorijskih narativa o Kosovu iskrivljena, a to su narativi koji svakako, na ovaj ili onaj način, utiču na njegovu aktuelnu političku situaciju, ili obrnuto. Dosledna objektivnost gotovo stalno stvara probleme, jer se iz nekih razloga smatra da je istoričar taj koji treba da potvrdi ili negira da je Kosovo vlasništvo ovog ili onog aktera. Kada to kažem, tvrdim da nije ni na kome, a ponajmanje na istoričaru, da kroji istorijske i romansirane narative za ijednu od dveju polarizovanih strana, jer takvi narativi mogu samo dalje dolivati ulje na vatru mržnje i sukoba.

Savremena istorija Albanaca počinje borbom za oslobođenje od Otomanskog carstva. Nakon velikih stradanja i gotovo pet vekova otomanske okupacije, i tek kada su Balkanski ratovi podrili carstvo, Albanci su se konačno pokrenuli i proglasili nezavisnost 28. novembra 1912. na području koje je delom bilo pod Srbima. Tek godinu dana kasnije Albanija je međunarodno priznata na Ambasadorskoj konferenciji 1913. Međutim, uprkos tome, znatan deo teritorija nastanjenih Albancima ostao je van zvaničnih granica Albanije.[10] Kosovo, najveću od tih teritorija, čekala je potpuno drugačija sudbina od one koja je stajala pred Albanijom.

Za Srbe je prodor na Kosovo predstavljao sjajno dostignuće – Pećka patrijaršija je bila njihova istorijska i verska riznica koja je 1766. potpala pod vlast sultana Mustafe III. Po zauzimanju Kosova, Srbi su sedište srpske Patrijaršije preselili u Peć.[11] Sve to vreme sam manastir je bio vrlo dobro čuvan, za šta su zaslužna plemena Rugova koja su se time ponosila, proglasivši se "vojvodama" ili čuvarima manastira.[12] Srpsko stanovništvo na Kosovu toplo je pozdravilo srpsku invaziju, videći u njoj oslobođenje.[13]

Dolaskom Srba nastupio je vek nasilja. Kosovo je, sa svim ratovima, otporom i svojom političkom inkompatibilnošću, imalo turbulentno mesto u Jugoslaviji.

U jesen 1912. i 1913. Srbija i Crna Gora su prodrle na Kosovo i u Albaniju.[14] Balkanski ratovi ostavili su haos među Albancima čija

10 *E vërteta mbi Kosovën dhe shqiptarët në Jugosllavi*, (Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë: Tiranë, 1990), str. 188.

11 Sličan je odnos bio i prema manastiru Dečani, gde je kralj Petar zapalio ogromnu sveću koja je trebalo da gori sve do osvete za Kosovsku bitku. Videti, Ivo Banac, *The national question in Yugoslavia : origins, history, politics*, (Cornell University Press: Ithaca, 1984), str. 202.

12 Mark Krasniqi, *Gjurmë e gjurmime*, (Instituti Albanologjik i Prishtinës: Prishtinë, 1979), str. 141–144.

13 Oliver Jens Schmitt, *Kosova: Histori e shkurtër e një treve qendrore ballkanike*, (Koha: Prishtinë, 2012), str. 141.

14 Oliver Jens Schmitt, *Kosova: Histori e shkurtër e*

su sela bila u zgarištima, a preživeli živalj bio prinuđen da napusti svoje domove. Tokom brutalnog ratnog doba srpske i crnogorske vlasti su se obrušile na muslimansko stanovništvo Kosova, a tu su Albanci bili u većini. Prema zapisima iz tog vremena, zlodela koja su počinili Crnogorci uključivali su i seče glava i drugih delova tela.[15] U Balkanskim ratovima živote je izgubilo na hiljade Albanaca i uništeno još više njihovih kuća.[16] Procenjuje se da je 20.000–25.000 Albanaca ubijeno do kraja 1912, a oko 20.000 ih je emigriralo.[17] Pišući o ovom osvajačkom pohodu, Dimitrije Tucović je digao glas protiv ovakvih dela zbog kojih će se teško u bliskoj budućnosti moći da uspostave prijateljski odnosi sa Albancima.[18]

Kosovo je i nakon Balkanskih ratova ostalo problematično područje, znatno otežavajući pokušaje Srbije i Crne Gore da tu uspostave efikasnu upravu ili vlast, zbog čega je stanovništvo ostalo pod vojnom upravom.[19]

Tokom daljeg učvršćivanja srpske vlasti na Kosovu dolazak srpskih naseljenika 1913. i 1914. znatno je promenio etničku sliku, tim više što su se i mnogi Albanci u to vreme iseljavali, bilo u Tursku ili u Albaniju.[20] Srpski intelektualci su istovremeno vodili propagandni rat protiv Albanaca oslikavajući ih rasističkim tonovima – tvrdili su, na primer, da su Albanci u svojoj evoluciji izgubili repove tek u XIX veku.[21]

njëtreveqendroreballkanike (Prishtinë: Koha, 2012), 135.

15 Schmitt, *Kosova: Histori e shkurtër e një treve qendrore ballkanike*, str. 142.

16 John R. Lampe, *Yugoslavia as history: Twice there was a country*, (Cambridge University Press: Cambridge; New York, 1996), p. 117. See also Leo Trotzki, *Die Balkankriege 1912–13*, (Arbeiterpresse-Verl.: Essen, 1996), str. 297–303.

17 Schmitt, *Kosova: Histori e shkurtër e një treve qendrore ballkanike*, str. 137.

18 Banac, *The national question in Yugoslavia : origins, history, politics*, str. 207.

19 Lampe, *Yugoslavia as history: Twice there was a country*, str. 97.

20 Milovan Obradovic, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu: 1918–1941*, (Institut za istoriju Kosova: Pristina, 1981), str. 26.

21 Banac, *The national question in Yugoslavia : origins, history, politics*, str. 203.

Sve to vreme je albansko stanovništvo Kosova ostalo u velikoj meri nepismeno i sa izuzetno malobrojnom političkom elitom koja je uglavnom emigrirala i u emigraciji nastavila sa slabašnom i prilično nedoslednom patriotskom aktivnošću, iako je grupno protestvovala protiv postojećeg političkog sistema u Jugoslaviji.[22] Preostalo albansko stanovništvo bilo je izolovano iz političkog života, a nova srpska i crnogorska vlast su ga tretirali kao građane drugog reda.

Tokom Prvog svetskog rata albansko stanovništvo se za izvesno vreme našlo u boljoj situaciji. Smatra se da su kosovski Albanci – kad je austrougarska vojska prodirala u Srbiju, između 1916. i 1918 – Austrijance dočekivali kao oslobodioce koji će, ako ništa drugo, za razliku od ranije vlasti, dozvoliti albanske škole na Kosovu.[23] Austrougarska je otišla čak i dalje u nastojanju da umilostivi albansko stanovništvo, predajući mu vlast na lokalnom nivou i to, smatraju mnogi, samo zato da bi sprečila srpski uticaj a, s druge strane, podržala slab albanski otpor protiv prethodnika – preduzevši time korake koji će konačno omesti izlazak Srbije na Jadransko more.[24] Ovo se već, samo po sebi, nastavilo na politiku iz 1913, kojom su se Italija i Austrougarska snažno protivile srpskoj kupovini neke od jadranskih luka.[25] Zbog toga je većina Albanaca na Kosovu gajila velike simpatije prema Austrougarskoj, što će se kasnije u izvesnoj meri odraziti i u izražavanju simpatija prema Nemcima u Drugom svetskom ratu.

Nasilje nad kosovskim Albancima je dovelo do oružanog ustanka, mada ne baš organizovanog i doslednog. Ustanak, poznat kao

22 Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*, (Stanford University Press: Stanford, California, 2001), 2, p. 20.

23 John R. Lampe, *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1996), 117.

24 Schmitt, *Kosova: Histori e shkurtër e një treve qendrore ballkanike*, str. 139.

25 Barbara. Jelavich, *History of the Balkans: Twentieth Century*, (Cambridge University Press, 1983), 2, str. 99.

kačački pokret /*kaçak*/, činile su male grupe naoružanih ljudi koji su štitili svoja sela i okolinu. Ovakve grupe su se prvi put pojavile još 1913. smatra se, u znak odmazde za zločine počinjene posebno tokom Prvog balkanskog rata i, uopšte, za srpsko i crnogorsko nasilje nad Albancma.[26] Albanci su brzo počeli da se svete i na drugim planovima. Teško da se prijateljskim može nazvati njihov odnos prema srpskoj vojsci koja se tokom zime 1915. preko crnogorske granice i obale Jadrana povlačila prema Krfu, i u povlačenju ostala bez gotovo polovine od 300.000 vojnika.[27]

KOSOVO U PRVOJ JUGOSLAVIJI

Nova jugoslovenska država, formirana 1. decembra 1918. objedinjavala je Srbiju, Sloveniju i Hrvatsku pod dinastijom Karađorđevića.[28] Kosovo i Vojvodina su takođe, bili su sastavu jugoslovenske kraljevine, ali nijednom odredbom nisu definisane njihove granice i oblasti na koje su se prostirali. Uključivanje Kosova – koje su Srbi povratili u septembru 1918 – u prvu Jugoslaviju nije naišlo na dobar prijem kod kosovskih Albanaca, s obzirom na ranija srpsko-albanska neprijateljstva.[29] Albanci u Peći su čak preklinjali komandanta francuskih trupa da tu oblast oslobodi od Srba.[30] Takav odnos se može pripisati ranijim neprijateljstvima, ali ga je isprovocirala i akcija kojom je Beograd pokušao da rekvirira oružje kosovskih Albanaca. Srpske vlasti su sve teže uspevale da održe red i mir na Kosovu. Aktivnost pobunjenika bila je ograničena na napade na ustanove i sprske zvaničnike, ako bi ovi bili malobrojni. To se, na primer, desilo u novembru 1918.

26 Schmitt, *Kosova: Histori e shkurtër e një treve qendrore ballkanike*, str. 138.

27 Lampe, *Yugoslavia as history: Twice there was a country*, str. 104.

28 Lampe, *Yugoslavia as history: Twice there was a country*, str. 105.

29 Lampe, *Yugoslavia as history: Twice there was a country*, str. 101.

30 Limon Rushiti, *Lëvizja kaçake në Kosovë (1918–1928)*, (Instituti i Historisë së Kosovës: Prishtinë, 1981), str. 71.

kad je lokalna naoružana banda izvršila napad ne opštinsko zdanje u jednom selu nedaleko od Prištine.[31]

Snaga pobunjenika bila je u tome što su bili raštrkani po planinskim oblastima, i u tom periodu ustanak je brzo počeo da dobija i ideološku formu. Albanske ličnosti od ugleda na Kosovu formirale su u maju 1918. komitet "Nacionalne odbrane Kosova" kojim se otpor pretočio u nacionalni, i to sa jasnim oslobodilačkim ciljem.[32] Na čelu Komiteta bili su Hasan Priština i Bajram Curi, borci za nacionalna prava Albanaca u Jugoslaviji.

Kačači ustanak iz 1919. koji su podigli Azem Bejta i njegovi odmetnici iz Drenice, masovno su podržale druge odmetničke vođe – uključujući i one u Dukađinu (Metohiji). Pokret je bio snažan i u Metohiji – Dukađini ravnici – gde se u jednom trenutku okupilo 1000 ljudi spremnih da se bore protiv državne vojske u oblasti Peć-Dečani.[33]

Država je 1920. pokrenula drugi talas razoružavanje stanovništva, što je na kratko, uspelo da održi mir na Kosovu. Valja imati u vidu da Albanici, uprkos neprijateljstvima, nisu bili lišeni svih osnovnih prava u kraljevini – mogli su da glasaju na izborima za Ustavotvornu skuštinu, a neki su bili birani i za poslanike. Ovi poslanici su donekle i aktivno radili na promociji nacionalnih interesa kosovskih Albanaca, posebno nakon formiranja Islamskog pokreta zaštite i pravde (u daljem tekstu: Džemijet/Xhemijet/Cemiyet) 1919. Tih godina se na Kosovu – i doslovnom i simboličnom poprištu albansko-srpskog animoziteta – odigrao niz interesantnih zbivanja. Na primer, Mark Đoni, plemenski vođa iz Severne Albanije, u julu 1921. proglasio je "Republiku Mirdita" i zatražio od Lige naroda njeno priznanje, što je odbijeno.[34] Možemo samo nagađati na kakav bizaran odjek je taj zah-

31 Rushiti, *Lëvizja kaçake në Kosovë (1918–1928)*, str. 77.

32 ArkiviQendroriStetit (henceforth AQSH), Fondi 846, d. 1, fl. 708.

33 Rushiti, *Lëvizja kaçake në Kosovë (1918–1928)*, str. 83.

34 Rushiti, *Lëvizja kaçake në Kosovë (1918–1928)*, p. 62. See also Hubert Neuwirth,

tev naišao u Ligi naroda, a posebno koliko je odbio međunarodne faktore, uključujući i one u Jugoslaviji, od "albanske stvari". Za pretpostaviti je da je svima, zbog delovanja mnoštva međusobno nepovezanih albanskih grupa, bilo teško da razluče da li je tu reč o borbi za nacionalno oslobođenje, odnosno ujedinjenje s maticom Albanijom, ili, jednostavno, o političkim ambicijama pojedinaca – a ne nacionalnim interesima. Međutim, nasilje nad Albancima nije ostalo bez odjeka, i Liga naroda je izvršila pritisak na jugoslovenske trupe da poštuju uspostavljenu demarkacionu liniju i prestanu sa ubijanjem. Jugoslovenska se vojska povinovala i povukla iza demakacione linije kojom je 1923. uspostavljena neutralna zona Junik. Midhat Frašeri koji će kasnije formirati Nacionalni front, uputio je protesnu notu Ligi naroda, u kojoj detaljno opisuje nasilje koje nad Albancima sprovode jedinice pod državnim okriljem.[35]

Komitet "Nacionalne odbrane Kosova" snažno je zagovarao nacionalni identitet kosovskih Albanaca, time pre što su se vodeći intelektualci tog vremena s pravom pribojavali turske asimilacije lokalnog albanskog stanovništva, a država im nije priznavala nacionalni identitet, nazivajući ih muslimanima.[36] Donekle u skladu sa Zundhauzenovom tezom o poreklu nacionalnih identiteta na

Widerstand und Kollaboration in Albanien 1939–1944, (Harrassowitz: Wiesbaden:, 2008), str. 271. Ovaj je postupak veoma narušio ugled Albanije. Videti: Emine Arifi – Bakalli, 'Synimi afatshkurtër i Beogradit: Një Shqipëri jostabile, e varfër dhe e prapambetur nën tutelën e tij (Një elaborat i proveniencës serbe për Shqipërinë, 1929)', u 'Synimi afatshkurtër i Beogradit: Një Shqipëri jostabile, e varfër dhe e prapambetur nën tutelën e tij (Një elaborat i proveniencës serbe për Shqipërinë, 1929)', *Përballje historiografike* (Instituti Albanologjik – Prishtinë: Prishtinë, 2015) str. 234.

35 Rushiti, *Lëvizja kaçake në Kosovë (1918–1928)*, str. 65.

36 Prema teoriji o Arnautima, koja je bila dominantna u intelektualnim krugovima Beograda dvadestih godina prošlog veka, Albanci na Kosovu su bili Srbi koji govore albanski. Ovo će se promenti 1928. kada su i zvanično proglašeni neslovenskim narodom kome je dato jugoslovensko državljanstvo. Banac, *The national question in Yugoslavia : origins, history, politics*, p. 205; Malcolm, *Kosovo: A Short History*, str. 196.

Balkanu,[37] albanski nacionalni identitet se očito formirao (i kao takav, promovisao na međunarodnom planu) u okvirima otpora protiv otomanskog carstva, različitog od otpora drugih naroda na Balkanu, koji su se suprotstavljali otomanskoj akulturaciji i borili se protiv nje sve do propasti carstva.[38] Premda, samo po sebi, zvuči kontradiktorno, albanski članovi Džemijet stranke (Xhemijet) su se predstavljali kao muslimani, verovatno zato što je to bio jedini način da kao Albanci uđu u parlament.

Ovde bi valjalo pomenuti Oranovu tezu po kojoj, u slučajevima kada je "religija dominantne nacije različita od religije podređene nacije, religija ove druge zagovara nacionalizam ili nacionalni identitet" – što je, čini se, bio i slučaj Džemijet stranke i načina na koji je ona promovisala nacionalni pokret.

Kosovski Albanci su bili pod snažnim uticajem ovakvih nacionalističkih ideja koje su kasnije, tokom Drugog svetskog rata, nastavili da propagiraju učitelji koji su iz Albanije došli na Kosovo.[39] U ovom kontekstu očito je da je Albanija za kosovske Albance bila matica.[40]

U pogledu stepena obrazovanja i pismenosti, većina kosovskih Albanaca je bila neobrazovana i nepismena. To je bilo posledica činjenice da su škole na njihovom maternjem jezika bile zabranjene, a sve u cilju jezičke asimilacije lokalnih Albanaca.[41] Oni koji

37 Holm Sundhaussen, 'Europa balcanica. Der Balkan als historischer Raum Europas', *Geschichte und Gesellschaft*, 25 (1999), str. 650.

38 Mima S. Nedelcovych, 'The Serb-Croat Controversy: Events leading to the Sporazum of 1939', *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies*, 1 (1981), str. 7. Videti takođe: Anna Di Lellio, 'The Missing Democratic Revolution and Serbia's Anti-European Choice: 1989–2008', *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 22 (2009), str. 381.

39 Enis Sulstarova, *Ligjërimi nacionalist në Shqipëri dhe studime të tjera*, (Tiranë, 2015), str. 120–124.

40 Banac, *The national question in Yugoslavia : origins, history, politics*, str. 22.

41 Miranda Vickers, *Between Serb and Albanian : A History of Kosovo*, (Columbia University Press: New York, 1998), str. 103.

su mogli sebi da priušte nastavak školovanja mogli su da pohađaju nastavu samo na turskom jeziku, i to u osnovnim verskim školama, što je njihovo obrazovanje svelo na poznavanje religioznih dogmi. To je već, samo po sebi, osakatilo suštinu njihovog otpora i u izvesnoj meri deformisalo osećanje nacionalne pripadnosti, ali, sa druge strane, znatno doprinelo očuvanju mira u narednim godinama.[42]

U međuvremenu je politička uloga Albanije na Kosovu postala mnogo manja. I sama u velikim teškoćama da očuva stabilnu vlast, Albanija jednostavno nije imala ni političku, ni ekonomsku snagu da se meša u, kako se smatralo, albanske teritorije van njenih granica.[43] Mada se u početku protivila formiranju Albanije, Jugoslavija je konačno, 1922. s njom uspostavila diplomatske odnose, što je, u izvesnom smislu, bio znak da se na Kosovo već gleda kao na teritoriju izgubljenu za Albaniju.[44] Od tada, Kosovo je bilo isključivo jugoslovenski i srpski problem.

U ovom periodu su kosovski Albanci nastavili da se bore za ujedinjenje sa Albanijom, što je, čini se, bio izraz njihovog nepokolebivog idealizma koga je državna vlast odbacivala. Spomenuti albanski poslanici iz Džemijet stranke su nastojali da albansko pitanje otvore na nivou države. Mada neuspešni u većini pokušaja, uspeli su da kod kosovskih Albanaca, čije je postojanje kao manjine potpuno poništeno 1919. očuvaju kakav-takav osećaj za jedinstvo i političku reprezentaciju.[45] Ferat Draga, pripadnik stranke i njen potonji lider, snažno i glasno je zagovarao nacionalno ujedinjenje.

42 Malcolm, *Kosovo: A Short History*, str. 267.

43 See Emine Arifi – Bakalli, *Marrëdhëniet ekonomiko shqiptare-jugosllave 1929–1939*, (Instituti i Historisë – Prishtinë: Prishtinë, 1997).

44 Arifi – Bakalli, *Marrëdhëniet ekonomiko shqiptare-jugosllave 1929–1939*, p. 25.

45 Malcolm, *Kosovo: A Short History*, 268.

Dvadesete godine prošlog veka bile su mučne godine i za Albance i za Srbe. Ekonomska situacije je bila daleko od zadovoljavajuće i veliki broj Albanaca je emigrirao u Tursku, ostavljajući svoja imanja novopridošlim jugoslovenskim kolonistima.[46] Prema procenama, između dvadesetih i tridesetih godina prošlog veka iz Jugoslavije je u Tursku emigriralo 115.427 Albanaca, Turaka i Bošnjaka.[47] Ekonomska depresija tridestih pogodila je i Jugoslaviju čiji je izvoz opao za 60 odsto. Metalurgija, čiji su vlasnici bili rudnici Trepča na Kosovu, nastavila je sa proizvodnjom i preradom rude, zadovoljavajući potrebe zemlje za cinkom i olovom, ali ipak nije mogla da amortizuje tešku ekonomsku situaciju.[48]

Čitavu dekadu obeležilo je žestoko nasilje. Srpski doseljenici su u periodu 1921–1923. proterali albanske seljane iz sela oko Gnjilana i Mitrovice, što je pokrenulo talas odmazdi Albanaca.[49]

U politički burnim vremenima autoritarne vlasti kralja Aleksandra, koji je 1929. ukinuo ustav iz 1921. pretvorivši Jugoslaviju u ustavnu monarhiju sa prevelikim ovlaščenjima za kralja – što se potpuno zasnivalo na ustavu Srbije iz 1903[50] – nastavlja se državno nasilje nad kosovskim Albancima.

U isto tako teškim tridesetim godinama sličnu represivnu politiku vode vlade Stojadinovića i Cvetkovića nakon ubistva kralja Aleksandra 1934.[51] Na Kosovu, osim onih koje su radile ilegalno i skriveno od vlasti, nije bilo škola na albanskom jeziku. U nekim se verskim školama predavalo na albanskom, i te su škole, ustvari,

46 Rogel, "Kosovo: Where It All Began," 170.

47 Kemal Kirişçi, 'Post Second World War Immigration from Balkan Countries to Turkey', *New Perspectives on Turkey*, 12 (april 1995), str. 63.

48 Kate Hudson, *Breaking the South Slav dream : The rise and fall of Yugoslavia*, (2003), str. 16.

49 Rushiti, *Lëvizja kaçake në Kosovë (1918–1928)*, str. 64.

50 Stevan K. Pavlowitch, 'Serbia, Montenegro and Yugoslavia', in Dejan Djokic, *Yugoslavism: Histories of a failed idea 1918–1992* (London, 2003) str. 62–63.

51 Ivo Banac, 'Yugoslavia', *The American Historical Review*, 97 (1992), str. 1085.

služile kao rasadnik otpora državi.[52] I katolici na Kosovu su, na sličan način ostajali predani očuvanju, ako ništa drugo, bar ostataka albanske kulture kod lokalnog stanovništva – bilo tako što su otvarali ilegalne škole na albanskom, distribuirali literaturu na albanskom ili držali propovedi na albanskom jeziku.[53] Albanci su 1931. činili 3.6 posto stanovništva Jugoslavije – a taj je procenat brzo rastao u decenijama koje su sledile.[54] Već 1937. godine 70 posto ukupnog stanovništva na Kosovu činili su Albanci.[55]

Novi talas doseljenika, koga je država pokrenula, stigao je iz čitave Jugoslavije, uključujući i Vojvodinu, gde je u isto vreme bilo velikih problema s mešanjem i prilagođavanjem stanovništva, što dodatno ukazuje na očite kulturološke razlike ne samo Srba i Albanaca, već i kosovskih Srba i Srba iz Vojvodine.[56] Ovo je zanimljivo, jer implicira da su lokalni animoziteti verovatno više bili izazvani složenim sociokulturološkim i ekonomskim situacijama nego starom međuetničkom mržnjom.

Postoje dokazi da su se, bar na diplomatskom nivou, albanske vlasti bavile albanskom manjinom u Jugoslaviji, kao što to stoji u izveštaju ser Endrjua Rajana /Andrew Ryan/ lordu Halifaksu /Halifax/1939.[57] Međutim, na osnovu ovog bi se moglo zaklju-

52 Hugh Poulton, 'Macedonians and Albanians as Yugoslavs', in 'Macedonians and Albanians as Yugoslavs', *Yugoslavism: Histories of a failed idea, 1918–1992* (Hurst: London, 2003) str. 127.

53 Malcolm, *Kosovo: A Short History*, 267. Vickers, *Between Serb and Albanian : A History of Kosovo*, str. 104.

54 Tony Judt, *Postwar: A History of Europe since 1945*, (Vintage Books: London, 2010), p. 669.. Albanci su 1918. činili 4% stanoviništva Jugoslavije. Videti: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, (Beograd, 1980), str. 32.

55 Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*, p. 148.

56 Malcolm, *Kosovo: A Short History*, 282.

57 Zivko. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji : godisnji izvestaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, (Arhiv Jugoslavije ; Globus: Beograd; Zagreb, 1986), str. 59.

čiti da je kralj Zogu, svestan pogoršanja jugoslovensko-italijanskih odnosa, smatrao da je pravi trenutak da pokaže zabrinutost za Albance na Kosovu.

Istorija Kosova u prvoj Jugoslaviji bi se mogla rezimirati kao proces kolonizacije sa agrarnom reformom, kako bi se Albanci proterali sa Kosova i tu naselili Srbi i Crnogorci – što je samo jačalo međuetničke netrpeljivosti na Kosovu, isključivo agrarnog društva u to vreme.[58]

OKUPACIJA KOSOVA I NASTANAK PARTIZANSKOG POKRETA

Sile osovine su izvršile napad na Jugoslaviju 1941. Nespremna da se bori na svim frontovima, jugoslovenska vojska se odupirila invaziji koliko je mogla – a odupirala se ukupno deset dana.[59] Na Kosovu nije zabeležen neki veći otpor – albanskim regrutima nije bilo dopušteno da učestvuju u borbama – a jugoslovenske jedinice stacionirane na Kosovu bile su isuviše slabe za nemačke pancer divizije. Slabiji otpor zabeležen u Suvoj Reci i Prizrenu, vrlo se brzo istopio. Nemci, Italijani i Bugari su ubrzo okupirali Jugoslaviju.

Mnoge istaknute albanske ličnosti su u okupaciji videle veliku priliku da kroz kolaboraciju sa snagama osovine ostvare svoje političke ambicije. Avni Gnjilani, na primer, pripadnik iredentističke grupe iz Rijeke (Fjume), grada na problematičnoj granici Italije i jugoslovenske Dalmacije, svrstao se uz Italijane. Ubrzo po invaziji pisao je Jakominiju da bi sada bilo potrebno hitno formirati "Veliku Albaniju".[60] Ovakvih pojedinačnih, a ne državno-diplomatskih aktivnosti bilo je sve vreme trajanja okupacije. Gani Kreziju /Kryeziu/, Ferat Draga i Ali Draga su u jesen 1941. predu-

58 Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*, str. 148.

59 Lampe, *Yugoslavia as history: Twice there was a country*, str. 203.

60 Franziska A. Zaugg, *Albanische Muslime in der Waffen-SS: Von 'Großalbanien' zur Division 'Skanderbeg'*, (Ferdinand Schöningh: München, 2016), str. 75.

zeli sličnu inicijativu za ujedinjenje Kosova sa Albanijom, obraćajući se Dučeu.[61] Samo Kosovo nije administrativno funkcionisalo kao albanska teritorija sve dok nije formirano Ministarstvo za oslobođene teritorije (Ministria e TokavetëLiruara) u decembru 1941.

Lokalno stanovništvo je različito reagovalo na uspostavljanje nemačke i italijanske uprave nad Kosovom nakon invazije 1941. Albanci na Kosovu koje je postalo deo Kraljevine Albanije bili su oduševljeni što će konačno dobiti škole na albanskom jeziku, i Italijani su za veliki broj njih bili oslobodioci, a ne okupatori.[62]

S druge strane, treba imati u vidu da na Kosovu nije bilo fašističkog pokreta. U jednom pismu Martin Šlip /Schliep/, nemački diplomata, govoreći o prevlađujućem odnosu Albanaca prema Italijanima, navodi kako je velika bila "*...mržnja Albanaca prema Italijanima, koja se nije mogla poreći, jer su Italijani pokušali da nametnu Albaniji fašizam, što je većini Albanaca bio potpuno stran koncept. To je razlog zašto nacionalsocijalizam nije naišao na neki odjek kod njih, uprkos velikom poštovanju koje su gajili prema Fireru*".[63] Razume se da je to napisao tek po kapitulaciji Italije, koja je Nemačku ostavila bez saveznika u Evropi, što već, samo po sebi objašnjava gorčinu tona ovakve korespondencije nemačkih zvaničnika. U svakom slučaju, očito je da je bilo tako i pre nego što je Italija 1939. okupirala Albaniju,[64] s obzirom da su proitalijanski Albanci privremeno prihvatili fašizam, izjednačavajući ga sa "pozitivnim" italijanskim kolonijalizmom kao katalizatorom modernizacije u evropskom kontekstu, a takvo se ras-

61 Neuwirth, *Widerstand und Kollaboration in Albanien 1939–1944*, str. 72.

62 *Nemačka obaveštjna služba u okupiranoj Jugoslaviji – Knjiga IV: Srbija / Makedonija / Crna Gora*, (Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNRJ, Beograd, 1959), str. 834.

63 Neuwirth, *Widerstand und Kollaboration in Albanien 1939–1944*, str. 141.

64 Andrea Di Nicola, *Ngritja dhe rënia e Partisë Fashiste Shqiptare 1939–1943*, (Botart: Tiranë, 2013).

položenje 1941. proširilo i na kosovske Albance pod italijanskom vlašću.[65] Što se tiče odnosa kosovskih Albanaca prema Nemcima koji su uspostavili vlast na teritoriji u okviru same Srbije, valja primetiti da su im Nemci dali izvesnu regionalnu autonomiju na osnovu dogovora sa njihovim liderom Džeferom Devom (Xhafer Deva).[66] Međutim, širina te autonomije ostala je problematična.[67] O konačnoj demarkacionoj liniji između teritorija koje su okupirali Nemci i Italijani razgovaralo se od aprila do avgusta, kad je kraljevskim dekretom proglašeno prisajedinjenje delova Kosova Albaniji. Time je teritorija Albanije uvećana za nekih 50 odsto, a stanovništo za gotovo 75 odsto.[68] Interesi obeju strana su, bez sumnje, bili više ekonomske nego neke druge prirode, pa je stoga i razumljivo što im je više bilo stalo da imaju pristup rudnicima na Kosovu nego da oslobode teritorije, ili pomognu stanovništvu u prevazilaženju lokalnih podela.[69]

Promena odnosa snaga u korist Albanaca pokrenula je talas progona Srba preostalih na Kosovu nakon aneksije, koji je dostigao vrhunac 1942. kad je prognano oko 20.000 Srba.[70] Prognan je 1941. i veliki broj Crnogoraca koji su se između dva rata dose-

65 Besnik Pula, 'Becoming Citizens of Empire: Albanian Nationalism and Fascist Empire, 1939–1943', *Theory and Society*, 37 (2008), str. 580.

66 Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*, str. 149.Schmitt, *Kosova: Histori e shkurtër e një treve qendrore ballkanike*, p. 165. Videti takođe: Neuwirth, *Widerstand und Kollaboration in Albanien 1939–1944*, str. 202.Arkividigjitali Institutittë Historisë – Tiranë, R 10 1024, Berichte und Meldungenzu Lage Albanien, 7881842 (pic. 010).

67 Kosovo je teoretski bilo pod administrativnom upravom Oberbefehlshaber Südost. Videti: Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu Jugoslovenskih naroda, Ser.XII, tom 1, doc. 7.

68 Stamm Christoph, 'Zur deutschen Besetzung Albaniens 1943—1944', *mgzs*, 30 (1981), str. 100.

69 Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*, str. 150.

70 Lampe, *Yugoslavia as history: Twice there was a country*, p. 207; Ali Hadri, *Lëvizja nacionalçlirimtare në Kosovë 1941–1945*, (Rilindja, 1971), str. 148.

lili na Kosovo.[71] Bilo je i slučajeva napada na sela naseljena Srbima.[72] To nije nužno podstakla italijanska politika, već se politika teritorijalne ekspanzije, bilo Italijana ili Nemaca svakako, pokazala korisnom u kontekstu lokalnih animoziteta i podela, pa se lokalni akteri nisu ustezali od pribegavanja nasilju.[73] Etnički izazvano nasilje bilo je posebno žestoko u graničnoj oblasti između Crne Gore i današnjeg Kosova, od avgusta 1941. do decembra 1942.[74]

Nakon kapitulacije Italije septembra 1943. Nemci su promenili politiku prema kosovskim Albancima, kako bi sačuvali stabilnost i mir na teritorijama naseljenjim Albancima. Pri tome su Nemci s pravom računali na nacionalna osećanja albanskih Kosovara za ujedinjenje sa maticom Albanijom.[75]

Otpor okupatoru je na Kosovu rastao mnogo sporije nego na drugim mestima. Razlog za to bio je to što Komunistička partija Jugoslavije sa svojom nacionalnom, tj. slovenskom konotacijom nije nailazila na odjek kod albanskih seljaka na Kosovu. Albanski komunisti sa Kosova, koji su nekako uspeli da obezbede dovoljnu podršku stanovništva da mogu da formiraju jedinice, uglavnom su bili školovani u Albaniji i tesno povezani sa komunističkom grupom iz Skadra, čiji su se pripadnici takođe mahom školovali u Albaniji, što je, po svoj prilici, i bilo presudno za njihovo ideološko

71 Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*, p. 139.Hadri, *Lëvizja nacionalçlirimtare në Kosovë 1941–1945*, str. 148.

72 AQSH, fond 164, 1942, dosije 236, str. 7.

73 Miodrag Đ. Popović and Jovan P. Zečević, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, (2000), str. 142. Dokumentovani su slučajevi napada albanske milicije, po nagovoru Italijana, na sprski deo Kosova pod nemačkom okupacijom. Arkivi Digjitali Institutittë Historisë – Tiranë, R 10 1024, Berichte und MeldungenzuLageAlbanien, 7881849 (pic. 017).

74 Zaugg, *Albanische Muslime in der Waffen-SS: Von 'Großalbanien' zur Division 'Skanderbeg'*, str. 175–176.

75 Neuwirth, *Widerstand und Kollaboration in Albanien 1939–1944*, str. 154.

opredeljenje. Miladin Popović je bio na čelu oblasne komunističke grupe i, po nalogu Kominterne, zajedno sa Dušanom Mugošom mnogo je doprineo formiranju Komunističke partije Albanije.[76]

I politika Kominterne i politika KPJ prema Kosovu bile su usmerene ka pomirenju nacionalnih interesa, kako bi se pridobila podrška, što je bilo mnogo važnije od pokretanja proleterske revolucije u mestima gde takve podrške nije bilo.[77] Sledeći sličnu liniju i uprkos svojim levičarskim opredeljenjima, kosovski albanski partizani su zauzeli pragmačan stav: ubeđivali su kosovske Albance da pređu na njihovu stranu pozivanjem na nacionalni interes – ujedinjenje sa Albanijom.

U leto 1943. u selu Mukje u severnoj Albaniji, nedaleko od grada Kroje /Krujë/ održan je sastanak na kome su pripadnici Nacionalnog saveta oslobođenja i nacionalisti iz Nacionalnog fronta razmatrali formiranje zajedničkog fronta sa partizanima u borbi protiv fašizma. O tome nikad nije postignut sporazum zbog nesuglasica oko Kosova, s obzirom da se memorandum podnet na sastanku zalagao za etničku Albaniju, a time i za ujedinjenje Kosova s Albanijom – a to je bila tema koju je u to vreme, smatralo se, trebalo izbeći.[78] Ovo je pitanje ponovo pokrenuto u zimu te godine na konferenciji u Bujanu, mestu na severozapadu Albanije, kad su kosovski albanski partizani obećali da će se zalagati za prisajedinjenje Kosova Albaniji posle rata – što je jugoslovensko rukovodstvo potom proglasilo ništavnim.[79] Miladin Popović koji je bio

76 Miranda Vickers, *The Albanians : A Modern History*, (I.B. Tauris: London; New York, 1999), str. 146.

77 Banac, 'Yugoslavia', str. 1100.

78 Vickers, *The Albanians : A Modern History*, str. 151.

79 Lampe, *Yugoslavia as history: Twice there was a country*, str. 228.Emine Arifi – Bakalli, 'Një mikrosintez për Kosovën 1945–1997', u 'Një mikrosintez për Kosovën 1945–1997', *Përballje historiografike* (Instituti Albanologjik – Prishtinë: Prishtinë, 2015) str. 110.

zabrinut zbog nedovoljne podrške Albanaca, takođe je pokrenuo pitanje razlika između partizana i Nacionalnog fronta.[80]

Svrstavanje kosovskih Albanaca uz strane sile tokom rata, zanimljiv je istorijski fenomen. Neki političari, poput Džafera Deve, bili su otvoreno pronemački nastrojeni, dok su drugi, opet, verovatno bili manje naklonjeni nacističkoj ideologiji, ali ipak sarađivali s Nemcima, verovatno iz krajnje pragmatičnih razloga. Tako je bilo u slučaju Redžepa /Rexhep/Mitrovice i Bedrija Pejanija. Njihovo učešće u formiranju Druge prizrenske lige označilo je početak, čini se, snažnog nacionalističkog fronta na Kosovu, koji je uživao podršku Nemaca.[81] Mandat koga je Liga dobila za formiranje državne vojske bio je verovatno jedini nagoveštaj neke vrste suvereniteta Kosova, premda veoma kratkog veka. Liga jeste uspela da formira miliciju, ali njena snaga nije bila ni približna vojsci kakvu je Redžep Mitrovica obećao Hitleru krajem 1943.[82] govoreći o nekih 120.000 do 150.000 vojnika.[83]

I pre kapitulacije Italije malo albanske državne milicije bilo je aktivno na Kosovu. Reformisana i nakon kraće pauze krajem 1943. ona je nastavila da dejstvuje i pod nemačkom okupacijom. Pripadnici milicije su mahom bili zaduženi za zaštitu granice prema Srbiji i Crnoj Gori od prodora partizana.

Sličan zadatak imala je i najozloglašenija albanska milicija tokom rata, SS Skenderbeg divizija, koja je, osim učešća u dve borbe protiv partizana, 1944. pokupila i deportovala 281 Jevrejina.[84] Ubrzo nakon toga prekinula je dejstva.

80 Arkivi Shtetëror i Kosovës, Fondi Miladin Popoviçi, kutija br. 2, 10, FMP 108.

81 Muhamet Pirraku, 'Lidhja e Dytë e Prizrenit', *Gjurmime albanologjike*, (2000), str. 59.

82 Muhamet Pirraku, 'Lidhja e Dytë e Prizrenit', *Gjurmime albanologjike*, (2000), str. 59.

83 Zaugg, *Albanische Muslime in der Waffen-SS: Von 'Großalbanien' zur Division 'Skanderbeg'*, str. 145.

84 Malcolm, *Kosovo: A Short History*, str. 310.

Stabilizacija stanja nakon povlačenja Nemačke i stavljanja teritorije pod partizansku komandu zahtevali su više vremena nego što se moglo predvideti zbog činjenice da je veliki broj Albanaca nastavio da se bori protiv partizanskih jedinica sve do maja 1945. i to na području Drenice, Trepče i Gnjilana.[85] Vojna uprava nad Kosovom proglašena je februara 1945. Na zasedanju Narodnooslobodilačkog odbora Kosova i Metohije, u julu 1945. Kosovo je pripojeno federalnoj Srbiji. Na zasedanju su učestvovala 33 albanska delegata naspram 142 srpska i crnogorska.[86]

KOSOVO KAO DEO FEDERALNE SRBIJE

Komunistički delegati AVNOJ ukinuli su monarhiju 29. novembra 1945. dve godine nakon proglašenja privremene vlade u Jajcu. Novoformirana Federativna Republika Jugoslavija sastojala se od šest republika, sa Kosovom kao delom federalne Srbije.[87] Mada je položaj kosovskih Albanaca u Jugoslaviji bio daleko od idealnog, tek im je ideološki razlaz sa Sovjetskim Savezom, 1948. doneo novu političku realnost. Ostavši ideološki bliska Sovjetskom Savezu, Albanija se politički svrstala uz Informbiro, što je narušilo odnose s Jugoslavijom. Do tada su kosovski Albanci održavali kulturne, političke i ekonomske veze sa Albanijom, ali se situacija nakon toga promenila i neki su kosovski Albanci doslovno žigosani kao petokolonaši. Jugoslovenska tajna policija je tvrdila da je razotkrila špijunsku mrežu koja se infiltrirala iz Albanije. Tajna policija je posedovala 170.000 dosijea kosovskih Albanaca koje je smatrala sumnjivim.[88] Žrtve narušenih odnosa sa Albanijom bili su kosovski Albanci izloženi represiji jugoslovenske tajne poli-

85 Vickers, *The Albanians : A Modern History*, str. 161.

86 Emine Arifi – Bakalli, 'Një mikrosintez për Kosovën 1945–1997', str. 112.

87 Jelavich, *History of the Balkans: Twentieth Century*, str. 319.

88 Malcolm, *Kosovo: A Short History*, p. 321.Sabile Keçmezi-Basha, *Organizatat dhe grupet ilegale në Kosovë 1981–1989: Sipas aktgjykimeve të gjykatave ish-jugosllave*, (Instituti i Historisë – Prishtinë: Prishtinë, 2003), str. 28.

cije. Ponovnim razoružavanjem kosovskih Albanaca 1955–1956. i podsticanjem njihovog iseljavanja u Tursku, do izražaja je došla srpsko-albanska međuetnička tenzija, a taj je jaz bivao sve dublji tokom narednih deset godina.[89] Od 1945. do 1966. oko 246.000 Albanaca je emigriralo iz Jugoslavije.[90]

Međutim, položaj Kosova u Jugoslaviji značajno se promenio 1966. nakon Četvrtog plenuma Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, na Brionima. Josip Broz Tito je tom prilikom žestoko kritikovao Aleksandra Rankovića zbog problematičnog delovanja njegove tajne policije. Iste godine Ranković je smenjen.

Na agendi novog političkog talasa koji je pokretnut na Kosovu bila je njegova transformacija u jugoslovensku republiku. Kao jedan od vodećih političara kosovskih Albanaca, Fadilj Hodža se uporno zalagao za njihovu punu ravnopravnost. Oglasile su se i mase kosovskih Albanaca. Tokom protesta u novembru 1968. demonstranti su zahtevali da se Albancima prizna status naroda i da se politički status Kosova podigne na nivo republiike u okviru jugoslovenske federacije. Demonstracije su bile odraz i osećanja nacionalne ugroženosti i nezadovoljstva društveno-ekonomskom stagnacijom na Kosovu.[91] Hapšenje brojnih kosovskih Albanaca pod sumnjom disidenstva, produbilo je njihovo nezadovoljstvo režimom. Ova zbivanja pokazuju da su promenjen odnos snaga i suverenitet dat kosovskim Albancima u velikoj meri doprineli daljem pogoršanju odnosa Srba i Albanaca.[92]

89 Christine von Kohl and Wolfgang Libal, *Kosovo: Gordischer Knoten des Balkan*, (Europaverlag: Wien; Zurich, 1992), str. 59.Keçmezi-Basha, *Organizatat dhe grupet ilegale në Kosovë 1981–1989: Sipas aktgjykimeve të gjykatave ish-jugosllave*, str. 21, 28.

90 Emine Arifi – Bakalli, ‘Një mikrosintez për Kosovën 1945–1997’, str. 114.

91 Patrick F. R. Arhsien and R. A. Howells, ‘Yugoslavia, Albania and the Kosovo Riots’, *The World Today*, 37 (1981), str. 420.

92 Susan L. Woodward, *Balkan tragedy: chaos and dissolution after the Cold War*, (Brookings Institution., 1995), str. 45.

Naredna dekada je bila dekada znatnog prosperiteta kosovskih Albanaca i njihovog ubrzanog kulturnog i ekonomskog napretka. Osnivanje Univerziteta u Prištini 1971.[93] veoma je mnogo doprinelo stvaranju intelektualne elite kosovskih Albanaca, koja će kasnije odigrati ključnu ulogu u izdvajanju Kosova iz Srbije. Dalje, zajam koji je Jugoslavija dobila od Svetske banke 1971. prevashodno upotrebljen za investicije na Kosovu, u Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Crnoj Gori, podstakao je ekonomski napredak tih regiona.[94]

U međuvremenu su kosovski albanski političari postavljeni na ključne državne položaje u Jugoslaviji. Fadilj Hodža je imenovan za potpredsednika Predsedništva Jugoslavije 1978–79, a potom je, 1986–1987.[95] Sinan Hasani bio predsednik Predsedništva Jugoslavije. Njihova su postavljenja bila garancija zalaganja za interese Kosova na saveznom nivou. Jugoslovenski identitet Albanaca postao je snažniji sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka, i to među mlađim urbanim stanovništvom koje je uživalo dobrobiti jugoslovenskog državljanstva, a "jugoslovensko" njima više nije imalo preteću konotaciju. S druge strane, takva osećanja nije u celosti delilo seosko stanovništvo na Kosovu.

Sa tačke gledišta Albanaca, njihov je napredak dosegao vrhunac u februaru 1974. nakon četvrte posleratne reforme Ustava Jugoslavije.[96] Kosovo je dobilo status autonomne pokrajine i postalo je konstitutivni element federacije, posedujući kompletan

93 Shkëlzen Maliqi, 'Die politische Geschichte des Kosovo', in Dunja Melčić, ed., *Der Jugoslawien-Krieg: Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen* (VS Verlag für Sozialwissenschaften: Wiesbaden, 1999) str. 128.

94 Holm Sundhaussen, *Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten 1943–2011: Eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen*, (2012), str. 171–172.

95 Schmitt, *Kosova: Histori e shkurtër e një treve qendrore ballkanike*, str. 192.

96 Sundhaussen, *Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten 1943–2011: Eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen*, p. 199. Videti takođe: Adam Roberts, 'Yugoslavia: The Constitution and the Succession', *The World Today*, 34 (1978), str. 137.

državni aparat, sa parlamentom, Vrhovnim sudom, nezavisnim policijskim snagama, teritorijalnom autonomijom i tako dalje.[97] Status Kosova bio je dualan, s obzirom da se i dalje vodilo kao pokrajina, što je trebalo da zadovolji Beograd.[98] U tom periodu su ponovo uspostavljeni jugoslovensko-albanski odnosi, što je uglavnom bio diplomatski potez Jugoslavije u nastojanju da, suočena sa sovjetskom ekspanzijom, ojača unutrašnju bezbednost. Albanija je ponovo postala faktor uticaja na kosovske Albance i njihova nacionalna osećanja.

Međutim, u početku stimulisana, industrijalizacija Kosova počela je da stagnira, što je najviše došlo do izražaja osamdesetih godina prošlog veka.[99] U cilju dalje industrijalizacije Kosova investirano je u postrojenja za preradu cinka i srebra u Trepči, i izgradnju dveju termoelektrana, “Kosovo A” i “Kosovo B”.[100] Ali, kvalitet rude nije bio vrhunski, što je negativno uticalo na produktivnost postrojenja. Sa sličnim problemom suočila se termoelektrana “Kosovo B” koja je prekinula s radom, jer nije bilo dovoljno prirodnih resursa. [101] I nesrazmeran prirodni priraštaj u odnosu na privredni razvoj, doprineo je stagnaciji Kosova.[102] Istovremeno, zbog ekonomskog nazadovanja Jugoslavije koja je grcala u dugovima, rasle su tenzije i u drugim republikama federacije.[103] Razvijenije republike na severu smatrale su da treba da se pripo-

97 Maliqi, ‘Die politische Geschichte des Kosovo’, str. 128.

98 Maliqi, ‘Die politische Geschichte des Kosovo’, str. 128.

99 Sundhaussen, *Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten 1943–2011: Eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen*, str. 229.

100 Schmitt, *Kosova: Histori e shkurtër e një treve qendrore ballkanike*, str. 196–197.

101 Schmitt, *Kosova: Histori e shkurtër e një treve qendrore ballkanike*, str. 198.

102 Arhsien and Howells, ‘Yugoslavia, Albania and the Kosovo Riots’, p. 421. See also Michael Palairet, ‘Ramiz Sadiku: A Case Study in the Industrialisation of Kosovo’, *Soviet Studies*, 44 (1992), str. 899.Sundhaussen, *Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten 1943–2011: Eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen*, str. 172.

103 Hudson, *Breaking the South Slav dream : The rise and fall of Yugoslavia*, str. 56–57.

je nemačkoj ekonomskoj zoni umesto da subvencionišu siromašnije republike i regione na jugu.[104] Visoki prirodni priraštaj među kosovskim Albancima takođe je zaoštrio odnose sa Srbima koji su brojčano ostali u manjini.[105] Samo 1981. na Kosovu je živelo 1.7 miliona Albanaca u odnosu na samo 427.000 Srba.[106]

Studentski nemiri u martu i aprilu 1981. bacili su svetlo na rastuće tenzije između Beograda i Prištine. Ono što je počelo kao studentski protest za bolje uslove studiranja i života preraslo je vremenom u bunt hiljada ljudi, suštinski nezadovoljnih društvenom, političkom i ekonomskom situacijom na Kosovu. Njihovi su se zahtevi ubrzo pretvorili u zahtev da Kosovo postane konstitutivna republika u federaciji.[107] Odmazda i brutalna intervencija srpske policije probudili su masovni bes kod Albanaca i, ustvari, samo još više ljudi isterali na ulice. Devet osoba je izgubilo život, a uhapšeno je oko 10.000 Albanaca od kojih je većina puštena posle 30 dana provedenih u pritvoru.[108] Univerzitet u Prištini je nazvan bastionom albanskog nacionalizma i separatizma.[109]

Ekonomsko zaostajanje postalo je najočitije osamdesetih godina. Srbi su počeli da se iseljavaju sa Kosova, zastrašeni takođe, sve većim brojem Albanaca, ali i sve većom konkurencijom na tržištu rada.[110] Ovakav razvoj događaja je s negodovanjem primljen

104 Hudson, *Breaking the South Slav dream : The rise and fall of Yugoslavia*, str. 57.

105 Arhsien and Howells, 'Yugoslavia, Albania and the Kosovo Riots', str. 423.

106 Sundhaussen, *Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten 1943–2011: Eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen*, str. 189.

107 Ramadan Marmullaku smatra da je pobunu potakla albanska tajna policija *Sigurimi.* Ramadan Marmullaku, 'Albanians in Yugoslavia – A personal essay', in 'Albanians in Yugoslavia – A personal essay', *Yugoslavism: Histories of a failed idea, 1918–1992* (2003) str. 304.Keçmezi-Basha, *Organizatat dhe grupet ilegale në Kosovë 1981–1989: Sipas aktgjykimeve të gjykatave ish-jugosllave*, str. 63.

108 Maliqi, 'Die politische Geschichte des Kosovo', str. 128. Malići tvrdi da je broj žrtava mnogo veći od zvanično objavljenog. .

109 Maliqi, 'Die politische Geschichte des Kosovo', str. 128.

110 Schmitt, *Kosova: Histori e shkurtër e një treve qendrore ballkanike*, str. 235.

u javnom mnjenju Srbije, podstičući izuzetno jak međuetnički animozitet. Situacija se još više pogoršala 1986. kad je iz Srpske akademije nauka i umetnosti "procureo" memorandum o tadašnjim društvenim pitanjima i alarmirao javnost o "[...]*fizičkom, političkom, pravnom i kulturnom genocidu* [...]" nad srpskim stanovništvom na Kosovu.[111]

Slobodan Milošević, mladi političar koji je do tada bio izuzetno ravnodušan prema pitanju Kosova, vešto je iskoristio nacionalističke narative koji su preplavili javnu sferu u Srbiji i na Kosovu. [112] Kad je 1987. 60.000 kosovskih Srba potpisalo peticiju, tvrdeći da je na Kosovu na delu genocid nad Srbima, on je brzo promenio svoj odnos prema Kosovu.[113]

Milošević je iskoristio glasno nezadovoljstvo kosovskih Srba zaoštrenim međuetničkim odnosima na Kosovu. U svom govoru u Kosovo Polju 1987. obećao je kosovskim Srbima – "Niko ne sme da vas bije."[114]

Vlasti su brutalnim merama odgovorile na zahteve štrajkača u rudniku Trepča 1989.

Tvrdeći da se na Kosovu sprema ustanak, srpski režim je poslao vojsku na Kosovo, a u martu 1989. je, manipulacijom na zasedanju kosovske skupštine ukinuta autonomija Kosova.[115]

Ukidanje autonomije Kosova je u dekadi koja je sledila otvorilo vrata represiji srpskog režima nad kosovskim Albancima. Inicijalna reakcija Albanaca bio je nenasilni otpor pod rukovodstvom

111 Enver Hoxhaj, 'Das Memorandum der Serbischen Akademie der Wissenschaften und Künste und die Funktion politischer Mythologie im kosovarischen Konflikt', *Südosteuropa*, 51 (2002), str. 494.

112 Malcolm, *Kosovo: A Short History*, str. 341. Miranda Vickers, A*lbanians : A Modern History*, str. 238.

113 Hudson, *Breaking the South Slav dream : The rise and fall of Yugoslavia*, str. 68.

114 Nebojsa Vladisavljevic, 'Institutional power and the rise of Milošević', *Nationalities Papers*, 32 (March 2004), str. 183.Hudson, *Breaking the South Slav dream : The rise and fall of Yugoslavia*, str. 70.

115 Maliqi, 'Die politische Geschichte des Kosovo', str. 129.

Ibrahima Rugove, ali je preterana segregacija Albanaca još više produbila međuetničku netrpeljivost i konačno dovela do formiranja Oslobodilačke vojske Kosova.

Zbog nemogućnosti vojne odbrane od srpske agresije tokom devedesetih godina prošlog veka, zatražena je strana pomoć koja je kulminirala NATO intervencijom nakon što je jugoslovenska delegacija odbila sporazum u Rambujeu. Intervencijom je uspešno zaustavljeno etničko čišćenje kosovskih Albanaca. Povlačenjem jugoslovenske armije većina srpskog stanovništva bila je primorana na napusti Kosovo.

ZAKLJUČAK

Srpska okupacija početkom XX veka bila je brutalna, takva, da je verovatno najviše i uticala na netrpeljivost između albanskog i srpskog stanovništva. Programi kolonizacije, agrarne reforme, režimska hapšenja i sveukupna represija nad Albancima na Kosovu iskopali su dubok međuetnički jaz. Premda položaj kosovskih Albanaca nije uvek bio zavidan, naročito ne u prvoj Jugoslaviji, oni su u drugoj Jugoslaviji ipak ostvarili izvestan napredak i razvoj. Kosovo je bez svake sumnje bilo veoma zaostalo područje agrarnog stanovništva. U tom su kontekstu, osnivanje Univerziteta u Prištini, Albanološkog instituta, Akademije nauka i umetnosti i Instituta za istoriju, sedamdesetih godina prošlog veka odigrali ogromnu ulogu u razvoju nacionalne svesti, ali i kao prethodnice ključnih institucija nezavisnog državnog aparata Kosova. Okolnosti u kojima su osnovane ove institucije i pokrenuto albansko pitanje na Kosovu, stovrene su zahvaljujući specifičnoj političkoj situaciji u Jugoslaviji, nastala uticajem liberala na Titovo rukovodstvo. Ovakav politički pristup, premda s potpuno drugačijim ciljem, na kraju se pokazao negativnim, jer je stvarao plodno tlo za etnocentrizam u Jugoslaviji.

Nakon proglašenja nezavisnosti i osam godina državnosti, Kosovo se suočava sa političkim problemima zbog odbijanja

zvanične Srbije da prizna njegovu nezavisnost i njenog lobiranja protiv prijema Kosova u međunarodne institucije, od značaja za njegov ekonomski razvoj. Moguće je da će se ove političke tenzije prevazići u okviru odgovarajućeg formata dijaloga. Mada dijalog Srbije i Kosova već gotovo deset godina traje u Briselu, i mada je u tom pogledu postignut neki napredak, malo je verovatno da Kosovo i Srbija mogu normalizovati političke odnose ukoliko Srbija zvanično ne prizna nezavisnost Kosova i izvini se za nasilje koje je izvršila 1998–1999. i ukoliko zaista želi da ostane na putu ka Evropskoj uniji. S druge strane, ukoliko ne reši problem velike korupcije u vlasti i javnom sektoru, Kosovu neizbežno sledi stagnacija, pa čak i nazadovanje, kako ekonomsko, tako i političko.

Osnovni izvori

1. Arkivi digjital i Institutit të Historisë – Tiranë (ADIHT)
2. Arkivi i Institutit të Historisë 'Ali Hadri' – Prishtinë (AIHP)
3. Arkivi Qendror i Shtetit Shqiptar (AQSH)

Bibliografija

1. Arhsien, Patrick F. R., and R. A. Howells. "Yugoslavia, Albania and the Kosovo Riots." *The World Today* 37, no. 11 (1981): 419–27.
2. Arifi – Bakalli, Emine. *Marrëdhëniet Ekonomiko Shqiptare-Jugosllave 1929–1939*. Prishtinë: Instituti i Historisë – Prishtinë, 1997.
3. Avramovski, Zivko. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji : godisnji izvestaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*. Beograd; Zagreb: Arhiv Jugoslavije ; Globus, 1986.
4. Banac, Ivo. *The National Question in Yugoslavia : Origins, History, Politics*. Ithaca: Cornell University Press, 1984.
5. ———. "Yugoslavia." *The American Historical Review* 97, no. 4 (1992): 1084–1104.
6. Christoph, Stamm. "Zur Deutschen Besetzung Albaniens 1943—1944." *Militaergeschichtliche Zeitschrift* 30, no. 2 (1981): 99.

7. Di Lellio, Anna. "The Missing Democratic Revolution and Serbia's Anti-European Choice: 1989–2008." *International Journal of Politics, Culture, and Society* 22, no. 3 (2009): 373–84.
8. Di Nicola, Andrea. *Ngritja dhe rënia e Partisë Fashiste Shqiptare 1939–1943*. Tiranë: Botart, 2013.
9. *E vërteta mbi Kosovën dhe shqiptarët në Jugosllavi*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Rps të Shqipërisë, 1990.
10. Emine Arifi – Bakalli. "Një Mikrosintez Për Kosovën 1945–1997." In *Përballje Historiografike*. Prishtinë: Instituti Albanologjik – Prishtinë, 2015.
11. ———. "Synimi afatshkurtër i Beogradit: Një Shqipëri jostabile, e varfër dhe e prapambetur nën tutelën e tij (Një elaborat i proveniencës serbe për Shqipërinë, 1929)." In *Përballje Historiografike*. Prishtinë: Instituti Albanologjik – Prishtinë, 2015.
12. Hadri, Ali. *Lëvizja nacionalçlirimtare në Kosovë 1941–1945*. Rilindja, 1971.
13. Hoxhaj, Enver. "Das Memorandum Der Serbischen Akademie Der Wissenschaften Und Künste Und Die Funktion Politischer Mythologie Im Kosovarischen Konflikt." *Südosteuropa* 51, no. 10–12 (2002): 494–526.
14. Hudson, Kate. *Breaking the South Slav Dream : The Rise and Fall of Yugoslavia*, 2003.
15. Jelavich, Barbara. *History of the Balkans: Twentieth Century*. Vol. 2. The Joint Committeeon Eastern Europe Publication Series 12. Cambridge University Press, 1983.
16. Keçmezi-Basha, Sabile. *Organizatat dhe grupet ilegale në Kosovë 1981–1989: Sipas Aktgjykimeve Të Gjykatave Ish-Jugosllave*. Prishtinë: Instituti i Historisë – Prishtinë, 2003.
17. Kirişçi, Kemal. "Post Second World War Immigration from Balkan Countries to Turkey." *New Perspectives on Turkey* 12 (April 1995): 61–77.
18. Kohl, Christine von, and Wolfgang Libal. *Kosovo: Gordischer Knoten des Balkan*. Wien; Zurich: Europaverlag, 1992.
19. Krasniqi, Mark. *Gjurmë e gjurmime*. Prishtinë: Instituti Albanologjik i Prishtinës, 1979.
20. Lampe, John R. *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1996.
21. Malcolm, Noel. *Kosovo: A Short History*. New York: New York University Press, 1998.
22. Maliqi, Shkëlzen. "Die Politische Geschichte Des Kosovo." In *Der Jugoslawien-Krieg: Handbuch Zu Vorgeschichte, Verlauf Und Konsequenzen*, edited by Dunja Melčić, 120–34. Wiesbaden: Vs Verlag für Sozialwissenschaften, 1999.

23. Marmullaku, Ramadan. "Albanians in Yugoslavia – A Personal Essay." In *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918–1992*, 304–16, 2003.
24. Nedelcovych, Mima S. "The Serb-Croat Controversy: Events Leading to the Sporazum of 1939." *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies* 1, no. 3 (1981): 3–31.
25. *Nemačka obaveštjna služba u okupiranoj Jugoslaviji – Knjiga Iv: Srbija / Makedonija / Crna Gora*. Beograd: Državni Sekretarijat za Unutrašnje e Poslove F N R J, 1959.
26. Neuwirth, Hubert. *Widerstand und Kollaboration in Albanien 1939–1944*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2008.
27. Obradovic, Milovan. *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu: 1918–1941.* Pristina: Institut za istoriju Kosova, 1981.
28. Oran, Baskin. "Religious and National Identity among the Balkan Muslims : A Comparative Study on Greece, Bulgaria, Macedonia and Kosovo." *Cemoti*, 1994, 307–24.
29. Palairet, Michael. "Ramiz Sadiku: A Case Study in the Industrialisation of Kosovo." *Soviet Studies* 44, no. 5 (1992): 897–912.
30. Paskal Milo. *Shqiptarët në Luftën e Dytë Botërore*. Vol. 1. Tiranë: Botimet Toena, 2014.
31. Pavlowitch, Stevan K. "Serbia, Montenegro and Yugoslavia." In *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea 1918–1992*, by Dejan Djokic. London, 2003.
32. Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1978*. Beograd, 1980.
33. Pirraku, Muhamet. "Lidhja e Dytë e Prizrenit." *Gjurmime Albanologjike*, no. 30 (2000).
34. Popović, Miodrag Đ., and Jovan P. Zečević. *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*. 3, 2000.
35. Poulton, Hugh. "Macedonians and Albanians as Yugoslavs." In *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. London: Hurst, 2003.
36. Pula, Besnik. "Becoming Citizens of Empire: Albanian Nationalism and Fascist Empire, 1939–1943." *Theory and Society* 37, no. 6 (2008): 567–96.
37. Roberts, Adam. "Yugoslavia: The Constitution and the Succession." *The World Today* 34, no. 4 (1978): 136–46.
38. Rushiti, Limon. *Lëvizja Kaçake në Kosovë (1918–1928)*. Prishtinë: Instituti i Historisë së Kosovës, 1981.
39. Schmitt, Oliver Jens. *Kosova: Histori e shkurtër e një treve qendrore ballkanike*. Prishtinë: Koha, 2012.
40. Sulstarova, Enis. *Ligjërimi nacionalist në Shqipëri dhe studime të tjera*. 2nd ed. Tiranë, 2015.

41. Sundhaussen, Holm. “Europa Balcanica. Der Balkan Als Historischer Raum Europas.” *Geschichte Und Gesellschaft* 25, no. 4 (1999): 626–53.
42. ———. *Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten 1943–2011: Eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen*, 2012.
43. Tomasevich, Jozo. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*. Vol. 2. Stanford, California: Stanford University Press, 2001.
44. Tony Judt. *Postwar: A History of Europe since 1945*. London: Vintage Books, 2010.
45. Trotzki, Leo. *Die Balkankriege 1912–13*. Essen: Arbeiterpresse-Verl., 1996.
46. Vickers, Miranda. *Between Serb and Albanian : A History of Kosovo*. New York: Columbia University Press, 1998.
47. ———. *The Albanians : A Modern History*. London; New York: I.B. Tauris, 1999.
48. Vladisavljevic, Nebojsa. “Institutional Power and the Rise of Milošević.” *Nationalities Papers* 32, no. 1 (March 2004): 183–205.
49. Woodward, Susan L. *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*. Brookings Institution., 1995.
50. Zaugg, Franziska A. *Albanische Muslime in Der Waffen-ss: Von “Großalbanien” zur Division “Skanderbeg.”* München: Ferdinand Schöningh, 2016.

Borba za autonomiju

MILIVOJ BEŠLIN

Prostor današnje Vojvodine bio je u srednjem veku deo Ugarskog kraljevstva. Od XIV i u XV veku, zbog napada osmanske vojske na srpsku despotovinu, ali i na delove južne Ugarske, mađarsko stanovništvo se povlači u severnije krajeve zemlje zbog bezbednosti, dok su mase srpskog stanovništva, bežeći pred osmanskim najezdama, naseljavale puste ugarske krajeve. U tom periodu i pre, ali i nakon pada Srbije (1459) teritorija današnje Vojvodine postaje etnički heterogena sa nestalnom i promenjivom naseljenošću, kai i etno-konfesionalnom strukturom. Srbi su i tokomnarednih vekova nastavili da se doseljavaju u južnu Ugarsku, čiji im vladari daju privilegije, jer su ih koristili kao odbrambeni bedem prema Osmanskom carstvu. Na prostor današnje Vojvodine Srbe posle Mohačke bitke (1526), a naročito od vremena pada Budima 1541, naseljavaju i Osmanlije, bilo kao povlašćeno stanovništvo u tvrđavama, bilo kao obespravljenu raju. Tek u XVIII veku ustalila se granica na Dunavu između Osmanskog carstva, čiji je Srbija bila najseverniji deo i Habsburške monarhije, u čiji sastav je nakon Mohačke bitke, ušla Ugarska. Južni delovi nekadašnje

Ugarske bili su već tada naseljeni nehomogenim grupama srpskog stanovništva.

Kada su se ratne akcije proredile, sredinom XVIII veka i stanje se stabilizovalo, srpsko stanovništvo u južnim delovima austijske carevine (Habsburške monarhije) je počelo da zahteva proširenje svojih privilegija i prava. Najznačajniji politički skup pre 1848. na kome oni traže i svoju zasebnu teritorijalnu jedinicu bio je Temišvarski sabor 1790. Time su, u političkom smislu postavljeni temelji autonomnih zahteva i težnji za formiranjem srpskog vojvodstva. Kada je reč o teritorijalnom opsegu koga Srbi tada traže, sa sigurnošću se može tvrditi da je to celokupni prostor Banata, ne i potonje teritorije koje će se podrazumevati pod pojmom Vojvodine.[116] Srbi su tada imali podršku Beča protiv buntovnih ugarskih staleža i ideje Temišvarskog sabora su u osnovi bile funkcionalizovane od habsburških centralnih vlasti u cilju slabljenja nelojalne mađarske aristokratije.[117]

Kristalizovanje i konzistentnije formulisanje ideje Vojvodine odigralo se tek pola veka kasnije na poznatoj Majskoj skupštini, održanoj od 13. do 15. maja 1848. u Sremskim Karlovcima. Pobunjeni Srbi u velikoj evropskoj revoluciji 1848–1849. traže *Srpsku Vojvodinu* sa teritorijama: Srema, Banata sa Kikindskim distriktom, Bačke sa Šajkaškim distriktom, Baranje i Vojne granice. Bio je to konceptualno prvi put precizno zaokružen program teritorijalne autonomije kao nacionalno omeđenog srpskog prostora. Mlada nacija u usponu tražila je svoju jasno determinisanu

116 Pojam Vojvodine u teritorijalnom smislu kroz istoriju će se, kao i u slučaju ostalih istorijskih teritorijalnih subjekata, menjati i varirati. Ipak, pod vojvođanskim prostorom od XVIII do XX veka u različitim državnim i istorijskim kontekstima spadali su: Banat, Bačka, Baranja i veći deo Srema.

117 Srbi u Habsburškoj monarhiji na Saboru u Temišvaru, ili još ranije u Baji (1694) traže zasebnu teritorijalnu jedinicu, pre svega zato što u staleškoj monarhiji kakva je Austrija, ključno pitanje političkog uticaja je posedovanje istorijske teritorije, a sa njom i institucije sabora. Tek tada oni bi mogli biti ravnopravni s drugim narodima koji su posedovali navedene pretpostavke. Ipak, od 1848. srpski zahtevi postaju nacionalno, a ne više staleški motivisani.

teritorijalnu jedinicu i definisala njene granice i ime unutar Habsburške monarhije. Oblikovan nacionalni i emancipatorski pokret proglasio je Srbe za nezavisan i politički slobodan narod potčinjen habsburškoj vladarskoj kući i ugraskoj kruni. Sve ove odluke inspirisane revolucionarnim idejama nacionalnih i liberalnih pokreta u Evropi tokom 1848. bile su temeljene i na pravima i privilegijama koje je Srbima, kao etnokonfesionalnoj grupi, dodelio austrijski car Leopold I 1691, i 1695, što su oni smatrali pravnom i istorijskom osnovom svoje autonomije. Ovakvi srpski zahtevi dovodiće u pitanje teritorijalni integritet Monarhije, a posebno nacionalno homogenizujuće intencije mađarskog revolucionarnog i nacionalnog pokreta. Zbog toga su zahtevi Majske skupštine naišli na vehementne političke otpore vođa mađarske revolucije koji će ih ocenjivati nelegitimnim, buntovničkim, separatističkim i suprotnim mađarskim istorijskim pravima i težnjama za uspostavom mađarske političke nacije. Istoričar Ranko Končar smatrao je da se "autonomija Vojvodine već tada sukobljava sa idejom nacionalne države, koja će se izraziti i u 19. i u 20. pa i u 21. veku, bez obzira da li se javlja u okvirima tuđe ili nacionalne države. Istorijski to bi se moglo označiti pojavom dugog trajanja, jer je u 19. veku autonomija determinisana nacionalnim (srpskim), a u 20. veku istorijskim, demokratskim, anticentralističkim i nacionalno-pluralnim razlozima". (Ranko Končar, "Autonomija Vojvodine – istorijska geneza..." 15–16). Rečju, Vojvodina je u XIX veku mađarskom, koliko i u XX veku srpskom nacionalizmu predstavljala prepreku za konstituisanje homogene i centralističke nacionalne države.

Iz srpskog nacionalnog i revolucionarnog pokreta 1848/49, koji nastupa s pozicija moderne nacije proisteklo je nekoliko ustavnih nacrta koji su uobličili njihove zahteve. Možda jasnije od drugih, srpske zahteve je formulisao ustavni nacrt iz marta 1849. prema kome se Vojvodina smatra sastavnim delom Monarhije, ali kao država koja je ravnopravna sa drugim federalnim članicama.

Srpska Vojvodina je samostalna, nedeljiva i u svemu jednaka ostalim državama unutar Habsburške monarhije. Granice Vojvodine mogla je, prema ovom nacrtu, menjati samo njena skupština. Nacrt je određivao Novi Sad kao glavni grad Vojvodine, ali i znamenja: grb i zastavu. Vojvodina je prepuštala spoljnu politiku centralnoj vladi, tražeći paritetan udeo pri postavljanju činovništva. Centralnoj vladi je ostavljena i zajednička finansijska administracija. Rukovanje prihodima koji potiču iz unutrašnjih izvora – erarska dobra i porezi za pokriće centralne vlade, spadaju u delokrug Vojvodine, kao izvorni prihodi. Najzad, sve što nije bilo prepušteno centralnoj vladi, zadržavalo se kao nadležnost Vojvodine.

Kao priznanje za pomoć koju su pobunjeni Srbi dali bečkom dvoru u ratu protiv mađarskog revolucionarnog pokreta, usvojene su, ali u velikoj meri i preinačene, srpske težnje za autonomijom. Tako je 1849. nastalo *Vojvodstvo Srbija i tamiški Banat,* kao krunovina u okvirima Monarhije. Njegove granice bile su pomerene na istok i svojim teritorijalnim opsegom je izbegnuta srpska demografska prevaga, pa samim tim i nacionalni karakter ove pokrajine. Kako je to vreme Bahovog apsolutizma i stroge centralizacije Monarhije, Vojvodstvo nije imalo značajnijeg uticaja na kreiranje državne politike i ukinuto je onako kako je i nastalo, carskim reskriptom 1860. Međutim, posle kraha apsolutizma i kao posledica ukidanja Vojvodstva, Srbi već 1861. na Blagoveštenskom saboru formulišu zahteve koji polaze od Majske skupštine o pravu na svoju političku teritoriju i autonomni status.[118] Austrougarskom Nagodbom iz 1867. položaj srpske autonomije u Monarhiji prešao je u pravnu i političku nadležnost Mađarske, što je značilo da su svedene na najmanju meru i mogućnosti da se navedene

118 Teritorije koje se na Blagoveštenskom saboru određuju kao granice Srpske Vojvodine su bile izmenjene u odnosu na teritorijalne zahteve Majske skupštine. Blagoveštenski sabor u teritorije Vojvodine više ne podrazumeva Baranju, dok je Bačka okrnjena za severni deo i ne uključuje Suboticu. Takođe, u Banatu se traži samo njegov zapadni deo, pretežno nastanjen Srbima.

težnje rešavaju na radikalnoj programskoj platformi Majske skupštine, s obzirom na to da je mađarski nacionalizam težio izgradnji homogene nacionalne države pretvaranjem svih postojećih naroda u tzv. mađarsku političku naciju.

Narednih decenija, do početka Prvog svetskog rata, srpske autonomističke težnje biće svedene na crkveno-školske okvire i politički u velikoj meri marginalizovane. Ipak, od Majske skupštine 1848. pretrajavala je svest o istorijskom imenu Vojvodine, potrebi njene samobitnosti, teritorijalnoj omeđenosti i specifičnim identitetskim karakteristikama – što će sve biti osnov za stremljenja njenog liberalnog građanstva u jugoslovenskoj fazi odbrane prava na samoupravu, više ne kao srpsku, već nadnacionalnu autonomiju Vojvodine.

EKSPLOATACIJA VOJVODINE U CENTRALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

Nove ideje afirmisane tokom Prvog svetskog rata, kao i njegov ishod kardinalno su izmenili državnopravni položaj i status Vojvodine. Afirmacija nacionalnog principa tokom ratnih zbivanja, pod uticajem istorijskog dokumenta američkog predsednika Vudro Vilsona – *Četrnaest tačaka,*[119] kao i poraz Nemačke i Austrougarske, urušili su Dvojnu monarhiju. Bio je to presudan trenutak u konstituisanju zajedničke države južnih Slovena 1918. Različite ideološke grupacije i politički subjekti iz Vojvodine participirali su u ovim istorijskim procesima, najintenzivnije u poslednjoj ratnoj godini, kad se jasno postavilo i pitanje statusa vojvođanskog

119 Reč je o istorijskom govoru predsednika Vudro Vilsona na zajedničkoj sednici Senata i Predstavničkog doma SAD, 8. januara 1918. Pod uticajem jačanja evropskih nacionalizama tokom Prvog svetskog rata, ali i pobede Oktobarske revolucije u Rusiji (1917), čiji nosioci (boljševici) su objavili sva tajna diplomatska dokumenta i proklamovali princip samoopredeljenja naroda – predsednik Vilson je izašao s novom koncepcijom nacionalnog pitanja, kompatibilnog američkim revolucionarnim i demokratskim iskustvom. Ključni princip *14 tačaka* je princip nacionalnog samoopredeljenja i prava naroda na "zaokruženje" vlastitih nacionalnih država. Bio je ovo jedan od fundamentalnih koraka u destrukciji viševekovnih multietničkih imperija – Habsburške i Osmanske.

prostora. Među njima postoji konsenzus o neophodnosti državnopravnog raskida Vojvodine sa Ugarskom, ali se duboko razlikuju u pitanjima njenog budućeg statusa i metodama ostvarenja toga cilja. Postavljalo se pitanje, hoće li se Vojvodina tretirati kao istorijska pokrajina sa vlastitim subjektivitetom, pa se kao takva politički realizovati i afirmisati u jugoslovenskom državnom okviru, ili će prethodnim priključenjem Srbiji izgubiti istorijski identitet i utopiti se u jedinstvenu srpsku državu u nastajanju. Time su se izrazile dve tendencije u političkom životu Vojvodine po kojima će biti karakteristična i narednih decenija – šira, projugoslovenska ili uskosrpska i nacionalistička koncepcija o budućem statusu i ustavnom položaju Vojvodine. Jugoslovensku ideju i širi okvir rešenja njenog položaja zastupali su političari demokratske orijentacije i pojedini intelektualci, pre svih Vasa Stajić, Tihomir Ostojić, Petar Konjović itd. Njima suprotstavljena je bila koncepcija nacionalističke Radikalne stranke pod predvodništvom Jaše Tomića koji propagira bezuslovno utapanje Vojvodine u Kraljevinu Srbiju kao svoj primarni politički i nacionalni cilj. I radikali prihvataju jugoslovensko državno ujedinjenje, ali tek nakon što se jasno zaokruži srpski etnički prostor, dakle, nakon realizacije velikodržavne ideje svesrpskog ujedinjenja. U svojim težnjama Tomićevi radikali samo reflektuju politička gledišta srbijanske vlade na čelu sa Nikolom Pašićem. Time se otvaralo i fundamentalno pitanje u procesu nastanka i ustavnog utemeljenja buduće države – ko su joj konstituensi: južnoslovenski narodi ili istorijske pokrajine, odnosno, države.

Navedeni disput bio je jedan od ključnih na Velikoj narodnoj skupštini u Novom Sadu 25. novembra 1918. na kojoj su, uz prisustvo predstavnika samo slovenskih naroda (oko trećina stanovnika), prevladale radikalske pristalice Jaše Tomića, zbog čega Skupština donosi Rezoluciju da se "Banat, Bačka i Baranja" prisajedine Kraljevini Srbiji, kao i da se učini sve da se realizuje i jedinstvena država Srba, Hrvata i Slovenaca. Alternativna koncepcija

je zastupala tezu o očuvanju političkog subjektiviteta Vojvodine, zbog čega bi se ona kao istorijska pokrajina priključila državi Slovenaca, Hrvata i Srba, kojoj su već pristupile Slovenija, Hrvatska, Dalmacija i Bosna i Hercegovina. Nakon jugoslovenskog ujedinjenja 1. decembra 1918. pokrajinska uprava "Bačke, Banata i Baranje" prva se samoraspustila u korist centralne vlade u Beogradu koja je sprovodila politički kurs bezuslovnog državnog centralizma i nacionalnog unitarizma. Takvoj politici smetale su tradicije istorijskih pokrajina, a iznad svega Vojvodina, o čemu svedoče i oštre rasprave ključnih srbijanskih partija, radikala i demokrata, u Ustavotvornoj skupštini.

Vojvođanski radikali, koji su se u međuvremenu fuzionisali sa Pašićevim srbijanskim radikalima u martu 1919. predstavljali su u ustavnim raspravama najekstremnije političko krilo centralističkih snaga. Žestoko su se protivili primeni bilo kakvih istorijskih ili "plemenskih" kriterijuma u predlozima federativnog uređenja Kraljevine. Isticali su neretko da se Vojvodina bezuslovno priključila Srbiji, kao i da se odrekla sebičnog "autonomnog separatizma" u cilju homogenizacije srpstva, kako su isticali u svom partijskom listu, "Zastava", u avgustu 1919. Radikalski strah od federalističkih ustavnih koncepcija bio je motivisan, kako ideološkim, tako i demografskim razlozima. Naime, Srbi su na teritoriji Bačke, Banata i Baranje imali tek oko trećine stanovnika (33,7 odsto), pa bi svako konstituisanje Vojvodine kao jedinice unutar decentralizovane Jugoslavije ovu nacionalnu zajednicu vodilo u majorizaciju, kako su smatrali. U ustavnoj raspravi i nacrtima za najviši konstitucionalni akt nove južnoslovenske zajednice koji su predviđali izgradnju složene države na istorijskim osnovama, radikali su videli recidive neprijateljskih uticaja, prevaziđenog državnopravnog okvira i nasleđe "austrijanštine" i "nagodbenjaštva". Slične stavove o državnom uređenju delila je i Demokratska stranka. Suštinska razlika je bila u tome što je kod radikala prevladavala centralistička platforma državnog uređenja sa nespornom

srpskom dominacijom, dok je kod demokrata nacionalni unitarizam (jugoslovenstvo) bio pretpostavka državno-centralističkog uređenja. I dok je radikalima bilo važno omeđivanje velike Srbije i Vojvodine inkorporirane bez ikakvih posebnosti u srpski okvir, pa tek posle toga u Jugoslaviju, demokratama je gubitak istorijskog identiteta i imena Vojvodine bio prihvatljiv i direktno u jugoslovenskoj državnoj konstelaciji. Čvrsto suprotstavljanje "istorizmu" i težnja za nestankom svake naznake autonomnosti je, ipak, bila potvrda opstajanja i preživljavanja ideje o Vojvodini kao samosvojnom istorijskom subjektu, koji nije iščezao činom bezuslovnog priključenja Srbiji. Na tim će osnovama vojvođansko liberalno građanstvo zasnivati svoje političke težnje i zahtevati autonomna prava u narednim decenijama.

Nezaustavljiv proces centralizacije i unitarizacije nove jugoslovenske države značajno će otežati intencije da se ustavno uređenje države izvede i na uvažavanju istorijskih pokrajina i njihovih posebnosti u koje su tada ubrajane: Hrvatska, Slovenija, BiH i Vojvodina. Upravo zbog toga ne čudi činjenica da se rasprava o ustavu nove države uglavnom i vodila o istorijskim pokrajinama kao njenim mogućim konstitutivnim subjektima. Političke partije u Srbiji – radikali, demokrate, ali i njihovi ogranci u Vojvodini najviše su se suprotstavljali identifikaciji Vojvodine kao istorijske pokrajine; biće to konstanta srbijanskih političkih viđenja Vojvodine kroz čitav XX vek. Od ustavnih nacrta koji su u manjoj ili većoj meri uvažavali istorijske posebnosti Vojvodine, svi su odbačeni, a Pašićev predlog koji je predviđao čvrsto centralizovanu državu, podeljenu na 33 oblasti, usvojen je 28. juna 1921. primenom metoda političke korupcije u parlamentu. Činom bezuslovnog ujedinjenja, kao i unitarističkim Vidovdanskim ustavom koji je i samo ime Vojvodine izbrisao iz političke nomenklature, politički je sasvim marginalizovao i ekonomski potpuno potčinio – neuspelom agrarnom reformom i najvišim poreskim dažbinama – svest o Vojvodini, kao istorijskoj pokrajini nije nestala, već se

vojvođansko pitanje počelo javljati i kao političko i kao ekonomsko i kao ustavno. Ipak, veliki ekonomski problemi ubrzo će skrenuti pažnju s političkih pitanja i, nacionalističku egzaltaciju zbog ujedinjenja zameniti brigom za svakodnevno preživljavanje.

Centralizacija, koja se u Vojvodini uvek zaklanjala iza srpske patriotske retorike, donela je ubrzanu pauperizaciju, izazvanu poreskim opterećenjima koja su bila najveća u Jugoslaviji. Tako je, prema podacima Ministarstva finansija iz 1925. prvu godinu za koju postoje egzaktne računice, u Vojvodini naplaćeno 131.336.108 dinara poreza, dok je u čitavom tzv. Srbijanskom bloku (Srbija, Crna Gora, Kosovo i Makedonija) koji je imao više od četiri puta više stanovnika od Vojvodine, naplaćeno gotovo upola manje – 60.212.689 dinara; u Hrvatskoj i Slavoniji 66.889.580, u Bosni i Hercegovini 30.066.204, Sloveniji 56.570.775 i u Dalmaciji 10.787.467. Činjenica da je svaki stanovnik Vojvodine platio čak deset puta veće neposredno poresko opterećenje od građanina Srbije, dala je osnov istoričarima da to nazovu – poreskom pljačkom. Prema računicama istoričara, za dekadu 1919. do 1928. svaki građanin Vojvodine je godišnje u proseku plaćao 939 dinara, dok je stanovnik tzv. Srbijanskog bloka plaćao samo 180 dinara, Slovenije, 507, Hrvatske i Slavonije 406, Dalmacije 230 i Bosne i Hercegovine 267 dinara. (Lazar Vrkatić, *O konzervativnim političkim idejama*... 216–217). Čak i nakon ujednačavanja poreza i unifikacije države, nakon zavođenja Šestojanuarske diktature (1929), zadržane su velike razlike u poreskom opterećivanju različitih delova Kraljevine. Dunavska banovina, čiju je osnovu činila teritorija nekadašnje Vojvodine, bila je tri i po puta više opterećena porezima od srbijanskih delova kraljevine.

Navedene proporcije kad je reč o punjenju budžeta, potpuno bi se obrtale kad je reč o rashodnoj strani i državnim investicijama. Prema prvim raspoloživim zvaničnim podacima iz 1925. Ministarstvo građevine je u Vojvodinu investiralo 16 miliona, dok je u tzv. Srbijanski blok uložilo čak 220 miliona dinara. Procentualno,

prema podacima samog Ministarstva građevina, u deceniji 1925. do 1934. u Srbiju je uloženo 63 odsto a u Vojvodinu samo četiri odsto budžeta tog ministarstva. Slične proporcije su i u drugim ministarstvima koja su bila investiciono aktivna, pa je tako Ministarstvo saobraćaja u Srbiju (sa Makedonijom) uložilo 84 odsto svog budžeta u periodu 1920–1935, a u Vojvodinu tek 2,5 odsto. Ako je navedena proporcija i imala opravdanje u prvim posleratnim godinama zbog ratne devastacije Srbije, produžavanje tretiranja Vojvodine, ali i ostalih "prečanskih" krajeva, kao osvojenih teritorija, gubilo je opravdanje, jer se trajanje tog statusa proteglo na čitav međuratni period. (Ranko Končar, Dimitrije Boarov, *Stevan Doronjski – odbrana autonomije*...23–24).

Zbog nesumnjive eksploatacije Vojvodine od strane državnog centralizma, već sredinom dvadesetih se javljaju politička strujanja sa ciljem zaštite interesa ove istorijske pokrajine. Na čelu nacionalno pluralnog političkog pokreta za zaštitu interesa Vojvodine u koji su ušli i delovi nezadovoljnih radikala i demokrata, bio je pančevački advokat Dušan Duda Bošković, tad još uvek samostalni demokrata. U političkom smislu, položaj "prečanskih" krajeva, pa i Vojvodine u izvesnom smislu je ojačao širenjem fronta koji se zalagao za reviziju Vidovdanskog ustava, što je posebno bilo naglašeno 1927. stvaranjem Seljačko-demokratske koalicije – samostalnih demokrata Svetozara Pribićevića i Hrvatske seljačke stranke Stjepana Radića. Dinamika političkog života se intenzivirala, u skupštini su 1928. ubijeni hrvatski politički lideri, a 6. januara 1929. kralj Aleksandar Karađorđević je suspendovao ustav, zabranio političke stranke i državu podelio na devet banovina. Vojvodina je postala sastavni deo Dunavske banovine koja se na jugu protezala do duboko u Šumadiju, uključujući i Kragujevac, čime se želelo razbijanje istorijskih oblasti i postizanje srpske etničke većine. Ovaj svojevrsni *gleichschaltung* autokratski nastrojenog monarha, doneo je zamiranje političkog života ali samo na kratko. Neuspeh Šestojanuarskog režima doveo je do

političke radikalizacije i kristalisanja vojvođanskog emancipatorskog pokreta, koji je jačao kako je sazrevala svest o neophodnosti federalizacije Jugoslavije. Evolutivno, pod represivnim merama diktature i izložena besprimernoj ekonomskoj eksploataciji, u Vojvodini se stvarao široki autonomistički front sa ciljem promene statusa i ustavnog položaja ove istorijske pokrajine.

NADNACIONALNA IDEJA AUTONOMIJE

Politička dinamika u državi nakon uspostave ličnog režima kralja Aleksandra kretala se u smeru koji prvi čovek države nije priželjkivao. Umesto da pacifikuje političke strasti i zatvori različita nacionalna pitanja, diktatura je stavila na dnevni red ustavne probleme i otvorila brojna, među njima i vojvođansko pitanje. Zbog oštrih represija zamrli politički život u zemlji prva je počela da budi Seljačko-demokratska koalicija svojim *Zagrebačkim punktacijama* iz novembra 1932. kojima je traženo okončanje režima diktature i radikalne državno-pravne promene. Za razliku od srbijanskih radikala, kao i dalje stožera centralističkog sistema, radikali u Vojvodini su stav o neophodnosti državno-pravnog statusa ove oblasti definisali na Somborskoj konferenciji, održanoj poluilegalno u julu 1932. u stanu Jovana Laloševića. Ovom skupu prisustvovali su i predstavnici drugih političkih stranaka – vojvođanska krila demokrata i zemljoradnika. Domaćin skupa i prvak somborskih radikala, Lalošević, mračno je predstavio decenijski bilans Vojvodine u Jugoslaviji, rekavši da je u vreme ulaska u novu državu ona bila “bogata, sređena, krcato puna i napredna ... i privredno i kulturno i društveno”. Aktuelnu situaciju u Vojvodini opisao je kao “iscеđeni limun”, jer je bila “upropašćena, razrivena, privredno dovedena do prosjačkog štapa”. Ključne uzroke siromašenja i devastacije Vojvodine on je identifikovao u poreskoj nejednakosti i opterećenosti Vojvodine, uništenju opštinskih

samouprava, administrativnoj neuređenosti, korumpiranom i nekompetentnom činovništvu koje je "dovedeno sa strane".[120]

Na ovom skupu doneta je poznata *Somborska rezolucija* koja je zahtevala uspostavljanje parlamentarnog sistema, vraćanje građanskih prava, slobode govora, štampe i političkog delovanja. Treća i najvažnija tačka rezolucije, tražila je da se "neodložno sprovede u život načelo: Vojvodina Vojvođanima, s istim onakvim pravima kakva će uživati i druge pokrajine i s istim onakvim upravnim sistemom kakav će biti uveden u druge pokrajine. Nećemo više da trpimo da se naši sinovi sistematski zapostavljaju i žigošu kao nedovoljno pouzdani, da nam se postavljaju ljudi koji ne poznaju i neće da upoznaju naše prilike, naše zakone, naše običaje i naše potrebe, koji nemaju prave ljubavi prema narodu u ovim krajevima, koji ne uzimaju sebi truda da upoznaju naš mentalitet i naš način života, koji ne poštuju naše običaje, tradicije i poglede, nego celu ovu pokrajinu smatraju samo podesnim predmetom za iskorišćavanje". (Ranko Končar, *Opozicione partije i autonomija Vojvodine*... 90–91). Dalje je traženo da položaji u državnoj upravi na teritoriji Vojvodine budu popunjeni Vojvođanima, kao i da građani Vojvodine imaju svoje reprezentativne predstavnike u Vladi i u svim državnim institucijama u Beogradu. Naposletku, autori rezolucije su odbacivali optužbe za separatizam, tvrdeći da ne dovode u pitanje državne granice, već preuređenje i konsolidovanje postojeće države.

Somborska konferencija i na njoj doneta rezolucija, faktički su početak delovanja *Vojvođanskog fronta*, nadnacionalne i anticentralističke grupacije građanskih stranaka koja je delovala sa ciljem preuređenja države i ostvarenja cilja – vojvođanske autonomije. Somborska rezolucija vratila je u političku nomenklaturu

120 Srpski sentiment u Vojvodini bio je povređivan na različite načine, a često je istican konkurs koji je ban Dunavske banovine objavio u listu *Politika* 9. avgusta 1930, za prijem u državnu policiju u Novom Sadu, u kome je kao uslov stojalo da će "biti primljeni samo kandidati sa teritorije predratne Srbije".

i retoriku istorijski pojam i ime Vojvodine u granicama Banata, Bačke, Baranje i Srema. Ovom rezolucijom odbačena su centralistička rešenja Vidovdanskog ustava i segmentacija Vojvodine u cilju efikasnije eksploatacije, ali i rešenja koja je svojim banovinskim sistemom donela Šestojanauarska dikatatura. U ovim koncepcijama Vojvodina se tretira kao jugoslovensko ustavno pitanje, zbog čega je kao istorijska pokrajina morala imati istovetan politički status sa ostalim oblastima. Somborska rezolucija je jasno pokazala i jedinstvo svih opozicionih subjekata kada je reč o vojvođanskoj platformi koja je imala dva ugaona kamena – kritiku diktature i razgrađivanje državnog centralizma i zalaganje za novi položaj Vojvodine.

U reakcijama na navedena strujanja, najdalje su od političkih stranaka otišli samostalni demokrati koji su, praćeni i Demokratskom strankom, zauzeli jasnu poziciju. Vojvodina je, prema njima, trebalo da ima položaj ravnopravne federalne jedinice u prestruktuiranoj Jugoslaviji. Nakon Somborske, sledila je Novosadska konferencija (1932) na kojoj su raznorodni politički akteri tragali za državno-pravnim rešenjem vojvođanskog pitanja. Najmanji zajednički sadržalac je ipak bio zahtev za federativnim uređenjem Jugoslavije, dok je za Vojvodinu tražen status federalne jedinice. Na ovoj platformi nastajala je okosnica političkog delovanja vojvođanske opozicije sve do početka Drugog svetskog rata u Jugoslaviji. Njoj su se protivila vođstva stranaka u Beogradu, a pre svega radikala. Glavni odbor Radikalne stranke je pozivao svoj vojvođanski ogranak da ne prihvati Novosadsku rezoluciju, ocenjujući je kao pokušaj "cepanja srpstva". I Demokratska stranka se protivila Novosadskoj rezoluciji, premda manje vehemetno od radikala, smatrajući je udarom na "integritet srpskih nacionalnih interesa". Vođstvo demokrata je smatralo da Vojvodina ne može biti političko i državno-pravno, već samo upravno i administrativno pitanje. Iako je Zemljoradnička stranka, a posebno njeno levo krilo pod vođstvom Dragoljuba Jovanovića, imala više

razumevanja za Vojvodinu, i ona je odbacila Novosadsku rezoluciju. Tako su sve relevantne srbijanske političke partije odbacile ideje i ciljeve sadržane u Novosadskoj rezoluciji kao platformi *Vojvođanskog fronta*, koji se konstituisao, smatrajući je paradigmom separatizma. Jedina podrška ovim principima stigla je od Seljačko-demokratske koalicije Vladka Mačeka i Svetozara Pribićevića, koja je Vojvodinu videla kao deo federativne strukture Jugoslavije.

Uprkos protivljenjima iz Beograda, Novosadska i, pre nje Somborska rezolucija afirmisale su ideje vojvođanske autonomije i jačale njenu samosvet, kao i opozicione i demokratske pokrete u njoj. Ipak, do konačnog formiranja Vojvođanskog pokreta, dolazi 1935. i činili su ga politički subjekti koji su tri godine ranije stali iza Novosadske rezolucije, ali i članovi ilegalne KPJ, zbog njihove privrženosti autonomiji Vojvodine i oštrog antirežimskog stava. Pokušaji da se Vojvođanski pokret integriše kao jedinstvena stranka nisu uspeli, jer su sve njegove članice želele da sačuvaju svoj izvorni identitet, ali i da se zajedno deluju na rešavanju državno-pravnog položaja Vojvodine. Politička agenda Vojvođanskog fronta, kao politički pluralne asocijacije koja će demokratskim putem artikulisati vojvođansko pitanje kao ustavno, težila je federalizaciji Jugoslavije u kojoj bi Vojvodina bila federalna jedinica, ravnopravna sa drugima. Federalni status je, smatrali su, bio nužan kao vid "samoodbrane" Vojvodine od zloupotreba i ekonomske eksploatacije. Prema interpretaciji Samostalne demokratske stranke, vojvođansko pitanje se pojavilo zbog ekonomskih problema, "to tamo Srbi vode. To nije separatizam. To je samoodbrana vojvođanska... u Vojvodini je ekonomski motiv glavni". (R. Končar, D. Boarov, *Stevan Doronjski – odbrana autonomije*, 33). Na taj način je liberalno, pretežno srpsko, građanstvo nametnulo vojvođansko pitanje kao ustavno, ali i demokratsko pitanje, odbacivši uskosrpske koncepcije nacionalističkih krugova koji su se protivili svakoj njenoj autonomnosti.

Srbijanske opozicione stranke kritički su se odnosile prema Vojvođanskom frontu, ne samo zato što se nisu slagale sa državno-pravnim statusom Vojvodine, već i zbog toga što su smatrale da bi trebalo da uđe pod okrilje Udružene opozicije. Lider demokrata, Milan Grol je 1940. govorio da Vojvodina "mora ostati srpska" i deo buduće srpske jedinice. S druge strane, režim diktature, koja je u međuvremenu postala nešto fleksibilnija pod predsednikom vlade Milanom Stojadinovićem, grubo je optuživao Vojvođanski pokret zbog separatizma, nacionalne izdaje, cepanja srpske nacije i sl. Jedan od najžešćih napada desio se 12. januara 1936. kad je grupa prorežimskih javnih i političkih delatnika i intelektualaca koji su radili u Beogradu, a poreklom bili iz Vojvodine, u svom *Memorandumu* osudila Vojvođanski front zbog separatizma koji vodi u "neminovnu" smrt Vojvodine, jer bi time "Vojvođani demantovali svu svoju prošlost".

Nasuprot navedenim nacionalističkim matricama stojala je ilegalna KPJ. Ona se već od 1929. jasnije određuje prema pitanju Vojvodine, što je moguće videti iz unutarpartijske organizacione strukture. Komunisti, posebno u Srbiji, određuju se do kraja prema Vojvodini 1935. kada sekretar PK PKJ za Srbiju piše da vojvođansko pitanje nema obeležje nacionalnog pokreta, ali postoji kao pitanje "jedne ugnjetene pokrajine, kojoj treba dati samoupravu i više je ne pljačkati", nego prihvatiti parolu: "Vojvodina Vojvođanima". Sledeće, 1936. slični stavovi izraženi su i sa najvišeg partijskog mesta. Naime, 2. novembra je objavljeno Pismo CK KPJ, poznatije kao "Titovo pismo komunistima Srbije", u kome se kaže da oni stoje dosledno "na principu samoopredeljenja naroda do otcepljenja. To je pravo koje svakom narodu mora biti priznato da bi bio ravnopravan. Levičari su za slobodnu zajednicu svију naroda Jugoslavije u sadanjim granicama, uređenoj na federativnoj osnovi... Dakle, hrvatski, slovenački, srpski, makedonski i crnogorski narod treba da se na demokratski način izjasne kako žele da urede međusobne odnose u državnoj zajednici. Isto tako

narod u Vojvodini i Bosni i Hercegovini ima pravo da se izjasni o svom odnosu u državnoj zajednici". (Ranko Končar, "Izbor iz dokumenata o razvitku političke koncepcije autonomije Vojvodine..." 93). Iako se komunisti slažu s platformom Vojvođanskog fronta, a sa građanskim političkim strankama sarađuju i u okvirima Narodnog fronta, oni polaze od socijalnog identiteta Vojvodine kao autonomije. Oni smatraju da je ustavno pitanje ustvari nacionalno, i da se jedino može rešiti revolucijom. Platformu komunista prema Vojvodini 1939. pisao je sekretar PK KPJ za Vojvodinu, Žarko Zrenjanin. On sasvim eksplicitno pledira za "federalnu poziciju" Vojvodine u budućoj federativnoj Jugoslaviji. "Baš zbog toga što Vojvodina ima svojih posebnih zadataka, kako na ekonomskom, tako i na nacionalnom polju, i što je ona samostalna istorijska jedinica sa svojom tradicijom, ne može se bez posledica po njene narode uključiti ni u jednu pokrajinu... Vojvodina treba da bude ravnopravna jedinica u budućem državnom preuređenju sa ostalim pokrajinama". (Isto... 100) Ovakvim svojim stavom, Vojvođanskom frontu se neminovno priklonila i KPJ koja je razloge za autonomiju Vojvodine prepoznavala u njenoj specifičnoj nacionalnoj strukturi. Zbog svih motiva za autonomni status Vojvodine koje Vojvođanski pokret navodi, vojvođansko pitanje i autonomija Vojvodine od tada se vide u svom istorijskom, demokratskom i višenacionalnom kontekstu.

VOJVODINA U ANTIFAŠISTIČKOJ BORBI

Nakon agresije Trećeg Rajha na Jugoslaviju (1941), kapitulacije vojske i okupatorske podele države, Vojvodina je potpala pod tri surova okupaciona režima. Srem je uključen u sastav tzv. Nezavisne Države Hrvatske, Bačku i Baranju je anektirala Hortijeva Mađarska, dok je Banat bio pod specijalnom nemačkom upravom. I pre rata kompleksne međunarodne i unutarjugoslovenske okolnosti imale su rezonancu na složenu nacionalnu strukturu u Vojvodini. Od masovne nacifikacije Nemaca, do antagonizovanih

srpsko-hrvatskih odnosa i Hortijevog režima u Mađarskoj, sve ove pojave u velikoj meri su se reflektovale i na političke i nacionalne prilike u Vojvodini. Karakterisali su ih procesi političke homogenizacije na nacionalnoj osnovi, koji su naročito zahvatali Nemce i Mađare i to na antijugoslovenskoj platformi. Pojave nacionalne homogenizacije javljaju se i kod srpskog i hrvatskog stanovništva, a one su bile podstaknute stavovima vodećih političkih stranaka.

Stavovi komunista za Vojvodinu su imali poseban značaj, kako zbog njihovih ideja o rešenju nacionalnog pitanja, tako i zbog doslednog opredeljenja za Jugoslaviju, uređenu na federativnim osnovama, s Vojvodinom kao zasebnom jedinicom. Zbog toga ne treba da čudi uspeh Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) u Vojvodini, kome je upravo ova pokrajina dala značajan vojni, politički, ali i ekonomski doprinos. Specifičnosti Narodnooslobodilačkog pokreta u Vojvodini najviše su bile determinisane geografskim prilikama – ravničarskim terenom koga presecaju tri velike reke, koje utiču na očuvanje jedinstvene organizacije pokreta, složenom nacionalnom strukturom i karakterom okupacionih sistema. U njoj se konstituišu tri veoma represivna okupaciona režima koja se najviše i koriste nacionalnom strukturom Vojvodine, pre svega nemačkom i mađarskom manjinom.

Okupaciona politika na vojvođanskom prostoru izražavala se u diskriminaciji, genocidu, denacionalizaciji i etničkom čišćenju. Svakako najradikalniji bio je karakter ustaškog okupacionog režima, čiji su metodi počivali na rasisitičkoj politici "krvi i tla", koja je prema srpskom stanovništvu koristila istrebljivačku praksu genocida, pokrštavanja i raseljavanja. Ove nepovoljne pretpostavke predodredile su razvoj oslobodilačkog pokreta u Vojvodini i njegove istorijske mogućnosti. Činilo se da te pretpostavke i nisu davale ozbiljnije mogućnosti za realan otpor, ili uspeh oslobodilačkog pokreta. KPJ u Vojvodini je bila uverena da se i u ovako složenim političkim i geografskim prilikama može organizovati

oslobodilački i oružani pokret protiv okupatora, iako tada broji samo 1200 članova. Uprkos tome, posebna važnost pridaje se organizaciji i razvoju oslobodilačkog pokreta unutar svih naroda Vojvodine, kako bi se prevazišla zloupotreba nacionalnog pitanja, tj. uverenje o "nacionalnom oslobođenju" koje je došlo kao deo političke koncepcije okupacionih sila. U tom kontekstu, oslobodilački i antifašistički pokret u Vojvodini zaista će dati značajan doprinos, jer će na kraju uspeti da ne bude samo jednodimenzionalan, već nacionalno pluralan. Polazeći od stava da je oružana borba jedina alternativa u postojećim prilikama, KPJ u svojim prvim dokumentima i proglasima nastoji da izrazi, kako oslobodilački i antifašistički, tako i jugoslovenski karakter svoje borbe. Zbog toga se KPJ proglasima obratila Srbima, Mađarima, Nemcima, Rumunima, Slovacima i Rusinima, pozivajući ih u zajedničku borbu za nacionalno oslobođenje i ravnopravnost u budućoj slobodnoj Vojvodini. U koncepciji KPJ, koja posebno insistira na jugoslovenskom karakteru borbe naroda Vojvodine, naglašava se i stav da NOP u Vojvodini mora imati antifašistički karakter, jer je okupacija delo fašističkih država, nezavisno od propagande usmerene ka Nemcima i Mađarima. Na toj antiokupatorskoj, socijalnoj i jugoslovenskoj platformi NOB će postepeno pridobijati podršku gotovo svih naroda u Vojvodini sa jasnim izuzetkom Nemaca.

Sledstveno tome, NOP u Vojvodini se organizovao i solidno razvio već 1941. i u Bačkoj i u Banatu i u Sremu. Formirano je više partizanskih odreda koji su pružali otpor okupatoru u vrlo složenim okolnostima. U Bačkoj i Banatu taj pokret je na kraju 1941. doživeo veliku krizu i poraz, ali je ipak uspeo da se održi i da se tokom 1942, 1943. i 1944. razvije u duhu političkih ideja koje je KPJ definisala već 1941. Mnoge greške i neuspesi u razvoju pokreta u Banatu i Bačkoj bili su uslovljeni lošim vođstvom, neprimerenosti pokreta geografskim prilikama, suviše dogmatičnim pristupom vođstva pokreta, pogrešnog očekivanja da će sukob kratko trajati i da će Sovjeti vrlo brzo pobediti na Istočnom frontu...

Znatno više uspeha i organizovanosti doživeo je antifašistički pokret u Sremu. Iako se nešto kasnije počeo razvijati, pokret je bio lišen mnogih slabosti koje su karakterisale NOP u Bačkoj i Banatu. On se postupno razvijao i od početka je imao naglašeno jugoslovenski i oslobodilački karakter. Razvio se i u pokret širih socijalnih osnova, uprkos mnogim istorijskim predubeđenjima. Politički i vojni procesi u Sremu demantovali su sve moguće predestiniranosti u ponašanju određenih socijalnih slojeva prema komunistima i njihovim težnjama. Politička homogenizacija Srba uoči Drugog svetskog rata, nije u Sremu tokom rata poprimila nacionalistički karakter, već samo jugoslovenski i nacionalno-oslobodilački, na poznatoj platformi KPJ. Od polovine 1942. pokret u Sremu već dobija masovniji karakter. Tim procesima prethodilo je oštro suprotstavljanje pokatoličavanju koje su preduzele ustaške vlasti. To je omogućilo da se pokret omasovi i proširi na ceo Srem, a ne samo okolinu Fruške gore. Takav razvoj ubrzo je doveo do njegove vodeće uloge u oslobodilačkom pokretu Vojvodine. Srem postaje ključni kohezioni politički faktor, koji primarno utiče i na politički razvoj pokreta.

Antifašistički i oslobodilački pokret od početka otvara i pitanje Vojvodine u budućem federalnom uređenju koje će nastajati tokom rata i posle oslobođenja zemlje. U pitanju je jasno političko opredeljenje za autonomiju Vojvodine u procesima federalizacije jugoslovenske države. Razvojem NOP u Vojvodini i njegovom političkom i vojnom institucionalizacijom s jasnim vojvođanskim karakterom (Glavnim štabom, Glavnim narodnooslobodilačkim odborom Vojvodine, Pokrajinskim komitetom KPJ) obezbeđivala se osnova za federalno rešenje statusa Vojvodine. U široj etničkoj osnovi jugoslovenske federacije, videlo se trajno rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. U tom smislu politička i vojna institucionalizacija Narodnooslobodilačkog pokreta Vojvodine i njegova neposredna veza sa jugoslovenskim ustanovama, kao i veoma razvijen antifašistički pokret, istorijski su prekretno

anticipirali njen autonomni status, i to kao jugoslovenske jedinice. Naime, pošto je Vojvodina iz Drugog svetskog rata izašla sa sopstvenim organima vojne i civilne vlasti, koji nisu bili podređeni organima vlasti Srbije, već Jugoslavije, očekivalo se da će i odluke Drugog zasedanja AVNOJ u Jajcu (1943) potvrditi ovu političku intenciju i ratnu i političku stvarnost Vojvodine. Međutim, odluke AVNOJ konstituišu jugoslovensku federaciju na nacionalnim, a ne i na istorijskim osnovama (sa izuzetkom BiH). U državnopravnom smislu pet jugoslovenskih nacija (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i Crnogorci) konstituišu jugoslovensku federaciju, na principu nacionalnog samoopredeljenja do otcepljenja, što je značilo da su federalne jedinice državnog karaktera.

Već u vreme Drugog zasedanja AVNOJ je dogovoreno da će Vojvodina dobiti autonomiju u okvirima federalne Srbije. Takvo opredeljenje opravdavano je nacionalnim osnovama jugoslovenskog federalizma, interesima srpskog naroda, složenim političkim prilikama u Srbiji od koje je, kao najveće federalne jedinice, zavisilo i konstituisanje jugoslovenske države i karakter federacije, posebno imajući u vidu da su u njoj još uvek prevladavale kvislinške i nacionalističke snage, koje su se protivile federalizaciji Jugoslavije, smatrajući takvo rešenje protivno interesima srpskog naroda. Sam Tito je upozoravao da se u Srbiji mora "riješiti pitanje uređenja države, londonske izbegličke Vlade i prvenstveno kralja". O statusu Vojvodine, tumačeći odluke AVNOJ, Tito će u članku "Značaj odluke AVNOJ-a za dalji razvoj naše borbe i stvaranje federativne državne zajednice", iz marta 1944. eksplicitno potvrditi da će Vojvodina, bez sumnje, "kao i druge oblasti koje pretenduju na to, dobiti najširu autonomiju, ali pitanje autonomije i pitanje kojoj će federalnoj jedinica dotična Pokrajina biti pripojena, zavisi od samog naroda, odnosno od njegovih pretstavnika, kad se poslije rata bude rešavalo o definitivnom državnom uređenju". (Ranko Končar, "Izbor iz dokumenata o razvitku političke koncepcije autonomije Vojvodine..." 129).

Sve do oslobođenja Vojvodine, u oktobru 1944. razvoj Narodnooslobodilačkog pokreta na platformi KPJ doprinosio je njegovoj vojnoj snazi, masovnosti i političkom uticaju. Od tog perioda, međutim, politički procesi u Vojvodini poprimaju drugačiji smer. Premda se nastoji očuvati kontinuitet prethodne politike, uvođenjem vojne vlasti, Vojne uprave u Banatu, Bačkoj i Baranji, pokret se suočava sa pojavama i tendencijama koje ga uveliko socijalno i politički sužavaju, dobijajući i elemente represivnosti. Naredbom GŠ Vojvodine formirana je 17. oktobra 1944. Vojna uprava za Banat, Bačku i Baranju, koja je podeljena na Vojnu oblast za Banat i Vojnu oblast za Bačku i Baranju, a preuzela je svu izvršnu i sudsku vlast. Razlozi za njeno uvođenje pravdani su političkim, etničkim, ekonomskim i vojnim motivima, ali je svakako politički bio najsporniji – onaj koji je polazio od teško dokazive ocene o nerazvijenosti narodnooslobodilačkih odbora i nespremnosti da preuzmu funkciju vlasti. Ne ulazeći u sve motive zbog kojih je vojna uprava uvedena, spornije od toga bile su metode njenog kratkotrajnog delovanja (17. oktobra 1944. do 15. februara 1945), posebno represivne mere prema nemačkoj i delovima mađarske zajednice. Nedovoljno diferenciran odnos prema složenoj nacionalnoj strukturi, izazvao je u Vojvodini različita politička podozrenja i krupne probleme u međunacionalnim odnosima. Ovakvim postupcima, Vojna uprava je doprinela i stradanju određenog broja mađarskih i nemačkih civila.

Ipak, zbog velikog doprinosa vojvođanskih naroda antifašističkoj pobedi i činjenice da već tokom rata Vojvodina izrasta u posebnu teritorijalno-političku jedinicu, trebalo je pronaći modalitet uključivanja u novu koncepciju jugoslovenskog federalizma koja se kreirala. U skladu sa tim, nakon konačnog oslobođenja Jugoslavije od fašizma, 30–31. jula 1945. održava se *Skupština izaslanika naroda Vojvodine* – Srba, Mađara, Hrvata, Slovaka, Rumuna, Rusina, Jevreja – koja je donela na osnovama istorijskih, nacionalnih i drugih specifičnosti, odluku o konstituisanju Vojvodine

u autonomnu pokrajinu. Istovremeno je na Skupštini donesena i odluka da se autonomna pokrajina "prisajedini federalnoj Srbiji". Vojvodina se tako voljom svojih naroda, konstituisala u autonomnu pokrajinu i kao takva ušla u sastav Srbije. Iz redova svih nabrojanih naroda govorio je po jedan predstavnik koji je podržao stav o autonomnoj Vojvodini koja pristupa Srbiji – njihove izjave su bile zvanične i štampane uz Odluku Skupštine u *Službenom listu Vojvodine*. Na Skupštini je, prisustvom predstavnika svih njenih naroda, potvrđen nacionalno pluralni identitet, kao osnova autonomije. Ovim je legalizovan stav da je autonomija Vojvodine proizašla iz opredeljenja svih njenih naroda, koji su time postali konstituensi autonomne pokrajine. Odluke Skupštine izaslanika, i nacionalno i politički pluralne institucije, verifikovao je AVNOJ na trećem zasedanju 10. avgusta 1945. istog dana kad prerasta u Privremenu narodnu skupštinu Demokratske Federativne Jugoslavije – najviše zakonodavno i predstavničko telo nove Jugoslavije, koje je imalo i puno međunarodno priznanje. AVNOJ je "jednoglasno prihvatilo odluku Prve skupštine izaslanika naroda Vojvodine o priključenju autonomne pokrajine Vojvodine federalnoj Srbiji u granicama koje će odrediti privremena narodna skupština".

U neposrednom posleleratnom periodu izvršeno je i razgraničenje Vojvodine i Hrvatske, čime je pokrajina dobila konačni oblik. Najspornije je bilo pitanje granice u Sremu i status Baranje. Srem je tokom Drugog svetskog rata bio pod vlašću tzv. NDH, a partizanski gerilci su razgraničenje u Sremu nagovestili u julu 1943. kada je formiran Glavni štab za Vojvodinu. Prema Titovom naređenju, u ingerenciji tog štaba bio je čitav Srem istočno od linije Vukovar– Vinkovci–Županja. Već tada su nastale nesuglasice i kontroverze između vojnopolitičkog vođstva NOP u Vojvodini i Hrvatskoj o tome da li je nadležnost Glavnog štaba i anticipacija budućih granica. Vođstvo NOP u Vojvodini je, kako se rat bližio kraju, sve više insistiralo na stavu da Srem mora da bude

sastavni deo ove pokrajine. Ustaški teror u Sremu tokom rata, bio je jedan od argumenata zbog čega bi trebalo da uđe u sastav Vojvodine. Kako bi se izbegle kontroverze, partijski vrh je već u junu 1945. na sednici Politbiroa CK KPJ, predložio petočlanu komisiju za "izradu predloga za utvrđivanje granice između Vojvodine i Hrvatske", na čijem čelu je bio Milovan Đilas. Zvanično, Predsedništvo AVNOJ je 19. juna imenovalo komisiju s jasnim mandatom. Komisija je obišla teren, proučila popise stanovništva, upoznala nacionalnu strukturu, razgovarala sa predstavnicima lokalnih vlasti i političkih organizacija, da bi podnela izveštaj s predlozima razgraničenja. O izveštaju je raspravljao Politbiro KPJ 26. juna 1945, a nakon toga je komisija podnela izveštaj i Predsedništvu AVNOJ 1. jula, koje ga je 10. jula prosledilo Vladi.

Kao sporne teritorije između Vojvodine i Hrvatske, tzv. Đilasova komisija je navela: srezove Subotica, Sombor, Apatin, Odžaci u Bačkoj; srezove Batina i Darda u Baranji; srezove Vukovar, Šid i Ilok u Sremu. Kada je reč o srezovima u Bačkoj, komisija je konstatovala da je samo u Subotici postojala apsolutna hrvatska većina, ali da bi izdvajanje tog sreza iz svog okruženja i pripajanje Hrvatskoj bilo neprirodno, a Suboticu kao veliki grad pretvorilo u periferiju, čije komunikacije su usmerene ka jugu, a ne ka zapadu. Uključenje svih ovih srezova u Hrvatsku bilo je neprihvatljivo zbog relativne srpske većine. Tako su sporni delovi Bačke ostali u Vojvodini. Kad je reč o Baranji, nalazi komisije su bili takvi da je u oba sreza (Batina i Darda) postojala relativna većina Hrvata, a oba su i ekonomski i privredno bili okrenuti ka zapadu. Dakle, i ekonomski i nacionalni razlozi su išli u prilog priključenju federalnoj Hrvatskoj. Najkompleksnije je bilo razgraničenje u Sremu. Predlog komisije je bio da se granica povuče između Šida i Vukovara, s tim što bi prvi ostao u Vojvodini, a drugi pripao Hrvatskoj. Za Ilok je komisija u navedenom izveštaju predložila ostanak u Vojvodini, ali već 1. septembra 1945. Ilok se, odlukom stanovnika,

našao u kotaru Vukovar, unutar granica Hrvatske. (Ljubo Boban, *Hrvatske granice*... 52–57).

Komisija je u izveštaju navela da je reč o privremenom rešenju, do “rešenja kompetentnih tela, koja će biti nadležna za definitivno razgraničenje”. Kako pitanje granica između federalnih jedinica Jugoslavije više nije pokretano, ovo “privremeno” rešenje Đilasove komisije pokazalo se kao trajno. Sve federalne države su unele u svoje ustave odredbe da se granice ne mogu menjati bez dopuštenja najvišeg predstavničkog tela republike. Ovim odlukama, Vojvodina je sačuvala celovitu bačku oblast u svojim granicama. Ostala je bez Baranje, koja se od XIX veka retko uzimala kao njen deo, dok je dobila značajan deo Srema koji nikad, osim u kratkom periodu revolucionarne Srpske Vojvodine i postrevolucionarnog Vojvodstva, nije smatran delom Vojvodine.

AUTONOMNA POKRAJINA U FEDERATIVNOJ JUGOSLAVIJI

Uprkos nedvosmislenoj odluci Skupštine izaslanika, već 1. septembra 1945. Predsedništvo Narodne skupštine Srbije donosi Zakon o ustanovljenju i ustrojstvu AP Vojvodine. Rukovodstvo Srbije je preko navedenog akta pokušalo da ozakoni tumačenje prema kome je autonomiju Vojvodine formirala Srbija, pa sledstveno tome može i da je ukida. Zakon je otvorio pitanje: ko je ustanovio autonomiju Vojvodine i da li se njime pravno derogira odluka Skupštine izaslanika naroda Vojvodine i potvrda jugoslovenske skupštine od 10. avgusta 1945. Suštinski, tokom celog XX vek vojvođansko pitanje nalazi se u žiži i jugoslovenskog i srbijanskog političkog života – u početku manifestovano kao političko i ekonomsko, a najduže kao pitanje ustavnog položaja i statusa pokrajine.

U periodu oslobađanja Vojvodine od fašizma, potom vojne uprave i neposredno nakon njenog okončanja, pokrajina je izmenila etničku strukturu, iseljavanjem nemačkog stanovništva. Veliki deo Nemaca povukao se s vojnicima Vermahta, procenjuje se,

njih oko 200.000, da bi većina preostalih tokom vojne uprave bila smeštena u logore (njih oko 140.000). Povlačenjem, iseljavanjem i pogibijama, Vojvodina je ostala bez oko 350.000 svojih dotadašnjih žitelja. Ipak, proterivanje nemačkog stanovništva koje je bilo važan oslonac okupacionom aparatu terora, bilo je praksa većine evropskih država u kojima je postojala nemačka manjina. Takođe, manji broj Nemaca koji je bio na strani Narodnooslobodilačkog pokreta, ili su se nacionalno izjasnili kao pripadnici mađarske zajednice, ostao je u Vojvodini. Imovina proteranog nemačkog stanovništva, i svih saradnika okupatora, bila je konfiskovana, kao prateća kazna zbog kolaboracije. Umesto iseljenih Nemaca, Vojvodina je u procesu kolonizacije, iz drugih delova Jugoslavije, dobila nove stanovnike. U prvom talasu kolonizacije između avgusta 1945. i jula 1947. u pokrajinu je naseljeno 225.000 ljudi u 114 mesta. Nacionalni sastav, u skladu s odlukom o prisajedinjenju Srbiji, bio je većinski srpski, 72, Crnogoraca je naseljeno 18 i Makedonaca oko pet odsto..

Krajem 1946. izvršena je i nacionalizacija privatne svojine nad sredstvima za prozvodnju, u procesu uspostavljanja socijalističkog sistema u Jugoslaviji. U prvom talasu država je oduzela od domaćih ili stranih vlasnika 894 industrijska preduzeća u pokrajini. Dopunom Zakona o nacionalizaciji (1948), kad je potpuno stavljen van snage privatni sektor industrije, od vlasnika su oduzete i 2593 trgovačke radnje i ugostitetljska objekta. (Dimitrije Boarov, *Politička istorija Vojvodine...* 185). Već na prelazu 1945–1946. u Vojvodini je počela politika nasilnog otkupa poljoprivrednih proizvoda. Razrezi obaveznog otkupa bili su previsoki, a kazne za domaćinstva koja nisu mogla da ih ispune drakonske. O represiji, mučenjima, batinanjima, zatvaranjima, čak i ubistvima seljaka govorilo se i u partijskom vrhu.

Tako je konfiskacijom, kolonizacijom, prisilnim otkupom i nacionalizacijom, Vojvodina u velikoj meri izmenila ne samo etničku, već i socijalnu strukturu, izgubivši dotadašnji i međuetnički

balans i ekonomsku osnovu svoje autonomije – razvijenu srednju klasu. Paradoksalno, upravo su u prvim godinama boljševizacije Vojvodine delimično ostvareni neki od ciljeva međuratnih nacionalističkih krugova u Beogradu (na primer, Srpskog kulturnog kluba) o izmeni etničke slike i potrebi srbizacije pokrajine. Kad se navedenim procesima u ekonomiji doda i selidba privrednih objekata na zapad Jugoslavije zbog izgledne Staljinove agresije na Jugoslaviju (posle 1948), za koju se verovalo da bi trebalo da ide preko vojvođanske ravnice, kao i još uvek rigidan centralistički sistem i formalni karakter autonomije – bilo je potpuno očekivano privredno zaostajanje Vojvodine krajem četrdesetih i u pedesetim godinama.[121] Ipak, Vojvodina je najviše bila pogođena prinudnom akumulacijom kapitala u cilju industrijskog razvoja, na račun poljoprivredne proizvodnje. Prema izračununima ekonomista, preko dispariteta cena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda u Jugoslaviji je iz poljoprivrede u industriju između 1952. i 1966. preliveno oko pet milijardi dolara. Uzimajući u obzir strukturu vojvođanske privrede, procena je da je iz Vojvodine na ovaj način oduzeto i upumpano u industrijalizaciju više od dve milijarde dolara. Poseban problem predstavljala je činjenica da je podizanje industrijskih postrojenja u tom periodu zaobilazilo Vojvodinu, ali je posebno poguban bio upravo obrnut proces – izmeštanja industrijskih postrojenja iz Vojvodine. U periodu 1945–1951. iz Vojvodine je, bez naknade oduzeto i izmešteno u druge kra-

121 Jugoslovenski predsednik Tito rekao je 1969, da je *privredno zaostajanje Vojvodine bilo dvostruko izazvano politikom partije, za koju je rekao da je bila iznuđena. Najpre su posle 1948, izvučena gotovo sva industrijka postrojenja i preseljena u druge krajeve, a samim tim Vojvodina je došla u "diskriminisan" položaj, kako je rekao. Bila su to iznuđena rešenja zbog spoljne opasnosti, međutim, kako je rekao Tito, "nije se poslije vodilo računa kako ćete vi to nadoknaditi i na osnovu čega ćete moći da krenete brže u svom razvoju". Drugi razlog su bile veoma niske otkupne cene poljoprivrednih proizvoda, kako bi se na račun agrara pravila akumulacija za indsutrijalizaciju, ali je pomenuo i treći faktor, kolonizaciju i dolazak stanovništva iz najnerazvijenijih delova zemlje, koje nije bilo naviknuto na savremene metode zemljoradnje.*

jeve Jugoslavije 59 industrijskih preduzeća, među kojima i električne centrale, livnice, hemijske fabrike, fabrike drvne industrije, štamparije, ciglane, kudeljare, šećerane, uljare, mlinovi itd. Uz sve to, nijedna od 66 fabrika koje je Jugoslavija dobila iz Nemačke, na ime ratne odštete, nije smeštena u Vojvodinu. Dodaju li se tome dramatični dispariteti cena između industrije i poljoprivrede, ne čudi stav ekonomiste Koste Mihajlovića da je "Vojvodina dala izvanredno veliki doprinos formiranju akumulacije u Jugoslaviji, gubeći ogromna sredstva za sopstveni razvoj". (Dimitrije Boarov, *Politička istorija Vojvodine*... 198–199). Do kraja šezdesetih, ekonomski razvoj Vojvodine je bio usporen i ona je zaostajala u odnosu na druge delove zemlje.

U okolnostima velikih ekonomskih nedaća u kojima se pokrajina našla pesedetih godina, već početkom šezdesetih se činilo da se stvaraju uslovi da se ona i politički degradira. U traganju za regulatornom formulom održivosti federacije, uoči ustavnih promena u republičkom vrhu Srbije 1961. ponovo je otvoreno i vojvođansko pitanje u pokušaju Izvršnog komiteta SK Srbije da se pre donošenja novog ustava pitanje autonomije Vojvodine reši na štetu pokrajine, a, u krajnjoj konsekvenci da se ona i konačno ukine. Zahtevi republičkog vrha su išli prevashodno za osporavanjem samih osnova autonomije, pokušajima da se ona izrazi isključivo kao pokrajina Srbije, koju je ona svojom unilateralnom odlukom konstituisala i čiji status može menjati u svakom trenutku. Ovo pitanje izazvaće oštar disput i polemiku između vojvođanskog i srbijanskog partijskog rukovodstva, kad se i postavilo pitanje – da li se nacionalne manjine mogu smatrati političkim subjektom stvaranja autonomije Vojvodine, tj. biti njen konstituens. Srbijansko rukovodstvo je to shvatanje nedvosmisleno odbacilo, smatrajući da bi se time prihvatilo i stanovište da teritorija Vojvodine pripada i nacionalnim manjinama. Tokom ustavne rasprave 1962. politički vrh Srbije tražio je da novi savezni ustav utvrdi suvereno pravo republike da na pojedinim delovima svoje

teritorije obrazuje političke jedinice sa autonomnim statusom i da ustav Jugoslavije konstatuje da je na osnovu toga prava "Republika Srbija obrazovala na svojoj teritoriji Autonomu Pokrajinu Vojvodinu i Autonomu Kosovsko-Metohijsku oblast (1945)". (Ranko Končar, Dimitrije Boarov, *Stevan Doronjski – odbrana autonomije*...304). Ovaj *post factum* zahtev da jugoslovenski ustav ozakoni stav da je autonomne pokrajine konstituisala Srbija, svedoči o stvarnim intencijama srpske politike prema autonomnim pokrajinama i njihovom statusu. Reč je zapravo o neslaganju s postojanjem autonomnih pokrajina u njenim okvirima, zbog čega se i tražila alternativa da se one, ili ukinu ili neutrališu osnovi njihovog postojanja. Početkom šezdesetih godina u srbijanskom rukovodstvu već je preovladala koncepcija potpune unitarizacije republike, odnosno ukidanja postojećih autonomija (Vojvodine i Kosova), kako bi se neutralisali stvarni razlozi njihovog postojanja kao autonomnih jedinica, posebno Vojvodine. Tako bi se legitimisala ustavna rešenja da je autonomija izvedena iz Srbije, a ne iz istorijskih, nacionalnih i drugih specifičnosti Vojvodine, pa je republika može svojom odlukom i ukinuti.

Nerazumevanje i neprihvatanje ideje složene države najotvorenije i najuverljivije izrazio je u srpskom partijskom vrhu, kad je reč o vojvođanskoj autonomiji, potpredsednik Izvršnog veća Srbije, Slobodan Penezić, rečima: "Ako sada ne ujedinimo Vojvodinu, nikad više nećemo moći". U to vreme istraživačima je bila uočljiva intencija da se legalizuje stav kako se Srbija ne može konstituisati u nacionalnu državu zbog svog složenog karaktera, odnosno, postojanja pokrajine. Ključne tačke u ovom, po Vojvodinu prelomnom disputu, bile su iskrivljene i neistorične interpretacije o motivima nastajanja njene autonomije i koliko je potrebno vojvođansku autonomiju ugrađivati u jugoslovensku federalističku konstelaciju. Republički partijski vrh koji je u tom periodu delovao pod snažnim uticajima Aleksandra Rankovića, relativizovao je istorijske koncepcije i kontinuitet autonomije Vojvodine,

marginalizovao istorijski značaj njene višenacionalne strukture u procesu konstituisanja autonomije i opravdanost autonomije kao kategorije jugoslovenskog federalizma. Neretko, drugi najuticajniji čovek u državi je upozoravao na posledice "pogubnog autonomaštva" i pojavu "separatizma". Prvi put u novoj Jugoslaviji u sukobu dela pokrajinskog rukovodstva (Stevan Doronjski, Geza Tikvicki, Pal Šoti itd.) s republičkim vrhom Srbije oko položaja i statusa Vojvodine, ali i investicione politike, rukovodstvo pokrajine je etiketirano ovim teškim optužbama.

Ustavne promene 1963. nisu Vojvodini donele bitnije iskorake, osim što je novim ustavom autonomna oblast Kosovo i Metohija izdignuta u rang pokrajine, čime je po statusu izjednačena sa Vojvodinom. Ipak, narednih godina Vojvodina je imala buran politički razvoj uslovljen promenom političkih okolnosti u Jugoslaviji. Najpre je 1964. na Osmom kongresu SKJ počelo javno da se govori o tome da nacionalno pitanje u državi, s još uvek centralističkim uređenjem, nije rešeno. Iste godine sa političke scene, pogibijom u saobraćajnoj nesreći, odlazi predsednik vlade Srbije, Slobodan Penezić. Naredne godine počinje najopsežnija privredna reforma u Jugoslaviji s jednom od osnovnih intencija – da svako bude sveden na rezultate svoga rada, zavisno od ekonomskih mogućnosti. Sledeće, 1966. na Bionima je smenjen potpredsednik Jugoslavije, organizacioni sekretar SKJ i faktički šef UDB, Aleksandar Ranković. Njegovim odlaskom, a prethodno Osmim kongresom i otpočinjanjem sveobuhvatne reforme, krenulo se u desetogodišnje razdoblje decentralizacije i demokratizacije jugoslovenske države i društva. Odlaskom iz političkog vrha države Rankovića i Penezića, kao moćnih centara koji su se protivili autonomiji Vojvodine, stvaraju se i uslovi za unapređenje njenog statusa. Tako je već od 1967 počeo proces temeljnih reformi ustava iz 1963. koji je, po svome karakteru i sadržini bio kompromisno rešenje između dotadašnjeg centralizma i suštinskog federalizma, kome se težilo, čime je bio obeležje vremena i tranzicionih političkih

procesa u kojima je nastao. Smisao i suština promena u karakteru jugoslovenskog federalizma, ostvareni su kroz novu konstitutivnu koncepciju, sprovedenu putem tri seta ustavnih amandmana, usvajanih u Saveznoj skupštini od 1967. do 1971. Prva grupa ustavnih amandmana, proglašena u Saveznoj skupštini 18. aprila 1967. nije se ticala ustavnog položaja autonomnih pokrajina.

Drugu grupu amandmana na ustav Savezna skupština je usvojila 26. decembra 1968. i oni su donosili temeljnije izmene u karakteru jugoslovenskog federalizma, a posebno su se ticali složenog karaktera Srbije, jer su tretirali problematiku pokrajinskih autonomija. Takvu intenciju ustavotvoraca je posebno iskazivao 7. amandman u kome su nabrojane sve republike, čime je naglašena njihova državnost, dok su eksplicitnim navođenjem obe pokrajine u 18. amandmanu i one faktički izdignute na nivo elementa federalizma, čime se želela naglasiti njihova neposrednija veza sa federacijom i one izraziti dvostruko – i kao pokrajine u sastavu Srbije, ali i kao elementi jugoslovenskog federalizma. Uz to 7. amandmanom, ispred imena pokrajina dodat je atribut "socijalistička", kao i u slučaju svih republika. U 18. amandmanu stoji izričito da "Federacija štiti Ustavom utvrđena prava i dužnosti autonomnih pokrajina". Amandmani iz 1968. su dalje predviđali da se teritorija autonomnih pokrajina nije mogla menjati bez saglasnosti pokrajinskih skupština. Pravosudni sistem pokrajina izjednačen je s onim u republikama, do mere, da "Vrhovni sud pokrajine vrši za teritoriju pokrajine prava i dužnosti republičkog vrhovnog suda". (*Ustav SFRJ, ustavni amandmani od I do XLII*... 178). Osamnaesti amandman, koji reguliše glavninu pokrajinskih nadležnosti, ovu teritorijalnu jedinicu definiše kao "socijalističku, demokratsku, društveno-političku zajednicu sa posebnim nacionalnim sastavom i drugim osobenostima, u kojima radni narod ostvaruje društveno samoupravljanje, uređuje pokrajinskim zakonima i drugim propisima društvene odnose, obezbeđuje ustavnost i zakonitost, usmerava razvitak privrede

i društvenih službi, organizuje organe vlasti i samoupravljanja, obezbeđuje ravnopravnost naroda i narodnosti, stara se o pripremanju i organizovanju odbrane zemlje i o zaštiti Ustavom utvrđenog poretka i vrši druge poslove od zajedničkog interesa za politički, privredni, kulturni život i razvitak pokrajine – osim poslova od interesa za republiku kao celinu, koji se utvrđuju republičkim ustavom". U istom amandmanu pisalo je i da su za vršenje zadataka i poslova federacije na "teritorijama autonomnih pokrajina odgovorne i autonomne pokrajine" (Isto... 177–178). Poslednji, 19. amandman iz 1968. u pravima i dužnostima je izjednačio *narode* i *narodnosti*, tačnije južnoslovenske i manjinske nacionalnosti. Time su manjinski narodi u Jugoslaviji *de facto* i *de iure* postali legitiman i ravnopravan politički subjekat, a ne samo kulturni ili jezički entiteti. Takođe, osnovni pravni akt, Statut APV, menja naziv u Ustavni zakon SAP Vojvodine.

Treća grupa amandmana proglašena u Skupštini SFRJ 30. juna 1971. donela je najsuštinskije i najdalekosežnije promene u legislativi i empiriji jugoslovenskog federalizma. Već je prvi amandman usvojen 1971. ukazivao na suštinu i duh novog ustavotvornog koncepta. Naime, u njemu je pisalo da "radni ljudi, narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava u socijalističkim republikama i u socijalističkim autonomnim pokrajinama (...) a u SFR Jugoslaviji kad je to u zajedničkom interesu..." (*Ustav SFRJ, ustavni amandmani od I do XLII*... 181). U gotovo svim slučajevima rada saveznih organa (Predsedništvo, SIV, Savezna skupština), postojala je ustavna obaveza "usklađivanja stavova", da bi odgovarajuće odluke imale pravnu snagu. Način i metodologiju "usklađivanja zajedničkih stavova" regulisao je 33. amandman. Prema njemu, federacija može doneti neku odluku samo "na osnovu usaglašenih stavova s nadležnim republičkim i pokrajinskim organima". Bilo kojoj zajedničkoj odluci federacije prethodila bi, po ovom amandmanu, inicijativa SIV, koji "obezbeđuje usaglašavanje stavova" s republičkim i pokrajinskim

izvršnim većima. Faktički, republike i pokrajine su imale pravo veta, kad bi procenile da su im ugroženi vitalni interesi. Najzad, ustav je mogao biti promenjen odlukom Savezne skupštine, uz saglasnost skupština svih republika i autonomnih pokrajina, dakle, konsenzusom. (Isto... 211–216).

Indikativno je da su sve težnje pokrajina za većim ingerencijama bile osporavane na republičkoj ustavnoj komisiji Srbije koju je vodio Dragoslav Draža Marković i da je disput zbog neusaglašenih stavova prenošen na saveznu ustavnu komisiju koju je vodio Milentije Popović, gde se pokrajinskim zahtevima izlazilo u susret. I ovog puta je federacija garantovala ono što je Srbija odbacivala. Ipak, deo konzervativnog rukovodstva Srbije bliskog predsedniku Skupštine, Draži Markoviću, podstakao je raspravu na Pravnom fakultetu u Beogradu u martu 1971. kojom je značajan deo srpske intelektualne elite osporio ustavne promene, žestoko se obrušavajući na pokrajinske autonomije kao izvor separatizma, slabljenja i diskriminacije Srbije. (Milivoj Bešlin, "Reforma jugoslovenske federacije i Srbija...").

Navedene promene bile su zasvođene donošenjem poslednjeg jugoslovenskog ustava u februaru 1974. Prema njegovim odredbama, pokrajine su dobile pravo na vlastiti ustav, ali to nije značilo pravno izjednačavanje sa republikama. Federalne jedinice kao države svojih naroda, koji su bili konstituensi federacije, još od Drugog svetskog rata posedovale su kvalitet državnosti i pravo na samoopredeljenje; pokrajine to pravo nikada nisu dobile. Uz to, one su izdignute u rang elemenata jugoslvenskog federalizma, ali ne i na nivo konstitutivnih elemenata federativne Jugoslavije. Svoj prvi i, pokazaće se, jedini ustav Vojvodina je donela 28. februara 1974.[122] Konstituisanje stvarne autonomije Vojvodine otvoriće

122 Pod pritiskom nasilja, nakon smene vojvođanskog rukovodstva u oktobru 1988, skupština Vojvodine se 25. februara 1989, jednoglasno odrekla svojih ustavotvornih nadležnosti. Bio je to uvod u promenu ustava Srbije u martu 1989, i potpunu destrukciju autonomnih prava i svih zakonodavnih prerogativa pokrajine.

prostor za najintenzivniji ekonomski uspon i najveće investicije u njenoj istoriji. Politika favorizacije industrijskog razvoja, koju su sprovodili svi sastavi izvršnog veća pokrajine, izgradila je, ili ozbiljno unapredila i modernizovala stotine privrednih objekata u oblasti hemijskog kompleksa, naftne industrije, metalne industrije, prehrambene industrije, tekstilne, obućarske, drvne i građevinske industrije, agrokompleksa; otvarane su šećerane, pivare, sladare, vinarije, hladnjače, klanice; rekonstruisana je stara i izgrađena nova putna infrastruktura, mostovi, kao i novi, moderni hidrosistemi za navodnjavanje, ali i brojni kapitalni privredni, zdravstveni, obrazovni, naučni i kulturni objekti.

Kao i tokom prethodnih decenija, ni tada neće prestati pritisak za smanjenjem ili ukidanjem autonomije. Tako je grupa političkih čelnika Srbije samo dve godine posle donošenja ustava, 1976. napisala “plavu knjigu”, kojom se otvoreno napadao položaj autonomnih pokrajina. Inicijativu za rad na “plavoj knjizi” i njeno stavljanje u opticaj u zatvorenim partijskim forumima početkom 1977. istoričari tumače kao izraz kulminacije nezadovoljstva stepenom pokrajinskih autonomija najuticajnijeg srbijanskog političara, Draže Markovića. U ovom internom dokumentu, čiju je izradu naložilo Predsedništvo SR Srbije, na čijem se čelu nalazio Marković, izloženi su nezadovoljstvo i protivrečnosti delokruga pokrajinskih i republičkih ingerencija. Kao i svi prethodni pokušaji ukidanja ili značajnog ograničavanja autonomije Vojvodine i ovaj dokument je polazio od toga da je srpski narod neravnopravan, jer ga postojanje pokrajina sprečava da konstituiše vlastitu nacionalnu državu (unutar Jugoslavije) koja počiva na principu nacionalnog samoopredeljenja. Postojanje Titovog autoriteta uticalo je na to da “plava knjiga” i nezadovoljstvo srbijanskog vrha budu potisnuti, čekajući povoljnije okolnosti da se ponovo izraze. Nekoliko godina kasnije, sredinom osamdesetih godina XX veka, Memorandum SANU, kao uvod u razbijanje Jugoslavije, žestoko

se obrušio i na vojvođansku autonomiju, smatrajući je antisrpskom i separatističkom.

Ipak, mesto Vojvodine u jugoslovenskoj federalističkoj konstelaciji bilo je ravnopravno, njena autonomija garantovana saveznim ustavom i pravom veta, koga je posedovala. Takav položaj, pokazaće se, moći će da se promeni, protiv volje Vojvodine, samo nasilnim metodama, koje će, destrukcijom ustavnog poretka Jugoslavije i rušenjem pokrajinskih autonomija, novi srbijanski vrh i primeniti 1988/89.

DESTRUKCIJA AUTONOMIJE

Posle niza ranijih pokušaja Srbije da značajno ograniči i faktički ukine autonomiju Vojvodine, dok je savezni vrh štitio interese pokrajina, čuvajući tako i ustavni poredak Jugoslavije, slabljenje federacije nakon Titove smrti (1980) i ubrzana delegitimizacija, dovela je do poslednjeg udara na pokrajinske autonomije koji će se pokazati fatalnim. Pokrajinska autonomija, percipirana u državnom vrhu Srbije, kao ključni problem funkcionisanja republike, posebno je bila u fokusu nakon demonstracija na Kosovu (1981) i radikalizovana ubistvom više vojnika JNA u kasarni u Paraćinu (1987), koje je izvršio albanski vojnik sa Kosova. Antialbanska histerija u Srbiji, koja sve vreme osamdesetih nije prestajala, tad je dostigla kulminaciju. Atmosfera nacionalističke homogenizacije i zahtev za ponovnim "ujedinjenjem" Srbije, koju su pokrajine "razbijale", bio je smatran prvorazrednim političkim ciljem. Ipak, deo rukovodstva Srbije optužio je predvodnike kampanje, novinsku kuću *Politika*, za raspirivanje mržnje, čime se posredno ciljalo na Slobodana Miloševića, koji ju je preko svojih kadrova kontrolisao. Otvoren je sukob koji se završio porazom umerenog predsednika Predsedništva Ivana Stambolića na poznatoj Osmoj sednici srbijanskog partijskog vrha (1987) i izborom novog lidera, Slobodana Miloševića. Pokrajinsko rukovodstvo Vojvodine nije želelo da bira stranu, ostajući u sukobu unutar tzv. uže Srbije neutralno,

znajući da se Stambolić i Milošević ne razlikuju suštinski u namerama prema pokrajinskim autonomijama. Pitanje modela rušenja autonomija tada nije uzimano u razmatranje, jer se nasilne metode koje će novoustoličeni režim u Beogradu primeniti biti sasvim nove i izvan dotadašnjih kompromisnih (dogovornih) obrazaca političkog delovanja u drugoj Jugoslaviji.

Početkom 1988. novo republičko i pokrajinska rukovodstva su nastavila pregovore o ustavnim promenama, započetih u vreme Stambolića, kako bi se obezbedila funkcionalnost Srbije kao specifične federalne jedinice. Kad je dogovor između republičkog i dva pokrajinska rukovodstva napravljen, sukob je obnovljen zbog zahteva srbijanskog vrha da se promene ubrzaju, a njihov stepen značajno produbi i time sasvim ograniči i derogira pokrajinska autonomija. Tome su se rukovodstva pokrajina, posebno Vojvodine, nedvosmisleno usprotivila. U leto 1988. počela je u svim beogradskim medijima, podstaknuta s republičkog vrha, do tada nezabeležena propagandna kampanja protiv pokrajinskih rukovodstava, a pre svega vojvođanskog. Svakodnevne teške optužbe i otvorene pretnje nisu slomile pokrajinski vrh, čak su ga homogenizovale. Kad pritisak medija i partijskih foruma nije urodio plodom, krenulo se u organizaciju masovnih uličnih demonstracija s ciljem nasilnog obaranja vojvođanskog rukovodstva. Tako je početkom jula 1988. grupa od nekoliko stotina Srba s Kosova "samoorganizovano" došla u Novi Sad, demonstrirajući ispred zgrade pokrajinske skupštine. Relativno mali broj okupljenih (podržanih od deklarisanih nacionalista iz Beograda, poput pravnika Vojislava Šešelja i pevačice Olivere Katarine), ignorancija domicilnog stanovništva i još uvek nedovoljno jasno artikulisani zahtevi ne bi izazvali veću pozornost da nije bilo manipulacije beogradskih medija. Naime, kratkotrajni incident sa isključivanjem struje demonstrantima, kako bi se sprečio govor mržnje, nekarakterističan za dotadašnji javni diskurs u Jugoslaviji, dobio je u opširnim izveštajima medija u Beogradu krajnje dramatičan

ton. Iz dana u dan različitim montažama i manipulacijama planski je podizana politička tempreratura u Srbiji. Pritisak na neposlušni pokrajinski vrh je rastao. Započeta kontrakampanja političkih aktiva SK Vojvodine i medija lojalnih pokrajinskom rukovodstvu nije davala rezultat, jer je ostajala u granicama starih obrazaca i delegitimisanih formula, dok je režim u Beogradu koristio novu homogenizatorsku snagu u društvu – nacionalizam i brutalniji pristup medijima, uz beskrupuloznu propagandu znatno modernijeg tipa.

Znak za početak radikalnijeg obračuna s neposlušnim pokrajinskim vrhom dao je lično novoustoličeni lider Srbije, Slobodan Milošević u intervjuu za NIN, najuticajniji nedeljnik u zemlji, u julu iste godine. On je rekao da delovi pokrajinskih rukovodstava žele da "pokrajine u daljoj ili bližoj perspektivi budu države", zbog čega "vode pregovore za osvajanje nekih prava, koja ako budu osvojena, predstavljaju osnovu za cepanje Srbije na tri samostalna i međusobno odvojena dela – na tri države". Time su pokrajinski vrhovi Vojvodine i Kosova direktno optuženi za separatizam, što je u severnoj pokrajini, naseljenoj pretežno srpskim stanovništvom, bila optužba koja je ozbiljno uzdrmala i onako napukli legitimitet Pokrajinskog komiteta SKV. Uz svakodnevnu propagandu medija u Beogradu, nad kojima je, nakon Miloševićeve pobede izvršen sistematski *gleichschaltung,* kako bi se bez ostatka stavili u funkciju politike novog kursa, najavljena su dalja okupljanja građana po Vojvodini, nazvana "događanjem naroda". Prema istraživanjima, mitinzi tokom avgusta i septembra 1988. pretežno su održavani u mestima gde je dominiralo kolonističko stanovništvo, naseljeno u Vojvodinu posle Drugog svetskog rata. Od 28 mitinga na kojima je traženo ukidanje vojvođanske autonomije, samo dva su održana u većinski starosedelačkim sredinama.

Paralelno sa vaninstitucionalnim, rastao je i institucionalni pritisak na pokrajinsko rukovodstvo. Išao je u dva smera, najpre pokušaj stvaranja podela u PK Vojvodine i preotimanja "baze"

pokrajinskoj partiji, odnosno pokušaji da opštinski i gradski komiteti partije počnu da traže smenu vlastitog pokrajinskog partijskog rukovodstva u Novom Sadu. Drugi oblik institucionalnog pritiska je išao iz samog republičkog vrha koji je na Dvanaestoj sednici CK SK Srbije konstatovao da je reč o krizi izazvanoj konfliktom između "demokratskih aspiracija naroda" i "birokratske odbrane ... pokrajinske naciokratije", nazvane pogrdno "foteljašima". Legalno rukovodstvo SAP Vojvodine je optuženo i za "drsko demonstriranje državnosti... na zamišljenoj granici na autoputu Beograd–Novi Sad", s ciljem stvaranja "vojvođanskog naroda" kao i za podršku "albanskoj iredenti". Ove i slične optužbe za antisrpstvo, izgovarane prvi put u javnom diskursu druge Jugoslavije u atmosferi višegodišnje nezaustavljive antialbanske histerije i uzavrelog nacionalizma, bile su poziv na linč pokrajinskih čelnika koji nisu pristajali na Miloševićev predlog o dobrovoljnom samoukidanju vojvođanske autonomije. Propaganda režima u Beogradu karakteristična sve vreme tokom devedesetih godina XX veka, posebno intenzivno primenjivana tokom ratova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, postulirana je i najpre primenjena prema Vojvodini. Kako se ta propaganda širila i narastala, tako je dobijala sve ekstremnije oblike, izričući optužbe, poput one o uspostavi "antisrpske osovine Zagreb–Novi Sad–Ljubljana".

Kada je u Beogradu procenjeno da je pokrajinsko rukovodstvo uzdrmano i temeljno kompromitovano, a građani dovoljno homogenizovani i nahuškani protiv njega, krenulo se, tokom druge polovine avgusta u sledeću fazu mitinga po Vojvodini. Broj mitinga, kao i prisutnost građana su eksponencijalno rasli iz dana u dan, bes okupljenih ljudi je, takođe, rastao, a rizici od žrtava koje bi pale u sukobu demonstranata i policijskih snaga, koje su još uvek bile pod pokrajinskom komandom, svakog dana sve veći. Prvi put u drugoj Jugoslaviji i Srpska pravoslavna crkva (SPC) se aktivno uključuje u politička zbivanja. Episkop banatski, Amfilohije (Risto) Radović, koji se već potvrdio kao zagovornik najtvrđe

nacionalističke struje, pružio je podršku demonstracijama u cilju rušenja autonomije Vojvodine. Osnovne organizacije SKV su sve češće otkazivale poslušnost neposrednom partijskom rukovodstvu u Vojvodini, izdvajajući se time iz političkog sisitema i stavljajući se pod kontrolu republičkih partijskih struktura protiv pokrajinskih. Kolonistička mesta: Bačka Palanka, Titov Vrbas, Nova Pazova bili su centri otpora pokrajinskom rukovodstvu.

Savezni politički vrh, koji je 1945. garantovao nepovredivost vojvođanske autonomije, delovao je zbunjeno i nezainteresovano tokom blitzkriega koga je Srbija, pod Slobodanom Miloševićem izvršila na Vojvodinu. Iako je doveden u pitanje ustavni poredak federacije, posebno nakon što je ulične metode Srbija počela u avgustu da izvozi i u druge republike (najpre u Crnu Goru), savezni politički centar je delovao nedovoljno zainteresovano, nadajući se da će S. Milošević svoj pohod završiti pokoravanjem pokrajina. Sredinom septembra savezno rukovodstvo je pokušalo da posreduje u sporu Srbije i Vojvodine, ali je medijacija završena neuspešno, uz konstataciju da su razlike nepremostive i ambivalentno držanje predsednika Predsedništva Jugoslavije, Raifa Dizdarevića. Međutim, svi apeli da se sve violentniji mitinzi obustave, kao i svakog dana sve uzavrelija kampanja u medijima, ostajali su bez odjeka, jer je savezna država svoju aktivnost ograničila na molbe i apele. Pravi modus operandi saveznih organa se video tokom završnog čina destrukcije vojvođanske autonomije koji je počeo 25. septembra 1988. Ponovni miting kosovskih Srba u Novom Sadu prošao je, za razliku od prethodnog, s daleko većom podrškom lokalnog stanovništva, širokom dobrodošlicom građana Novog Sada, partijskih organizacija u unutrašnjosti Vojvodine i posebno važnom potporom nekoliko velikih fabrika, među njima najznačajniji – novosadski "Jugoalat". Odred savezne policije koji je poslat u prestonicu Vojvodine, iako je bilo jasno da se na ulici ruši ustavni poredak države, dobio je zadatak da interveniše samo u slučaju ozbiljnijeg krvoprolića.

Poslednji čin u destrukciji autonomije Vojvodine odigrao se 5. oktobra 1988. Prethodnog dana Predsedništvo PK SKV je pokušalo da pozove na odgovornost ključne organizatore mitinga, lokalno rukovodstvo u Bačkoj Palanci, Mihalja Kertesa i Radovana Pankova. Njihov odgovor na to je bio defile 10.000 ljudi koji se uputio u Novi Sad sa zadatkom konačnog rušenja rukovodstva SAP Vojvodine i parolom: "Palanka je ustala na promenu Ustava".[123] Uz snažnu podršku beogradskih medija i sekretara CK SK Srbije, Zorana Sokolovića, u Novom Sadu se okupilo više desetina hiljada ljudi dovezenih iz svih krajeva Vojvodine, ali i Srbije, čak i Crne Gore. Demonstranti su kamenicama i jogurtom gađali zgradu Izvršnog veća Vojvodine, simbol pokrajinske autonomije, zbog čega je kasnije čitav događaj dobio naziv – jogurt revolucija. Izolovano pokrajinsko rukovodstvo je tražilo pomoć i Republike i saveznih organa. Uprkos obećanjima, pomoć nije stigla. Sutradan, 6. oktobra, svi članovi vojvođanskog rukovodstva i predstavnici Vojvodine u saveznim institucijama podneli su ostavke. Bio je to potpuni trijumf politike srbijanskog vrha. Neposlušne vojvođanske rukovodioce ubrzo su zamenili Miloševićevi lojalisti (M. Kertes, R. Pankov, N. Šipovac, R. Božović). Medijska kampanja protiv smenjenog rukovodstva nastavljena je i u mesecima koji su sledili i bila je usmerena na pripremu javnosti za konačno dokidanje autonomnih prava Vojvodine. "Radikalne kadrovske promene", kako su se nazivale, kao i raskid sa "autonomaškom politikom", dovele su na ključne pozicije u Vojvodini najkonzervativnije zagovornike centralističke politike. Novi pokrajinski kadrovi, kao i do tada kosmopolitski vojvođanski mediji, preko noći su postali najgorljiviji promoteri nacionalističke politike i svakodnevnog govora mržnje. Na ulici proizvedenu realnost, trebalo je usaditi u najšire slojeve stanovništva. Tako je Vojvodina postala važna logi-

123 Osim demonizovanih pokrajinskih funkcionera, u centru negativne kampanje protestanata je bio Ustav iz 1974. koji je Vojvodini objektivno garantovao suštinsku i stvarnu autonomiju.

stička baza u daljem pohodu Slobodana Miloševića na Jugoslaviju. Prvi na redu su bili SR Crna Gora i SAP Kosovo.

Nakon oktobarske nasilne smene pokrajinskog rukovodstva, ustavne promene i faktičko ukidanje autonomije Vojvodine, bili su samo formalnost. Konačni čin se odigrao u martu 1989. kada su usvojeni amandmani na ustav SR Srbije, kojima je autonomija dveju pokrajina svedena na minimum, suštinski je prestala da postoji. Tako je Autonomna pokrajina Vojvodina i svojom voljom prestala da bude politički subjekat u arhitekturi jugoslovenskog federalizma, a ubrzo i bilo kakav subjekat. Ekonomski novinar i publicista Dimitrije Boarov tvrdi da se Vojvodina kao "istorijska regija sa srpskom autonomističkom tradicijom i sa više od 40 procenata stanovnika koji nisu ni Srbi ni Crnogorci, svenarodnom voljom odriče stečenih prava, traži od srpske nacionalne centrale da nema pravo da samostalno odlučuje ni o jednom bitnom političkom pitanju, zahteva da poreze koji se sakupe na njenoj teritoriji, raspoređuje i troši neko van Vojvodine, da njene privredne firme... izgube poslovnu samostalnost i sopstvene finanasijske račune... Političko samoubistvo Vojvodine je izvedeno zbirnim dejstvom strahovitog političkog i medijskog pritiska iz Beograda, te uzdržanošću ostalih političkih centara u Jugoslaviji, iz straha da će i oni doći na red." (Dimitrije Boarov, Politička istorija Vojvodine... 217).

Ubrzo nakon smene pokrajinskog rukovodstva i ustavnih promena, usledila je jedna od najtemeljnijih čistki u istoriji Vojvodine. Ne postoje egzaktni podaci, ali se procenjuje da je tokom i nakon tzv. antibirokratske revolucije u pokrajini smenjeno oko 40.000 političkih funkcionera, visokih državnih činovnika, šefova policije, sudija, direktora zdravstvenih, kulturnih, prosvetnih, naučnih i informativnih centara. U privredi je smenjeno oko 80 odsto rukovodećeg kadra; samo u dotadašnjoj vojvođanskoj prestonici, Novom Sadu, su smenjeni čelni ljudi svih pet banaka, kao i direktori pošte, železnice, Naftagasa... Nijedan urednik informativnih kuća nije opstao, menjane su čitave redakcije i to na svim, do tada,

službenim jezicima u pokrajini. Ukinuti su vojvođanski investicioni i penzioni fondovi, a sredstva su prebačena u republički centar. Naposletku, nakon raspada Jugoslavije i početka ratova (1991), pristupilo se i etničkom inženjeringu u Vojvodini, odnosno izmeni stanovništva. Etničko čišćenje Vojvodine najviše je bilo izraženo u Sremu, a umesto dela njenih dotadašnjih stanovnika, uglavnom nesrpske nacionalnosti koji su se iseljavali, često podstaknuti nasiljem, batinanjem, pretnjama ili, kao u više sremskih sela i ubistvima, naseljavano je srpsko stanovništvo izbeglo iz Hrvatske ili Bosne i Hercegovine. Tako su planovi međuratnih desničarskih ideologa o "nacionalizaciji", tj. srbizaciji Vojvodine dovršeni tek u poslednjoj deceniji XX veka. Stroga centralizacija tokom devedesetih, dovela je do brze i temeljne pauperizacije Vojvodine, koja je od jednog od razvijenijih političko-teritorijalnih subjekata druge Jugoslavije, postala nerazvijeni region Srbije.

Nakon demokratskih promena u Srbiji i pada autoritarnog režima (2000), položaj Vojvodine je u izvesnoj meri popravljen. Prema Statutu iz 2009. dobila je pravo na svoje simbole (grb i zastava) i uvećana su joj dotadašnja ovlašćenja. Ipak, sve je to veoma daleko od zakonodavne, izvršne i sudske vlasti i prava na raspolaganje svojom imovinom i ubiranje prihoda na svojoj teritoriji, koje je imala u drugoj Jugoslaviji. Ali i takav minimalan iskorak Srbija je osporila i odlukom Ustavnog suda (2012), ključne odredbe Statuta Vojvodine stavljene su van snage. Možda najbolje, nominalni autonomni status Vojvodine, kao viševekovne istorijske pokrajine, koja je svoju autonomiju originerno konstituisala, izraženom voljom njenih naroda 1945. prezentuje član 182. Ustava Srbije iz 2006. u kome stoji da je AP Vojvodina nastala (osnovana) 2006. Ustavom i da se njime, prema važećoj proceduri, može i ukinuti.[124]

124 U ekonomskom smislu, bilans Vojvodine u jugoslovenskoj državi je poražavajuć. Ona je postala sastavni deo Kraljevstva SHS 1918. kao "najbogatija južnoslovenska oblast", kako piše istoričar Bogumil Hrabak. Po stepenu razvijenosti Vojvodina je bila izjednačena sa Slovenijom, iznad Hrvatske i daleko razvijenija od svih drugih

ZAKLJUČAK

Istorijski pojam Vojvodine ima najmanje dve različite, međusobno teško spojive interpretacije, dva sasvim nekompatibilna koncepta, koji se u velikoj meri isključuju. Prva interpretacija je nacionalistička, monoetnička, ipak, izvorno vojvođanska, koja vuče svoje tradicije iz XVIII veka i srpskog narodnog pokreta u XIX veku, kad se konstituišu nacije na ovim prostorima. U habsburškom državnom okviru, ova Vojvodina, zamišljena kao etnički i kulturno definisan srpski prostor nije uspela da se realizuje. Ipak, pretrajavši kao ideja, ona je činila programsku osnovu svih srpskih nacionalnih stranaka i političkih pokreta, da bi svoje konačno ostvarenje doživela u prvim posleratnim novembarskim danima 1918. prisajedinjenjem Kraljevini Srbiji. Time je srpski nacion iz južne Ugarske realizovao svoj temeljni *zavetni* imperativ – organsko jedinstvo.

Međutim, ova samorealizacija nacionalističke doktrine nije bila konsenzualna. Nemali deo srpske političke javnosti se protivio organicističkim intencijama i direktnom i bezuslovnom utapanju u Srbiju, u čemu je imao podršku gotovo svih ostalih naroda koji su živeli na tlu Vojvodine, od kojih mnogi nisu pitani za mišljenje. Ta inicijalna protivrečnost, uz radikalnu i besprimernu ekonomsku eksploataciju, bila je jedna od brojnih unutrašnjih kontradikcija i dugotrajnih problema koje međuratna unitaristička Jugoslavija nije ni želela ni uspela da razreši, i koji će rezultirati

oblasti. Pred raspad Jugoslavije 1986, razmer razvijenosti Vojvodine i Slovenije je bio 1:1,4. Slovenija je posle sedam decenija jugoslovenskog razvoja pretekla Vojvodinu po veličini društvenog proizvoda za 40 odsto. Ali, ove računice deluju odlično ako se uporede sa bilansima Vojvodine u centralističkoj Srbiji, nakon raspada Jugoslavije. Dakle, ako se uzme 2000. kao poredbena godina, tada svako poređenje Slovenije i Vojvodine mora biti po pokrajinu okarakterisano kao potpuna istorijska katastrofa, jer je razmer 8:1. Samo decenija provedena u strogo centralističkoj Srbiji, kao rezultat tzv. antibirokratske revolucije, podigla je razliku u razvijenosti između Slovenije i Vojvodine čak osam puta, na štetu pokrajine. (Dragomir Jankov, Vojvodina – propadanje jednog regiona... 54–56).

formiranjem *Vojvođanskog fronta* kao zametka nove anticentralističke i nadnacionalne koncepcije Vojvodine.

Ova nova Vojvodina, začeta tridesetih godina XX veka, u vreme represivne monarhodiktature, realizovana i afirmisana tokom Drugog svetskog rata, tokom Narodnooslobodilačke borbe svih njenih naroda, bila je utemeljena na vrednostima antifašizma, socijalne i nacionalne emancipacije, modernizma i nadnacionalne integrativnosti. Ovakav karakter Vojvodine bio je realan i ostvariv samo u društvenom i političkom uređenju koje je bilo dominantno u drugoj Jugoslaviji. I tada, kao i ranije, autonomija Vojvodine bila je *par excellence* jugoslovensko pitanje i ona je samo uz podršku jugoslovenskog političkog centra mogla da opstane, uprkos konstantnim političkim pritiscima Srbije s intencijom da joj ograniči ili ukine autonomna prava. Prvom prilikom kad je jugoslovenska federacija doživela atrofiju, Srbija je izvršila nasilnu destrukciju vojvođanske autonomije anektiravši pokrajinu.

Srpska Vojvodina je ispunila svoj cilj, samoostvarivši istorijske težnje svojih idejnih kreatora, ujedinjenjem u jedinstvenu srpsku, pa jugoslovensku državu 1918. Zagovornici uskosrpske koncepcije Vojvodine su se potrudili da nastave i reafirmišu svoju orijentaciju i u vreme kraha *Autonomne Vojvodine* 1988. organizacijom tzv. antibirokratske revolucije, usvajanjem ustavnih amandmana 1989. ratovima i izmenom etničke strukture pokrajine, njenom političkom podređenošću i ekonomskom eksploatacijom. Nesporno je da postoje dve koncepcije Vojvodine. Obe su utemeljene u istorijskom iskustvu – jedna odražava karakter XIX, druga vrednosti XX veka. Ideja Vojvodine u XXI veku još ne pokazuje naznake artikulisane konceptualizacije. Ideologija nacionalizma kao dominantna legitimacijska matrica u Srbiji, s nacijom kao organskom kategorijom, nikad se nije pomirila sa *Autonomnom Vojvodinom*, smatrajući je separatizmom i cepanjem jedinstva nacije, ne birajući sredstva u zatiranju takve alternative. Ipak, istorijski, demokratski i nacionalno-pluralni motivi vojvođanske autonomije, pa i

raison d'être same Vojvodine, nisu prestali da postoje i kada je njen opstanak neskriveno doveden u pitanje.

Bibliografija

1. "Izbor iz dokumenata o razvitku političke koncepcije autonomije Vojvodine i o procesu njenog konstituisanja u autonomnu pokrajinu u revolucionarnoj praksi KPJ od 1935. do 1945", prir. Ranko Končar, u: *Savremenost*, 1/74, Novi Sad, 1974, str. 89–160.
2. "Ustav Republike Srbije", *Službeni glasnik Republike Srbije*, 98/2006.
3. Aleksa Ivić, *Istorija Srba u Vojvodini*, Novi Sad, 1996.
4. Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, Novi Sad, 1996.
5. Aleksandar R. Miletić, "*Generacije srpskih (re)centralista, 1968–1990: Opravdani zahtevi ili put u raspad Jugoslavije?*", *http://www.yuhistorija.com/serbian/jug_druga_txt01c3.html*
6. *Antifašizam – AVNOJ – Autonomija*, ur. Stanko Šušnjar, Novi Sad, 2013.
7. Bogumil Hrabak, "Demokratska stranka i Samostalna demokratska stranka u Vojvodini", *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 34/1986, str. 157–191.
8. Bogumil Hrabak, "Autonomizam u Vojvodini 1919–1928. kao reakcija na finansijsko iscrpljivanje i političko zapostavljanje pokrajine", *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*, Novi Sad, 1982, str. 69–112.
9. Boris Kršev, *Bankarstvo u Dunavskoj banovini*, Novi Sad, 1998.
10. Boško Krunić, *Decenija zamora i raskola*, Novi Sad, 2009.
11. Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, 1–2, Beograd, 1987.
12. Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992.
13. Čarls Ingrao, *Habzburška monarhija 1618–1815*, Beograd – Novi Sad, 2014.
14. Čedomir i Jelena Popov, *Autonomija Vojvodine – srpsko pitanje*, Sremski Karlovci, 2000.
15. Dejan Mikavica, *Srpska Vojvodina u Habzburškoj monarhiji 1690–1920*, Novi Sad, 2005.
16. Dimitrije Boarov, *Politička istorija Vojvodine*, Novi Sad, 2001.
17. Dragan Đukanović, "Vojvodina u post-jugoslavenskome kontekstu: nastavak suspendiranja autonomije", *Politička misao*, god. 53, br. 1, Zagreb, 2016, str. 51–70.

18. Dragan Gmizić, *Zemlja, nafta i ljudi. Svedočenja o razvoju Vojvodine u periodu od 1974. do 1988. godine*, Novi Sad, 2014.
19. Dragomir Jankov, *Vojvodina – propadanje jednog regiona*, Novi Sad, 2005.
20. *Društveno ekonomski razvoj Vojvodine*, Novi Sad, 1978.
21. Dušan Popov, *Srpska štampa u Vojvodini 1918–1941*, Novi Sad, 1983.
22. Dušan J. Popović, *Srbi u Vojvodini*, I–III, Novi Sad, 1957–1963.
23. Dušan Popović, *Letopis o Vlaovićima*, I–III, Novi Sad, 2006.
24. Dušan Popović, *Srbi u Vojvodini 1–3*, Novi Sad, 1999.
25. Duško Radosavljević, *O Vojvodini 2000–2014: pačvork*, Novi Sad, 2014.
26. Đorđe Stojšić, *Osma sednica. Kako je Slobodan Milošević pobedio a Srbija istorijski izgubila*, Beograd, 2014.
27. *Istorija bankarstva u Vojvodini*, ur. Nikola Gaćeša, Novi Sad, 2001.
28. Jelena Popov, *Drama na vojvođaskom selu 1945–1952*, Novi Sad, 2002.
29. Jovan Komšić, *Demokratsko upravljanje kulturološkim različitostima: Vojvodina u svetlu evropskih iskustava*, Novi Sad – Beograd, 2015.
30. Jovan Komšić, *Vojvođansko pitanje u procesu srpske tranzicije: (1988–2013)*, Novi Sad, 2014.
31. Jovan Veselinov Žarko, *Svi smo mi jedna partija*, Novi Sad, 1980.
32. Lazar Rakić, *Radikalna stranka u Vojvodini 1902–1919*, Novi Sad, 1983.
33. Lazar Vrkatić, *O konzervativnim političkim idejama*, Novi Sad, 2009.
34. Ljubica Vasilić, *Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941–1945. Građa za istoriju Vojvodine*, Knj. 7, Novi Sad – Sremski Karlovci, 1971.
35. Ljubo Boban, *Hrvatske granice 1918–1993*, Zagreb, 1995.4
36. Ljubodrag Dimić, *Istorija srpske državnosti. Srbija u Jugoslaviji*, 3, Beograd, 2001.
37. Ljubomirka Krkljuš, *Središnji organi vlasti u Srpskoj Vojvodovini 1848–1849*, Novi Sad, 2013.
38. Milivoj Bešlin, "Autonomija Vojvodine u jugoslovenskom federalizmu", u: *Antifašizam – AVNOJ – Autonomija*, ur. Stanko Šušnjar, Novi Sad, 2013, str. 47–59.
39. Milivoj Bešlin, *Pokušaj modernizacije u Srbiji 1968–1972. Između "revolucionarnog kursa" i reformskih težnji*, Novi Sad, 2014. (doktorska disertacija u rukopisu)
40. Milivoj Bešlin, "Reforma jugoslovenske federacije i Srbija: dekonstrukcija centralističke paradigme i formulisanje alternativa", *http://www.yuhistorija.com/serbian/jug_druga_txt01c1.html*
41. Nadežda Jovanović, *Politički sukobi u Vojvodini 1925–1928*, Beograd, 1984.
42. Nikola Gaćeša, *Radovi iz agrarne istorije i demografije*, Novi Sad, 1995.

43. Novak Petrović, *Autonomna Pokrajina Vojvodina*, Beograd, 1968.
44. Olga Zirojević, *Panonska urbana kultura*, Beograd, 2014.
45. Petar Atanacković, "Srbija iz tri dela mora biti cela. Položaj pokrajina i ustavne reforme u Srbiji 1980-ih godina: pozicija Vojvodine", u: *Slobodni i suvereni. Umetnost, teorija i politika – knjiga eseja i intervjua o Kosovu i Srbiji*, ur. V. Knežević, K. Lukić, I. Marjanović, G. Nikolić, Novi Sad, 2013, str. 137–156.
46. Ranko Končar, "Autonomija Vojvodine – istorijska geneza i njeno konstituisanje", u: *Antifašizam – Avnoj – Autonomija*, ur. Stanko Šušnjar, Novi Sad, 2013, str. 15–27.
47. Ranko Končar, "Formiranje pokrajinskog Narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine", *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 19/1980, str. 49–60.
48. Ranko Končar, "Osnivaki kongres Kps i istorijske osnove federalne Srbije kao složene jedinice", u: *Osnivački kongres Komunističke partije Srbije*, zbornik radova, Beograd, 1988, str. 145–151.
49. Ranko Končar, Dimitrije Boarov, *Stevan Doronjski – odbrana autonomije Vojvodine*, Novi Sad, 2011.
50. Ranko Končar, *Opozicione partije i autonomija Vojvodine 1929–1941*, Novi Sad, 1995.
51. Ranko Končar, *Stvaranje federacije*, Novi Sad, 1983.
52. Slavko Gavrilović, *Srbi u Habsburškoj monarhiji (1792–1849)*, Novi Sad, 1994.
53. Slobodan Ćurčić, *Broj stanovnika Vojvodine*, Novi Sad, 1996.
54. *Socio-kulturni aspekti regionalizacije Srbije u kontekstu evrointegracija*, ur. Aleksandra Đurić Bosnić, Milorad Đurić, Novi Sad, 2015.
55. *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije; Ustavni amandmani od I do Xlii (iz 1967, 1968. i 1971. godine)*, Beograd, 1971.
56. *Vojvodina u Narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941–1945*, ur. Čedomir Popov, Novi Sad, 1984.
57. *Vojvodina: predeli i ljudi*, ur. Boško Ivkov, Novi Sad, 2005.
58. *Vojvođani o Vojvodini. Povodom desetogodišnjice oslobođenja i ujedinjenja*, Novi Sad, 1928.

III

Jugoslavija u istorijskoj perspektivi (1918–1991)

Od stagnacije do revolucije

SRĐAN MILOŠEVIĆ

U VREME KAD je nastala, prva jugoslovenska država je u svojim granicama obuhvatila područja koja su se međusobno veoma razlikovala u ekonomskom (različiti stadijumi razvoja kapitalizma), socijalnom (naročito odnos urbanih i ruralnih struktura), kulturnom (na prvom mestu pismenost i obrazovanje), u verskom pogledu (multikonfesionalnost), a zatim u pogledu političkih institucija i političke kulture, pravnih okvira života (nivo birokratizovanosti i vladavina prava). Po svim kvantitativnim i kvalitativnim kriterijumima, bilo je teško zamisliti područje sa većim stepenom raznolikosti. Pojedine istorijske pokrajine i same su iznutra bile oštro podeljene višestrukim linijama koje su razdvajale grupe i manje regije po raznim kriterijumima. Staleške, etničke i verske razlike bile su politički veoma dugo primarne, ali je sve značajnija postajala klasna dimenzija, koja je s razvojem kapitalizma na ovoj evropskoj periferiji postojećim mnogostrukim odnosima dala novi kvalitet.

Svoj život jugoslovenska država počela je na prostoru koji je bio, prema Krfskoj deklaraciji iz 1917. podeljen na čak “jedanaest

pokrajinskih uprava i trinaest zakonodavstava". Sa većinskim seljačkim stanovništvom i ostacima zemljoposedničke aristokratije, Jugoslavija je bila "muzej agrarnih struktura", sve do ostataka iz antike nasleđenih agrarnih odnosa (kolonat u Dalmaciji). Buržoaska i radnička klasa bile su nejednako, ali u osnovi slabo razvijene.

Politički sistem unitarne i centralizovane parlamentarne monarhije, smenila je veoma brzo monarhodiktatura, da bi posle raspada zajedničke države tokom Drugog svetskog rata, Jugoslavija bila obnovljena kao federacija, čija je karakteristika bila manje ili više izražena – ali permanentna – transformacija odnosa u federaciji, kao i političkog i privrednog sistema, i izražena dinamika socijalnih promena. Malom modifikacijom parafrazirajući jednog istoričara posleratnog Balkana, može se reći da se socijalistička Jugoslavija razvila i dočekala svoj kraj kao zemlja sa jednom oficijelnom ideologijom, dva zvanična pisma, tri glavne religije, četiri ustavne promene, pet (a potom i šest) konstitutivnih naroda i isto toliko republika, sedam suseda, osam članova predsedništva, devet parlamenata i deset komunističkih partija. Bio je to iznimno kompleksan politički, kulturni i privredni ambijent čiju je istorijsku bazu činilo ništa manje kompleksno društvo.

Društvena struktura i politička dinamika u stalnom su reverzibilnom odnosu. To je najjasnije formulisao Piter Berk, naizgled jednostavnim uvidom da je "struktura promenljiva, a promena strukturirana". Takođe, značajna pitanja mogu se pokrenuti (i u istoriografiji su već pokrenuta) na temelju koncepcije o "modernizaciji bez moderne", koju je, imajući u vidu socijalistička društva, razvijao Ralf Dahrendorf. Istraživanja diskretne prirode odnosa između strukturnih karakteristika društva (koje se menjaju i vrše uticaj na političko-ekonomski sistem), sa jedne, i ekonomsko-političkog sistema (koji "strukturira" promenu, ili makar nastoji da to čini), sa druge strane, dala bi nesumnjivo važna saznanja, na primer, o tome na koji način određena obeležja društva utiču na karakter političkog režima, nezavisno ili čak uprkos volji

njegovih tvoraca i nosilaca. Da li je politički sistem u svakoj tački razvoja u većoj meri reflektovao društvene okolnosti ili se, pak, radilo o raskoraku između društvene realnosti i arhitekture sistema? Kakva objektivna ograničenja (ili pak prednosti) je postojeća društvena struktura predstavljala za promene koje su vršene “odozgo”? Ovaj rad ne može imati pretenziju da na takva pitanja odgovori za čitav jugoslovenski prostor. Njegov je cilj daleko skromniji: da u stoletnoj perspektivi, osloncem na dosadašnja istraživanja, ukaže na one aspekte društvenog razvoja koji bi za odgovor na tako velika istraživačka pitanja mogli biti od značaja.

Društvo prve jugoslovenske države (1918–1941) kao celina je specifično, ali svaki od njegovih sastavnih delova ima svoje pandane u balkanskim i srednjoevropskim okvirima. Na datom stupnju razvoja pojedinih regija koje su se našle u jedinstvenoj državi, jugoslovensko društvo je u svakom svom segmentu bilo izraz određenog stadijuma razvoja kapitalizma na njegovoj periferiji: celina je bila unikatna u evropskim okvirima, delovi – ne. Primarni istorijski okvir društva prve Jugoslavije je, dakle, kapitalizam evropske periferije. Na drugom mestu po značaju je višenacionalni karakter države. Nacionalna homogenizacija svake od etnija jugoslovenske zajednice apstrahovala je unutaretničke regionalne razlike, koje su ponekad bile veće nego razlike između regija iz političko-geografskog areala različitih etnija.

Tokom Drugog svetskog rata (1941–1945), odvijao se jedinstveni proces narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Komunistička partija Jugoslavije, kao organizator borbe protiv okupatora, bila je na stanovištu da je jedinstvo oslobodilačke i revolucionarne borbe uspostavljeno činjenicom svrstavanja buržoazije jugoslovenskih naroda na stranu okupatora i njenog predominantnog stupanje u kolaboraciju. Ovakvo objašnjenje pojavljuje se tek od 1944/1945, a do tada je revolucionarna komponenta borbe bila stvar koja se dešavala *via facti*, ali bez zvaničnih političko-ideoloških uobličavanja u vrhovima pokreta. Socijalistička revolucija,

kao "totalna revolucija", ticala se društva u svim njegovim segmentima, sežući negde manje negde više duboko. Ipak, ratna dinamika je uslovljavala bitne promene u društvu nezavisno od vojnih operacija: opšti pad standarda života, masovne migracije, nestanak čitavog niza delatnosti, promena socijalne strukture, naročito teške posledice za poljoprivredu, kao delatnost kojom se bavila većina aktivnog stanovništva. U celini posmatrano, rat je doneo bitnu promenu primarnog istorijskog konteksta: od periferijskog kapitlizma, do jednog od središta izgradnje novog, socijalističkog poretka. I nacionalno pitanje dobilo je novo rešenje.

Kada je reč o drugoj Jugoslaviji (1945–1991), istorijski okvir, revolucionarno promenjen u odnosu na prethodnu epohu, i sam se transformisao: od državnog socijalizma izgrađivanog neposredno posle Drugog svetskog rata, na ruševinama (i figurativno i doslovno) prethodne društveno-političke i ekonomske strukture, uglavnom prema sovjetskim formulama, ubrzo se prešlo na izgradnju samoupravnih socijalističkih odnosa, koji su takođe trpeli unutrašnje transformacije tokom trajanja socijalističke Jugoslavije. Kroz sve faze izgradnje socijalizma, čiji je glavni zadatak bio modernizacija jugoslovenskog društva, ono se zaista dramatično menjalo. Ono je trebalo da sve više liči na moderna (zapadna) društva u pogledu tehničko-tehnoloških dostignuća i standarda života, ali uz razvijanje humanijih i, kako se isticalo, u svemu pravednijih društvenih odnosa, unutar okvira do tada nepoznatog u svetskoj istoriji – samoupavnog socijalizma.

Ipak, ma koliko bila revolucionarna – revolucija ne može izgraditi svoj glavni cilj – "novog čoveka", brzinom kojom se smenjuje politički režim. Samim tim i novo društvo izgrađivano je brzinom kojoj su bitna ograničenja postavljale njegove unutrašnje prepreke, koje su društvenu transformaciju činile dovoljno komplikovanom čak i bez stranputica na koje se neminovno stupalo, bilo da su dogmatski preuzimane sovjetske formule, bilo da se tragalo za sopstvenim.

STANOVNIŠTVO JUGOSLAVIJE

Prvo pitanje kome se treba okrenuti kad je reč o društvu Jugoslavije jeste pitanje promena u broju stanovnika. Već sam tabelarni prikaz kretanja broja stanovnika otkriva dinamiku koja na prvi pogled ukazuje na demografske turbulencije.

	Stanovništvo			Broj domaćinstava	Broj članova po dom.	Broj st. na 1 km²
	Ukupno	Muško	Žensko			
1921.						
a)	11.984.911	5.879.691	6.105.220	2.347.879	5,10	48,4
b)	12.473.000	6.154.452	6.390.548	2.459.803	5,10	49,0
1931.						
a)	13.934.038	6.891.637	7.042.411	2.709.309	5,14	56,3
b)	14.534.000	7.188.371	7.345.629	2.827.626	5,14	56,8
1941.[1]	15.839.364	—	—	—	—	—
1945.[1]	16.601.493	—	—	—	—	—
1948.						
a)	15.772.098	7.582.461	8.189.637	3.609.725	4,37	61,8
b)	15.841.566	7.615.023	8.226.543	3.627.024	4,37	61,9
1953.						
a)	16.936.573	8.204.595	8.731.978	3.954.287	4,29	66,3
b)	16.991.449	8.231.936	8.759.513	3.963.234	4,29	66,4
1961.	18.549.291	9.043.424	9.505.867	4.648.536	3,99	72,5
1971.	20.522.972	10.077.282	10.445.690	5.375.384	3,82	80,2
1981.	22.424.711	11.083.778	11.340.933	6.195.826	3,62	87,7
1991.[2]	24.040.721	11.878.047	12.162.648	—	—	91,8

Podaci pod a) i b) razlikuju se zavisno od obuhvaćenog teritorijalnog obima: pod a) su podaci sa aktuelne teritorije Jugoslavije u trenutku popisa, a pod b) se nalaze podaci o stanovništvu koji se odnose na površinu koju je posle utvrđivanja svih ganica obuhvatala FNR/SFR Jugoslavija.

1 Procenjeni broj stanovnika, koji za 1945. podrazumeva podatak o broju stanovnika pod pretpostavkom da nije bilo ratnih žrtava.

2 Procenjeni broj stanovnika na osnovu trendova rasta

Naročito je uočljiva negativna razlika između projekcije stanovništva za 1945. kad se očekivalo da Jugoslavija ima 16,6 miliona stanovnika i 1948. kada je na istom (predratnom) prostoru živelo

oko 830.000 ljudi manje od broja stanovnika koji je očekivan za 1945. To je nesumnjivo bilo posledica ratnih stradanja, kome treba pripisati i činjenicu da se od poslednjeg međuratnog do prvog posleratnog popisa učetvorostručila razlika između (inače, konstantno brojnije) ženske, sa jedne, i muške populacije, sa druge strane. (Područja Kosova i Makedonije jedina su na popisima konstantno iskazivala veći broj muške od ženske populacije).

Takođe, iako se u tabeli to ne iskazuje, prema procenama o ratnoj šteti, na prostoru Jugoslavije uništeno je oko 300.000 predratnih domaćinstava, što bi bilo približno 8–10 odsto od ukupnog broja svih domaćinstava pre početka rata.

Konstantni rast populacije posle 1945. poklapa se s dominantnim svetskim trendovima. Naročito se uočava veliki porast broja domaćinstava, što je bilo posledica porasta broja nuklearnih porodica, jednog od elemenata modernizacije društva socijalističke Jugoslavije. Otuda, razumljivo, i sve manji prosečan broj članova po domaćinstvu. Posebno je, međutim, primetan nagli porast domaćinstava sa jednim i dva člana. Tako je u tim katrgorijama na popisima 1921. i 1931. bilo znatno manje domaćinstava nego u kasnijem periodu: sa jednim članom bilo ih je 1921. godine 119.082, a sa dva člana – 247.327; na popisu 1931. bilo je 140.277 domaćinstava sa jednim i 331.511 sa dva ćlana domaćinstva. Međutim, 1948. zatičemo čak 451.184 domaćinstva sa po jednim članom i 509.353 sa dva člana. Ovaj trend se i kasnije nastavio, pa je do 1981. bilo 810.915 domaćinstava sa po jednim članom i 1.147.798 sa po dva člana domaćinstva. Razlozi za ovakav razvoj ove kategorije domaćinstava bili su različiti: delom je to posledica ratnih žrtava, delom sve većeg prelaska stanovništva u gradove uz ostanak najstarijih članova domaćinstva u starom kraju, a delom se radilo o sve većim mogućnostima da se samostalno živi. Kad je reč o domaćinstvima sa većim prosečnim brojem stanovnika kao pravilo se pokazuje i rast broja domaćinstava od 3 do 6 članova, ali znatno blaži nego u kategorijama jednog i dva člana domaćinstva. Indikativno je, na kraju, da je u manje-više

konstantnom opadanju bio broj domaćinstava u kategoriji 7, 8 i više članova po domaćinstvu.

Poboljšanja socijalnog staranja države prema stanovništvu uslovilo je i veliko smanjenje smrtnosti novorođenčadi i dece, po čemu se Kraljevina Jugoslavija ubrajala među najzaostalije evropske zemlje. Visok natalitet u Kraljevini Jugoslaviji, koji je 1939. iznosio 26 novorođenih na 1000 stanovnika, bio je praćen velikom smrtnosti odojčadi, koja je 1931. iznosila 16,5 odsto od svih novorođenih te godine, a 1939–13.2 odsto. Od 1947. do 1966. nastavljen je trend visokog nataliteta, od 20–30 novorođenčadi na 1000 stanovnika, da bi od tada do 1990. oscilirao između 14–19 novorođenih na 1000 stanovnika, sa uglavnom konstantnom tendencijom pada. Istovremeno, smanjivala se smrtnost novorođene dece. Za period posle 1945. prvi podaci postoje za 1949. godinu, kad je smrtnost odojčadi u odnosu na ukupan broj živorođene dece iznosila 10,2 odsto. Ovaj procenat je od 1949. do 1958. oscilirao na jugoslovenskom nivou između maksimalnih 13,9 odsto i minimalnih 10,1 odsto, da bi posle 1957. bio konstantno ispod 10 odsto: 1958–8,6 odsto, 1968–5,9 odsto, 1978. – 3,4 odsto, 1988. – 2,4 odsto. I u ovom domenu su postojale značajne razlike, kad se posmatraju pojedinačne republike i pokrajine. Situacija je najbolja bila u Sloveniji, gde je smrtnost odojčadi iznosila 1950–8,3 odsto, 1970–2,5 odsto, a 1990–0,8 odsto. Iako su 1950. godine sve republike osim Slovenije u ovom pogledu prelazile stopu od 10 odsto, najgore stanje 1950. godine bilo je u Vojvodini, gde je u toj godini umrlo 14,5 odsto odojčadi. Ovde naročito treba imati u vidu da je Vojvodina bila prostor intenzivne kolonizacije iz područja koja su inače imala visoku stopu smrtnosti u ovoj populaciji, koja se neposredno pripisuje niskoj zdravstvenoj kulturi. U Vojvodini je do 1990. postignuto smanjenje na 1,4 odsto smrtnosti dece u najranijem uzrastu.

Značajno se povećavao i očekivani životni vek stanovništva. Za žene je 1931. godine očekivani životni vek iznosio 46,1 godinu, a za muškarce – 45,1 godinu. Već 1948. granice su se pomerile na 53

godine za žene, a 48,6 godina za muškarce, pri čemu su postojale značajne regionalne razlike, koje su se zadržale i u prvoj posleratnoj deceniji. Tako je, primera radi, 1952–1954. najkraći prosečni životni vek bio na Kosovu, kako za muškarce (48,6) tako i za žene (45,3), a najviši u Sloveniji – 63,0 za muškarce i 68,1 za žene. Do 1981. očekivani životni vek dostigao je na nivou Jugoslavije 73,2 godine za žene i 67,7 godina za muškarce. Rast je nastavljen i kasnije, pa je 1990. očekivani životni vek žena u Jugoslaviji bio 74,9, a muškaraca 69,1, uz bitno smanjene regionalne razlike (raspon je bio sledeći: za muškarce, od 67,4 u Vojvodini do 72,8 u Crnoj Gori i za žene od 74,2, takođe u Vojvodini do 78.2, takođe u Crnoj Gori). Posebno poboljšanje bilo je primetno na Kosovu, gde se do 1990. životni vek i muškaraca (70,5) i žena (74,9) dramatično produžio u odnosu na period Kraljevine i prve godine socijalističke Jugoslavije.

Konačno, smanjivao se i mortalitet stanovništva: sa 21 umrlim na 1000 stanovnika 1921. broj je do 1939. opao na 15. Posle 1945. sa maksimalnih 14,2 umrla na 1000 stanovnika taj broj je dalje opadao, da bi najmanji bio 1966–8,1, a krajem posmatranog perioda, 1990. godine, iznosio je 9, što je manje nego u Nemačkoj (9,2), Francuskoj (9,3) ili Velikoj Britaniji (11,2). Kada je reč o uzrocima smrti, u Kraljevini Jugoslaviji takva statistika nije postojala i za tri četvrtine umrlih uzrok smrti se nije znao.

SOCIJALNA STRUKTURA: SELJACI, RADNICI, SLUŽBENICI, INTELIGENCIJA

Socijalna struktura, prema opštem i jednostavnom određenju predstavlja ukupnost društvenih grupa i njihove međusobne odnose, koji imanentno počivaju na odnosima proizvodnje. U XX veku, u prvoj polovini, socijalnu strukturu Jugoslavije primarno je karakterisala visoka zastupljenost seljaštva. Proces industrijalizacije bio je nužni katalizator promene socijalne strukture, ali se u periodu Kraljevine Jugoslavije odvijao dosta sporo. Veći impuls

ekonomskoj migraciji seljaštva ka gradovima i nepoljoprivrednim delatnostima postojao je neposredno posle Prvog svetskog rata, ali je u prve dve-tri godine došlo i do reverzibilnog procesa, tako da je popis 1921. godine pokazao da je u tadašnjoj Kraljevini SHS u poljoprivredi za život zarađivalo čak 83 odsto od ukupno aktivnog stanovništva. Ovaj procenat je sasvim neznatno opao u narednoj deceniji, do popisa 1931. kada je iznosio 79,3 odsto.

Visok procenat poljoprivrednog stanovništva samo je jedna strana priče o zaostalosti društva međuratne Jugoslavije. Druga njena strana je izrazito nizak životni standard seljaštva, usled niskog nivoa poljoprivredne proizvodnje, njenog ekstenzivnog karaktera i niskih prinosa. Osim toga, seljaštvo je grcalo u dugovima koji su predstavljali veliki socijalni i politički problem, koji je država nastojala da reguliše uglavnom polovičnim merama, od sredine dvadesetih godina, pa sve do sloma Jugoslavije 1941. Socijalna i zdravstvena zaštita za ogroman deo seljačke populacije bila je gotovo nedostupna. Iako je politička i intelektualna elita sa patosom isticala da je Jugoslavija "seljačka država", ona je to bila samo u smislu brojki koje su svedočile o visokoj zastupljenosti poljoprivrednog stanovništva u populaciji. Romantične predstave o seoskoj idili i o seljaku kao "temelju državne zgrade" razbijale su se o surovu realnost seoskog života, koja je najbolje opisivana rečenicom da na svom sitnom posedu seljak ne može "ni da živi ni da umre". Srazmerno mali broj seoskih gazda činio je donji sloj kapitalističke klase međuratne Jugoslavije, koja je na najrazličitije načine eksploatisala sve siromašnije široke slojeve seljaštva.

Kad je reč o udelu aktivnog poljoprivrednog u ukupnom aktivnom stanovništvu, posle 1945. godine beleži se konstantan pad. Pri tome, ovde najpre treba reći da, što se tiče opšte aktivnosti stanovništva, njena stopa je u Kraljevini Jugoslaviji bila srazmerno visoka: 51 odsto, na popisu 1921. i 46 odsto, na popisu 1931. U socijalističkoj Jugoslaviji stopa aktivnosti stanovništva je 1948. odnosno 1953. iznosila 49,1 odsto, odnosno 46,3 odsto (dakle za 3,1 odsto,

odnosno 0,6 odsto više nego 1931). Od 1961. pa do 1989. pak, konstantno je bila manja nego u Kraljevini, krećući se od 44,9 odsto do 43,3 odsto. Opšti trend smanjivanja aktivnog stanovništva bio je posledica okolnosti koje su predstavljale modernizacijske iskorake društva: duže školovanje, pomeranje naviše starosne granice u pogledu mogućnosti da se stekne status aktivnog stanovnika (sve manje maloletnih aktivnih pojedinaca), duži životni vek i sve veći broj onih koji su doživeli penziju.

U 1948. godini udeo aktivnog poljoprivrednog u ukupnom aktivnom stanovništvu je iznosio 72,7 odsto, odnosno za 6,6 odsto manje nego 1931. Na sledećem popisu, 1953. procenat se smanjio na 68,3 odsto, a 1961. na 56,3 odsto. Do 1971. udeo aktivnog poljoprivrednog, u ukupnom aktivnom stanovništvu je prvi put opao na ispod 50 odsto i iznosio je 47,3 odsto, da bi se do 1981. smanjio na 26,6.

Govoreći o sudbini seoskog stanovništva posle 1945. glavna karakteristika ovog perioda je socijalna homogenizacija seljaštva. Uvođenjem agrarnog maksimuma (najpre 1945. do 30, a potom 1953. do 10 hektara), obaveznog otkupa poljoprivrednih proizvoda po državnim cenama i progresivnog oporezivanja, seljaštvo je homogenizovano i opstanak privatnog poseda posle neuspele kolektivizacije (1945–1953) nije stvarao uslove za kapitalističku eksploataciju.

Materijalni položaj seoskog stanovništva nije se neposredno posle rata bitno popravio u odnosu na međuratni period, osim u nekim ipak značajnim aspektima, kao što je nešto bolja ishrana, veća dostupnost zdravstvene zaštite i kulturno-obrazovnih sadržaja, pomoć države u poljoprivrednim radovima i sl. Dakle, može se govoriti i o povćanju standarda seoskog stanovništva. To povećanje standarda nastavilo se i kasnije, ali daleko sporije nego u bilo kom drugom sloju stanovništva. Osim toga, već od pedesetih godina za seljaštvo su se zatvarale i perspektive učešća u upravljačkim strukturama. Ukratko, seljaštvu nije bio zatvoren put ka

emancipaciji, ali samo u smislu napuštanja seljačkog statusa i slobodnog prelaska u radničku klasu, ili neki drugi društveni sloj (inteligencija, birokratija).

Osim određenih promena u pogledu standarda, seljaštvo je zbog opstanka privatne svojine na sredstvima za proizvodnju ostalo najstatičniji sloj socijalističke Jugoslavije. Prema popisu iz 1981. čak je 82 odsto obradive zemlje bilo u privatnom vlasništvu, a od 10 miliona ha oranica, čak 8,6 miliona takođe je bilo u privatnom vlasništvu. Tu zemlju je obrađivalo 2,6 miliona seljačkih domaćinstava, prosečne veličine oko 3,5 ha.

Socijalistička država je preko Narodnog fronta, sindikata, raznih udruženja, pa i same Partije organizovala društvo na kolektivističkim principima, institucionalizujući na razne načine zajedništvo i solidarnost. Prve posleratne godine su obeležene masovnim privrednim, kulturno-prosvetnim i političkim akcijama, čiji je cilj bio da se izgradi pojam o opštem dobru, da se na brži način postignu određeni ciljevi (na primer, masovno opismenjavanje na kursevima), kao i da se nedostatak određenih tehničko-tehnoloških sredstava nadomesti udruženim radom (radne akcije, od poljoprivrednih radova, do izgradnje privredne infrastrukture). U tom smislu, neposredno posle rata, radilo se na konkretizovanju maksime o "savezu radnika i seljaka", zbog čega su u prvim posleratnim godinama organizovane posete selima sa ciljem da se seoskom stanovništvu pomogne, kako u poljoprivrednim radovima, tako, mnogo više u određenim poslovima koji su zahtevali stručnost (popravke poljoprivrednih alata, kućnih predmeta, frizerske usluge, računovodstvene usluge u zadrugama, zdravstvene usluge...) To je bilo deo aktivnosti koju su izvodile sindikalne organizacije, pod nazivom "Selo-grad". Deca iz gradova su organizovano odlazila na višednevne boravke u sela, naročito u radne zadruge, dok su deca sa sela takođe odlazila na boravak u gradske sredine. I to je bio jedan od načina da se ubrza postizanje društvene kohezije i solidarnosti "radnih ljudi sela i grada", premda je ovakva vrsta

aktivnosti relativno brzo izgubila na značaju i obim takvog rada je znatno smanjen od druge polovine pedesetih. Od tada je glavna tendencija bilo nastojanje da i seljaštvo postane radnička klasa, uprkos neuspeloj kolektivizaciji koja je trebalo do toga ubrzano da dovede.

Međutim, politika prema seljaštvu je sa istim ciljem krenula drugim putem. Namera države je posle 1953. bila da postepenim uvlačenjem seljaštva u socijalističke proizvodne odnose u perspektivi dovede do njegovog potpunog prelaska na socijalističku poljoprivrednu proizvodnju, bez postavljanja vremenskih okvira kad će se to dogoditi. Ipak, uprkos restriktivnom agrarnom maksimumu od 10 hektara, na selu su se u raznim formama sve do kraja postojanja socijalizma reprodukovali kapitalistiki proizvodni odnosi "niskog intenziteta". Obnovljeni su, na kraju, čak i zakup zemljišta preko zakonskog maksimuma, pa i najamni rad.

Istraživanja sredinom osamdesetih su pokazala da je seljačka porodica doživela transformaciju koja se ogledala u većem vrednovanju svačijeg individualnog rada; u promeni tradicionalnog (predmodernog) odnosa koji je postojao prema zemlji; u porastu nezavisnosti svakog pojedinca od porodice, srodstva i same lokalne zajednice; u vidljivom (iako ne preovlađujućem) rastakanju partijarhalnih obrazaca u odnosima između polova; u pojavi planiranja porodice (manje neželjenih trudnoća), kao i redukcije ka porodicama sa dve generacije; u povećanju broja žena zaposlenih van domaćinstva i imanja; u pravednijoj podeli posla i jačanju emocionalnih porodičnih veza; u opštem slabljenju uloge i prisustva tradicionalnih obrazaca ponašanja. Promene nisu bile pravolinijske, neke su bile pretežno tendencija, ali su to bili glavni pravci. Raznolikost seljačkih porodica svakako dovodi u pitanje mogućnost bilo kakvog uprosečenog obrasca, ali su pomenute pojave bile prisutne u svakom tipu seljačke porodice: razlike su bile u stepenu zastupljenosti, što je zavisilo od niza faktora: regionalnih, etničkih, kulturnih, verskih i brojnih drugih karakteristika.

Dok se seosko stanovništvo u najvećem procentu bavilo poljoprivredom, gradove su naseljavali stanovnici veoma različitih zanimanja: zanatlije, industrijski radnici, činovnici, zaposleni u javnim službama, ali takođe, i u manjem broju oni koji su živeli od poljoprivrede. U čitavoj Jugoslaviji je bilo srazmerno malo naselja koja bi se mogla smatrati gradovima, a i kriterijumi za to šta se može smatrati gradom bili su različiti od popisa do popisa. Do 1981. bilo je 37 naselja sa više od 50.000 stanovnika i većinskim nepoljoprivrednim stanovništvom, od čega je 14 imalo više od 100.000 stanovnika. Ubedljivo najbrže razvijao se glavni grad – Beograd, koji je 1921. imao oko 111.759, odnosno tek nešto više nego Zagreb (108.674), pri čemu se broj stanovnika u Beogradu do 1931. više nego udvostručio (238.775). Sa tek 9 gradova sa više od 100.000 stanovnika, Jugoslavija se 1961. nalazila na pretposlednjem mestu u Evropi (ispred Albanije), imajući u vidu ovaj kriterijum. Do 1981. Beograd je imao 1,087.915 stanovnika. Od svih glavnih gradova najbrže se razvijao Titograd, čije se stanovništvo od 1921. uvećalo do 1981. više od 11 puta, odnosno sa 8212 na 96.074. Takođe, veliki porast stanovništva beležilo je i Skoplje koje je od 1921. do 1981. više nego udesetostručilo svoju populaciju (sa 40.666 na 408.143 stanovnika).

Povećanje udela gradskog stanovništva u ukupnoj populaciji bilo je u međuratnoj Jugoslaviji neznatno, što je bilo posledica nepostojanja dovoljno snažnih mogućnosti i podsticaja za preseljenje u grad: nedovoljno razvijene gradske (pre svega industrijske) delatnosti, srazmerno nizak nivo kulturno-obrazovnih potreba stanovništva, uopšte izrazito niska mobilnost seoskog stanovništva. Dodatni problem je predstavljala i nerazvijena poljoprivreda koja ne bi mogla ni da podmiruje potrebe veće gradske populacije. Stanje jugoslovenske privrede, naročito industrije, u međuratnom periodu bilo je takvo da ona nije uspevala da apsorbuje čak ni proleterizovano seljaštvo, koje je s vremenom postajalo sve brojnije, ostajući mahom na selu, predajući se najamnom radu. Ni

druga gradska zanimanja nisu bila širom otvorena za stanovništvo sa sela. Čak 58 odsto svih najamnih radnika u proizvodnim delatnostima bilo je angažovano u poljoprivredi i njihov najveći deo činilo je proleterizovano seljaštvo. Sve to je za posledicu imalo da je u gradovima, prema popisima iz 1921. i 1931. godine, živelo tek oko 16,5 odsto–18 odsto stanovništva Jugoslavije.

Posle Drugog svetskog rata industrijalizacija je predstavljala imperativni zadatak koji su pred sebe postavile revolucionarne vlasti. Izgradnja fabrika, pretežno iz domena teške industrije, ali i svih ostalih njenih grana, označila je veliki priliv stanovništva iz sela u gradove. Do 1953. udeo poljoprivrednog stanovništva u Jugoslaviji opao je za čitavih 14 odsto u odnosu na 1938. Ta deagrarizacija bila je toliko "neprirodna", kako je govorio Kidrič, da je u jednom trenutku početkom pedesetih deo radne snage iz industrije morao biti vraćen u poljoprivredu. Do 1953. broj stanovnika se u odnosu na 1939. povećao za 7,6 odsto, a broj nepoljoprivrednog stanovništva za 39 odsto, premda nije svo deagrarizovano stanovništvo preseljeno u gradove. Prema popisu iz 1961. procenat stanovništva doseljenog u gradove do 1945. iznosio je 15,1 odsto, a samo u periodu od 1945. do 1952. taj se procenat popeo na 28,6 odsto, pri čemu je najviše doseljenika bilo upravo iz seoske sredine (ne, dakle, iz jednog u drugi grad). Međutim, sve do 1955. migracija sa sela nije uspevala da apsorbuje celokupni prirodni priraštaj seoskog stanovništva, što se od tada menja.

Odlazak iz poljoprivrede započinjao je sezonskim i nepotpunim napuštanjem poljoprivrednika ove delatnosti, neretko sa ciljem ostvarenja zarade u industriji, koja je bila potrebna upravo za podizanje poljoprivrednih objekata na gazdinstvu. Ubrzo bi zaposlenje u industriji postalo glavno, a poljoprivredna aktivnost bi se ograničavala na druge ukućane, sve dok i oni ne bi počeli da prelaze u nepoljoprivredne delatnosti i, na kraju, da se preseljavaju u grad. Ukupno je do 1953. broj poljoprivrednog stanovništva opao za oko 300.000, ali ako se ima u vidu priraštaj, stvarni odliv

iz poljoprivrede iznosio je između 1,13 i 1,5 miliona ljudi. Do 1960. sela je napustilo 2,16 miliona ljudi, a krajem ove decenije struktura seoskih domaćinstava izgledala je ovako: 25 odsto staračkih dokaćinstava, 40 odsto onih koji školuju sve mlađe članove, 35 odsto domaćinstva koja će zadržati naslednika. Sa stanovišta interesa socijalističke države za smanjenom reprodukcijom seljačkih domaćinstava ovo nije izgledalo kao loša perspektiva. Međutim, tendencija na individualnim posedima bila je – njihovo usitnjavanje. To je očito bila posledica toga što članovi domaćinstva koji bi prešli u grad nisu sasvim odustajali od svojih naslednih prava u odnosu na nasledni deo, ili bar neki njegov segment.

Međutim, deagrarizacija, kako što je pomenuto, nije značila i podjednako izraženu promenu u odnosu gradskog i seoskog stanovništva. U tom pogledu, promene su bile znatno manje izražene. Reč je o tome da je veliki deo industrijskih radnika nastavio da živi na selu, čime se znatno povećao broj takozvanih "polutana", seljaka-radnika, odnosno ljudi koji su živeli na selu i bavili se i poljoprivredom, ali su radili i u industriji, kakvih je već bilo u Kraljevini Jugoslaviji. Od 10,6 miliona individualnih seljaka 1949. bilo je već oko 670.000 seljaka-radnika (6,3 odsto). Do početka sedamdesetih broj mešovitih domaćinstava narastao je na 44 odsto. Prema podacima iz 1960. čak 48 odsto prihoda seoskog stanovništva dolazilo je iz nepoljoprivrednih delatnosti. Takođe, trećina obradive površine nalazila se u posedu ovih "mešovitih" radničko-seljačkih domaćinstava. U celini posmatrano, međutim, veliko pomeranje stanovništva sa sela ka gradovima bila je realnost, koja je relativizovala i romantične predstave o seljačkoj dubokoj, emotivnoj vezanosti za zemlju: perspektiva napuštanja poljoprivrede velikom broju seljaka činila se više nego primamljivom.

Određeni faktori, pak, uticali su i na smanjenje direktnog transfera stanovništva sa sela u grad. Jedan od tih faktora bila je urbanizacija samih seoskih naselja: izgradnja puteva, druge infrastrukture, škola, ambulanti, manjih fabričkih pogona. Sa druge strane,

uprkos značajnim iskoracima u tom pravcu, razvoj gradskih sredina nije bio toliko dinamičan da bi mogao da prihvati i uposli veći broj stanovnika sa sela. No, uprkos svim problemima, do 1961. godine sa predratnih 16,5 odsto–18 odsto, procenat gradskog stanovništva povećao se za više nego dvostruko, na 28.3 odsto.

I u ovom procesu uočavale su se određene i ne male regionalne razlike. Tako je, primera radi, 1961. u Sloveniji bilo 68 odsto nepoljoprivrednog stanovništva, ali samo 27 odsto gradskog, što je bilo manje od jugoslovenskog proseka. Urbanizacija prigradskih i seoskih naselja, dobra putna mreža i povezanost prigradskih i seoskih naselja sa gradskim centrima činila je da trajno preseljenje u grad ne bude od presudne važnosti u svakodnevnom životu ljudi. Sa druge strane, u Vojvodini je bilo tek 48 odsto neagrarnog stanovništva, ali je 39 odsto stanovnika živelo u gradovima. Specifičan slučaj predstavljala je i Makedonija, u kojoj je došlo do naglog porasta gradskog stanovništva – do 35 odsto, prema popisu iz 1961. ali je najveća koncentracija bila u glavnom gradu, dok su se ostala gradska naselja znatno slabije razvijala. Istovremeno, Makedonija je imala samo 48 odsto nepoljoprivrednog stanovništva. Treba pomenuti i primer Kosova gde ni deagrarizacija ni urbanizacija nisu uhvatile dublji koren. Još jednu specifičnost jugoslovenskih gradova predstavlja i činjenica da je 10 odsto stanovnika gradova sa brojem stanovnika između 10.000 i 20.000 bilo poljoprivredno stanovništvo, uz izuzetak Slovenije i Crne Gore. U Makedoniji i na Kosovu 20 odsto stanovnika gradova sa 20.000–50.000 stanovnika bilo je poljoprivrednog karaktera.

Do 1981. godine udeo gradskog stanovništva porastao je na 46,1 odsto stanovništva Jugoslavije. Nešto više od 50 odsto gradskog stanovništva imale su Makedonija (53,9 odsto), Crna Gora (50,7 odsto) i Hrvatska (50,1 odsto), kao i Vojvodina 54,1 odsto), koja je ujedno bila najurbanizovanija oblast do 1981. Najmanje gradskog stanovništva bilo je u Bosni i Hercegovini (34,2 odsto) i na Kosovu (32,5 odsto). Srbija sa 47,6 odsto (centralna Srbija – 47,8

odsto), kao i Slovenija sa 48,9 odsto kretale su se oko jugoslovenskog proseka. Treba imati u vidu da je povećanje gradskog stanovništva bilo uslovljeno i promenom statusa nekih naselja koja su stekla status gradskog naselja: takvih je 1953. bilo 0,9 odsto, a 1981– 2.8 odsto. Ipak, urbanizacija sela nije bila u dovoljnoj meri postignuta: istraživanja kvaliteta stanovanja pokazivala su da su krajem socijalističke epohe veće razlike postojale između sela i grada unutar svake od republika, nego između gradskih naselja u različitim republikama, što ukazuje na to da su se gradska naselja međusobno brže "sustizala". Takođe, seoska domaćinstva su bila pojedinačno više urbanizovana, nego što je taj proces zahvatio seoska naselja kao celine: sela su ostala podurbanizovana, uprkos vidljivom procesu njihove urbanizacije.

Kad je reč o radničkoj klasi, koja je u najvećem broju naseljavala gradove, u Kraljevini Jugoslaviji ona nije bila mnogobrojna i brojala je, pre kraja međuratne epohe, oko 700.000 pripadnika (oko 4.4 odsto stanovništva). Život radničke klase bio je obeležen oskudicom i veoma niskim životnim standardom, koji je bio na samom evropskom dnu. Prema kasnijim proračunima, jedan zaposlen radnik mogao je uspešno podmirivati individualne troškove života, budući da je u periodu od 1930. do 1940. njegova zarada pokrivala od 1,28 do 1,70 prosečnih procenjenih mesečnih troškova. Međutim, radnička porodica (sa zaposlenim mužem, nezaposlenom ženom i dvoje dece) nije od zarade mogla podmirivati troškove života, odnosno indeks podmirenosti potreba radničke porodice kretao se u periodu od 1930. do 1940. od 0,5 do 0,66 (gde je 1 puna podmirenost minimalnih potreba). Higijenske, zdravstvene, socijalne, stambene, kulturne i opšte društvene prilike u kojima je živela radnička klasa u međuratnom periodu oscilirale su između manje ili više nepovoljnih karakteristika. I socijalno i politički reč je o u mnogome obespravljenoj klasi, o čemu svedoče surovi obračuni sa organizatorima i učesnicima brojnih štrajkova radništva.

Broj radnika 1945. godine, neposredno posle rata, iznosio je oko 307.000, što nije bila ni polovina broja radnika uoči kraja međuratnog perioda. Do 1950. bilo je, međutim, već oko 1,2 miliona radnika, do 1960. bilo ih je 1,9 miliona, 1970–2,4 miliona, 1980–3,3 miliona, a 1990–5 miliona. Odmah posle oslobođenja 1945. godine učinjeni su značajni napori da se poboljša ukupni socijalni status radničke klase. Kao važan političko-ekonomski i ideološki cilj postavljeno je da radnik zaposlen u industriji mora početi da živi bolje od seljaka, što dosta govori o položaju radnika pre i neposredno posle rata. Za radnike su organizovani razni kursevi, obezbeđivano je snabdevanje životnim namirnicama po relativno niskim cenama, uvedeni su novi oblici socijalne zaštite. Međutim, razvoj industrije tekao je mnogo brže nego što je bilo moguće obezbediti kvalifikovane radnike, tako da je kvalifikaciona struktura radničke klase prema podacima iz 1952. bila veoma nepovoljna: visokokvalifikovanih je bilo samo 1,5 odsto radnika, kvalifikovanih 35,5 odsto, polukvalifikovanih 25,5 odsto i nekvalifikovanih 39,5 odsto. Sa sela je poticao najmanji broj visokokvalifikovanih radnika – samo njih 17 odsto. Takva struktura radništva podrazumevala je da je tek 30 odsto radnika dovoljno kvalifikovano za obavljanje posla. Do 1961. procenat visokokvalifikovanih radnika se povaćao na 7 odsto, ali je i dalje bilo 40 odsto nekvalifikovanih, a 1971. odnos je bio 10 odsto visokokvalifikovanih prema 32 odsto nekvalifikovanih.

Državno-socijalistička svojinska struktura neposredno posle rata ipak je nepovoljno delovala na dokidanje najamničke i sitnosopstveničke svesti novih radnika, često “polutana”, koji su radili u industriji, ali živeli na selu, gde su takođe učestvovali u poljoprivrednim radovima domaćinstva. Tek je s razvojem samoupravnog socijalizma stvorena makar teorijska pretpostavka prevazilaženja onih oblika klasnog otpora radništva koje je rađao etatizam. Samoupravni socijalizam trebalo je da potisne najamno i razvije slobodno biće radničke klase. Umesto borbe protiv najamnič-

ke prirode, koju su podržavali direktivni plan i državnosvojinski odnosi u kojima se ona reprodukovala, organizacija rada na bazi društvene svojine i samoupravljanja trebalo je da dodatno podigne samosvest radništva.

Prema kriterijumima koji su važili posle 1945. krajem međuratne epohe u Jugoslaviji je bilo oko 492.000 predstavnika industrijske i gradske buržoazije (industrijalaca, rentijera, krupnih trgovaca), da bi taj broj do 1948. bio sveden na nešto manje od 12.000 lica, koji su živeli od renti, prodaje vrednijih predmeta. Posle opsežnih mera nacionalizacije, do prve polovine pedesetih ovaj sloj stanovništva potpuno je iščezao. Što se tiče pripadnika seoske buržoazije, posednika zemlje od 20 hektara i više, njih je krajem međuratnog perioda bilo oko 310.000, a 1948. posle promena u ratu, eksproprijacije saradnika okupatora, agrarne reforme i deobe većih imanja ostalo je 124.905 pripadnika ovog sloja. Što se tiče zanatlija, sitnih trgovaca, ugostitelja, u prvim godinama posle rata u tim slojevima pad je bio manji: sa 587.994 u 1947. godini na 469.525 u 1952. Oni su transformisani u sitne robne proizvođače i pružaoce usluga vlastitim radom, pri čemu su poreski, ali i politički pritisci na taj sloj bili dosta jaki, pa je veliki broj privatnika napuštao privatnu praksu i zaposlenje tražio u državnom sektoru. Koliko je bila snažna revolucionarna promena, svedoči i podatak da je već 1950. privatni sektor učestvovao u stvaranju nacionalng dohotka sa samo 0,3 odsto. Konfiskacijom (kao pratećom merom kazne za kolaboraciju) i nacionalizacijom (kao strukturnim mehanizmom prvobitne socijalističke akumulacije) međuratna buržoazija je bila u potpunosti lišena vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, a uvođenjem agrarnog maksimuma od 10 ha 1953. nestalo je uslova za reprodukciju seoskih kapitalista.

Kad je reč o zaposlenim licima uopšte, od 1921. kad je bilo evidentirano 528.914 zaposlenih (4,4 odsto od ukupnog stanovništva), taj broj se do 1940. povećao na 1,032.344 (oko 7 odsto stanovništva). Posle Drugog svetskog rata, glavni poslodavac bila je

država, koja je upošljavala sve više ljudi, tako da je od 1945. do 1949. broj svih zaposlenih porastao sa 450.000 na 2,000.000. Taj broj se veoma brzo povećavao, pa je 1960. bilo 3 miliona zaposlenih, 1970–3,9 miliona, 1980–5,8 miliona, a 1990–6,5 miliona. Istovremeno, razlike u naknadama za rad bile su srazmerno male i kretale su se u odnosu od 1:3,5. Međutim, umesto da se s vremenom smanjuju, razlike su se povećavale. Raspon između najnižih i najviših primanja bio je 1980. godine 1:4,5, ali je to bio samo prosek. U pojedinim organizacijama beleženi su rasponi i 1:30. Kada se pogledaju kumulativni odnosi, 1973. godine 50 odsto domaćinstava je učestvovalo u ukupnoj masi prihoda približno sa 30 odsto, a 1983. stanje se donekle pomerilo ka ravnomernijoj raspodeli pa je to učešće iznosilo 35 odsto. Za pojmove kapitalističkog društva to je prilično egalitarna raspodela, ali se za jedno socijalističko društvo očekivalo da stupa drugačijom stazom.

Kad je reč o zastupljenosti inteligencije u društvu, ako se pođe od jednostavnog kriterijuma – nivoa stručne spreme i ako u inteligenciju uračunamo stanovništvo sa završenom visokom i višom školom, onda se dobija sledeća dinamika: u Jugoslaviji je 1939. bilo oko 0,3–0,4 odsto stanovnika sa visokom ili višom školom, 1953. bilo ih je već 0,6 odsto, a 1981–5,6 odsto. Inteligencija je i u prvoj i u drugoj Jugoslaviji, na različite načine, bila državni projekat, u meri u kojoj je njena društvena uloga bila omogućena manje ili više izdašnom državnom podrškom. Pri tome, pod inteligencijom ovde podrazumevam veoma širok krug intelekualnih stvaralaca, kulturnih i prosvetnih delatnika, kao i obrazovanih ljudi u formalnom smislu. Ovde naročito treba istaći da je već u međuratnoj Jugoslaviji, nasuprot raširenim uvrenjima o tome da je inteligencija poticala "iz naroda", odnosno sa sela, inteligencija bila pretežno buržoaskog porekla, kako su pokazala prosopografska istraživanja međuratne inteligencije. Takođe je važno i to da u Kraljevini Jugoslaviji tržište rada nije uspevalo da apsorbuje ni srazmerno mali broj visokoobrazovanih stručnjaka, pa čak ni one sa

srednjim obrazovanjem. Otuda se govorilo o “prenatrpanosti univerziteta” i “nezaposlenosti intelektualne omladine”. Svojevrsni preokret dogodio se posle Drugog svetskog rata u oba pravca: u znatnoj meri je povećana prohodnost seljačkoj i radničkoj omladini ka višim obrazovnim nivoima, a nedostatak stručnjaka bio hronična boljka jugoslovenske privrede. U socijalističkoj Jugoslaviji, naročito u prvim posleratnim godinama, posvećivana je veća pažnja takozvanoj tehničkoj inteligenciji (razni privredni stručnjaci), koja je pre rata činila 12 odsto ovog sloja, a već 1952. čak 42,7 odsto.

Inteligencija je bila i stub režima, kako u Kraljevini, tako i u socijalističkoj Jugoslaviji. Istovremeno, u oba konteksta ona je, u meri znatno većoj nego što joj je to dozvoljavala velika zavisnost od državne potpore, igrala i kritičku ulogu, koju su režimi morali da tolerišu, uz mestimične represivne postupke.

U Kraljevini Jugoslaviji birokratsko-upravljački sloj bio je u suštini podgrupa unutar buržoaske klase. Obuhvatao je, u velikoj meri otuđeni sloj stanovništva, blisko povezan sa privilegovanom klasom na vlasti, i zajedno sa njom bio sinonim za korupciju i represiju.

U socijalističkoj Jugoslaviji birokratsko-upravljački sloj regrutovao se iz radništva i seljaštva, revolucionarnih kadrova i, uprkos tendencijama otuđenja, postojala je visoka prohodnost ka upravljačkim pozicijama za radne slojeve stanovništva. Naročito u prvim posleratnim godinama upravljačke pozicije bile su “revolucionarni poziv, a ne profesija”, ali se s vremenom suprotnost ove stukture i celine društva zaoštravala. U prvim godinama, nema razlike u platama, ali ima u nasleđenim predstavama o statusu birokrate. Birokratizam je prepoznavan kao jedan od ključnih protivnika istinskog razvoja socijalističkih odnosa, ali tu aporiju – birokratizacije i borbe protiv ove pojave – socijalističko društvo nije uspelo da reši, kako drugde, tako ni u Jugoslaviji. U fazi revolucionarnog etatizma klasne razlike uspostavljale su se na

liniji postojanja komandnih položaja i privilegija ("nova klasa"). U ovom periodu oko 10 odsto svih zaposlenih u državnom sektoru činili su birokratsko-upravljački sloj: svako pismen odlazio je u činovnike i 1947. oni su činili 54,4 odsto svih nemanuelnih radnika u socijalističkom sektoru.

Privilegije upravljačkih funkcija su nastavile da deluju i u samoupravnom socijalizmu, koji je bio zamišljen kao sistem za njihovo prevazilaženje, pri čemu su u samoupravljanju znatno važnije bile faktičke razlike u materijalnom položaju, nego sama pozicija moći, kako je to bilo u periodu etatizma. Svojevrsna povlašćenost počela je da važi i za nemanualne delatnosti u smislu da su postajale bolje plaćene od rada u proizvodnji. Ukratko, radnička klasa nije u potpunosti raspolagala viškom rada, čiji je znatan deo budžetski raspoređivala država. Budžetsko finansiranje neproizvodnih delatnosti značilo je otuđenje radničke klase od jednog dela viška rada i tendencija samoupravnog socijalizma bila je da putem samoupravnih interesnih zajednica radnička klasa u njima preuzme punu kontrolu nad čitavom proširenom reprodukcijom. Potpuna kontrola radničke klase nad proširenom reprodukcijom zapravo bi označila kraj mogućnosti birokratskog određivanja visokih zarada u neproizvodnim delatnostima i formiranje klasnih razlika na toj osnovi. One bi trebalo da se obavljaju kao rezultat priznatih društvenih potreba za koje samoupravne zajednice izdvajaju određeni deo viška rada samostalnim odlučivanjem, čime se ostvaruje koncept udruženog rada i harmonizuje pluralizam samoupravnih interesa. Na izvestan način, to bi značilo da zaposleni u neproizvodnim aktivnostima postaju, uslovno govoreći "najamnici" radničke klase, samim tim i oni postaju radnička klasa, koja tako obuhvata čitavo društvo i time i sama nestaje kao klasa (besklasno društvo). Razume se, do raspada socijalizma i Jugoslavije to nije ostvareno. Naprotiv, klasne razlike su sve više jačale, što je bila neminovna cena razvoja "tržišnog socijalizma".

Studije socijalne stratifikacije društva socijalističke Jugoslavije pokazuju da nisu svi pojedinci koji su se nalazili na pozicijama vlasti bili bogati, kao i to da nisu svi bogati bili pripadnici partijske i političke elite. Ipak, postojale su sistemske mogućnosti za pojedince na vodećim položajima u društveno-političkim zajednicama da koriste privilegije i da se bogate. Ukratko, sva relevantna istraživanja pokazuju da su socijalne razlike bile veće nego što je to bilo u skladu sa ideološkim postulatima vladajuće marksističke paradigme, ali i znatno manje nego što su bile u kapitalističkim zemljama i, u suštini, difuzno raspoređene: političke komandne funkcije nisu uvek i nužno podrazumevale materijalno bogaćenje, niti bile uslov za to. Međutim, nedvosmisleno su olakšavale bogaćenje i to najmanje zbog razlika u ličnim dohotcima. Veoma važan način bogaćenja bili su zapravo posredni kanali kao što su lukrativna službena putovanja, razni neformalni kanali za obezbeđivanje jeftinog zemljišta i materijala za izgradnju kuća, razne privilegije rukovdećih funkcionera određene internim pravilnicima i sl. Tako je, inače visok lični dohodak bio rasterećen od raznih obaveza koje su neprivilegovani pojedinci morali da snose. Tome treba dodati i činjenicu da su u porodicama funkcionera najčešće bila zaposlena oba supružnika, od kojih, po pravilu, nijedan nije imao nizak lični dohodak.

Nadalje, istraživanja s kraja posmatranog perioda su precizirala da su mogućnosti članova Partije u društvenoj pokretljivosti bile upola veće od mogućnosti nečlanova. Istovremeno, činjenica da su roditelji pripadnici Partije nije bila od izrazito velikog značaja u društvenoj pokretljivosti njihove dece. Suštinski kanal vertikalne pokretljivosti ipak je bila opšta transformacija koja se u Jugoslaviji dešavala posle Drugog svetskog rata.

NAJVEĆI MODERNIZACIJSKI ISKORACI: ZDRAVSTVENA ZAŠTITA, OBRAZOVANJE I EMANCIPACIJA ŽENA

Društveni procesi u međuratnom periodu odvijali su se u okvirima, u većoj ili manjoj meri, liberalne paradigme države koja nije imala ni mogućnosti niti volje da bitno interveniše u društvenim odnosima. Državna intervenija bila je više izuzetak nego pravilo, a i kad se javljala bila je u tesnoj vezi sa sasvim konkretnim političkim krugovima, katkad ličnim i grupnim poslovnim interesima. Vlada je tu i tamo gasila "požare" kad je stanje u nekoj oblasti postajalo nepodnošljivo i uz izuzetak veoma nedosledne agrarne reforme, većih intervencija u socijalnoj sferi nije bilo.

Promena društvene strukture posle 1945. kojoj je posvećen najveći deo ovog rada, bila je rezultat modernizacijskih procesa, pre svega industrijalizacije zemlje, koja spada u ekonomsku istoriju, ali je temeljni generator društvene promene. Ovde naročito treba naglasiti još tri važna modernizacijska iskoraka koja su dovela do značajnih promena opšteg društvenog obrasca, a to su zdravstvena zaštita, obrazovanje i emancipacija žena. Za razliku od međuratnog perioda, u svakom od ovih proces vidljiva je snažna uloga jugoslovenskih komunista kao partije vlasti, za koje je uspeh na ovim poljima značio ostvarenje programskih ciljeva Partije u borbi za "novog čoveka". Nema značajnijeg iskoraka u navedenim oblastima, a da nije bio diskutovan na partijskim forumima i objavljen u partijskim dokumentima.

Kad je reč o zdravstvenoj zaštiti stanovništva, Kraljevina Jugoslavija je u tom pogledu bila na samom dnu evropskih standarda. Prema podacima iz 1930. u Jugoslaviji je bilo 12.203 pripadnika medicinskog osoblja, od čega su njih 4545 činili lekari i njih 208, stomatolozi. Takođe, postojale su 172 bolnice sa 22.895 postelja. Do 1939. godine, u Jugoslaviji su registrovana 18.193 člana medicinskog osoblja, od čega 5131 lekar i 380 stomatologa, što je značilo da je na jednog lekara dolazilo 3060 stanovnika, a na jednog stomatologa 41.324 stanovnika. Od tog broja lekara, njih 927

radilo je u 169 bolnica u kojima su bile 23.534 postelje, tek 429 više neko dvadesetak godina ranije. Najviše bolnica po stanovniku bilo je u Dravskoj banovini (područje današnje Slovenije), gde je na bolničkom lečenju 1939. godine bilo čak 21,2 odsto svih bolničkih zbrinjavanja u zemlji te godine. Kada se ima u vidu da su medicinski stručnjaci uglavnom bili koncentrisani po gradovima, ostaje činjenica da je ogroman deo seoskog stanovništva i nekih manjih sredina bio bez adekvatne zdravstvene zaštite. Od 1930. do 1939. značajnije se povećao jedino broj odeljenja domova zdravlja, sa 260, na 552. Za Kraljevinu Jugoslaviju ne posedujemo pouzdane podatke, ali je dosta upečatljiv podatak da je 1939. u najmanje 12 odsto[125] smrtnih slučajeva uzrok smrti bila tuberkuloza – bolest koja prati uglavnom izrazito siromaštvo.

U socijalističkoj Jugoslaviji stanje u ovoj oblasti radikalno se popravljalo. Do 1950. bilo je samo 5138 lekara i 196 stomatologa, ali već 1952. taj broj je iznosio 6548 lekara (pošto su tada diplomirale prve generacije posleratnih studenata medicine), dok se broj stomatologa smanjio na 184. Do 1987. jugoslovensko stanovništvo lečilo 43.869 lekara i 9232 stomatologa, što je značilo da je na jednog lekara dolazilo 533, a na jednog stomatologa 2535 stanovnika. Broj bolničkih postelja povećao se već 1950. više nego dvostruko u odnosu na 1939. i tada je bilo 53.760 bolničkih postelja. Do 1960. i taj broj se udvostručio pa je bilo 102.329 postelja, da bi se do 1988. taj broj povećao na 142.957. I dalje su najrazvijenije zdravstvene službe, razumljivo, ostale vezane za gradske centre, ali se razvijaju i banjska lečilišta, a osnovna zdravstvena zaštita stiže i u seoske sredine. Osim bolnica, do 1989. otvorene su 8384 zdravstvene ustanove opšte i specijalističke, kao i 4425 zubnih ordinacija. Osim toga, s razvojem putne mreže, poboljšanjem komunikacija i sa drugačijom socijalnom politikom, zdravstvena zaštita

125 Procenat se odnosi samo na ¼ svih umrlih, jer se za ¾ uzrok smrti ne zna. Naime, od 233.196 umrlih lica, uzrok smrti je poznat samo za 53.228, a od tog broja za 27.605 je poznato da je umrlo od tuberkuloze.

postala je dostupna znatno većem broju ljudi. Osim lekara, povećavao se i broj drugog zdravstvenog osoblja. Prema podacima iz 1962. bilo je ukupno 112.946 zdravstvenih radnika, 1975–193.374, a 1987–303.105.

U čitavom periodu postojanja jugoslovenske države, osim ogromnih uspeha u širenju zdravstvene zaštite u vreme socijalizma, što je imalo snažnog odraza i na spominjani produžetak prosečnog životnog veka, u ovoj oblasti su opstale značajne razlike među republikama i pokrajinama. Kao najočigledniji primer mogu se uzeti smrtnost od parazitskih i infektivnih bolesti, na šta nesumnjivo utiče i geografsko područje, ali u mnogome i zdravstvena kultura stanovništva, koja je dobar odraz opšteg kvaliteta života. Tako je 1990. stopa smrtnosti od ovih oboljenja na 100.000 stanovnika, po republikama i pokrajinama, bila sledeća: Crna Gora – 9,3; Slovenija – 11,5; Bosna i Hercegovina – 16,5; Srbija – 18,2; Hrvatska 22,2 i Makedonija – 32,1. Ako se posmatra samo Srbija, i razlike unutar nje su bile veoma izražene: na 100.000 stanovnika umiralo je u centralnoj Srbiji 11,7 bolesnika, u Vojvodini – 13, a na Kosovu – čak 43.

Sledeći važan iskorak bio je učinjen u domenu obrazovanja stanovništva. U Kraljevini Jugoslaviji, uprkos određenim naporima da se obrazovni nivo stanovništva podigne, nisu učinjeni značajniji iskoraci na tom polju. Nepismenog stanovništva starijeg od 10 godina bilo je 1921. čak 4,402.059, odnosno 50,5 odsto populacije), a do popisa 1931. taj broj se povećao na 4.408.471 (44,6 odsto populacije iznad 10 godina starosti).

Već na popisu 1948. taj broj je bio znatno manji – 3,162.941 (25,4 odsto stanovništva). To smanjenje je bilo rezultat masovnih opismenjavanja u toku rata i neposredno po njegovom završetku, ali verovatno ne odslikava realno stanje, naročito ne ako se u obzir uzme funkcionalna pismenost. Ipak, nemali napori su činjeni u pravcu obrazovanja stanovništva, tako da je broj nepismenih u

populaciji starijoj od 10 godina konstantno opadao, uz porast broja ukupnog stanovništva, pa je iznosio 1961–3,066.165 (21 odsto), 1971–2,549.571 (15.1 odsto), a 1981–1,780.902 (9,5 odsto) lica. Od toga je 1,576.238 bilo starije od 39 godina, odnosno rođeno je pre 1945. Kao i u drugim oblastima, regionalne razlike bile su veoma izražene. Nepismenih je najmanje bilo u Sloveniji, a najviše u Makedoniji, i to pretežno među ženskom albanskom populacijom.

U Kraljevini Jugoslaviji bilo je 1919. godine 5610 osnovnih škola (4 razreda) sa 658.876 učenika i 11.064 nastavnika. Bilo je, zatim, 115 građanskih škola, 120 gimnazija i realki i 24 učiteljske škole sa ukupno 63.599 đaka i 3279 nastavnika. Do 1939. broj osnovnih škola porastao je na 9190, broj učenika iznosio je 1,470.983, a nastavnika 34.663. Srednjih škola do 1939. bilo je 1086 sa 213.100 učenika i 13.515 nastavnika. Od ovog broja, najviše je bilo učenika u gimnazijama i realkama – 81.688, dok su ostali pohađali razne stručne škole. Ustanova višeg i visokog obrazovanja bile su 1922. ukupno u celoj zemlji 23, sa 10.568 studenata i 682 profesora, a 1939. bilo je 29 viših škola i fakulteta sa 21.253 studenta i 1394 profesora. Ova ralativno oskudna obrazovna mreža školovala je čak i više kadrova nego što je u jugoslovenskoj privredi i drugim delatnostima uopšte moglo da se zaposli.

Posle 1945. godine obrazovna mreža se i u pogledu broja škola i raznovrsnosti nastave brzo širila, a broj obaveznih godina osnovnog obrazovanja se povećavao, da bi već od 1958. bila uvedena osmogodišnja osnovna škola. U 1946. godini bilo je 10.666 osnovnih škola na prostoru Jugoslavije, sa 1,441.679 učenika i 23.270 nastavnika, što je u pogledu nastavnog kadra predstavljalo veliki pad u odnosu na 1939. Do 1975/76. broj osnovnih škola u Jugoslaviji povećao se na 13.442, a od tada je opadao, mahom zbog spajanja manjih škola, što je bilo moguće zahvaljujući napretku saobraćaja i lakšoj pokretljivosti učenika. Tako je 1989/90. broj osnovnih škola opao na 11.841. I broj učenika je takođe varirao, pa ih je najviše bilo u školskoj 1975/76–2,856.453, da bi se do 1989/90. taj

broj smanjio na 2,798.738. Prema podacima iz 1987. bilo je 139.167 osnovnoškolskih nastavnika. Osnovno obrazovanje (računajući minimalno 4 razreda) imalo je 1953. godine 50,2 odsto stanovništva, 1961–55,9 odsto, 1971–57,4 odsto, a 1981–51,1 odsto.

Kad je reč o srednjem obrazovanju, posle 1945. akcenat je uglavnom bio na srednjim stručnim školama. Od 1946. do 1987. broj srednjih škola se povećao sa 959 na 1248. Međutim, najviše ih je bilo 1978–2787. U istom periodu broj učenika se povećao sa 138.393 na 901.351. Konačno, 1946. u srednjim školama radilo je 14.549 nastavnika, a 1987–63.711. Do 1953. bilo je 6,6 odsto stanovništva sa završenom srednjom školom, 1961. taj procenat je iznosio 9,3 odsto, 1971–15,2 odsto, a 1981–25.5 odsto.

Već 1946. u Jugoslaviji je radilo 39 viših i visokih škola (deset više nego 1939), sa 39.239 studenata i 1390 nastavnika. Od 1945. do 1953. diplomiralo je čak 30.000 studenata viših škola i fakulteta, što je bilo oko 50 odsto ukupnog broja stanovnika sa visokim i višim obrazovanjem 1939. godine. Broj visokoškolskih ustanova uglavnom se povećavao i u narednom periodu, pa su već 1950. postojale 84 ovakve nastavne ustanove. Najveći broj visokih i viših škola dostignut je 1981–357, a najviše studenata školovalo se u školskoj 1979–447.88. Krajem posmatranog perioda, 1991. bilo je 306 viših škola i fakulteta sa 325.481 studentom. Što se tiče nastavnog kadra, do 1991. bilo je već 22.626 nastavnika na višim i visokim školama u Jugoslaviji. Udeo stanovništva sa višim i visokim obrazovanjem iznosio je: 1953–0,6 odsto, 1961–1,3 odsto, 1971–2,8 odsto i 1981–5,6 odsto.

Ako u obzir uzmemo prevashodno naučnu delatnost, videćemo da se u drugoj Jugoslaviji u tom pogledu dogodila prava revolucija. U školskoj 1919/20, bilo je promovisano 89 doktora nauka, a u školskoj 1938/39. njih 296. Najviše doktora nauka u Kraljevini Jugoslaviji promovisano je 1929/30. – čak 412. Neposredno posle rata, 1945–1949. promovisano je 87 doktora nuka. Od 1950. do 1959. promovisan je 1221 doktor nauka, zatim od 1960. do 1969.

– 3425, od 1970. do 1979–5748, 1980–1990–10.376. Osim na višim i visokim školama, naučni radnici su se zapošljavali i na sve većem broju naučnih instituta i raznih zavoda.

Osnovni problem sa kojim se suočavala prosvetna delatnost posle 1945. je nedostatak nastavnog kadra. Relativno niske zarade u prosvetnoj delatnost nisu predstavljale privlačnu perspektivu za zapošljavanje. Sa druge strane, uprkos visokim rezultatima u domenu obrazovanja, 1975. godine u 28 odsto industrijskih preduzeća nije bilo visokobrazovanog kadra. Privreda se razvijala brže nego što je to mogao da prati obrazovni sistem. Kad se u obzir uzmu sve radne organizacije, u Jugoslaviji je 1975. bez visokoobrazovanog kadra bilo 57 odsto tih organizacija. Zanimljiv je podatak da je najviše organizacija bez visokog stručnog kadra bilo u Sloveniji (62 odsto), potom u BiH (60 odsto), u Hrvatskoj (54 odsto), u Srbiji (56 odsto, i to u centralnoj Srbiji 54 odsto, u Vojvodini čak 66 odsto i na Kosovu 58 odsto) u Makedoniji i Crnoj Gori (po 51 odsto).

Na kraju, pažnju treba skrenuti i na veoma važno pitanje položaja žene u društvu. Ženska emancipacija je u Kraljevini bila rezultat individualnog napora, a u socijalističkoj Jugoslaviji – organizovane politike. Iako je u Kraljevini Jugoslaviji postojao i feministički pokret, ostao je na marginama društvenog uticaja, a položaj žene bio je najbolje izražen u Građanskom zakoniku koji je udatoj ženi uskraćivao poslovnu sposobnost. Već 1946. sa prestankom važenja Građanskog zakonika, ukinuta je i ova anahrona pravna odredba. Zahvaljujući ravnopravnom učešću žena u NOB, (od kojih su neke imale i komandne položaje, proglašavane posle rata za narodne heroje), nova pozicija žene u jugoslovenskom društvu lakše je prihvatana. Žene su, razume se, dobile pravo glasa, liberalizovani su bračni odnosi, podstican je politički aktivizam žena preko Antifašističkog fronta žena i drugih masovnih organizacija, žene su sve više zauzimale društveno-političke funkcije, a zakonska rešenja su u svim oblastima života nastojala da

obezbede rodnu ravnopravnost. I znatno povećanje broja razvedenih brakova možemo smatrati izrazom emancipacije žene. Od početka šezdesetih liberalizovan je odnos prema abortusu, što je bio jedna od važnih iskoraka koji socijalistička država nije načinila neposredno posle rata.

Na kursevima za opismenjavanje od 1948. do 1950. čak 70 odsto polaznika su činile žene, pri čemu je opismenjavanje i školovanje ženske dece nailazilo u konzervativnim sredinama na otpor, mahom iz verskih i patrijarhalnih razloga. Od 1921. do 1981. procenat nepismenih žena je sa 60 odsto opao na 14,7 odsto, ali su žene sve do kraja socijalističke epohe činile oko 80 odsto svih nepismenih građana. Jedan od olakšavajućih okolnosti u procesu emancipacije žene bila je i društvena briga o deci, koja je trebalo da omogući ženi da iskorači iz tradicionalne uloge dodeljivane majci.

Ovde bi trebalo ukazati na neke karakteristike odnosa između muške i ženske populacije u pogledu aktivnosti stanovništva Kraljevine i socijalističke Jugoslavije. U muškoj populaciji bilo je aktivno, prema popisima 1921. i 1931. godine 64 odsto, odnosno 62,8 odsto, a u ženskoj populaciji 36,4 odsto, odnosno 30 odsto. Posle 1945. smanjivao se procenat aktivnog stanovništva u muškoj populaciji, dok je stopa aktivnog stanovništva unutar ženske populacije bila relativno stabilna i kretala se od 30,7 do 35,1. To znači da se apsolutni broj aktivnog ženskog stanovništva (a time i udeo aktivnog ženskog stanovništva) povećavao srazmerno porastu broja ženskog stanovništva u opštoj populaciji, dok s muškarcima to nije bio slučaj. To je veoma uverljivo svedočanstvo o emancipaciji žena u odnosu na međuratni period, što je naročito primetno posle 1961. godine. Naime, u međuratnom periodu najveći procenat privredno aktivnog ženskog stanovništva (oko 85 odsto) bio je uposlen u poljoprivredi, što vredi i za prve posleratne godine (88,9odsto, prema popisu iz 1948). Pri svim kasnijim popisima smanjivao se udeo ženskog poljoprivrednog stanovništva u ukupnom aktivnom ženskom stanovništvu i to veoma izraženo.

Poslednji put je natpolovična većina aktivnog ženskog stanovništva bila uposlena u poljoprivredi 1971. godine – 55,4 odsto. Prema popisu iz 1981. taj procenat opao je na 31,5 odsto.

Ipak, u čitavom posmatranom periodu žene su bile zastupljenije u poljoprivredi nego u ostalim delatnostima. Štaviše, njihov udeo u ovoj delatnosti se konstantno povećavao, pošto su druge delatnosti bile daleko prohodnije za muškarce. Prema podacima iz 1931. godine udeo aktivnog ženskog poljoprivrednog stanovništva u ukupnom aktivnom poljoprivrednom stanovništvu iznosio 36.6 odsto, iako su u ukupnom aktivnom stanovništvu žene činile 32,8 odsto. Do 1981. čak 47,5 odsto aktivnog poljoprivrednog stanovništva činile su žene, dok su u ukupnom aktivnom stanovništvu bile zastupljene sa 38 odsto. Kad je reč o muškarcima, prema popisu iz 1931. godine, aktivno se poljoprivredom bavilo 66,3 odsto aktivnog muškog stanovništva, a 1981. samo 21,4 odsto. Ova razlika svedoči o tome da su žene, uprkos nedvosmislenoj emancipaciji i bržem porastu aktivnosti ženskog stanovništva unutar ženske populacije u odnosu na porast aktivnosti muškaraca unutar muške populacije, ipak teže nego muškarci nalazile uposlenje van poljoprivrede.

U epohi socijalizma žene ipak nisu uspele da dosegnu punu ravnopravnost sa muškarcima ni u pogledu dostupnosti svih društvenih pozicija, ni u pogledu zarada za isti posao, niti u svim ostalim društvenim odnosima gde se, se kao relevantno javlja pitanje rodnih razlika. Ipak, u odnosu na međuratnu epohu uspesi u postizanju ravnopravnosti bili su više nego očiti.

ZAKLJUČAK

U perspektivi XX veka društvo Jugoslavije podelilo je sudbinu političke tvorevine čija je materijalna i ljudska osnova to društvo bilo, kao što je sudbina države bila u mnogome određena društvenim okolnostima unutar kojih su se smenjivali različiti politički okviri. Država je uspevala da se nametne kao "sila iznad društva", u vrlo doslovnom smislu, ali su i bitne karakteristike društva izmicale inženjeringu, delujući posve autonomno i namećući akterima istorije čvrste prepreke u njihovim, bilo reformatorskim, bilo revolucionarnim, bilo konzervativnim agendama.

Kad je 1918. godine nastala jugoslovenska država, ona je bila pre svega tvorevina ponikla na periferiji evropskog kapitalizma, s osnovnom socijalno-klasnom strukturom koju su činili seljaci, kao dominantan sloj, zatim tanak sloj radnićke klase i razgranata, ali malobrojna buržoaska klasa: od vlasnika kapitala do inteligencije i činovništva. Pa ipak, nije bilo lako zamisliti kompleksniju strukturu, prevashodno zahvaljujući veoma raznolikim društvenim karakteristikama različitih krajeva nove države, u čemu ipak ne treba tražiti uzroke njenog potonjeg sloma: odsustvo umeća i sposobnosti nalaženja kreativnih odgovora na izazove kakve je postavljao novi istorijski okvir mnogo je uverljivije kao objašnjenje neuspeha prve Jugoslavije od objašnjenja neuspeha koje je sadržano u navodnoj nepremostivosti samih razlika.

Društvo prve Jugosavije bilo je zapušteno društvo, bez ozbiljnih pokušaja da se nivelišu one razlike koje je moglo i trebalo nivelisati (privredni razvoj, disproporcije u kulturnom nivou, bogatstvu i sl), dok se istovremeno insistiralo na tobožnjem narodnom jedinstvu kao platformi za eliminisanje onih razlika koje se nisu mogle eliminisati, ili za tim nije ni bilo potrebe (nacionalni identiteti). Ukupni društveni razvoj Jugoslavije od 1918. do 1941. bio je porazno spor, pa se zemlja nalazila na začelju evropskih tokova (siromaštvo stanovništva, nepismenost, niska zdravstvena kultura, slaba mobilnost itd), sa poprilično zatvorenom perspektivom.

Socijalistička revolucija donela je promenu koja je, osim bitno drugačijeg političkog sistema, podrazumevala i sasvim suprotan odnos prema društvu od onog iz međuratne epohe. *Modus operandi* za postizanje ciljeva komunistima je bio upravo specifični društveni inženjering, koji je objektivno trebalo da ubrza napredak svih slojeva koji prihvate novo stanje i diktaturu proletarijata, ili joj se makar otvoreno ne suprotstavljaju. U socijalističkoj Jugoslaviji komunisti su stvorili novu društvenu strukturu koju su činili radnici, zatim posednici sredstava za proizvodnju pomoću kojih sopstvenim radom (neeksploatatorski) ostvaruju prihode (seljaci, zanatlije), "narodna" inteligencija (nasuprot deklasiranoj – "nenarodnoj") i upravljačko-birokratska struktura, koja je ideološki bila "izvršni odbor" radničke klase, ali suštinski i dalje njegova avangarda, kako u ideološkom, tako i u smislu moći u odnosu na samu radničku klasu, prema nekim mišljenjima, čineći čak kontraklasu.

Međutim, u tim okolnostima, u kojima je bila, u najmanju ruku, nedosledno sprovedena ideja diktature ploretarijata, za šta su postojali mnogostruki razlozi političke i ekonomske prirode, odvijali su se modernizacijski iskoraci koji su objektivno poboljšavali položaj ranije zapostavljenih društvenih slojeva.. Činjenica da su, sa druge strane, beleženi neuspesi i stagnacija, otvara debatu o tome da li su razlozi neuspeha inherentni socijalizmu ili su poticali od njegovih "nesocijalističkih" modifikacija.

Bibliografija

1. Bajalica, D., *Komunistička partija Jugoslavije i seljačko pitanje*, Beograd 1959.
2. Бајкић, В., *Сељачки дугови: факта, мисли критика*, Београд 1928.
3. Bogdanović, M., "Međugeneracijska društvena pokretljivost prema polu: uporedna analiza", *Sociologija* 3/1993, 347–368.
4. Campbell, J., *Tito's Separate Road*, New York 1967.
5. Cifrić, I., *Revolucija i seljaštvo*, Zagreb 1980, 139–178.
6. Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије 1815–1941*, Београд 2006.
7. Чалић, М. Ж., *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013.
8. Čepić, Z., *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji,* Ljubljana 1995.
9. Denitch, B., *The Legitimation of a Revolution: The Yugoslav Case*, Yale University Press, New Haven 1976.
10. Đilas, M., *Vlast i pobuna*, Zagreb 2009.
11. Đilas,. M., *Nova klasa*, Beograd 1990.
12. Đurović, S., *Državna intervencija u industriji Jugoslavije : (1918–1941)*, Beograd 1986.
13. Kardelj, E., *Problemi naše socijalističke izgradnje (1954–1987)*, Beograd 1954.
14. Kidrič, B., *Sabrana dela*, 4–7, Beograd 1985.
15. Berković, E., *Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji*, Beograd 1986.
16. Bakarić, V., *Društvene klase, nacija i socijalizam*, Zagreb 1976.
17. Bilandžić, D., *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije*, Beograd 1973.
18. Bilandžić, D., *Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije*, Zagreb 1974.
19. Bilandžić, D., *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi*, Zagreb 1979.
20. Dedijer, V., *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, 1, Beograd 1981.
21. Димић, Љ., *Културна политика у Краљевини Југославији*, 1–3, Београд 1996.
22. Димић, Љ., "Просвета у Краљевини Југославији", *Образовање код Срба кроз векове*, Београд 2003, 211–231.
23. Dimitrijević, S., *Privredni razvitak Jugoslavije 1918–1941*, Beograd 1961.
24. Dobrivojević, I., *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije (1945–1955)*, Beograd 2013.
25. Dobrivojević, I., "Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945–1974", *Istorija 20. veka*, 2/2016, 83–98.
26. Doder, D., *The Yugoslavs*, New York 1978.

27. *Društvene nejednakosti*, Beograd 1987.
28. First, R., *Seoska porodica danas. Kontinuitet ili promjene*, Zagreb, 1981.
29. First Dilić, R., "The changing structure of family farms and farm families in Yugoslavia", *Sociologija*, Beograd 1986.
30. Ginić, I., "Dinamika urbanizacije u Jugoslaviji", *Sociologija i prostor* 31–32/1971, 53–61.
31. Halpern, J., *Yugoslav peasant society in transition: stability in change*, Washington 1963.
32. Ilić, M., *Bitne promene socijalno-klasne strukture jugoslovenskog društva u periodu od 1945. godine do danas*, Beograd 1977.
33. Исић, М., *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књ. 1, Београд 2000–2001.
34. Исић, М., *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књ. 2, Београд 2009.
35. Исић, М., *Основно школство у Србији 1918–1941*, Београд 2006.
36. *Историја Савеза комуниста Југославије*, Београд 1985.
37. *Јубиларни зборник живота и рада Срба Хрвата и Словенаца*, Београд, 1928.
38. *Jugoslavija v času: devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države = Yugoslavia through time: ninety years since the formation of the first state of Yugoslavia*, ur. Bojan Balkovec, Ljubljana 2009.
39. Kardelj, E., *Osnove društvenog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Beograd 1989.
40. Katz, V., *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945–1953., Institut za istoriju*, Sarajevo 2011.
41. Kornai, J., *The Socialist System: the political economy of communism*, Princeton 2007.
42. Kosanović, Đ., *Ekonomskopolitička djelatnost narodne vlasti u toku Nob–a*, Zagreb 1964.
43. Костић, Ц., *Сељаци индустријски радници*, Београд 1955.
44. Lakićević, D., *Misao i praksa socijalne politike Jugoslavije između dva svetska rata*, Beograd 1976.
45. Lampe, J. R; Jackson, M. R., *Balkan economic history: 1550–1950*, Bloomington 1982.
46. Lazarević, Ž., *Plasti prostora in časa*, Ljubljana 2009.
47. Lakatoš, J., *Jugoslovenska privreda*, Zagreb 1933.
48. Latifić, I., *Jugoslavija: 1945–1990: razvoj privrede i društvenih delatnosti*, Beograd 1998.
49. Lempi, Dž., *Jugoslavija kao istorija: Bila dvaput jedna zemlja*, Beograd 2004.

50. Lukić, R., *Promene klasne strukture savremenog jugoslovenskog društva*, Beograd 1966.
51. Mandić, I., “Ekonomski položaj radničke klase Jugoslavije”, *Sociologija* 3/1972, 461–475.
52. Marković, P., *Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog razvitka (1900–1960)*, Beograd 1962.
53. Miladinović, S., “Vertikalna društvena pokretljivost u Jugoslaviji”, *Sociologija* 2/1993, 263–281.
54. Milić, V., *Promene u socijalnoj strukturi Jugoslavije i društveni sukobi u jugoslovenskom društvu*, Beograd 1972.
55. Milić, V., *Revolucija i socijalna struktira*, Beograd 1978.
56. Milosavljević, O., *Država i samoupravljanje : 1949–1956* (doktorska disertacija), Beograd 1987.
57. Милошевић, С., “Идентитетски вредносни консензус: Краљевина Југославија као ‘сељачка држава’”, *Синтезис* 1/2009, Београд, 2009, 15–28.
58. Милошевић, С., *Аграрна политика у Југославији (1945–1953)*, (докторска дисертација), Београд 2016.
59. Milošević, S., *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Beograd 1981.
60. Mirković, M., *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1962.
61. Mirković, M., *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918–1941*, Zagreb 1950.
62. Mirković, M., *Izgradnja socijalističke ekonomije u Jugoslaviji*, Zagreb 1979.
63. Mitić, J., *Radnici i obrazovanje*, Beograd 1990.
64. Митровић, М., *Друштвено – економске промене у Србији и организација управљања привредом 1945–1952*, Београд 1988.
65. Mlinar, Z., *Protislovja družbenega razvoja*, Ljubljana 1986.Neil V. Ph., *Titoism in Action: The Reforms in Yugoslavia After 1948*, Berkley 1958.
66. *New perspectives on Yugoslavia: key issues and controversies*, Ur. D. Djokić, J. Ker-Lindsay, New York 2011.
67. Obradović, M., *Narodna demokratija u Jugoslaviji 1945–1952*, Beograd 1995.
68. Pantelić, I., “Osvajanje neosvojivog: politička emancipacija žena u posleratnoj Jugoslaviji 1945–1953.”, *Istorija 20. veka* 3/2012, 139–154.
69. Перишић, М., *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, Београд 2008.
70. Petranović, B., *Istorija Jugoslavije, 1–3,* Beograd 1988.

71. Petranović, B., *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Beograd 1969.
72. Petranović, B., "Promene u društveno–ekonomskoj strukturi u Jugoslaviji u toku Nob", *Prilozi za istoriju socijalizma* 6/1969, 57–73.
73. Petranović, B., *Avnoj – revolucionarna smena vlasti*, Beograd 1976.
74. Петрановић, Б., *Југославија на размеђу (1945–1950)*, Подгорица 1998.
75. Petrović, Lj., *Jugoslovenska država i društvo u periodici 1920–1941*, Beograd 2000.
76. Петровић, Љ., "Југословенско друштво између два рата", *Историја 20. века* 2/2008, 23–43.
77. Petrović, V., *Razvitak privrednog sistema Fnrj posmatran kroz pravne propise*, Beograd 1954.
78. Петровић, Н., *Социјалистички преображај села: промене друштвених односа у*
79. *пољопривреди Војводине и њен развој 1950–1957. године*, Нови Сад 2015.
80. Pečuljić, M., *Horizonti revolucije*, Beograd 1971.
81. Pečuljić, M., *Promene u socijalnoj strukturi Jugoslavije*, Beograd 1963.
82. Polovina, G., *Privredni sistem i proizvodni odnosi u Jugoslaviji*, Beograd 1958.
83. *Položaj i problemi porodice u procesu konstituisanja samuopravnog socijalističkog društva*, Beograd 1968.
84. Popović, M., "Class-stratum Inequalities and Social System in Yugoslavia", *Sociologija* (poseban broj), Beograd 1986, 57–64.
85. Popović, S., *Položaj radnog čoveka u kapitalističkoj i socijalističkoj Jugoslaviji*, Beograd 1956.
86. Radelić, Z., *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991.*, Zagreb 2006.
87. *Razvitak stanovništva Jugoslavije u posleratnom periodu*, Beograd 1974.
88. *Razvoj, dileme i perspektive jugoslavenskog socijalizma*, Zagreb 1988.
89. Rusinow, D., *The Yugoslav Experiment: 1948–1974*, London 1977.
90. Sekulić, D., "Socio-profesionalna mobilnost u Jugoslaviji", *Sociologija* 1–2/1984, 69–85.
91. *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, ur. Z. Čepič, Ljubljana 2010.
92. *Slovenija v Jugoslaviji*, ur. Zdenko Čepič, Ljubljana 2015.
93. Spehnjak, K., "Narodni front Jugoslavije : (ssrnj – razvoj, programnsko-teorijske osnove i procesi u društvenoj praksi 1945–1983)", *Povijesni prilozi,* 3/1984, 11–82.

94. *Srbija u modernizacijskim procesima*, 1–4, ur. L. Perović, Beograd 1994–2006.
95. *Statistika Jugoslavije 1918–1988*, Beograd 1988.
96. Stefanović, S., *Serbian bourgeois elite and the Yugoslavia (1918–1941)*: magistarski rad, Beograd 2000.
97. Stiber, M., *Mesto i uloga inteligencije u razvoju savremenog jugoslovenskog društva* (magistarski rad), Beograd 1969.
98. Stipetić, V., *Yugoslavia's Agriculture 1945–1975*, Beograd 1975.
99. Stojaković, G., *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena : (1945–1953)*, Novi Sad 2012.
100. Stojsavljević, B., *Prodiranje kapitalizma na selo*, Zagreb 1965.
101. Stojsavljević, B., *Seljaštvo Jugoslavije 1918–1941*, Zagreb 1952.
102. Štahan, J., *Životni standard u Jugoslaviji*, Zagreb 1973.
103. Šuvar, S., *Sociološki presjek jugoslavenskog društva*, Zagreb 1970.
104. Tomasevich, J., *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford: Stanford University Press; London: G. Cumberlege, Oxford University Press, 1955.
105. Tomšič, V., Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije, Beograd 1987.
106. Trouton, R., *Peasant Renaissance in Yugoslavia 1900–1950: a study of the development of Yugoslav peasant society as affected by education*, London 1952.
107. Turk, J., *Osnovi naše agrarne politike*, Zagreb 1922.
108. *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe: Comparison and Entanglements*, ур. C. Iordachi, A. Bauerkämper, Budapest, New York 2014.
109. *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945*, прир. Robert William Davies, Mark Harrison, S. G. Wheatcroft, 1993.
110. Вуковић, С., *Радништво и бирократија*, Београд 1985.
111. Vasić, V., *Putevi razvitka socijalizma u poljoprivredi Jugoslavije,* Beograd 1960.
112. Veselinov, D., *Sumrak seljaštva*, Beograd 1987.
113. Vidaković, Z., *Promene u strukturi jugoslovenskog društva i Savez komunista*, Beograd 1967.
114. Vinski, I., *Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938. godini*, Zagreb 1970.
115. Vuchinich, W.; Tomashevich, J., *Contemporary Yugoslavia: Twenty Years of Sociaist Experiment*, University of California Press 1969.

116. Vujević, M., "Utjecaj tradicionalnih društvenih odnosa na neka obilježja radničke klase", *Sociologija* 3/1972, 419–424.

117. Вукосављевић, С., *Историја сељачког друштва*, Београд, 1953.

118. Woodward, S. L., *Socialist Unemployment – The Political Economy of Yugoslavia*, 1945–1990, Princeton 1995.

119. Žerjavić, V., *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989.

120. Živković, M., "Kako je raspoređen jugoslovenski intelektualni kapital", *Sociologija* 4/1979.

121. Županov, J., *Samoupravljanje i društvena moć*, Zagreb 1969.

Hvatanje koraka sa Evropom

IGOR DUDA

Slično kao u najvećem dijelu Europe, svakodnevni život u obje jugoslavenske države mijenjao se tijekom stoljeća za većinu stanovništva, velikim koracima naprijed. Kraća i traumatična razdoblja visoke smrtnosti i uništavanja (tijekom ratova), izmjenjivala su se s dugim mirnodopskim desetljećima, a početni i završni rezultat obaju jugoslavenskih poluvremena ukazuju na podizanje kvalitete života. Posebno su to osjetili oni slojevi – svakako radnici i veći dio seljaka – čiji je početni položaj bio nizak i nezavidan, a osnovna materijalna sigurnost kratkoročno i dugoročno neizvjesna. Društvene, gospodarske i kulturne prilike poslije dva svjetsk rata bile su vođene idejom oblikovanja boljega okruženja i značajnim skokovima u modernizaciji, posebno izrazito u drugom poraću, kad se društvo oblikovalo prema načelima socijalističke modernizacije koja je počivala na vrlo brzoj industrijalizaciji, elektrifikaciji i urbanizaciji. Nove svakodnevne prakse i navike prožimale su se s novim shvaćanjima, te oblikovale drugačije identitete i postupno mijenjale ustaljene mentalitete.

Zbog početne, pretežno agrarne strukture stanovništva odnos sela i grada paradigma je u okviru koje je moguće sagledavati složenost društvenih promjena, jer mjesto prebivališta podrazumijevalo je kretanje sporijim ili bržim trakom u smjeru modernizacije. Kvaliteta tog kretanja bila je određena i izrazitim regionalnim razlikama unutar zemlje. Prelazak iz jedne sredine u drugu značio je razbijanje stoljetnih struktura društvenih odnosa – redovito patrijarhalnih, ponekad još feudalnih – i ulazak u svijet naglašenije individualnosti, koja se na drugačijoj osnovi povezuje u kolektive, od nukleusa obitelji, do šire zajednice. Nestajao je strogi roditeljski autoritet unutar šire rodbinske ili zadružne zajednice, te su se oblikovale nove potporne društvene mreže, poput susjedske, prijateljske, kolegijalne, nerijetko i dalje rodbinske i zavičajne. Unutar njih, sve samostalnije su djelovali žene i djeca, skupine kojima je XX stoljeće donosilo emancipaciju, te je njihova uloga u svakodnevici zajednice bivala sve izraženijom, njihovi uspjesi sve važniji, njihovi gubici sve teže prihvaćani. Nova uloga žene, koja je ulazila u svijet rada i javnosti, oblikovala se istodobno s novom ulogom muškarca koji se izrazitije okretao prema obitelji i u njoj se emocionalno angažirao. Društveni prijelomi mogli su značiti gubljenje starih i prihvaćanje novih tradicija, prijelaz iz starih rituala u nove kolektivne javne manifestacije, slabljenje vjerskih osjećaja i pristajanje na sekularnost, ili na drugačije shvaćanje religioznosti. Usporedno su rasli pismenost i obrazovanost stanovništva, što je stvaralo pretpostavke za veću otvorenost društva i ublažavanje klasnih razlika. Unuci nepismenih baka i djedova, u osamdesetima su se mogli igrati na računalima. Poslije djetinjstva na njivi ili pašnjaku, mogla je slijediti mladost za tvorničkom trakom ili uredskim stolom. Brz je bio i put od seoskog do građanskog odijela i traperica, od više ili manje pokrivene ženske glave, do obojene kose i trajne ondulacije, od spavanja na slami do udobnog madraca. U svemu tome sudjelovali su odrasli pojedinci i njihova djeca koja su se, primjerice, šezdesetih u Beogradu

najčešće zvala Vesna, Snežana, Ljiljana, Zoran, Dragan i Goran, a u Zagrebu na samom početku sedamdesetih Snježana, Gordana, Branka, Željko, Tomislav i Mladen. Njihov je svakodnevni život, kao i onaj njihovih roditelja, baka i djedova, u mnogim dijelovima historiografija je, sa srodnim disciplinama do sada već istražila, no i dalje predstoji rad na onim procesima i praksama o kojima postoje tek rijetki podaci i opći dojmovi koji se prenose literaturom i usmenom predajom.

STANOVI, ELEKTRIČNI APARATI, BOGATIJA TRPEZA...

Stambeni uvjeti za većinu stanovništva znatno su se poboljšali tijekom stoljeća. Između dva svjetska rata stambena je infrastruktura izvan gradova bila loša ili nepostojeća, bez priključka na električnu energiju, vodovod i kanalizaciju. Loši su bili životni uvjeti u gradskim radničkim ili rubnim naseljima. U selima u sjevernom dijelu zemlje živjelo se bolje, no drugdje su rijetki uopće imali vlastiti krevet. U nerazvijenim dijelovima zemlje krevet se obično čuvao za glavu obitelji, djeda, bolesnika ili više male djece, dok su ostali brojni ukućani spavali na podu, zimi kraj životinja, ljeti izvan kuće. Do velikog urbanizacijskog vala dolazi u drugoj polovici stoljeća kada se grade naselja s većim stambenim zgradama i neboderima. Grade se novi gradovi ili veće urbane cjeline poput Novog Beograda, Novog Zagreba, Nove Gorice, Velenja ili Splita 3. Urbanistički je posebno uspjela bila obnova Skopja poslije razornog potresa 1963. godine. U novim naseljima primjenjuju se suvremeni urbanistički i arhitektonski koncepti, primjerice, stambene zgrade s društvenim sadržajima, okružene zelenim površinama i bez izravnog pristupa većim prometnicama. Planski se grade dječji vrtići i škole, parkovi, domovi zdravlja, prostori za trgovinu i sitne obrte, pošte i banke. Dodatni sadržaji često su kasnili pa su takvi dijelovi grada često nazivani spavaonicama: “Kući, u naselje dolazi se jesti i spavati, a za sve ostalo ide se u grad”. Međutim, obično je zbog znatnije zastupljenosti mlađih

obitelji i većega broja djece, život bio daleko od dojma o otuđenom gradskom životu. U Jugoslaviji se od početka šezdesetih do kraja osamdesetih godišnje gradilo 100–150 tisuća stanova godišnje, trećina tog broja u društvenome sektoru. Takvi su stanovi radnicima dodjeljivani na temelju stanarskoga prava koje su ostvarivali u svojim poduzećima, ili ustanovima gdje su bili zaposleni. U godinama vrhunca stambene izgradnje, kasnih sedamdesetih i ranih osamdesetih, anketa je pokazala da su sva tročlana radnička kućanstva bila elektrificirana, gotovo u potpunosti spojena na vodovod i kanalizaciju, trećina je imala centralno grijanje, dok je osam od deset imalo kupaonicu i zahod u sastavu stana. Bili su to rezultati bolji od prosjeka na koji su utjecala određena seoska područja, ponekad i bespravno sagrađena rubna gradska naselja. Naime, država je prešutno dopuštala bespravnu gradnju cijelih naselja obiteljskih kuća, kako bi se ublažio problem zbrinjavanja brzo narasajućeg gradskog stanovništva. Država nije dovoljno brzo uspijevala udovoljiti ni zahtjevima za telefonskim priključkom koji se često čekao godinama, a dolazak telefona bio je razlog za slavlje i nazivanje svih koji su veselu vijest morali saznati.

Do polovice stoljeća pomaci u opremanju stanova i kuća namještajem i električnim uređajima bili su skromni. Cijena kuhinjskoga stola bila je 1938. jednaka iznosu 70 posto plaće u prvom i drugom nadničnom razredu, kojima je pripadao svaki deseti radnik. Emajlirani štednjak stajao je koliko i mjesečna plaća u gotovo najvišem, jedanaestom nadničnom razredu u kojem je bio tek svaki dvadeseti radnik. Rublje se pralo ručno, a na selu je to često bio dio društvenoga života žena koje su se okupljale pri pranju. S vremenom su standardi čistoće rasli, sve se više držalo do kućne i osobne higijene, još i više kad se, šezdesetih na tržištu pojavila automatska perilica rublja za koju je tada trebalo dati čak tri prosječne plaće. Brzo se širila i do 1973. osvojila svako treće jugoslavensko kućanstvo, do 1988. dva od tri. Perilica je uvelike olakšala posao domaćicama koje su se za to vrijeme bavile drugim

kućanskim poslovima, djecom ili uživale u slobodnom vremenu. Njega su sve češće popunjavali radijski i televizijski prijemnici, gramofoni i kasetofoni. Televizor je do 1973. nabavila svaka druga obitelj, njegova se cijena 1978. izjednačila s prosječnom plaćom, a do 1988. crnobijeli ili televizor u boji nalazio se u 89 posto kućanstava, odnosno u 96 posto nepoljoprivrednih i 58 posto poljoprivrednih, koja su zaostajala u nabavci svih kućanskih uređaja. U život obitelji, televizor je uveo najviše promjena, zauzeo je središnje mjesto u dnevnome boravku i postao najdostupniji izvor zabave u slobodnome vremenu. Svjetlost ekrana okupljala je ukućane na sličan način kako je to donedavno činilo ognjište. Svoj put do korisnika različitom su brzinom nalazili i drugi uređaji. Do kraja osamdesetih, usisavač je ušao u dva od tri kućanstva, hladnjak u devet od deset, električni ili plinski štednjak u svaku kuhinju i tek su rijetke, i dalje ovisile o štednjaku na drva. U istom su desetljeću nestašice mesa i nabavka veće količine preko sindikata ili privatnih izvora, povećale važnost zamrzivača u obliku ladičara ili škrinje: "Skuham veću količinu, pa opet rasporedim na dnevne potrebe. Sve stavljam u škrinju, i kasnije svatko sebi podgrijava. Da nemam te škrinje, ne znam kako bi se hranili. Škrinja mi je od najveće pomoći. Žrtvovala bih i veš-mašinu i usisavač, ali se škrinje ne bih mogla odreći".

Teškoće u opskrbi hranom, nestašice i glad nisu bile samo posljedica ratno-poratnih neprilika, već je njihova pojava ovisila o vremenskim uvjetima i stanju na selu koje je bilo jedini ili glavni izvor snabdjevanja. Međutim, problemi sela bile su prenaseljenost, usitnjenost posjeda, tehnološka zaostalost i zaduženost, a dvadesetih i tridesetih čak 75–80 posto stanovništva Jugoslavije živjelo je od poljoprivrede. Posebno sušne bile su godine 1935, 1950. i 1952. Za prve su suše stotine djece iz Like, Hrvatskoga primorja, Dalmacije i Hercegovine preseljene u krajeve sjeverno od Save. Val suše s početka pedesetih poklopio se s ionako otežanom opskrbom i padom poljoprivredne proizvodnje. Poratna bi

glad bila još izraženija bez pošiljki Uprave Ujedinjenih naroda za pomoć i obnovu (UNRRA). Država je od 1945. do 1952. provodila racioniranu ili osiguranu opskrbu, uz podjelu potrošača u kategorije i ograničavanje dostupnosti robe do koje se moglo doći samo uz potrošačke knjižice. Opskrba se potom normalizirala, no, prosječna potrošnja namirnica i njihova energetska vrijednost sve do šezdesetih nisu bile zadovoljavajuće. Prema statističkim podacima, potrošnja je na vrhuncu bila 1982. kada je po stanovniku utrošeno, primjerice, 149 kilograma proizvoda od pšenice, 61 kg krumpira, 96 kg drugoga povrća, 58 kg voća, 52 kg mesa i mesnih proizvoda, 3,8 kg ribe, 101 litra mlijeka i 187 jaja. Na dnevnoj je razini to oko 16 dekagrama voća i 15 dag mesa, te po jedno jaje svaki drugi dan. Prehrambena industrija doživjela je veliki zamah u drugoj polovici stoljeća, a u moderniziranoj prehrani pojavile su se juhe u vrećici i priprava hrane u ekspres loncu. Brojni su bili priručnici o kuhanju i kuharice, savjeti su stizali iz televizijskih emisija, razmjenjivani su recepti za pripravu raznih jela i kolača. Putovanja i unutarnje migracije pridonosili su kulinarskom povezivanju, prožimanju okusa, miješanju tradicionalnih jelovnika i oblikovanju novih prehrambenih navika. Usprkos postojanju brojnih restorana i gostionica, radničkih i školskih menzi u sustavu društvene prehrane, prvih pizzerija i restorana brze hrane, glavni kuhani obrok najčešće se jeo u krugu obitelji gdje je o nabavi namirnica i kuhanju i dalje gotovo isključivo brinula žena i majka.

RAST POTROŠNJE

Prehrana i higijena uvelike su utjecale na zdravlje stanovništva. Bilo je dijelova zemlje gdje seosko stanovništvo, barem do polovice stoljeća nije odlazilo liječniku te se prepuštalo nadriliječnicima, travarima i vračanju. Zdravstvena kultura i dostupnost liječnika u prvoj jugoslavenskoj državi nisu bile dovoljno razvijene, no učinjeni su značajni koraci u promjeni shvaćanja i modernizaciji sustava s naglaskom na preventivnoj i higijenskoj djelatnosti, te

razvoju socijalne medicine. Krajem tridesetih, socijalnim i zdravstvenim osiguranjem bilo je obuhvaćeno samo 7,5 posto stanovništva, no, država je uspjela razviti sustav koji se sastojao od dvjestotinjak bolnica, te više od petsto socijalno-medicinskih ustanova, među kojima su bili i higijenski zavodi i domovi narodnog zdravlja. Mase su ipak ostajale izvan dosega redovite zdravstvene skrbi i izložene epidemijama tuberkuloze, malarije, trahoma i drugih bolesti.

Poratni razvoj medicine i zdravstvenih ustanova omogućio je veću dostupnost liječnika i gotovo peterostruki porast broja bolničkih kreveta, kojih je 1986. bilo oko 143.000, a sve usluge bile su pokrivene obaveznim zdravstvenim osiguranjem. Organizirani su redoviti sistematski pregledi i obavezno cijepljenje stanovništva. Medicina rada i sustav zaštite na radu davali su veću sigurnost zaposlenima. Mirovine i starački domovi ulijevali su povjerenje u zbrinutost do kraja života. Zahvaljujući boljim zdravstveno-higijenskim i društveno-ekonomskim prilikama, produljeno je očekivano trajanje života koje je za rođene početkom osamdesetih bilo procijenjeno na 68 godina za muškarce i 73 za žene, odnosno dvadesetak godina više nego za naraštaje iz četrdesetih. Iz istih je razloga opala smrtnost dojenčadi, sa 143 promila tridesetih godina, na 27 sredinom osamdesetih, no uz veliki raspon od 12,6 u Sloveniji, do 54,3 promila na Kosovu. Jugoslavija je polovicom stoljeća prolazila kroz demografsku tranziciju: do osamdesetih je stopa nataliteta pala na 15, mortaliteta na 9 promila. Veća razvijenost dovela je do planiranja obitelji te širenja prava na pobačaj od početka pedesetih. Šezdesetih godina i Jugoslavija prolazi kroz seksualnu revoluciju, a slobodnija shvaćanja dovela su krajem sedamdesetih do legalizacije homoseksualnosti u nekim dijelovima federacije.

Modernizacija trgovine i širenje potrošačke kulture uvelike su mijenjali način kupovanja i odnosa potrošača prema robi. Tradicionalni oblici trgovanja na sajmovima i tržnicama – uz živ odnos

prodavača i kupca, dogovaranje o cijeni, povremenu robnu razmjenu te neizbježnu kulisu od žamora, mirisa i boja – održali su se u seoskim i gradskim sredinama, no nisu više bili jedini oblici kupovine robe. Zelene tržnice bile su mjesto susreta gradskog i seoskog, ili industrijskog i poljoprivrednog svijeta koji su se ondje dobro nadopunjavali, jer građanima su svakodnevno bili potrebni proizvodi iz okolice. U velikim gradovima postojale su robne kuće, od XIX stoljeća poznate kao hramovi potrošačke kulture. Istodobno su bile prodajni i izložbeni prostor te obično privlačile kupce iz srednjih i viših slojeva. Najviše je ipak bilo manjih i tehnički loše opremljenih prodavaonica. Dvadesetih godina njihova brojka premašivala je stotinu tisuća, da bi krajem tridesetih zastala na oko 86.000, što znači da su na jednu prodavaonicu dolazila 182 stanovnika, odnosno 277 na jednu prodavaonicu prehrambenim proizvodima. Taj je omjer bio dvostruko bolji u usporedbi s poratnih 40.000 prodavaonica. Broj je uslijed reorganizacije i nacionalizacije nastavio padati na 35.000, 1955. te potom rastao prema stotinu tisuća krajem osamdesetih. Naviknuti na komunikaciju s prodavačem koji im pokazuje robu, postavlja je na pult i naplaćuje, kupci su se suočili s nepoznatim i sasvim novim načinom prodaje kad su se pojavile samoposluge – prva 1956. u Ivancu, u sjevernoj Hrvatskoj. Šetnja među policama, biranje industrijski zapakirane robe iz neposredne blizine i dulje zadržavanje u kupnji postajali su tako dio svakodnevice. Niti deset godina od prve samoposluge, u Jugoslaviji je polovicom šezdesetih već bilo gotovo tisuću takvih prodavaonica, a u drugoj polovici osamdesetih, sedam puta više. Za isto toliko puta u istom je razdoblju porastao broj robnih kuća i premašio brojku od 700. Osuvremenjivanje trgovačke mreže i načina prodaje dio je razvoja potrošačke kulture

čija su ključna obilježja, posebno među višim i srednjim slojevima, bila prisutna već između svjetskih ratova. Međutim, tek u razdoblju većega ekonomskog rasta i porasta životnoga standarda

potrošačku su kulturu prigrlili svi slojevi pa se krajem pedesetih i tijekom šezdesetih može govoriti o oblikovanju jugoslavenskoga potrošačkog društva. Na festivalu zabavne glazbe u Opatiji, 1958. pobijedila je pjesma *Mala djevojčica*, poznatija po refrenu *Tata, kupi mi auto… kupi mi sve!* koja je obilježila početak potrošačke revolucije.

Svakodnevne nestašice nisu trajno obilježavale jugoslavensku trgovinu, no između 1979. i 1985. uslijed ekonomske krize nedostajalo je goriva, deterdženta, kave, čokolade, mesa, ulja, južnog voća, higijenskih potrepština i drugih proizvoda. Građani su po prvi put nakon poratnih godina stajali u redovima i snalazili se na razne načine. Sve čega u zemlji nije bilo između šezdesetih i osamdesetih, privatnim je kanalima stizalo iz inozemstva: građani su odlazili u jednodnevnu kupovinu, obično u Italiju i Austriju, a robu su donosili i Jugoslaveni zaposleni u inozemstvu i turisti. Carinici su na graničnim prijelazima ponekad susretali žene u bundama usred ljetnih vrućina, ili na tijelima kupaca nalazili nekoliko odjevenih pari hlača. Zarada oko milijun jugoslavenskih gastarbajtera slijevala se u domaće banke, no oni su u zemlju donosili i nove životne navike. Još jači motor konzumerizma bio je turizam.

RAZVOJ SAOBRAĆAJA I MOBILNOST STANOVNIŠTVA

Mobilnost stanovništva u prostoru bila je slaba, život se većinom odvijao nedaleko od mjesta rođenja i kultura putovanja značajnije se počela razvijati tek u drugoj polovici stoljeća. Sve do tada seosko je stanovništvo najčešće putovalo samo radi sajmova i hodočašća, obično pješice, ili pak radi iseljavanja u europske i prekomorske zemlje, ili organizirano unutar Jugoslavije u sklopu agrarne reforme i kolonizacije. Tijekom dvadesetih i tridesetih, udvostručen je broj putnika na željeznici te je premašio 58 milijuna, no povijesni vrhunac stigao je 1965. s 236 milijuna putnika. U javnom cestovnom prometu prije Drugog svjetskog rata

sudjelovalo je više od 900 autobusa na gotovo 500 međugradskih linija. Početkom pedesetih autobusima je putovalo oko 15 milijuna, a 30 godina kasnije čak 70 puta više, ili više od milijardu putnika. Bio je to daleko najpopularnije javno prijevozno sredstvo. Primjerice, u pomorskom prometu godišnje je najviše prevezeno oko 8 milijuna putnika, što su brojke s kraja sedamdesetih i početka osamdesetih, dok je zračni promet u drugoj polovici osamdesetih dosegao vrhunac, premašivši 6 milijuna putnika. Jugoslavenska flota tada je s oko 50 zrakoplova održavala oko 250 zračnih linija. Za potonje brojke najviše je bio zaslužan Jugoslavenski aerotransport (JAT) koji je kao ključni prijevoznik povezivao 53 grada na pet kontinenata, a domaće putnike privlačio sloganima "najkraći put suncu", ili "pretvara putovanje u odmor". Bitno skromniji bili su počeci prvoga jugoslavenskog avioprijevoznika pod nazivom Aeroput koji je u desetak godina postojanja do kraja tridesetih, narastao na 14 zrakoplova i skromnih nepunih 13.000 putnika dubljega džepa.

Dolje na zemlji, ceste su ipak nosile teret najvećega broja putnika, no između dva svjetska rata još se uvijek nije mnogo ulagalo u infrastrukturu. Neasfaltirane ceste statistički su prevladavale sve do početka osamdesetih, iako su početkom sedamdesetih izgrađene prve dionice autocesta. Razvijenost zemlje i način života nisu bili takvi da bi omogućili lagani razvitak automobilske kulture. Godine 1938. registrirano je bilo samo 13.600 automobila i 7700 motocikala, što znači da su konjske zaprege i katkad bicikli i dalje bili glavna osobna prijevozna sredstva. Vozači su poslije Drugoga svjetskog rata sve do početka šezdesetih češće vozili motocikle nego automobile. Međutim, 1955. pojavila se Zastava 750, poznatija kao fićo, fića ili fičko, prvi jugoslavenski osobni automobil i prvi proizvod nastao u suradnji kragujevačke Crvene zastave i talijanskoga Fiata, koji će s tvorničke trake stizati punih 30 godina. Važnost prvog automobila u motorizaciji zemlje nisu zasjenili ni kasniji osnovni Zastavini modeli: Zastava 101 ili "stojadin" iz

1970. ni Jugo 45, iz 1980. godine. Dok je cijena skupljih zapadnih modela dosezala 40 i više prosječnih mjesečnih plaća, za fiću je 1971. trebalo dati 13, za "stojadina" 20 mjesečnih zarada. Međutim, novac se pronalazio i zemlja je prolazila kroz brzi proces motorizacije u kojem je automobil postajao statusni simbol. Novine su 1970. objavile fotografiju na kojoj jedan Sandžaklija pozira sa svojim vozilom ispred trošne brvnare nakon što je odlučio uložiti najprije u fiću, a potom u kuću. Pisalo se i o žiteljima makedonskoga sela na Šar-planini koji su svojih četrdesetak vozila ostavljali u obližnjem Tetovu, jer selo nije bilo povezano cestom. Mesar Štef Galović novinarima je 1972. izjavio da automobil uopće nije luksuz nego njegovo pravo nakon niza godina radnoga staža. Mnogi su se vodili tim načelom. Godine 1961. čak 238 Jugoslavena dolazilo je na jedan osobni automobil, deset godina kasnije 24, a krajem osamdesetih prosječno sedam, no čak 23 na Kosovu i samo četiri u Sloveniji. Automobil je od luksuza postupno postajao znakom uobičajenoga životnog standarda, no i dalje je bio upadljivi objekt potrošnje, vidljiv izvana kao najskuplja imovina koja se drži izvan sigurnosti stambenoga prostora. Uživao je u položaju kućnoga ljubimca, ili člana obitelji, te se često nalazio na obiteljskim fotografijama. Kao o kakvom osobnom ili obiteljskom ponosu, o autu se vodila briga, za njega su se nabavljali ukrasi, održavao se motor i laštila mu se karoserija. Zauzvrat je vjerno služio u svakodnevnim poslovima, čija su brzina i uspješnost sve češće upravo o njemu ovisili, te u osvajanju novih prostora na izletima i putovanjima. Postajao je tako i simbol slobode, jer autom se moglo stići gotovo bilo kamo i u bilo koje vrijeme, neovisno o linijama javnog prijevoza i voznome redu. Užitak u vožnji postao je dio svakodnevice.

USPON TURIZMA

Takvih vožnji ne bi bilo da nije zaživjela kultura putovanja. Dobra podloga za razvoj domaćega turizma u vrijeme osnutka prve jugoslavenske države već je postojala na jadranskoj obali, u toplicama u unutrašnjosti zemlje i ondje gdje je postajala tradicija planinarskih društava i domova. Godine 1923. osnovano je dioničko društvo Putnik od kojega se očekivalo "da sastavlja putne programe i priređuje izlete, poučna pučka i druga turistička putovanja u zemlji i inozemstvu". Četiri godine kasnije postao je državno vlasništvo i kao takav je obnovljen poslije Drugoga svjetskog rata, te uskoro postao ishodištem više samostalnih putničkih agencija. Turizam nije zauzimao posebno mjesto u međuratnom gospodarstvu ni svakodnevici. Tridesetih je Jugoslaviju godišnje posjećivalo oko 900.000 turista koji su ostvarivali oko pet milijuna noćenja. Većinu su u godinama uoči rata činili domaći gosti, a među četvrtinom inozemnih daleko najviše je bilo Nijemaca, potom Čehoslovaka, Mađara, Talijana, Britanaca i Austrijanaca. Među domaćima, radi odmora je putovao srednji i viši sloj, dok se ostalo gradsko stanovništvo zadržavalo na gradskim izletištima te morskim i slatkovodnim kupalištima. Osunčano tijelo, dvadesetih je postalo simbol zdravlja i blagostanja, no kupanje u javnosti i svlačenje u kupaće kostime, koji su sve manje pokrivali, starije generacije nisu rado prihvaćale. Prijeloman je za omasovljenje turizma bio novi pristup koji je primijenila socijalistička Jugoslavija uvođenjem plaćenoga godišnjeg odmora i socijalnoga turizma. Opće pravo radnika na godišnji odmor u trajanju od dva do četiri tjedna uvedeno je 1946. godine. Odlazak na odmor shvaćen je kao neizostavni dio životnoga standarda i kao pravo cjelokupnoga stanovništva. U sustavu socijalnoga turizma uvode se povlaštene cijene smještaja i prijevoza, regres za godišnji odmor, te se osnivaju radnička, dječja i omladinska odmarališta. Usprkos nekim zamjerkama mnogi su radnici ondje bili zadovoljni: "Radnička su odmarališta jeftinija i čovjek se slobodnije osjeća, jer su na okupu

uglavnom poznanici i prijatelji. Ugodnije je nego s nepoznatim ljudima. Osim toga, sve je organizirano, pa se ni za što ne moram brinuti. Tako se provede ugodan i zaista bezbrižan odmor".

Mnogi su polovicom stoljeća po prvi puta otputovali i vidjeli more koje je bilo glavno odredište za ljetovanja. Zadivljenost morem bila je česta u zabavnim melodijama i medijima koji su redovito izvještavali o ljetovanju radnika, ali i domaćih filmskih, glazbenih i sportskih zvijezda. "Najdraži mi je susret s našim plavim obalama Jadrana, a najljepše mi je kad u njemu plivam", jedna je od brojnih sličnih izjava koje je tada prenosio domaći tisak. Uz velika ulaganja, turizam je bilježio brzi uspon sve do rekordne 1986. kad je ostvareno više od 111 milijuna noćenja, među kojima su po u udjelu redom bili zastupljeni strani i domaći gosti iz Zapadne Njemačke, Srbije, Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Velike Britanije, Austrije i Italije. Ankete su pokazivale da je u kasnom socijalizmu svaki drugi građanin putovao za vrijeme godišnjeg odmora, ponajviše manje obitelji, bolje obrazovane i s većim primanjima, te stalnom adresom u većim gradovima u unutrašnjosti zemlje. Komercijalni i inozemni turizam ojačali su tijekom šezdesetih kad se zemlja otvorila prema Zapadu i kad je prepoznata važnost devizne zarade od turizma. Bujanje privatnoga smještaja i sve više obiteljskih kuća s natpisom "Zimmer frei", bili su jedan od znakova promjena koje je turizam unosio među domaće stanovništvo, posebno na Jadranu i ponajviše u Hrvatskoj. Strani su gosti svojim potrošnim dobrima, ponašanjem i navikama približavali domaćine suvremenome Zapadu, dok su uređene plaže, sportski tereni, bazeni, hotelski restorani i kongresne dvorane nalazili svoju javnu cjelogodišnju namjenu.

Za razliku od godišnjeg odmora, vikend je na punu ulogu tjednog odmora morao pričekati do 1965. kada je radni tjedan zakonom skraćen na 42 radna sata tjedno, što je za većinu radnih mjesta značilo pet osmosatnih radnih dana i jednu radnu subotu mjesečno, ili dva sata rada više jednoga dana u tjednu. Često se vikend

produljivao uslijed spajanja s državnim praznicima i premošćivanja radnog dana koji ih je dijelio. Godine 1967. svaki peti Zagrepčanin odlazio je na poludnevni ili cjelodnevni izlet, dok je početkom osamdesetih svaki treći Jugoslaven barem ponekad odlazio na izlete vikendom. Na ostanak kod kuće najčešće ih je prisiljavao nedostatak novca, potom manjak vremena ili nerazvijenost navike i potrebe za takvim provođenjem slobodnoga vremena. Uz vikende se neizostavno vežu vikendice, službeno nazvane kućama za odmor, čija gradnja započinje pedesetih, da bi se do osamdesetih proširile na različite slojeve stanovništva. Najčešće su podizane u okolici velikih gradova i industrijskih središta gdje su doista služile kratkom tjednom odmoru, izlasku na svježi zrak i pripremi roštilja. Ljeti je mnogima bilo važno posjedovati vikendicu na moru: "Mi smo ovdje na 'svome', jednostavno je drugačije biti turist. To je potpuno drugačiji osjećaj, drugačiji odnos. Udobno je, slobodni ste [...] Živite svoj život na svome".

U RITMU STOLJEĆA

Osim izleta i putovanja, u slobodno su vrijeme tijekom stoljeća sve više prodirali sadržaji popularne kulture. U tome su pomagale tisuće dnevnih, tjednih i mjesečnih novinskih izdanja, te programi radijskih (od 1926. Radio Zagreb, 1928. Radio Ljubljana, 1929. Radio Beograd) i televizijskih postaja (od 1956. TV Zagreb, od 1958. TV Beograd i TV Ljubljana). Pratili su se i programi inozemnih radijskih i televizijskih kuća. Kinematografi su prikazivali domaće, holivudske i druge strane filmske hitove, diskografske su kuće objavljivale ploče i kasete domaćih i inozemnih izvođača, izdavačke kuće tiskale su književna djela domaćih i prijevode djela stranih autora. Pored glumaca, pjevača i pisaca, zvjezdani status uživali su sportaši. Uživo ili putem medija prate se sportska natjecanja, a uz profesionalni razvija se i amaterski sport, posebno u drugoj Jugoslaviji. Mladi su se družili na otvorenom u gradskim središtima, plesnim dvoranama i naposljetku, u diskotekama, te

večernje izlaske postupno pretvarali u noćne, ponašajući se u skladu s odabranom supkulturom. Od šezdesetih godina slobodno vrijeme sve više obilježavaju razni hobiji koji su odraz različitih životnih stilova i sve važnija odrednica identiteta.

Godine 1938. za osnovne životne troškove jedne osobe trebalo je izdvojiti 630 dinara mjesečno, odnosno 1500 dinara za prosječnu radničku obitelj od 2,4 člana. Međutim, polovica je radnika zarađivala manje od potreba samo jedne osobe. Nezadovoljstvo je bilo veliko, štrajkovi česti. U troškovima života zagrebačke četveročlane obitelji dvadesetih je godina udio izdataka za hranu bio oko 40 posto. U drugoj polovici stoljeća prosječno je na razini Jugoslavije za prehranu trebalo izdvajati oko polovice sredstava četveročlanih radničkih obitelji, što je i dalje bio visok udio. Najmanji, oko 40 posto, bio je krajem sedamdesetih, kad su životni standard i kupovna moć bili na najvišoj razini. Godine 1978. prosječna plaća iznosila je 5075 dinara, od 4084 na Kosovu, do 5903 u Sloveniji. Postavi li se u potrošačku košaricu po kilogram kruha, šećera, govedine i jabuka, litra mlijeka, jaje, muške cipele, šišanje i ulaznica za kino, pokazuje se da je prosječna plaća 1978. mogla priskrbiti 8,4 takvih košarica. Uslijed pada standarda, deset godina kasnije plaćom je bilo moguće platiti 5,7 košarica, 1968. točno osam, 1958. 4,2, a predratne 1938. samo 3,8 košarice. Ovaj pojednostavljeni primjer pokazuje da je prosječna kupovna moć krajem šezdesetih bila otprilike dvostruko veća od predratne, a do 1978. dodatno se učvrstila na najvišoj razini u povijesti Jugoslavije. Slika o porastu životnog standarda potpunija postaje uzmu li se u obzir dostignuti tehnološki napredak, visoki zdravstveni i higijenski uvjeti, te bolja obrazovanost stanovništva. Postavljeno još bliže razini svakodnevice, pitanje napretka ogledalo se u želji za električnom energijom, asfaltiranom cestom, udobnim stanom ili kućom, brakom iz ljubavi, a ne po dogovoru, plodnom zemljom, sigurnim poslom i željom da djeci ubuduće bude bolje. Upravo oko ovih tema vode se razgovori u nagrađivanome igranom filmu

Vlak bez voznog reda (Veljko Bulajić, 1959.): "Tamo ima i letrika, državna cesta, a u kuću možeš stavit radio. Da ti svira i pjeva čitav dan! Baš kao u snu..." Taj san dio je promjena koje je s porastom mogućnosti i potreba u svakodnevni život donijelo XX stoljeće. Jugoslavija je ritam stoljeća prilagođavala svojoj razini razvijenosti i svojim političkim prioritetima.

Bibliografija

1. Adrić, Iris i dr., ur, *Leksikon Yu mitologije*, Postscriptum i Rende, Zagreb i Beograd, 2004.
2. Bilandžić, Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918–1985.*, Školska knjiga, Zagreb, 1985.
3. Dijanić, Dijana, Mirka Merunka-Golubić, Iva Niemčić, Dijana Stanić, *Ženski biografski leksikon. Sjećanje žena na život u socijalizmu*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2004.
4. Dobrivojević, Ivana, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955.*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2013.
5. Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih,* Srednja Europa, Zagreb, 2005.
6. Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010.
7. Grandits, Hannes, Karin Taylor, ur., *Yugoslavia's Sunny Side. A History of Tourism in Socialism (1950s-1980s)*, Central European University Press, Budapest – New York, 2010. / *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, Srednja Europa, Zagreb, 2013.
8. Janjetović, Zoran, *Od internacionale do komercijale. Popularna kultura u Jugoslaviji 1945–1991.*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2011.
9. Kolar Dimitrijević, Mira, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1973.
10. Luthar, Breda, Maruša Pušnik, ur., *Remembering Utopia. The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, New Academia Publishing, Washington, 2010.
11. Marković, Predrag J., *Beograd između Istoka i Zapada 1948–1955.*, Službeni list, Beograd, 1996.

12. Marković, Predrag J., *Trajnost i promena. Društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevnice u Jugoslaviji i Srbiji*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.
13. Panić, Ana, ur., *Nikad im bolje nije bilo? Modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji*, Muzej istorije Jugoslavije, Beograd, 2014. / *They Never Had It Better? Modernization of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, Museum of Yugoslav History, Belgrade, 2014.
14. Patterson, Patrick Hyder, *Bought and Sold. Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, Cornell University Press, Ithaca, London, 2011.
15. Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988.*, Nolit, Beograd, 1988.
16. Rihtman-Auguštin, Dunja, *Etnologija naše svakodnevice*, Školska knjiga, Zagreb, 1988.
17. Ristović, Milan, prir., *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, Clio, Beograd, 2007.
18. Senjković, Reana, *Izgubljeno u prijenosu. Pop iskustvo soc kulture*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2008.
19. Sklevicky, Lydia (prir. Dunja Rihtman-Auguštin), *Konji, žene, ratovi*, Ženska infoteka, Zagreb, 1996.
20. Šuvar, Stipe, *Sociološki presjek jugoslavenskog društva,* Školska knjiga, Zagreb, 1970.
21. Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina Xx veka*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.

KORIST I TROŠKOVI – KLJUČNA TEMA SPORENJA

VLADIMIR GLIGOROV

Stvaranje Jugoslavije nije bilo motivisano privrednim, pa ni društvenim razvojem, već je trebalo da posluži uobičajenim državnim ciljevima, pre svega bezbednosti, ali i pravičnosti. Ovo drugo, shvaćeno kao ostvarenje nacionalnih, u etničkom smislu, prava i ciljeva, je bilo i osnova legitimnosti. Oko ustavnog okvira nacionalne i jugoslovenske legitimnosti nije, međutim, nikada postignut trajniji sporazum. U potrazi za pravičnim rešenjem nacionalnih pitanja, zemlja je bila u stalnom stanju krize legitimnosti. Nezadovoljeni nacionalizam je stajao na putu demokratizaciji i imao za posledicu donošenje pogrešnih odluka, između ostalog i u sferi privredne politike.

Istorija Jugoslavije, privredna kao i politička, sastoji se od niza pogrešnih ustavnih odluka uz povremene pokušaje sprovođenja potrebnih reformi kako bi se one korigovale, a koje bi se redovno pokazale kao nedoržive, jer su i same bile rukovođene istim, etničkim ili nacionalnim motivima. Neka vrsta diktature je uvek

bila viđena kao opravdana, pre svega sa stanovišta bezbednosti. A opet, u jednoj ili drugoj vrsti teritorijalne decentralizacije se tražila pravičnost za nacionalne teritorijalne i privredne interese.

Uz to, spoljašnje okolnosti nisu bile povoljne. Zemlji je bio potreban (i) liberalno-demokratski ustav u eri rastućeg nacionalizma, (ii) razvoj privatne privrede otvorene za razmenu sa svetom u vreme rastućeg protekcionizma i totalitarizma i (iii) vladavina prava u revolucionarna vremena. Povoljni uslovi za liberalizaciju i demokratizaciju su se stekli tik pre nego što se zemlja raspala.

Tokom poslednjih nekoliko decenija, posle raspada, sedam jugoslovenskih država koegzistira unutar sistema regionalne saradnje koji pati od istih nedostataka kao i zajednička država. Tako da trenutno stanje deluje isto toliko privremeno i neprirodno kao i bilo koje od jugoslovenskih ustrojstava od nastanka zajedničke države do njenog nestanka.

Ukupna posledica jugoslovenskih političkih i privredni traganja koja su redovno donosila privremena i pogrešna rešenja, jeste zaostalost, ne samo privredna. Iako je zajednička država bila zamišljena kao modernizujući projekat, kako nacionalni tako i socijalni. Ovaj neuspeh ne bi trebalo uzeti kao dokaz protiv samog projekta, budući da ni pre niti posle postojanja Jugoslavije, politička nestabilnost i ukupna zaostalost nisu uklonjeni. Ali, istorija nije podobna za protivčinjenična vrednovanja, osim kada se nagađa o budućnosti. U realnom vremenu, recimo krajem osamdesetih godina prošloga veka, demokratski jugoslovenski projekat nije bio inferioran nacionalističkim alterativama po onome šta se od tih alternativa moglo očekivati. Ali su nacionalizmi prevladali, i to je ono što je istorija i što je potrebno objasniti. To što je pad bio toliko veliki, to je naravno izazov za to objašnjenje. No, to je stvar političkog izbora, a ne istorijske neminovnosti.

U ovom napisu će biti dat istorijski prikaz privrednog razvoja i privredne politike, gde će veća pažnja biti posvećena periodu posle 1948. Najpre ću naznačiti teorijski okvir, potom ću prikazati

najznačajnije institucionalne i razvojne karakteristike, zatim ću prikazati, pre svega fiskalne dileme zajedničke države, i konačno privredni razvoj posle raspada, dakle u poslednjih nekoliko decenija. Nezavisno od toga, kratki osvrti će biti posvećeni finansijskim krizama, propasti privredne reforme iz šezdesetih godina prošloga veka, stagnaciji osamdesetih godina, neravnotežnom razvoju novih država i stvaranju zajedničkog tržišta 2006.

POLITIKA IZMEĐU NACIONALIZMA I LIBERALIZMA

Politička istorija nije sasvim pozitivistička, jer se zasniva na bar prećutnoj pretpostavci da postoje određene trajnije pravilnosti, ako ne baš istorijski zakoni. Te se pravilnosti održavaju iz dva razloga. Jedan su trajni problemi sa kojima se donosioci političkih odluka suočavaju. Na jednoj strani je potreba da se obezbedi određen nivo javnih dobara, pre svega bezbednosti, a na drugoj, opet, promenljive okolnosti koje zahtevaju prilagođavanje u ostvarivanju političkih ciljeva. Drugi razlog su ustavna ili druga režimska rešenja koja ograničavaju skup sredstava koja se mogu koristiti kako bi se rešavali trajni politički problemi u promenljivim spoljašnjim i unutrašnjim okolnostima. Tu je reč o ustavnom okviru koji je osnova legitimnosti nezavisno od toga koliku podršku ima jedna ili druga vlada, jedan ili drugi nosilac vlasti.

Privredna istorija, pak, jeste bar delimičko autonomna u odnosu na političke odluke i zapravo, deo je promenljivih okolnosti koje se moraju uzeti u obzir kod odlučivanja, jer se menjaju kako ciljevi tako pogotovo, dostupna sredstva. Ovo kako zbog razvoja tehnologije, tako i zbog promena u značaju i karakteru spoljnih privrednih odnosa. Spoljna trgovina i javne finansije su svakako od posebno velikog značaja za male zemlje i privrede. Jugoslavija je svakako bila mala zemlja, bar privredno posmatrano. A, to su pogotovo jugoslovenske zemlje posle raspada zajedničke države.

Imajući u vidu političke okolnosti i privredni razvoj u XX veku, Jugoslavija je bila političko rešenje sa stanovištva osnovnog

političkog problema, sa stanovišta bezbednosti kao javnog dobra. Problem sa kojim se, međutim, trajno suočavala bila je neusklađenost nacionalističkog shvatanja politike sa privrednom potrebom za liberalnim unutrašnjim i spoljnim odnosima. Usled toga, država nije ozbebeđivala poželjni nivo pravde i suočavala se sa društvenim nezadovoljstvom nivoom i raspodelom blagostanja.

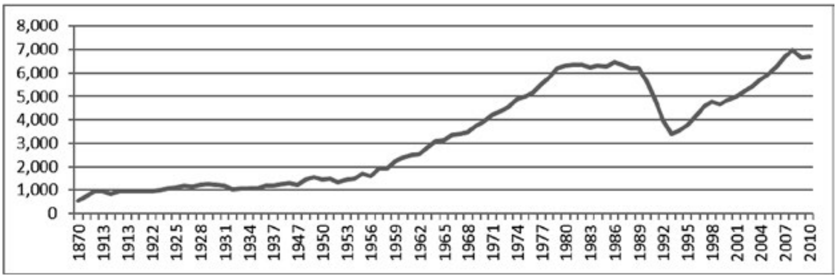
Zemlja je, na jednoj strani, trebalo da zadovolji nacionalističko poimanje pravde sa liberalnim zahtevima privrednog razvoja. Ovo drugo, opet, je podsticalo socijalno nezadovoljstvo. Zemlja se raspala kad je nacionalizam postao politički izraz socijalnog nezadovoljstva, a odbačena je liberalno-demokratska alternativa. Posle raspada, spora i neodlučna demokratizacija i liberalizacija su uzrokovali relativno nezadovoljavajući politički i privredni razvoj, donekle i zbog pogrešne privredne politike.

Dakle, neusaglašenost nacionalističkih ciljeva sa liberalnim sredstvima jeste, jednostavno govoreći, razlog trajne nestabilnosti jugoslovenske države i gotovo zakonomernog donošenja progrešnih ili, u najbolju ruku, kratkovidih političkih rešenja.

OPŠTI PRIKAZ RAZVOJA

Podaci o jugoslovonskom razvoju nisu nepoznati, tako da nije potrebno ulaziti u detalje. Slika 1 prikazuje BDP po glavi stanovnika u stalnim dolarima. Od 1921. do izbijanja Drugog svetskog rata, zemlja se ne odlukuje naročitim privrednim napretkom. Po tome se, međutim, ne razlikuje od većine susednih zemalja, bilo da je reč o, primera radi, Grčkoj, Mađarskoj, ili Bugarskoj. Delimično je to posledica demografskog rasta, no, kako je reč o nekoliko decenija, jasno je da je privreda uglavnom bila stagnantna i da nije moguće govoriti o nekom naročitom napretku u odnosu na privredni razvoj na jugoslovenskim prostorima u vreme pre stvaranja zajedničke države.

Slika 1: **Jugoslavija, BDP per capita, stalni dolari**

Izvor: Maddison database

Posleratni razvoj, posle Drugog svetskog rata svakako, kad se stave po strani godine sovjetske blokade, karakteriše se značajnim privrednim rastom i razvojem, ako se ovo drugo izrazi, opet, proizvodom (BDP) po glavi stanovnika. Dok je u prvih dvadesetak godina BDP po glavi stanovnika povećan za nešto manje od 40 posto, u periodu od 1952. do 1979. povećan je za nešto manje od 5 puta. Kako je u oba slučaja reč o obnovi zemlje posle velikih ratnih razaranja, nema sumnje da je Jugoslavija posle Drugog svetskog rata ostvarila neuporedivo bolji privredni napredak nego posle Prvog svetskog rata. Naravno, potrebno je imati u vidu da je privredni razvoj u čitavom svetu bio mnogo brži i to ne samo u poređenju sa prethodnim u međuratnom periodu, već u čitavoj istoriji, bar koliko je to moguće upoređivati.

To se može videti i poređenjem sa susednim zemljama, koje su sve imale uspešan privredni rast u periodu posle Drugog svetskog rata, a pre kraja 1970. i u deceniji koja je sledilila. Nezavisno od statističkih problema, zbog kojih su poređanja nezahvalna, nema sumnje da su, primera radi, Grčka, Mađarska i Bugarska, o razvijenijim zemljama Zapadne Evrope da i ne govorimo, da su dakle one takođe imale ubrzan privredni rast i razvoj.

Ključne su zapravo osamdesete godine prošloga veka. Naime, u socijalističkim zemljama, pa i u Jugoslaviji, dolazi do privredne stagnacije ili do usporenog rasta. To se vidi na Slici 1. U periodu

od 1979. do 1989. zapravo i nema rasta dohotka po glavi stanovnika. Slično je i u susednoj Bugarskoj i Mađarskoj, ali ne i u Grčkoj, na primer. Ili, ako se toj grupi doda Austrija, potpuno je jasno da ova stagnacija nije posledica evropskih privrednih i još manje svetskih kretanja. Za razumevanje raspada Jugoslavije, ovo je svakako najvažniji politički i privredni period.

Potom slede devedesete godine prošloga veka koje su najpre, do 1993–1994. dovele do smanjenja privredne aktivnosti za polovinu, grubo rečeno. Dok je ona za oko trećinu manja od 1979. ili 1989. i u 1999. Oporavak počinje negde posle 2000. i za sve jugoslovenske zemlje zajedno takav je, da je uglavnom dostignut nivo iz 1979. ili 1989. Opet, valja imati u vidu demografske promene, koje su sada negativne, jer je izgubljeno dosta stanovništva, što zbog ratova, što zbog negativne stope nataliteta, što zbog emigracije. Svejedno, kad je reč o bruto domaćem proizvodu po glavi stanovnika, on je za oko trideset godina jedva nešto povećan, kad se sve jugoslovnekse države uzmu zajedno. Drugačije rečeno, zemlja ili zemlje su stagnirale praktično tri decenije.

Konačno, privredni razvoj je zaustavljen ili značajno usporen, gde nije čak bio negativan, posle 2008. kao posledica svetske finansijske krize. Zaista, neke su jugoslovenske države prošle bolje, a neke gore, što zahteva posebno objašnjenje. U tom kontekstu, od velikog je značaja uloga liberalizacije trgovine, kako sa Evropskom unijom, tako i regionalno, stvaranjem regionalne zone slobodne trgovine, pod nazivom CEFTA. Evropska unija je otvorila svoja tržišta jugoslovenskim zemljama, koje joj nisu kao Slovenija pristupile, već 2001. godine. CEFTA je opet nasledila bilateralne sporazume o slobodnoj trgovini kad je nastala 2006. godine. U svakom slučaju, značaj spoljne trgovine za ove veoma male jugoslovenske privrede nije moguće preuveličati.

Tokom stotinak godina, između nastanka Jugoslavije i današnjih dana, razvoj je bio ili spor ili neodrživ. U čitavom tom periodu, međutim, nije bilo političke stabilnosti ni u Jugoslaviji, niti

između osamostaljenih jugoslovenskih država, pa ni unutar njih. Ovo nezavisno od velikih, revolucionarnih zapravo, promena i nezavisno od različitih ustavnih reformi i političkih promena, uključujući promene u privrednoj politici. Zajednička zemlja i osamostaljene države nisu težila demokratizaciji, dok su mere liberalizacije bile uglavnom dočekivane pitanjem – ko prolazi bolje, a ko gore. Nedemokratska rešenja i neliberalna privredna politika su privremeno doprinosili stabilizaciji, ali se njima zapravo odustajalo od trajnije političke zajednice. Posledica tog nesaglasja između nacionalističkih interesa i liberalnih sredstava privrednog razvoja jeste dugoročno zaostajanje jugoslovenih zemalja.

Ovo zaostajanje nije jednostavno objasniti. Jugoslavija je geografski u neposrednoj bilizi razvijenog sveta, tako da se nazadnost, ako se to tako može nazvati, ne bi mogla objasniti geografskom odsečenošću od naprednog dela sveta. Uz to, bar u vreme stagnacije osamdesetih godina prošloga veka, spoljašnje okolnosti su zapravo bile povoljne za političke promene koje su bile potrebne da bi se zemlja pridružila razvijenom delu sveta. Tako da nedostatak razvoja i zaostajanje, posebno tokom poslednjih četrdesetak godina, mogu biti objašnjeni samo odlukama koje su donosile jugoslovenske vlasti, vlasti jugoslovenskih republika i pokrajina, vlasti osamostaljenih država i, ne na poslenjedm mestu građani.

Regionalne razlike

Imajući u vidu trajnu nestabilnost zemlje, nije nevažno videti, da li je nezadovoljstvo bilo zasnovano na trajnoj pristrasnosti političkog i privrednog sistema prema jednoj ili drugoj regiji. Opet, podaci za razvoj posle Drugog svetskog rata su bolji i lakše uporedivi nego oni za međuratni period. Takođe, oni mogu da se analiziraju više ili manje detaljno. No, gruba slika o uporednom razvoju se može dobiti na osnovu razlika u dohotku po glavi sanovnika.

Tabela 1 : **Nacionalni proizvod po glavi stanovnika 1910. godine, SAD dolar (vrednost iz 1970. godine)**

Nemačka	958	Dalmacija	650
Austrija	810	Bosna	546
Češka	819	Hrvatska	542
Mađarska	616	Srbija	462
Italija	546	Transilvanija	542
Grčka	455	Rusija	398

Izvor: Palairet, The Balkan Economy. CUP, 1997. str. 233.

U periodu pre nastanka Jugoslavije, postoje različite procene razlika u razvijenosti, od kojih je jedna data u Tabeli 1. Nedostaju podaci za Sloveniju i Makedoniju, ali razlike u razvijenosti nisu mogle biti previše velike, jer ni one u odnosu na Austriju i Češku nisu tako velike kao što će biti kasnije. U svakom slučaju, regionalne razlike, koje će dominirati raspravama u obe Jugoslavije, ne izgledaju takve da bi one predstavljale nesavladivu prepreku za stvaranje zajedničke države.

U periodu između dva rata, podaci nisu najboljeg kvaliteta. Između ostalog i zbog česte promene unutrašnjih regija. Verovatno najuticajinija je bila tvrdnja Rudolfa Bićanića da su razvijenije regije, koje su pre ujedinjenja bile deo Austrougarske, plaćale znatno veći porez na poljoprivredno zemljište, dok su Srbija i Crna Gora i Dalmacija plaćali manje. Tabela 2 daje zbrini prikaz za period pre Velike ekonomske krize.

Tabela 2: **Porez na zemlju, 1919–1928**

	Posredni porezi, dinara mil.	**Postotak od ukupnog poreza**	**Porez per capita, dinari**	**Srbija 100 dinara**
Slovenija	1411	13,9	1336	240
Hrvatska i Slavonija	2123	20,9	915	160
Dalmacija	296	22,9	454	80
Bosna i Hercegovina	1312	12,9	634	110
Vojvodina	2550	25,2	1864	330
Srbija i Crna Gora	2420	23,9	559	100
Ukpuno ili prosečno	10.112	100	777	

Izvor: Bićanić

Razlike u poreskom teretu će biti predmet političkih sporova tokom čitave istorije zajedničke zemlje. Dodatni predmet sporova je bilo trošenje javnih sredstava, gde se obično tvrdilo da se ulaže u manje razvijena područja, srpska u međuratnom periodu, a manje u razvijenije. Kako je poljoprivreda bila dominatna aktivnost u prvoj Jugoslaviji, podaci o različitom opterečenju poreza na zemlju su svakako značajni. Valja obratiti pažnju da je budžet s vremenom zavisio manje od posrednih poreza, gde spadaju porezi na zemlju, čiji je doprinos smnjen sa oko 50 posto odmah posle stvaranja države, na oko jedne trećine ukupnih poreskih prihoda uoči Drugog svetskog rata, dok je porastao udeo neposrednih poreza i prihoda od državnih preduzeća. Ovi poslednji su uoči rata iznosili tek nešto manje od posrednih poreza.

Osnovni prigovor, međutim, u tom periodu je bio, da je poreski teret razvijenijih krajeva povećan prelaskom iz austrougarske u jugoslovensku državu. Ovo će nesumnjivo biti veoma važna tema i kasnije kad se budu upoređeivali poreski tereti u Jugoslaviji sa onima u osamostaljenim državama. Takođe, nije neočekivano

da nova država ulaže više u nerazvijena područja, jer bi i trebalo očekivati da se regionalne razlike smanjuju posle državnih ujedinjenja. To je uostalom, ključno privredno opravdnje stvaranja zajedničke države. To će, dakle, biti druga najvažnija tema – da li je Jugoslavija obezbeđivala privredni rast koji bi vodio ujednačavanju nivoa privrednog razvoja u svim regijama, da li vodi konvergenciji u nivoima dohotka po glavi stanovnika?

Podaci nisu pouzdani u slučaju prve Jugoslavije, ali, kako je ukupi rast bio skroman, nije realno očekivati neko naročito značajno povećanje regionalnih razlika. Osim toga, ukoliko i, u meri do koje je do toga došlo, uticaj rđavih međunarodnih privrednih kretanja je, sva je prilika, morao biti veći od domaće preraspodele sredstava. To, naravo, ne menja suštinu problema pravičnosti, kako, kad je reč o manje razvijenim tako i o razvijenijim područjima. Jer bi se očekivalo da država u dužem vremenskom periodu obezbedi konvergenciju nivoa dohodaka po glavi stanovnika između regija. Drugačije rečeno, trebalo bi očekivati da manje razvijena područja imaju brži prvredni rast od razvijenijih, kako bi se ujednačili nivoi standarda života u čitavoj zemlji.

Malo je verovatno da je do toga došlo u prvoj Jugoslaviji, ali je zanimljivije pitanje da li je druga Jugoslavija obezbeđivala brži privredni rast manje razvijenim republikama i pokrajinama? Ovo je tema kojoj je posvećeno nebrojeno mnogo istraživanja, ali grub odgovor nije naročito sporan. Naime, konvergencije u privrednoj razvijenosti između pojedinih regija nije bilo. Ovo se vidi iz Tabele 3.

Tabela 3: **Bruto društveni proizvod po glavi stanovnika**
(Slovenija = 100, osim ako je drugačije naznačeno)

	1952.	**1965.**	**1974.**	**1980.**	**1989.**	**1997.** [1]	**1999.** [2]
Slovenija	100	100	100	100	100	100	10.078
Hrvatska	66.7	65.8	62.5	64.1	64.1	48.0	6464
Vojvodina	49.1	60.9	58.0	57.1	59.6	24.3	6006
Srbija (uža)	56.7	52.2	48.0	49.5	52.0	18.9	5243
Srbija (sa Vojvodinom i Kosovom)	51.5	50.0	45.0	45.5	46.0	17.1	4632
Crna Gora	48.5	41.3	34.0	39.9	36.9	16.1	3716
Bosna i Hercegovina	52.6	39.1	33.0	33.3	34.3	10.2	3461
Makedonia	39.2	36.4	34.0	33.8	33.3	20.3	3359
Kosovo	25.7	19.6	16.0	14.1	12.6	5.1	1272

1) Podaci za 1997. se odnose na bruto materijalni proizvod po glavi stanovnika za sve jugoslovenske republike (uključujući Kosovo) i na bruto društveni proizvod za druge zemlje.
2) Stvarni BDP po glavi stanovnika (u američkim dolarima po kursnoj listi) za Sloveniju i hipotetski dostižan stepen BDP-a po glavi stanovnika (u američkim dolarima po kursu) za druge republike, pod pretpostavkom da su razlike u regionu (merene na osnovu BDP-u po glavi stanovnika) iste kao 1989. godine.

Izvor: Bečki institut za međunarodne ekonomske studije za 1997. i 1999. i OECD za ostale godine.

BDP po glavi stanovnika Slovenije je 100. Kao što se vidi, hrvatski BDP po glavi je bio oko dvetrećine slovenačkog, srpski oko polovine, Vojvodine oko 60 posto, dok su ostale republike uglavnom bile negde oko trećine. Kosovo je zaostajalo, uglavnom zbog visokog porasta stanovništva. Inače je stopa rasta Kosova bila čak nešto viša nego u ostatku zemlje. Manje razvijena područja su imala sporiji napredak u prvom periodu posle 1952. godine, što je svakako, bar jednim delom posledica odsečenosti od spoljnih tržišta posle podizanja "gvozdene zavese". Važno je takođe uočiti da daljih negativnih posledica po njihov razvoj nema, posebno

ako se uzmu u obzir demografske promene, posle promene privrednog sistema sredinom šezdesetih godina prošloga veka.

Uopšteno govoreći, ne bi se moglo reći da je Jugoslavija obezbedila konvergentni razvoj različitim delovima zemlje. Zapravo, posebno posle sistemskih promena sredinom šezdesetih godina prošloga veka, regionalni razvoj, i u bolja i u gora vremena, čini se da je bio uravnotežen. Regionalne razlike nisu male – do 1 prema 3, sa izuzetkom Kosova – ali nisu nepoznate u mnogim složenijim zemljama. No, činjenica da se nisu značajnije menjale, a pogotovo da se nisu smanjivale, ukazuje na sistemske nedostatke, ali takođe dovodi u sumnju privrednu motivaciju političkih, posebno nacionalističkih sporova. Ovo poslednje pogotovo, ukoliko se uzme u obzir razlika u zaposlenosti i nezaposlenosti. Tabela 4 daje stope nezaposlenosti od 1952. do pred sam raspad.

Tabela 4: **Stopa nezaposlenosti u %**

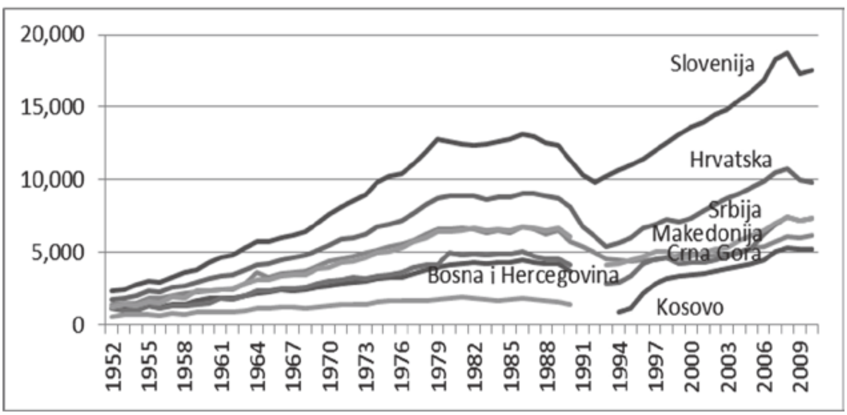
	1952.	**1965.**	**1974.**	**1980.**	**1989.**
Slovenija	1.8	1.7	1.4	1.4	3.2
Hrvatska	2.9	5.6	4.8	5.2	8.0
Srbija (uža)	2.5	7.4	11.3	15.8	15.6
Srbija (sa Vojvodinom i Kosovom)	2.6	7.1	11.5	16.1	17.6
Vojvodina	2.9	4.5	8.9	12.4	13.6
Kosovo	2.6	15.2	21.0	27.6	36.4
Crna Gora	3.2	5.1	12.7	14.7	21.5
Makedonija	6.3	13.5	19.7	21.5	21.9
Bosna i Hercegovina	1.5	4.8	9.7	14.1	20.3

Izvor: OECD

Jasno je da su manje razvijenija područja, delimično usled veće demografske aktivnosti, imale mnogo gore stanje na tržištu rada od razvijenijih. Zapravo, nezaposlenost, do čega je dišlo naročito osamdesetih godina prošloga veka, prerasla je u strukturnu karakteristiku većine osamostaljenih država do današnjeg dana. Uzroci zasigurno nisu isti, bar ne u potpunosti. Ali jeste veoma važno

uočiti trajnost niske zaposlenosti i visoke nezaposlenosti čak i u Hrvatskoj posle osamostaljenja, a pogotovo u ostalim regijama ili državama. Slovenija se izdvaja po tome, što je od posebnog značaja za objašnjenje raspada zemlje, jer je Slovenija bila predvodnik secesionista, bar negde od 1988. godine. To dovodi u sumnju objašnjenje raspada zemlje njenim privrednim neuspehom i privrednim sistemom koji je bio pristrasan prema nerazvijenim, a ne prema razvijenim područjima.

Slika 2: **Nacionalni dohodak po glavi stanovnika**

Izvor: Maddison database

Posle raspada zemlje došlo je do velikog povećanja regionalnih razlika, odnosno razlika u privrednim aktivnostima u državama nastalim iz Jugoslavije. Tabela 3 daje stanje krajem devedesetih godina prošloga veka, kad su to razlike, usled posledica ratova, bile najveće. U međuvremenu je došlo do ordeđene konvergencije, što se donekle vidi iz Slike 2, ali su današnje razlike svejedno, veće nego što su bile u bilo kom periodu jugoslovenske istorije, a ako je verovati podacima iz ne naročito dobrih izvora doduše, regionalne razlike su bile manje i pre stvaranja zajedničke države 1918. godine.

Sve u svemu, Jugoslavija nije bila zemlja sa konvergentnim privrednim razvojem, ali nije bila ni zemlja koja je bila posebno pristrasna, negativno ili pozitivno, prema manje razvijenim krajevima, bar ako je suditi po razvoju dohotka po glavi stanovnika. Čitav se razvoj, izražen dohotkom po glavi stanovnika, prilično jasno vidi na Slici 2. Razlike između republika se nisu značajno menjale (Kosovo se izdvaja usled demografskog rasta), da bi se povećale bar u odnosu na Sloveniju, a potom i Hrvatsku, dok su ostale zemlje konvergirale pre svega sa Srbijom.

Kad je reč o zaposlenosti i o društvenom razvoju, manje su razvijena područja uglavnom zaostajala. Detaljnija analiza bi svakako pokazala da razvoj po pojedinim dimenzijama i u pojedinim oblastima nije bio jednoznačan, posebno kad je reč o obrazovanju i razvoju industrijske proizvodnje, ali za objašnjenje stabilnosti i održivosti privrede i države, to ne bi trebalo da bude od odlučujuće važnosti.

REFORMA I ZASTOJ

Verovatno najviše pažnje je posvećeno izučavanju samoupravnog sistema i privredne reforme iz sredine šezdesetih godina prošloga veka. Motivacija je bila, koliko politička, toliko i privredna. Nije nevažnu ulogu imalo i strano finansiranje. I bilaterlna pomoć i multilaterlani krediti i konačno pristup stranom finansijskom tržištu. Političko ograničenje je bilo očuvanje jednopratijskog monopola vlasti.

Uopšteno govoreći, socijalističke reforme su sledile strategiju – prvo privredna reforma, pa politička. Ili, prvo liberalizacija tržišta, potom demokratizacija. Program Saveza komunista Jugoslavije iz 1958. sadrži jasno rangiranje alternativnih sistema. Višepartijska demokratija je prihvatljivija od sovjetskog sistema, ukoliko se pokaže da su socijalističko samoupravljanje i nepartijski pluralizam neodrživi, u tom smislu da nisu privredno i politički napredniji od alternativnih sistema. Moglo bi se, dakle reći, da je

demokratizacija viđena kao izlazno političko rešenje, ukoliko bi se pokazalo da drukčije nije moguće očuvati političku stabilnost i privredni razvoj.

Jedan od problema je predstavljalo podržavljenje investicija. Ključna sistemska razlika između kapitalizma i socijalizma jeste bila, i uostalom ostala, u tome ko donosi investicione odluke? Nacionalizacija sredstava je bila uslov da država monopoliše investicione odluke. One su finansirane iz dobiti preduzeća, koja su bila u državnom vlasništvu, na osnovu centralnog plana. To je srž sovjetskog sistema, koji je nastao Staljinovom kolektivizacijom i nacionalizacijom tridesetih godina prošloga veka. U početku je samoupravljanje viđeno kao prenošenje upravljačke uloge na privredne kolektive, to jest na preduzeća. Reforma iz šezdesetih godina je donela promenu u svojinskim odnosima, državna svojina je postala društvena, i ukinula centralni, državni investicioni fond. Sa njim je otišao i sistem centralnog planiranja. Odluke o investicijama su prenete, bar nominalno, na preduzeća, koja su bila i vlasnici, mada u ime društva, preduzeća u kojima su radili. Konačno, a verovatno najvažnije, uspostavljeni su normalni trgovinski i finasijski odnosi sa svetom, u kojima su posredovale komercijalne banke. To je, opet, zahtevalo da se počnu voditi uobičajena monetarna i fiskalna politika.

Krajnja motivacija je, pak, bila da bi sledeća reforma, ili sledeće privredno i političko prilagođavanje trebalo da donesu privatizaciju i demokratizaciju. I zaista, određenim ustavnim rešenjima i izbornim sistemom s početka šezdesetih godina kao da se bilo krenulo u tom pravcu. Tome valja dodati i otvaranje granica i povećanje međunarodne saradnje. Sva ta sistemska rešenja su imala karakter privremenosti, sledeće promene je trebalo da se odnose na privatizaciju i demokratizaciju. To je otprilike, kako su stvari izgledale sredinom šezdesetih godina prošloga veka.

Reforma je doživela politički neuspeh. Od njenog se nastavka odustalo, dok su poltičke promene otišle u sasvim drugom, mada

ne neočekivanom pravcu. Privatizaciju su zaustavili studentski protesti iz 1968. dok su demokratizaciju zaustavili nacionalistički pokreti, koji su pretili da dovedu do raspada države, opet te 1968. godine. Ishod je bio da je većina privrednih promena zadržana, mada su kasnije elementi sistema menjani kako bi bili usklađeni sa političkim promenama. Ove su, pak, uglavnom bile u pravcu jačanja republika i pokrajina na račun federacije. Ključne su bile promene u bankarskom sistemu i u sistemu javnih finansija. U određenom smislu, došlo je do nacionalizacije sredstava i poreskih obveznika.

Istraživanja, strana i domaća, su najčešće bila usredsređena na pogrešne stvari. Strana ekonomska istraživanja, koja su bila ekstenzivna, su se posebno intenzivno bavila ponašanjem samoupravnih preduzeća i nedostacima koja su bila očekivana, ako se polazilo od ekonomske teorije. Domaća, pak, razmatranja su bila posvećena razgradnji zemlje, pre svega sa pravne ili konstitucionalne tačke gledišta, kao i nedostacima decentralizovanog socijalističkog sistema, u kome se ne mogu ni kontrolisati naknade za rad, a niti investirati iz centra, jer su federaciji nedostajali, pre svega poreski, ali i politički instrumenti za to.

Ključno je, međutim, bilo odustajanje od demokratizacije, do čega je došlo kako bi se očuvala stabilnost, koja se postigla povratkom autoritarizmu i preraspodelom nacionalnih nadležnosti. Rasprava slična onoj koja je vođena u prvoj Jugoslaviji, a pre svega posle teritorijalne reorganizacije iz 1939. je obnovljena. Ovaj zaokret je i odredio političke sporove i rešenja koji će konačno dovesti do raspada zemlje.

Kako je funkcionisao sistem koji je nastao zaustavljanjem privredne reforme? Sedamdesetih godina je monetarna politika uglavnom korišćena kako bi se obezbedilo da privreda posluje s negativnom realnom kamatnom stopom. Ovo je ključna makroekonomska činjenica. Kako je federalna vlada imala veoma ograničena ovlašćenja u sferi fiskalne politike, monetarna je politika

bila najvažnije sredstvo privredne politike. Detalji nisu od najvećeg značaja; dovoljno je ukazati da su kamatne stope bile niže od stope inflacije u uslovima praktično fiksnog kursa. Ovo je imalo za posledicu povećanje ulaganja i potrošnje, koji su finansirani zaduživanjem u inostranstvu i rastom uvoza. Kako je sedamdesetih godina novac bio jeftin u čitavom svetu, ova privredna politika nije bila u neskladu sa onim što se događalo ne samo u razvijenijim zemljama sveta, već i u nekim socijalističkim zemljama. Jugoslavija je verovatno prošla bolje, jer su njeni strani dugovi bili ne malim delom usmereni na ulaganja, dok su u drugim socijalističkim zemljama, recimo u Sovjetskom Savezu, bili usmereni na potrošnju (uvoz žitarica, recimo). Svejedno, nastala je velika neravnoteža u trgovinskom bilansu, dok su strani dugovi rasli. Do privrednog sloma s početka osamdesetih godina prošloga veka.

Privredni sistem koji je nastao sredinom šezdesetih godina trebalo je da poveća efikasnost ulaganja i da podstakne konkurentnost na stranim tržištima. Skup reformskih mera se ne razlikuje previše od onih koje su preduzele zemlje u vreme napuštanja socijalizma krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina. Ujednačen je režim kursa, centralna je banka osposobljena da vodi računa o inflaciji, a fiskalni je sistem trebalo da obezbedi održivost javnim finansijama. Konačno, osnovane su komercijalne banke, koje su uzimale depozite u stranom novcu i postepeno su postale osposobljene da se zadužuju u inostranstvu i finansiraju ulaganja domaćih preduzeća. Neposredno strano ulaganje nije bilo moguće, kao uostalom ni privatno domaće ulaganje, što su bili nedostaci koje je trebalo naknadno otkloniti. Sistem, onako kako je uspostavljen, bio je osposobljen i za recikliranje stranih sredstava i za monetarno subvencionisanje privrede, čemu je i poslužio kad je došlo do odustajanja od daljih reformi. Tako da je sistem koji je uspostavljen sa ciljem povećanja efikanosti privrede, upotrebljen za održanje samoupravnih preduzeća, nacionalnih budžeta i za kupovanje stabilnosti povećanjem potrošnje.

Sedamdesete godine su period kad je taj sistem dao te poželjne rezultate. U mnogim istraživanjima, ovaj se period, kao i kratki period vlade Anta Markovića 1990. vidi kao zlatno doba zajedničke zemlje. Dinar je bio jak, uvozna je roba bila dostupna, ulaganjima su podizani kapaciteti, a donekle obnovljena ili izgrađena infrastruktura. Određeni doprinos su dale i doznake iz inostranstva, jer je šezdesetih godina veliki broj ljudi emigrirao u Nemačku i druge zemlje koje su imale brži rast nego što su imale raspoložive radne snage. Nastao je makroekonomski sistem koji se u određenim elementima zadržao u najvećoj meri u Srbiji do krize iz 2008–2009.

SPOLJNA TRGOVINA

U prvoj Jugoslaviji, koliko se može zaključiti iz podataka Narodne banke, trgovinski bilans je bio uglavnom uravnotežen. Takođe, privreda je bilo dosta zatvorena, mereno po odnosu uvoza i izvoza i domaćeg proizvoda. Reč je o nekih desetak postotaka, odnosno dvadesetak, ako se uzme u obrzir ukupna spoljna razmena. Jednim delom je to bilo posledica privrednih kretanja odmah posle Prvog svetskog rata, kad je inflacija bila problem u velikom delu Evrope, a potom je došla Velika kriza kad je spoljna trgovina smanjena svuda. No, država je u kasnijem periodu težila da koristi mere zaštite, što je takođe ograničavalo kako uvoz, tako i izvoz, jer je povremeno zabranjivan izvoz poljorivrednih proizvoda, koji su bili najvažniji izvozni proizvodi.

U drugoj Jugoslaviji, spoljno finansiranje je igralo značajnu ulogu, zbog čega je uvoz uglavnom bio veći od izvoza. No, trgovinski deficit počinje da biva značajan tek posle privredne reforme iz šezdesetih godina, a pogotovo posle političke stabilizacije početkom sedamdesetih godina. Osim politike kursa (relativno stabilan) i cena (ubrzna inflacija), značajan uticaj su imale rastuće doznake iz inostranstva. Takođe, u drugoj polovini sedamdesetih godina pogotovo, zaduživanje u inostranstvu. Tako da je krajem

sedamdesetih godina, pokrivenost uvoza robe izvozom bila oko 50 posto. Bilans usluga je bio pozitivan, zbog prihoda od tranzita, a i rastućeg turizma, tako da je, kad se uzmu u obzir doznake zaposlenih u inostranstvu, tekući račun bilansa plaćanja bio u znatno manjem deficitu. Ova karakteristika će ostati manje više u većini novonastalih država, bar do krize iz 2008–2009.

Tabela 5: **Trgovinski tokovi u SFR Jugoslaviji**
(Sadržani i krajnji i međuproizvodi)

Plasman na lokalnom tržištu, u % BDP

	1970.	**1976.**	**1983.**	**1987.**
Slovenija	53,6	60,9	42,4	57,5
Hrvatska	62,6	66,1	59,7	67,0
Vojvodina	49,0	58,8	54,8	58,1
Srbija (uža)	58,9	64,0	52,1	62,3
Srbija (sa Vojvodinom i Kosovom)	67,0	71,3	60,9	69,0
Crna Gora	50,8	59,9	54,4	57,5
Bosna i Hercegovina	50,5	61,4	49,1	56,1
Makedonija	63,2	61,9	55,3	60,8
Kosovo	57,6	56,8	58,2	64,6
JUGOSLAVIJA UKUPNO	58,6	63,0	53,4	62,2

Plasman u druge regije, u % BDP

	1970.	**1976.**	**1983.**	**1987.**
Slovenija	28,7	22,0	15,7	20,3
Hrvatska	21,8	19,0	14,8	18,7
Vojvodina	40,1	30,1	22,5	28,8
Srbija (uža)	23,7	21,1	16,5	17,4
Srbija (sa Vojvodinom i Kosovom)	18,0	14,8	10,9	13,4
Crna Gora	40,6	22,6	21,0	25,0
Bosna i Hercegovina	36,6	22,7	18,6	24,2
Makedonija	23,1	23,1	18,1	21,4
Kosovo	34,7	25,7	19,2	24,0
JUGOSLAVIJA UKUPNO	26,3	21,9	16,6	19,9

Tabela 5, nastavak **Izvoz, u % BDP**

	1970.	**1976.**	**1983.**	**1987.**
Slovenija	17,7	17,1	41,9	22,2
Hrvatska	15,6	14,9	25,5	14,3
Vojvodina	10,9	11,1	22,7	13,1
Srbija (uža)	17,4	14,9	31,4	20,3
Srbija (sa Vojvodinom i Kosovom)	15,0	13,9	28,2	17,6
Crna Gora	8,6	17,5	24,6	17,5
Bosna i Hercegovina	12,9	15,9	32,3	19,8
Makedonija	13,7	15,0	26,6	17,8
Kosovo	7,7	17,5	22,6	11,4
Jugoslavija ukupno	15,1	15,1	30,0	17,9

Izvor: OECD

Tabela 5 sadrži podatke o unutrašnjoj trgovini i o spoljnoj trgovini. Kao što se vidi, unutrašnje tržište je svakako bilo daleko važnije od spoljnog, opet karakteristika koja će opstati i posle raspada, mada ne u Sloveniji, a sada se stvari menjaju pod uticajem krize. Uticaj krize na spoljnu trgovinu je vidljiv i u tabeli 5.

Tabela 6 : **Trgovina u Jugoistočnoj Evropi 1980–1985.**

	Izvoz, izražen u procentima ukupne vrednosti			**Uvoz**, izražen u procentima ukupne vrednosti		
zemlja / u/iz	**Bugarska 1980.**	**Rumunija 1981.**	**Jugoslavija 1985.**	**Bugarska 1980.**	**Rumunija 1981.**	**Jugoslavija 1985.**
Bugarska	—	1.4	1.5	—	1.7	1.0
Rumunija	2.2	—	1.2	1.9	—	1.0
Jugoslavija	1.6	—	—	1.1	—	—
Austrija	0.9	2.0	2.5	1.7	1.8	3.3
Nemačka[1)]	2.6	7.2	8.4	4.8	5.7	13.6
Grčka	3.8	2.5	1.4	0.5	0.8	0.9
Mađarska	1.9	2.0	2.8	1.9	2.0	2.4
Italija	1.4	3.3	9.2	1.4	2.0	8.5
SSSR	49.9	18.1	30.5	57.3	18.2	15.5
Turska	1.1	—	—	0.1	—	—
JIE-1[2)]	5.7	3.4	5.5	4.9	3.7	4.4
JIE-2[3)]	10.6	6.0	6.9	5.6	4.5	5.3

1) Zapadna Nemačka
2) JIE-1 (Jugoistočna Evropa – 1): Bugarska, Mađarska, Rumunija i Jugoslavija.
3) JIE-2 (Jugoistočna Evropa – 2): Uključuje JIE-1 sa Grčkom i Turskom.

Izvor: Bečki institut za međunarodne ekonomske studije

Odmah posle izbijanja krize početkom osamdesetih godina, izvoz je iskazao značajan rast u odnosu na BDP. Takođe, gotovo tokom čitave te decenije trgovinski bilans je bio mnogo uravnoteženiji nego u prethodnoj deceniji. Slika se poboljšava kad se doda izvoz usluga, koji je postao veoma značajan razvojem turizma. Uopšteno govoreći, ako se uzme ukupna spoljna razmena, Jugoslavija je u periodu posle privredne reforme bila značajno otvorenija nego što je bila većina zemalja naslednica posle raspada, a pre krize iz 2008–2009.

Tabela 7: **Trgovina u Jugoistočnoj Evropi 1990.**

zemlja / u/iz	**Izvoz**, izražen u procentima ukupne vrednosti			**Uvoz**, izražen u procentima ukupne vrednosti		
	Bugarska	**Rumunija**	**Jugoslavija**	**Bugarska**	**Rumunija**	**Jugoslavija**
Bugarska	—	1.9	0.7	—	2.3	0.8
Rumunija	3.9	—	1.2	1.3	—	0.6
Jugoslavija	1.0	—	—	0.9	—	—
Austrija	0.5	1.2	4.0	1.6	1.7	5.8
Nemačka[1)]	4.2	11.0	17.1	10.4	11.4	19.3
Grčka	0.8	1.5	1.5	0.3	0.7	1.1
Mađarska	1.2	2.6	1.4	0.7	2.4	2.6
Italija	0.8	8.8	17.3	1.9	1.2	13.0
SSSR	64.0	25.2	18.6	56.5	23.6	13.0
Turska	0.4	—	—	0.2	—	—
JIE-1[2)]	6.1	4.5	3.3	2.9	4.7	4.0
JIE-2 [3)]	7.2	5.9	4.8	3.4	5.4	5.1

1) Uključujući i Zapadnu i Istočnu Nemačku.
2) JIE-1 (Jugoistočna Evropa – 1): Bugarska, Mađarska, Rumunija i Jugoslavija.
3) JIE-2 (Jugoistočna Evropa – 2): Uključuje JIE-1 sa Grčkom i Turskom.

Izvor: Bečki institut za međunarodne ekonomske studije

Zanimljivo je videti i promenu u trgovinskim partnerima tokom krize iz osamdesetih godina. Tabela 6 i 7 sadrže neke uporedne podatke. U drugoj polovini osamdesetih godina je došlo do značajnog povećanja izvoza u Nemačku i Italiju, koje će postati najvažniji trgovački partneri novonastalim državama, takođe. Uvoz je, pak, već od ranije bio značajan iz ovih dveju zemalja. U svakom slučaju, Jugoslavija je postajala mnogo otvorenija privreda u periodu posle privredne reforme.

IZGUBLJENA DECENIJA

Osamdesete godine su od odlučujućeg značaja, ne samo za Jugoslaviju već i za evropski sacijalistički svet u celini. Ukoliko se pogledaju Slika 1 i 2 vidi se da je reč o deceniji u kojoj je privreda stagnirala. Iz Tabela 3 i 4 se vidi da su neke republike prošle bolje, a neke gore, posebno kad je reč o zaposlenosti. No, kad je reč o privrednom rastu, praktično da i nema neke razlike među regionima. Slično je i sa drugim socijalističkim zemljama, mada su razlozi različiti. U nekima su problem bili visoki strani dugovi, kao u Jugoslaviji, u drugima pak, pad cena nafte i drugih sirovina.

Jugoslavija je praktično bankrotirala 1981–1982: više nije bila sposobna da vraća strane dugove. Razlog je bio taj što je promenjena monetarna politika u Sjedinjenim Državama Amerike i došlo je do naglog skoka kamatnih stopa. Budući da je u tom času spoljnotrgovinski deficit Jugoslavije bio veoma veliki, dalje finansiranje uvoza zaduživanjem nije bilo održivo, pa je postalo neophodno da se koriguju uvoz i izvoz. Uz to, bilo je potrebno obezbediti refinansiranje postojećih dugova po znatno višim i, sa stanovišta trgovinskih mogućnosti zemlje, neodrživim kamatnim stopama. Smanjenje spoljnotrgovinskog deficita je zahtevalo značajnu korekciju kursa dinara, dok je finansiranje duga zahtevalo da se nađu novi izvori sredstava. Zemlja, međutim, nije mogla da se prilagodi dovoljno brzo i zapravo nije nikako uspela da se valjano prilagodi sve do pred sam raspad. Zašto?

Razlog je bio sistemske prirode. Tri su ključne karkteristike koje je potrebno imati u vidu.

Prva jeste spor oko kursa. Devalvacija bi preraspodelila troškove među republikama. Posebno je bilo osetljivo pitanje deviznih zarada u turizmu. Izvozni sektori, a posebno turizam, bi svakako imali korist od devalvacije, dok bi prodavci na domaćem tržištu prošli gore. Mehanizama kompenzacije nije bilo, pre svega zato što je u međuvremenu značajno izmenjen fiskalni sitstem tako što federalni budžet nije više imao potrebna sredstva da kompenzira one koji

prolaze gore iz prihoda ostvarenih oporezivanjem onih koji prolaze bolje. Centralna banka je koristila devizni kurs i selektivno kreditiranje da to nadoknadi, ali to je samo povećavalo sporove, jer su uslovi bili nejednaki u stvari u kojoj bi morali biti jednaki. I zapravo, centralna je banka gomilala obaveze koji su lako mogli da se pretvore u gubitke i tako u fiskalni trošak republika i pokrajina.

Druga karakteristika je očekivanje da će kredit vredeti manje kad dođe na naplatu, jer će mu se pripisivati negativna kamata. U uslovima gubitka vrednosti kursa bilo je potrebno da inflacija ne nadoknadi korekciju nominalnog kursa. Ovo bi, međutim, zahtevalo značajnu promenu u ponašanju preduzeća, koja pak, nisu pokazivala sklonost da se odreknu implicitne subvencije preko ubrzane inflacije. Tako da je čitava decenija protekla u gubitku vrednosti kursa i paralelnom ubrzanju inflacije. Korekcija trgovinskog deficita je više bila posledica nemogućnosti njegovog finansiranja, a manje je na to uticala politika kursa i monetarna politika.

Treća krakteristika jeste, verovatno najvažnija. Kao posledica socijalnog i nacionalnog otpora privrednoj reformi, nije se moglo posegnuti za prodajom imovine kao sredstvom finansiranja stranih dugova. Na početku krize 1981–1982. strani dugovi nisu bili veći od najviše trećine vrednosti jugoslovenskog ukupnog proizvoda. Kamatne obaveze nisu bile male, ali svakako nisu prelazile nekoliko procenata domaćeg proizvoda. Ti su se dugovi relativno lako mogli pretvoriti u ulog stranaca da su preduzeća mogla da izdaju akcije, kako bi obezbedila potrebno finansiranje. Ovo je bilo teško izvodivo, kako zbog vlasničkog sistema koji je sprečavao prodaju imovine, pogotovo strancima, ali i privatnim licima uopšte, a takođe i zato što bi moglo da vodi prelivanju obaveza i dobiti preko republičkih i pokrajinskih granica, što je bilo politički veoma teško izvodivo. Tek je 1988. došlo do sporazuma sa Međunarodnim monetarnim fondom o solidarnoj odgovornosti za strane dugove zemlje.

Ove prepreke relativno brzom rešavanju problema stranih dugova dovele su do toga da je bilo veoma teško pokrenuti

privrednu proizvodnju u poboljšanim makroekonomskim uslovima, zbog čega je privreda stagnirala čitavu deceniju uz stalno ubrzavanje inflacije i rast broja nezaposlenih. Tek je krajem 1989. vlada Ante Markovića krenula u promene tih sistemskih karakteristika, što je imalo za ishod povoljna privredna kretanja 1990. ali i ponovnu privrednu krizu krajem te godine i raspad zemlje 1991.

Tokom čitavih tih desetak godina, zagovornici liberalnih privrednih rešenja i demokratske političke legitimnosti nisu mogli da pridobiju javnost za potrebne promene, dok je rastao uticaj nacionalista koji su konačno prevladali u Srbiji, posle čega je raspad zemlje bio neminovan. Razvijenije republike su neprestano isticale nepravičnost fiskalnog sistema, kojim su se navodno, prelivala sredstva manje razvijenim područjima, dok je u Srbiji prevladao interes za ponovnim teritorijalnim razgraničenjem, po etničkim osnovama. Dok su fiskalni problemi bili rešivi, teritorijalni su, naravno, značili kraj države.

SLOM I NAZADOVANJE

Praktično od samog nastanka države raspodela koristi i troškova između njenih sastavnih delova je bila ključni predmet rasprave i sporenja. Ustavni okvir nije bio prihvaćen od pojedinih nacionalnih zajednica, a sporna je bila i lokalna kontrola teritorija. U privrednom smislu, fiskalni sistem je bio smatran nepravičnim praktično, od svih. Na kraju se zemlja raspala zbog spora oko toga ko koliko plaća u zajedničku kasu. To je, naravno, bila samo racionalizacija. Ali je taj spor trebalo svakako očekivati, budući da je smanjenje fiskalnih nadležnosti federalne vlasti bio ključni zahtev u periodu od 1968. do samog raspada. Najpre je, dakle, došlo do fiskalne devolucije, koja je bila gotovo potpuna, da bi se posebno spornim smatrao Fond za nerazvijene, koji je praktički, bio jedino preostalo fiskalno sredstvo preraspodele sredstava, a konačno

je sporna postala i centralna banka, koja je intervenisala selektivnim kreditima, što je svakako imalo različite regionalne posledice.

U čemu je posebno bio problem sa centralnom bankom i sa bankarskim sistemom uopšte? U periodu prilagođavanja na krizu stranog duga osamdesetih godina, finansijska je slika promenjena tako što su razvijene republike imale trgovinski suficit u razmeni sa manje razvijenim republikama i pokrajinom Kosovo; što će reći, zemlja se podelila na republike kreditore i one koje su bili dužnici. Posebno je porastao finansijski značaj Slovenije. Jednim delom to je bila posledica postojanja Fonda za nerazvijene, mada su upravo razvijenije republike, pre svih Hrvatska i Slovenija, težile da ga ukinu. Međutim, u meri u kojoj je zaista novac išao iz, recimo, Slovenije u Makedoniju, njega je sledila i roba. Tako da su republike koje su uplaćivale više novca u Fond za nerazvijene nego što se on njima vraćao, te su republike u većoj meri i prodavale svoju robu manje razvijenim republikama i pokrajini Kosovo. To je prosto unutrašnji bilans plaćanja. Ta se unutrašnja trgovina finansirala kreditima razvijenijih republika, zbog čega su one postale zemlje kreditori, a manje razvijena područja su postala dužnici. Usled te finansijske asimetrije, mere koje bi na jedan ili drugi način pomogle sanaciju finansijskog stanja dužnicima, nisu bile prihvatljive republikama kreditorima. A, ako bi se promenio odnos snaga u federalnoj vlasti, to bi moglo da postane izvodivo.

U tom kontekstu, rast nacionalizma u Srbiji je bio posebno zabrinjavajući. Motivi srpskih nacionalista nisu bili ni privredni niti prevashodno finansijski (mimo ličnih interesa, naravno), već se, pre svega težilo promeni odnosa snaga u federaciji sa ciljem revizije postojećeg ustava i uz eventualne teritorijalne korekcije. I zapravo, srpski je nacionalistički pokret bio kombinacija antiliberlanih socijalnih zahteva iz 1968. i nacionalističkih teritorijalnih zahteva, pre svega prema pokrajijana, a implicitno i prema ostalim srpskim krajevima. Ovi politički ciljevi su doveli do raspada zemlje, koja,

međutim, nije valjano privredno funkcionisala, a potrebna reforma nije bila u skladu ni sa čijim nacionalističkim interesima.

TROŠKOVI RASPADA

Devedesete godine su bile privredno veoma rđave za sve države nastale iz Jugoslavije, osim Slovenije. Došlo je do prekida trgovačkih veza, osim onih unutar krnje Jugoslavije i između Bosne i Hercegovine i susednim Srbijom i Hrvatskom, ali ta je razmena bila znatno manja nego pre raspada i rata. Tabela 3 pokazuje razliku u dohotku po glavi stanovnika u odnosu na onaj koji bi bio ostvaren da je sačuvan dugoročni odnos sa slovenačkom privredom. Tako da je devedesetih godina došlo do velikog zaostajanja svih drugih jugoslovenskih zemalja u odnosu na Sloveniju i takođe, u odnosu na ostale zemlje Evrope. Iz Slike 2 se vidi da je praktično u svim jugoslovenskim državama nivo dohotka po glavi stanovnika na početku druge decenije XXI veka bio na nivou s kraja sedamdesetih ili osamdesetih godina (budući da su osamdesete označene stagnacijom). Drugačije rečeno, zemlje su izgubile bar tri decenije razvoja. Ako se uzme u obzir činjenica da veće zemlje – Hrvatska, Srbija, Bosna i Hercegovina – nisu ostvarile neki primetan rast u periodu od 2008. do sada, može se govoriti o četiri decenije zaostajanja. Samo je Slovenija imala pozitivan rast, mada je po određenim pokazateljima sada udaljenija od razvijenih zemalja Evrope, nego što je bila krajem sedamdesetih ili krajem osamdesetih godina.

Sve u svemu, teško je govoriti o privrednim koristima napuštanja Jugoslavije. Uz to, ako se upoređuju poreski tereti, pogotovo s obzirom na to šta se tim izdacima dobija, i ako se stave po strani izdaci za odbranu koji su u drugoj Jugoslaviji bili veliki, a sada su znatno smanjeni, teško je govoriti o tome da su nove države manji teret poreskim obveznicima i privredi. Nije u neskladu sa logikom i činjenicama da manje države koštaju poreske obveznike više (sa

izuzetkom mikro država, gde se samo Crna Gora može svrstati), naprosto iz razloga ekonomije obima.

Na kraju, kada je reč o demokratizaciji i o liberalizaciji, nove su države, sa izuzetkom Slovenije, zatvorenije od Jugoslavije, ili se bar to tek u skorije vreme menja. Demokratizacija je nezavršena, a jedan broj država se nalazi u ustavnom provizorijumu. Slovenija i Hrvatska su se učlanile u Evrospku uniju, što stabilizuje privredne i poltiičke odnose, ali ostatak bivše Jugoslavije nije dospeo do trajne stabilizacije demokratskog sistema odlučivanja.

REGIONALNA SARADANJA

Po završetku rata u Bosni i Hercegovini i pogotovo, posle rata na Kosovu, međunarodna zajednica, a posebno SAD i Evropska unija, su formulisale politiku regionalne saradnje sa ciljem da povećana privredna povezanost dovede do političke stabilizacije i normalizacije. Naročito je Evropska unija uložila trud da mobiliše interes za regionalnom saradnjom posebno između jugoslovenskih država. Verovatno najvažniji takav regionalni projekat jeste regionalna zona slobodne trgovine, ili Cefta. Do stvaranja je došlo 2006. godine, pošto su bilaterlani sporazumi o slobodnoj trgovini prerasli u regionali sporazum. Evropska unija dodatno podupire ovaj projekat time što je najpre uklonila carinske barijere uvozu iz jugoslovenskih zemalja, a potom je sa njima sklopila Sporazume o stabilizaciji i pridruživanju koji bi trebalo da dovedu do učlanjenja u Evropsku uniju. Sa Ceftom i slobodnom trgovinom sa Evropskom unijom, liberalizacija je konačno prevladala jugoslovenskim državama.

Koji je eventualno njen doprinos privrednom razvoju? Ovo je posebno zanimljvo, jer kriza koja je zahvatila jugoslovenske države od 2008. ima dosta sličnosti sa krizom s početka osamdesetih godina prošloga veka. Kao što period koji je prethodio krizi ima dosta sličnosti sa onim iz sedamdesetih godina. Tako da se mogu uporediti ova dva različita krizna perioda i njihove posledice.

Razvoj posle 2000. koji predstavlja neku vrstu novog početka za čitavu regiju, jer sa političke scene odlaze Franjo Tuđman i Slobodan Milošević, ima iste karakteristike neravnotežnog napretka, kao i onaj iz sedamdesetih godina prošloga veka. Trgovinski deficiti su povećani, strani dugovi su narasli, nezaposlenost nije svedena na prihvatljivu meru. Ovo poslednje je zanimljivo i zbog toga što mnoga objašnjenja rasta nezaposlenosti u Jugoslaviji posle privredne reforme, sada mogu da se drugačije razumeju.

Onovremena objašnjenja su rast nazaposlenosti pripisivala institucionalnim faktorima, među kojima posebno samoupravljanjem. Naime, zaposleni kao vlasnici imaju interes da povećaju ulaganja i da ne povećavaju broj zaposlenih, jer na taj način povećavaju svoje prihode, koji osim plate sadrže i udeo u profitu preduzeća. To bi trebalo da objasni rast kapitala u odnosu na rad i ograničenu pokretljivost radne snage. No, kad se pogleda razvoj u većini evropskih postsociajlističkih zemalja, dakle u evropskim zemljama u tranziciji, vidi se da je sklonost da se privredni rast temelji na rastu produktivnosti, a ne na rastu zaposlenosti, prisutna svuda. To ima smisla ukoliko je reč o razvoju koji se finansira stranim sredstvima, kao što je u velikoj meri bio slučaj u Jugoslaviji posle privredne reforme. Jer će se ulagati u najproduktivniju tehnologiju, zbog čega će zapsolenost rasti sporije. Posebno, ukoliko je reč o tome da se zaposleni u državnom sektoru prekvalifikuju za rad u novim industrijskim ili uslužnim preduzećima. Tako da u tranziciji, a to je u začetku bila privredna reforma, produktivnost dominira zaposlnošću. To se dogodilo u velikoj meri i u jugoslovenskim državama u prvoj deceniji XXI veka. Rast je uglavnom bio zasnovan na produktivnosti, dok je zaposlenost čak težila da se smanjuje.

Problem nije dakle, bio u tome, već u sektorima u koja su išla ulaganja. Jugoslavija je sedamdesetih godina ulagala u industriju, ali ne mali deo stranog duga je išao u potrošnju. Uz to, efikasnost je bila problematična zbog subvencionisanja negativnom

kamatnom stopom. Za razliku od toga, većina jugoslovenskih država je iskoristila period niskih kamatnih stopa posle 2000. za ulaganja u usluge, uglavnom, sa izuzetkom Hrvatske i Crne Gore, koje nisu izvozne. Tako da je strani dug u najvećoj meri otišao u proizvodnju nerazmenljivih usluga i u potrošnju. Na taj način su sve jugoslovenske zemlje dočekale finansijsku krizu 2008. godine sa visokim stranim dugovima. Kao i početkom osamdesetih godina, njihovo refinansiranje je bilo otežano, ne toliko zbog povećanja troškova, već, pre svega zbog potrebe stranih kreditora da sami dovedu u red sopstvene finansije. Tako da se čitava regija našla u situaciji sličnoj onoj iz osamdesetih godina, sa tom razlikom što je preostalo malo imovine čijom bi prodajom bilo moguće pokriti dugove, zbog čega je bilo potrebno korigovati kurs tamo gde je bio precenjen, ili smanjiti potrošnju smanjenjem zaposlenosti ako nikako drukčije, kako bi se uravnotežio tekući račun bilansa plaćanja većim izvozom i manjim uvozom. To je proces koji se odvija već gotovo čitavu deceniju u jugoslovenskim državama, što je vremenski posmatrano slično kao i osamdesetih godina.

Ovde je važno samo videti koja je uloga liberalnijeg trgovinskog okvira u odnosu na onaj iz osamdesetih godina. Postojanje regionalne zone slobodne trgovine je svakako pomoglo, jer je očuvan nivo trgovine nasleđen iz perioda pre 2008. godine. No, ono što je imalo značajno veči uticaj jeste pristup tržištu Evropske unije. U periodu od 2008. do 2016. sve jugoslovenske zemlje su povećale izvoz od 30 do 60 posto, uz stagnaciju uvoza na nivou bliskom onom iz 2008. Prednost aktuelne liberalizacije u odnosu na otpor istoj osamdesetih godina je svakako uticao na prilagođavanje na krizu. Iako je ključni problem, spoljnotrgovinski defict i strani dug, isti.

Nije na odmet, međutim, ukazati da je Evropska unija svejedno, sve nepopularnija, da je nacionalizam u usponu i da je do regionalne saradnje došlo ne zahvaljujući politikama jugoslovenskih država, nego njima uprkos.

ZAKLJUČAK

Jugoslavija nije uspela sa liberalizacijom i demokratizacijom, ali nije bila prepreka tome, jer ni novonastale zemlje posle njenog raspada ne pokazuju trajnu sklonost ni ka liberalnim merama, niti održivoj demokratiji, a ne pokazuju ni sklonost ka regionalnoj saradnji. Okolnosti su, međutim, promenjene, zbog čega nacionalističke i autoritarne snage nisu još prevladale kao što jesu kada su razgradile zajedničku državu. Privredni troškovi neliberalnih i nacionalističkih politika su trajna zaostalost zbog neodrživosti modernizirajućeg razvoja.

Bibliografija

1. Bićanić, R, Ekonomska podloga hrvatskog pitanja. Zagreb 2004 (prvo izdanje 1933).
2. Gligorov, V, Why Do Countries Break Up? The Case of Yugoslavia. Uppsala, 1994.
3. Gligorov, V, "Elusive Development in the Balkans: research Findings" wiiw Policy Notes and Reports 2016.
4. Lampe, J. R, Zugoslavia as History. Cambridge Universitz Press, 1996.
5. Palairet, M, Balkan Economies c. 1980–1914: Evolution without Development. Cambridge University Press, 1997.

OD UMETNOSTI NACIJE DO UMETNOSTI TERITORIJE

NENAD MAKULJEVIĆ

U KREIRANJU NACIJA i nacionalnih identiteta umetnost i kultura imaju veliki značaj. Umetnost je shvatana kao otelotvorenje i svedočanstvo postojanja nacionalnog duha, ali i kao sredstvo za kreiranje nacije. Istorijski procesi kreiranja jugoslovenske umetnosti i kulture, kao i njena sudbina, pokazuju upravo pokazuju to. Uspon i pad ideje o jugoslovenskoj umetnosti odvijali su se u tri različita istorijska perioda – u vremenu do ujedinjenja 1918. u Kraljevini SHS/ Jugoslaviji i u socijalističkoj jugoslovenskoj državi. Različiti politički konteksti određivali su dinamiku tokova nastanka i trajanja jugoslovenske umetničke ideje, ali nisu sasvim prekidali započete procese.

DO UJEDINJENJA

Ideja o jedinstvu južnih Slovena tesno je povezana sa idejom o jugoslovenskoj kulturi i umetnosti. Kulturna bliskost, shvaćena u najširem smislu, kao i zajednički prostor i istorijske sudbine doprinosili su građenju zajedništva medju južnoslovenskim narodima. U okviru brojnih i različitih aktivnosti intelektualne i kulturne elite, pojedinaca i organizacija, postepeno se tokom XIX i početkom XX veka uobličavao jugoslovenski "kulturnation".

Saradnja između južnoslovenskih književnih i kulturnih elita razvija se u prvoj polovini XIX veka. Borbe za nacionalno oslobođenja od različitih zavojevača, usmena tradicija i epika, revolucija 1848. jezička povezanost, kao i pojava sveslovenskih ideja doprinosili su prepoznavanju i otkrivanju zajedničke kulture južnoslovenskih naroda. Južnoslovenska kulturna povezanost vremenom dovodi do stvaranja kulturnog konteksta i mreže (network), u kojoj istaknuto mesto dobijaju najznačajniji kulturni radnici. Književnici poput Vuka Karadžića, Jerneja Kopitara, kao i Petra II Petrovića Njegoša, postaju poznati i dobijaju priznanja u različitim kulturnim centrima – Zagrebu, Beogradu, Ljubljani i Novom Sadu, doprinoseći međusobnom zbližavanju i upoznavanju južnoslovenskih naroda.

Prve ideje o jugoslovenstvu koincidirale su s pojavom ideje o postojanju i kreiranju jugoslovenske likovne umetnosti. Hrvatski istoričar Ivan Kukuljević Sakcinski pristupio je prvom enciklopedijskom poslu u domenu likovnih umetnosti među južoslovenskim narodima. Sakcinski je napisao "Slovnik umjetnikah jugoslavenskih", objavljen u sveskama od 1858. do 1860. u kome su po prvi put objedinjena dotadašnja saznanja o hrvatskim, srpskim i slovenačkim umetnicima. Njegova ideja bila je da formira prvi leksikon južnoslovenskih umetnika, jer ističe da nema naroda, osim Slovena, koji nemaju sopstvene umetničke istorije, a da "po historiji znanosti i umjetnostih sudi se izobraženje i prosvjeta

svakoga naroda".[126] Očito je da je Sakcinski, u skladu sa idejama svog vremena, zastupao mišljenje da su nacionalna i kulturna afirmacija tesno povezane, kao i da istorija umetnosti može da posluži izgradnji nacije. Sakcinski je rad na *Slovniku*, prikupljanje građe i pripremu za štampu, obavio u saradnji s drugim južnoslovenskim intelektualcima, književnicima i umetnicima, dok za litografije umetnika navodi da su izrađene "od našeg vrloga slikara i litografa Anastasa Jovanovića Bugarina".[127] Delatnost Sakcinskog bila je od velikog značaja i predstavljala je utemeljenje jugoslovenske istorije umetnosti.

Tokom druge polovine XIX veka nastavlja se kulturno zbližavanje južnoslovenskih naroda. U Zagrebu je, na inicijativu biskupa Josipa Juraja Štrosmajera, 1866. osnovana Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti (JAZU), koja je bila prva naučna i kulturna institucija sa jugoslovenskim određenjem u svom imenu. Štrosmajer je jugoslovensko opredeljenje pokazao i u likovnom programu katedrale u Đakovu, realizovanom po njegovoj narudžbini. Naime, u kompozicijama *Poklonjenje kraljeva, Poslednji sud i Oplakivanje Hrista* prikazani su pripadnici južnoslovenskih naroda. Snaženju jugoslovenske ideje u umetničkom svetu doprineli su i događaji iz Hercegovine i Crne Gore. Predstave ustanaka i borbi sa Osmanskom imperijom popularizovale su stanovništvo tih teritorija medju južnim Slovenima, pa i šire. Umetnici poput Đure Jakšića, Ferda Kikereca, Jaroslava Čermaka bili su inspirisani ovim događajima. Čermakovu sliku *Ranjeni Crnogorac* otkupio je Štrosmajer i poklonio Galeriji JAZU.

Krajem XIX i početkom XX veka dolazi do potpunog uspona ideje o jugoslovenskom kulturnom jedinstvu. Jedna od manifestacija bila je zajednička srpsko-slovenačka funeralna svečanost,

126 I. Kukuljević, Sakcinski, Slovnik umjetnikah jugoslavenskih, Zagreb 1858, predgovor, nepaginirano.

127 I. Kukuljević, Sakcinski, Slovnik umjetnikah jugoslavenskih, Zagreb 1858, predgovor, nepaginirano.

posvećena prenosu tela Jerneja Kopitara i Vuka Karadžića u Ljubljanu i Beograd, sa groblja St. Marx u Beču. U oktobru 1897. obavljeni su ekshumacija i prenos Vukovog i Kopitarovog tela u organizaciji Srpske kraljevske akademije i Slovenske matice. Ova javna manifestacija bila je svedočanstvo snažne južnoslovenske povezanosti utemeljene na kulturnoj saradnji.

U kreiranju jugoslovenske kulturne ideje značajno mesto zauzima 1904. godina. Tada je došlo do velike političke promene u Kraljevini Srbiji. Na vladarski presto stupio je Petar I Karađorđević, a državna kulturna politika počela je intenzivno promovisanje jugoslovenske ideje. Jugoslovenstvo je istaknuto već prilikom krunidbenih svečanosti i poslužilo je za propagandu kralja Petra I Karađorđevića.

Na osnovu ideje i zalaganja Mihaila Valtrovića, uglednog profesora Velike škole, za zajedničku izložbenu delatnost jugoslovenskih umetnika, došlo je do organizovanja Prve jugoslovenske umetničke izložbe. Izložbu je formalno organizovala Velikoškolska omladina u Beogradu, ali su njeni idejni pokretači bili Valtrović i njegov mlađi saradnik, arheolog Miloje Vasić. Srpska država stajala je iza organizacije celog događaja. Izložba je otvorena u septembru 1904. u prostorijama Velike škole. Otvorio ju je kralj Petar I Karadjordjević, a na izložbi su učestvovali srpski, hrvatski, slovenački i bugarski umetnici. Značaj izložbe bio je izuzetan. Manifestovano je jedinstvo jugoslovenskih umetnika, novi umetnički trendovi bili su predstavljeni javnosti, a otkupljene su i slike hrvatskih, srpskih i slovenačkih umetnika za Jugoslovensku galeriju pri Narodnom muzeju u Beogradu.

Do Prvog svetskog rata jugoslovenske umetničke izložbe održane su i u Sofiji 1906. Zagrebu 1908. i u Beogradu 1912. Na Drugoj jugoslovenskoj izložbi u Sofiji, formirano je zajedničko umetničko udruženje "Lada", koje je postalo organizator budućih izložbi. Jugoslovenske izložbe su snažno doprinele formiranju zajedničkog južnoslovenskog kulturnog prostora, a pokrenule su i druge

slične aktivnosti. Umetnici, nezadovoljni udruženjem "Lada", koje je funkcionisalo po federalnom principu, sa nacionalnim odeljenjima, organizovali su Jugoslovensku umetničku koloniju. Ista je delovala kao udruženje integralnih Jugoslovena, a okupljala je umetnike poput Nadežde Petrović, Ivana Meštrovića, Ferda Vesela, Emanuela Vidovića, Ivana Grohara i Riharda Jakopiča. Sa projugoslovenskim programom organizovane su i Prva dalmatinska izložba u Splitu 1908. kao i izložba "Nejunačkom vremenu uprkos", održana u Zagrebu 1910.

Jugoslovenska kulturna politika Beograda posle 1904. dovela je i do angažovanja skulptora Ivana Meštrovića. Meštroviću je poveren rad na javnim spomenicima u Srbiji, a on se izjašnjavao kao jugoslovenski umetnik. Meštrović je smatrao da se kulturna osnova zajedničkog jugoslovenskog identiteta nalazi u epskoj poeziji. U Kosovskom ciklusu nije video isključivo srpsku, već jugoslovensku mitologiju, pa je projektovao Vidovdanski hram kao spomenik jugoslovenske narodne religije.

Meštroviću je povereno i uređenje paviljona Kraljevine Srbije na međunarodnoj izložbi u Rimu 1911. Na poziv srpske vlade, grupa hrvatskih umetnika predvođena Meštrovićem, izlagala je u srpskom paviljonu. Meštrović, Ljubo Babić, Mirko Rački, Vladimir Becić i drugi hrvatski umetnici prikazali su ostvarenja na temu Kosovskog ciklusa, centralne teme paviljona. To je bio jasan znak njihove jugoslovenske opredeljenosti, ali i snažna politička poruka međunarodnoj javnosti. Istovremeno, Paja Jovanović, slavljen kao veliki srpski slikar, izlagao je u paviljonu Austrije.

Tokom Prvog svetskog rata nije opao značaj kulture i umetnosti u predstavljanju projugoslovenskih ideja. Naprotiv, umetnost je postala jedno od bitnih svedočanstva o postojanju jugoslovenske nacije i sredstvo za širenje ideje o jugoslovenskoj državi. U Jugoslovenskom odboru aktivno je delovao Ivan Meštrović, a u sklopu propagandnih aktivnosti bile su organizovane brojne izložbe. U najznačajnije izlagačko-propagandne poduhvate spadaju

Meštrovićeva izložba u *Victoria and Albert Museum* u Londonu 1915. i zajedničke izložbe jugoslovenskih umetnika u Lionu 1917. i Ženevi, 1918.

U KRALJEVINI

Kraj Prvog svetskog rata i stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca predstavljali su novu društvenu i političku realnost. U Kraljevini su se našli okupljeni narodi koji su živeli u različitim kulturnim modelima. Prostor nove države imao je različitu istorijsku i kulturnu prošlost, koja se ogledala u svim aspektima javnog i privatnog života. Urbanistička rešenja, javni spomenici, umetnički život, kulturne institucije, izgledi i oprema privatnih prostora i kulturni identitet stanovništva, veoma su se razlikovali na prostoru od Slovenije do Makedonije.

U novim uslovima, kreiranje jedinstvenog državnog i nacionalnog kulturnog i umetničkog identiteta nametalo se kao važno pitanje. Naglašavalo se da se prelazi u novu fazu stvaranja/ujedinjenja Jugoslovena. Međutim, predratni elan projugoslovenske umetničke i kulturne elite gubio se u složenoj realnosti nove države. Umesto nastavka razvoja i učvršćivanja jugoslovenske ideje, počele su međunacionalne političke borbe. U takvim okolnostima došlo je do vrlo kompleksne kulturne situacije sa različitim konceptima razumevanja jugoslovenstva. To je uticalo i na uspostavljanje raznorodnih umetničkih praksi u službi isticanja i izgradnje državnog i nacionalnog identiteta, ali i monarhističke propagande. Likovne umetnosti, arhitektura i javni spomenici gradili su kulturni identitet Jugoslavije; međutim, to nije bio ni usaglašen, niti idejno jedinstveni proces.

Likovni život obeležila su, s jedne strane, individualna zalaganja i stremljenja umetnika u iskazivanju sopstvenog umetničkog izraza, a sa druge, pokušaji da se kreira jugoslovenska umetnička kultura. Umetnički život se postepeno obnovio u posleratnom razdoblju. Većina umetnika se okrenula najvažnijem evropskom

centru – Parizu, odakle su donošene nove ideje i modernistička stilska uverenja. Na jugoslovenskom prostoru je tako delovala generacija umetnika, čiji je rad bio usklađen sa savremenim evropskim umetničkim idealima. U likovnom životu ističu se, između ostalih, Sava Šumanović, Marino Tartaglia, Petar Palavičini, Jovan Bijelić, Lazar Ličenoski, Ivan Tabaković, Krsto Hegedušić, Tone Kralj, Lojze Dolinar, Rihard Jakopič... Istovremeno se na jugoslovenskom prostoru rađaju i autentični avangardni pokreti, poput Zenita. Iako najaktuelniji tok likovne scene nije bio prvenstveno zaokupljen pitanjima jugoslovenstva u umetnosti, dolazilo je do različitih aktivnosti koje su imale za cilj da doprinesu kreiranju zajedničkog jugoslovenskog identiteta.

I posle rata nastavljeno je s jugoslovenskim umetničkim izložbama, ali bez učešća bugarskih umetnika. U Beogradu je 1922. održana Peta jugoslovenska umetnička izložba, koja je bila prateća svečanost ceremoniji venčanja kralja Aleksandra I Karađorđevića i rumunske princeze Marije. Izložba je, po povezanosti sa aktuelnim monarhističkim dešavanjima podsećala na Prvu jugoslovensku umetničku izložbu 1904. Međutim, dok je 1904. izložba označavala novi državni projugoslovenski kurs, 1922. ona je nagoveštavala autoritativni i lični režim kralja Aleksandra. Može se čak reći, da je to bilo omalovažavanje jugoslovenske umetničke scene i njeno svođenje na prateći svadbeni događaj. U Novom Sadu je 1927. održana poslednja, Šesta jugoslovenska izložba. Njeno održavanje je bilo povezano s proslavom stogodišnjice Matice srpske i pratećom izložbom o starom srpskom slikarstvu u Vojvodini. Organizovanje ove dve jugoslovenske izložbe podržale su vlasti, ali njihov uspeh nije bio veliki. Nije zabeležena veća zainteresovanost publike, a novosadska izložba je bila u velikoj meri ignorisana u jugoslovenskoj javnosti. Na ovim izložbama nisu učestvovali mnogi značajni umetnici, između ostalih ni Ivan Meštrović, najznačajniji zagovornik jugoslovenstva među umetnicima.

Zajednička izlagačka aktivnost jugoslovenskih umetnika nastavljena je u okvirima *Prolećnog salona* u salonu Cvijete Zuzorić na Kalemegdanu. Pokrovitelj salona bio je do 1931. knez Pavle Karađorđević koji se isticao kao ljubitelj i kolekcionar umetnosti. Međutim, kriza jugoslovenske ideje u umetnosti bila je očigledna. Izložbe u *Prolećnom salonu* imale su jugoslovenski programski karakter, ali ih nisu prihvatali umetnici iz svih delova države. One su tako imale veliki značaj za likovni život Beograda, ali politički, jugoslovenski karakter nije bio sa uspehom realizovan.

Dok je federalno organizovanje umetničkog života posustajalo i slabilo, u političkom i kulturnom životu istakli su se integralni Jugosloveni. U Zagrebu, Milan Ćurčin formira časopis *Nova Evropa 1920*. oko koga okuplja integralne Jugoslovene. Oni promovišu Ivana Meštrovića kao vodećeg jugoslovenskog umetnika, pa se intenzivno prati i popularše njegov rad.

Trud integralnih Jugoslovena nije bio u potpunosti prihvaćen. Meštrović, koji je bio projugoslovenski angažovan od 1904. i aktivan u Jugoslovenskom odboru tokom Prvog svetskog rata, nije zadržao istovetnu poziciju u novostvorenoj državi. Njegov najambiciozniji projekat – Vidovdanski hram nije realizovan. Štaviše, deo srpske vlasti je kritikovao njegove umetničke zamisli, posebno nage figure heroja.

Meštrovićeva aktivnost često je objedinjavala skulptorske i arhitektonske projekte. Javna funkcija arhitekture uslovljavala je njen značaj u mapiranju i karakterisanju određenih prostora. Isticanje jugoslovenskog identiteta, takođe je zahtevalo kreiranje određenog arhitektonskog izraza. Izražavanje jugoslovenstva u arhitekturi nije bilo monolitno. Meštrović je bio nosilac tzv. primordijalnog pristupa, ali su paralelno trajale i drugačije ideje i prakse isticanja jugoslovenstva u arhitekturi. Tako su se jugoslovenskom arhitekturom smatrale građevine sasvim različitih stilsko-graditeljskih karakteristika. Tokom XIX veka, za potrebe srpskih javnih zdanja kreiran je srpsko-vizantijski stil, koji je i u međuratnom

periodu obeležavao prvenstveno pravoslavne crkvene građevine širom teritorije Jugoslavije.

Teritorija nove države obeležavana je i javnim spomenicima. Na prostorima koji su pripadali Austrougarskoj srušeni su spomenici habzburškim vladarima. Širom države podižu se spomenici monarsima iz dinastije Karađorđević, kao što su, na primer, spomenici posvećeni kralju Petru u Velikom Bečkereku i Bijeljini, koje je izradio hrvatski skulptor Rudolf Valdec. Po ubistvu kralja Aleksandra, počelo je i podizanje spomenika njemu posvećenih. Spomenici su podizani i borcima srpske vojske palim tokom Balkanskih i Prvog svetskog rata. Jedan od najmonumentalnijih spomenika izgrađen je na Zebrnjaku, kod Kumanova, po projektu arhitekte Momira Korunovića. Na vojnim spomenicima natpisi su isticali da su oni podignuti vojnicima palim za oslobodjenje i ujedinjenje, što im je davalo ne samo srpski, već i projugoslovenski karakter.[128]

Kreiranje nove države imalo je pozitivnog efekta u isticanju kulturnog bogatstva jugoslovenskih naroda. U periodu pre Prvog svetskog rata umetničko nasleđe južnoslovenskih naroda bilo je u velikoj meri negirano, posebno od Austrougarske kulturne elite. Orijentalistički pogled na Balkan određivao je i percepciju kulturnog nasleđa i iznosio stav da je folklor najviši kulturni domet južnih Slovena. Tako je između dva svetska rata pokrenut proces istraživanja i prikazivanja kulturnog nasleđa. Na prostoru od Dalmacije do Makedonije vrše se intenzivna istraživanja srednjovekovnog i antičkog nasleđa. Formiraju se i nove kulturne institucije, poput Muzeja Južne Srbije u Skoplju, čiji je rad bio usklađen sa vodećom državnom političkom ideologijom.

Značajan ton umetničkom životu dvali su pripadnici vladajuće dinastije Karađorđević. Osim konstantog korišćenja umetničkih

128 U povelji uzidanoj u Spomenik neznanom junaku napisano je da se on podiže "Srpskom Neznanom Junaku poginulom u ratovima 1912, do 1918. godine za oslobođenje i ujedinjenje Južnih Slovena".

događaja za sopstvenu propagandu, Karađorđevići su nastojali da sebe prikažu kao nosioce i zaštitnike jugoslovenske ideje. Uz obimnu vizuelnu propagandu, dva primera pokazuju ekstremnu monarhističku upotrebu umetnosti. Kralj Aleksandar je iskoristio inicijativu građana za podizanje spomenika neznanom junaku na Avali. Postojeći spomenik je porušio, kao i srednjovekovni grad Žrnov. Izradu novog spomenika poverio je Ivanu Meštroviću, a na njemu je utisnuo lični pečat, potvrđen tekstom povelje, izdate na Vidovdan 1934. u kojoj ističe da je to njegova zadužbina "za večan pomen izginulim ratnim drugovima i za svetao primer budućim pokoljenjima jugoslovenskim". Drugi primer vezan je za kneza Pavla Karađorđevića. On je 1929. osnovao Muzej savremene umetnosti u prostoru konaka kneginje Ljubice u Beogradu. Kneževom inicijativom, u trenutku njegove funkcije regenta Jugoslavije, tokom 1935. objedinjavaju se ova muzejska institucija i Narodni muzej u Beogradu i osniva se Muzej kneza Pavla u prostoru Novog dvora. Na taj način knez Pavle je, između ostalog, istakao sebe u javnosti i muzeologizovano umetničko nasleđe srpskog naroda stavio u službu svoje propagande.

U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

Posle Drugog svetskog rata, u novim društvenim i političkim uslovima došlo je do značajnog preispitivanja uloge umetnosti u jugoslovenskom društvu. Najvažnije pitanje bila je ideologija umetnosti i njena uloga u izgradnji socijalističkog društva. Prve posleratne godine obeležilo je razvijanje umetnosti po sovjetskom modelu i pokušaji utvrđivanja socijalističkog realizma. Tematski okviri odnosili su prevagu nad umetničkim pitanjima, pa je umetnost bila koncentrisana na memorisanje i proslavljanje partizanske borbe u Drugom svetskom ratu i izgradnji novog socijalističkog društva. Po ugledu na sovjetsku umetnost nastaje i rana likovna produkcija u socijalističkoj Jugoslaviji. U najpoznatije slike socijalističkog realizma spadaju dela, poput slike Bože Ilića

Sondiranje terena na Novom Beogradu. Sovjetski uticaj je ostavio značajan trag i na memorijalnu skulpturu. O tome svedoče monumentalni spomenik palim crvenoarmejcima na Batini, rad Antuna Augustinčića iz 1941–1947. i spomenik palim borcima na Iriškom vencu skulptora Sretena Stojanovića iz 1951.

Do reakcija na socrealističke trendove došlo je posle razlaza sa Sovjetskim Savezom. Jedan od značajnih događaja odigrao se na kongresu književnika u Ljubljani 1952. Miroslav Krleža je održao govor koji je označio simboličku prekretnicu u dotadašnjoj kulturnoj politici Jugoslavije. Krleža, između ostalog, kritikuje praksu sovjetskog socrealizma u slikarstvu, koju sagledava kao oživljavanje buržoaskih akademskih formi. U modernom iskustvu, "umjetnosti radi umjetnosti", vidi brojne pozitivne strane i navodi da se moderno slikarstvo "pozabavilo ...čitavim kozmosom detalja i nijansi rasvjete i oblika, motiva veoma važnih i istinitih po intenzitet ljudskog realističkog doživljavanja stvarnosti..."[129] Krleža se zalaže za slobodu stvaralaštva i zaključuje: "Onoga trenutka kada se jave kod nas umjetnici koji će svojim darom, svojim znanjem i svojim ukusom umjeti da te 'objektivne motive naše lijeve stvarnosti – subjektivno odraze', rodit će se naša vlastita Umjetnost. Ukoliko se kod nas razvije socijalistički kulturni medij, svijestan svoje bogate prošlosti i svijestan svoje kuturne misije u današnjem evropskom prostoru i vremenu, naša Umjetnost pojavit će se neminovno".[130] Odstupanje od sovjetskog modela imalo je velike posledice za jugoslovensku umetnost. Umetnost je oslobođena stega nametnutih partijskim kursom, a prihvatanje modernističkog izraza postalo je jedna od karakteristika jugoslovenske umetničke prakse. Modernizam je postao ne samo dominantan državni umetnički trend, već i bitan spoljnopolitički element. Na brojnim međunarodnim izložbama prikazivano je jugoslovensko

129 M. Krleža, Govor na kongresu književnika u Ljubljani, Svjedočanstva vremena, književno-estetske varijacije, Sarajevo 1988, 23.

130 M. Krleža, Govor na kongresu književnika u Ljubljani, 48.

moderno stvaralaštvo, pa je na taj način isticana posebnost Jugoslavije u socijalističkom svetu, distanciranje od Sovjetskog Saveza i socrealističke umetnosti, kao i pripadnost kulturno razvijenim državama.

Moderno slikarstvo prihvatao je u određenoj meri i Josip Broz Tito. Njegov lik bio je propagiran u svim medijima, pa i u likovnim umetnostima. To je uslovljavalo angažovanje umetnika na izradi njegovih portreta. Tita je tako slikao čak i Paja Jovanović, slikar koji je u svojoj dugoj karijeri izradio portrete cara Franje Josifa, kralja Aleksandra i kraljice Marije Karađorđević. Vremenom je došlo do odabira "kanonskih" Titovih portreta, kao što su crtež iz profila Božidara Jakca i skulptura Augusta Augustinčića u Kumrovcu. Ovi portreti bili su masovno reprodukovani. Josip Broz je imao kritički odnos prema apstrakciji i preferirao je figuralnu umetnost. Muzej savremene umetnosti u Beogradu, prema svedočenju Miodraga Protića, posetio je samo jedanom. Tom prilikom izjavio je da mu se dopada slikarstvo Miljenka Stančića. Iako je Tito osuđivao apstrakciju, njegov lični ukus i stav nisu zaustavili tokove moderne jugoslovenske umetnosti. Cenzurisanje umetnosti se događalo prvenstveno kad bi došlo do kritike Titovog lika,[131] pa tako zbog slika "Ričard Titovog lika" i "Svečana slika" nije dopušteno otvaranje izložbe Miće Popovića 1974.

Miroslav Krleža je bio jedna od najvažnijih ličnosti u promišljanju i kreiranju slike o jugoslovenskoj umetnosti i kulturi. Uz zalaganja za modernizaciju umetničke prakse, on je kao direktor Jugoslavenskog leksikografskog zavoda u Zagrebu i glavni urednik brojnih enciklopedijskih izdanja imao uvid i delimičnu kontrolu nad pisanjem o umetničkoj prošlosti. Krleža nije imao visoko mišljenje o akademskim umetničkim praksama XIX veka, već je osnovu jugoslovenskog identiteta u umetnosti video u srednjem

131 Titov lik je bio zaštićen zakonskim odredbama iz 1953, 1977, i 1984: O. Manojlović Pintar, Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989, Beograd 2014, 283–285.

veku. On je pisac predgovora za katalog i jedan od glavnih organizatora izložbe o srednjovekovnoj umetnosti Jugoslavije, koja je održana u Parizu 1950. i u Zagrebu 1951. Krležina osnovna ideja bila je da su jugoslovenski narodi imali razvijenu srednjovekovnu kulturu i civilizaciju "koja je nestala u vrtlogu šestogodišnjih turskih, austrijskih i venecijanskih ratova od XIV do XX stoljeća".[132] Pozivanje na srednji vek za Krležu je bilo tesno povezano sa savremenom socijalističkom Jugoslavijom: "Suvremena južnoslovjenska socijalistička anticipacija danas samo je dijalektički pendent čitavom nizu naših srednjovjekovnih anticipacija, staroslovjenske, glagoljaške, ćirilo-metodijanske borbe za ravnopravnost narodnosti i jezika... bogumilske laičke revolucije... i na koncu anticipacije predgiottovskog neohelenističkog slikarstva... koje je kod nas, na našem terenu u Sopoćanima i Mileševi dalo nekoliko umjetničkih ostvarenja, koja se mogu po svojoj artističkoj vrijednosti mjeriti s remek-djelima zrele, renesansne zapadno-evropske umjetnosti".[133] Krleža srednjovekovnu jugoslovensku umetnost, a posebno bogumilsko nasleđe, vidi kao antitezu Vizantije i Rima i kao treću komponentu evropske umetnosti tog doba. Ovakva shvatanja mogla su da pruže utemeljenja za kulturnu i političku poziciju socijalističke Jugoslavije i njen treći put.

U socijalističkoj Jugoslaviji, pitanje jugoslovenstva u umetnosti polako je padalo u drugi plan. Umetnička praksa i teorija kretale su se u okvirima globalnih modernističkih stremljenja. Moderno slikarstvo postajalo je dominantan umetnički izraz, a aktuelni umetnički pravci prihvatani su i razvijeni istovremeno kad i u svetskim umetničkim centrima. Enformel, apstraktna umetnost, konstruktivizam, konceptualna umetnost... obeležili su decenije od liberalizacije umetničke prakse do raspada SFRJ. Otvorenost jugoslovenskog društva za modernu umetnost pokazivala se i

132 M. Krleža, Predgovor, Izložba srednjovjekovne umjetnosti naroda Jugoslavije, Zagreb 1951, 5.

133 M. Krleža, Predgovor, 6.

organizovanjem značajnih izložbi svetske moderne. Jedan od najvažnijih bila je izložba skulptura Henrija Mura u paviljonu *Cvijeta Zuzorić* u Beogradu 1955. koja je u potpunosi označila prekretnicu u likovnom životu Jugoslavije.

Likovni život u SFRJ bio je u velikom usponu. Većina republika imala je likovne akademije koje su obrazovale generacije slikara, vajara i grafičara. Organizovana su republička udruženje likovnih umetnika, kao i savezno, koja su doprinela boljem položaju umetnika u društvu. Izložbena delatnost razvijala se širom južnoslovenskog prostora. Uz salone, održavane u glavnim gradovima republika, pojedine izložbe imale su savezni karakter. Tako su, između ostalih, u Tuzli organizovane izložbe jugoslovenskog portreta, bijenale mladih Jugoslavije održavalo se u Rijeci od 1961. do 1991. bijenale jugoslovenskog studentskog crteža održavalo se u galeriji Studentskog grada u Beogradu, trijenale jugoslovenskog crteža održavalo se u Somboru, jugoslovensko trijenale keramike u Muzeju primenjene umetnosti u Beogradu, dok su u Zagrebu i Beogradu održavane izložbe jugoslovenske grafike.

Najvažniji javni umetnički objekti podizani širom SFRJ bili su spomenici posvećeni žrtvama i herojima Drugog svetskog rata. Spomenička kultura je doživljavala transformacije, od posleratnih socrealističkih memorijala do moderno oblikovanih spomenika. Primer modernizacije i kreiranje jedinstvenog umetničkog izraza pokazuju spomenici arhitekte Bogdana Bogdanovića. Na osnovu razvijanja arhaičnih vizuelnih formi, Bogdanović je u skulpture unosio složeni simbolizam i humanistička značenja. Njegovi spomenici širom jugoslovenskog prostora – u Mostaru, Beogradu, Kruševcu kao i u Jasenovcu, postajali su opšti simboli ratnih strahota i stradanja, koji su prevazilazili dogmatsko-ideološke i republičko-nacionalne okvire.

Važno mesto u kulturnom životu imale su ustanove koje su promovisale jugoslovensku umetnost. Jedna od najznačajnijih institucija jugoslovenskog karaktera bio je Muzej savremene

umetnosti u Beogradu. Imenovan prvobitno kao Moderna galerija 1958. muzej je prema rečim osnivača i upravnika Miodraga B. Protića bio formalno zasnovan kao institucija NR Srbije, ali je imao programski jugoslovenski karakter. Protić je otkupljivao umetnička dela iz Srbije, Hrvatske i Slovenije, pa je stvorio "najpotpuniju i najvredniju zbirku srpske i jugoslovenske umetnosti XX veka".[134] Za potrebe muzeja izgradjena je nova moderna zgrada, po projektu arhitekata Ivana Antića i Ivanke Raspopović, koja je otvorena 20. oktobra 1965. Muzej je za cilj imao afirmaciju jugoslovenske moderne umetnosti, ujedno predstavljajući i najznačajniji poduhvat u likovnom životu Beograda i Srbije.[135] U muzeju su bili zastupljeni umetnici iz svih delova zemlje, a u okviru pratećih izložbi i programskih izdanja razmatrana je jugoslovenska umetnost XX veka. Jugoslovenska umetnost nije prikazivana po nacionalnim odlikama, već po stilskim karakteristikama i hronologiji. Modernu umetnost u Jugoslaviji afirmisale su i druge institucije, poput Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Moderne galerije u Ljubljani, Gradske galerije/Muzeja suvremne umjetnosti u Zagrebu i Muzeja na sovremenata umetnost u Skoplju.

Život umetnosti u SFRJ nije imao jedinstven i jedan tok, već je posedovao i dinamiku koja je pratila dešavanja u državi. Uz sve pozitivne moderne i integracione savezne trendove, postojali su i dezintegracioni procesi. Republičke akademije nauka i umetnosti postepeno su postajale nosioci nacionalnih kultura, a lokalne i ideološke potrebe negirale su najviše državne kulturne domete. Neusaglašenost stavova pokazivala se u brojnim situacijama, a jedan od primera bilo je rušenje Njegoševe kapele i podizanje

134 M.B. Protić, Nojeva barka, knj. I, 515.

135 M.B. Protić navodi da je Ivo Andrić komentarisao da je postavka muzeja iznad realnog nivoa kulture u jugoslovenskom društvu: M.B. Protić, Nojeva barka, knj. I, 633. Ove reči danas imaju posebnu težinu, kada su u Beogradu Muzej savremene umetnosti i Narodni muzej već godinama zatvoreni zbog radova na njihovoj obnovi.

mauzoleja na Lovćenu, po projektu Ivana Meštrovića. Ovoj ideji usprotivila se stručna javnost. Istoričari umetnosti, poput Lazara Trifunovića iz Beograda i Franca Stelea iz Ljubljane smatrali su da kapela ne treba da se ruši. Isto mišljenje zastupao je Miroslav Krleža koji je još u međuratnom periodu imao negativno mišljenje o stvaralaštvu Ivana Meštrovića. Krleža beleži: "Meštrovićev mauzolej Njegošu bit će mauzolej, ukoliko ga uopšte bude, što bi svakako bilo bolje da ga ne bude, jer je jezivo glupav! I mnogo košta!"[136] Uprkos protivljenju značajnog broja jugoslovenskih intelektualaca, opština Cetinje je realizovala svoju nameru i postavila spomenik Ivana Meštrovića koji je u tom trenutku bio u političkoj emigraciji u SAD.

Razlike u koncepcijama i razumevanju kulture i umetnosti pokazuje i izrada enciklopedijskih jedinica. Kako pokazuju *Marginalije* Miroslava Krleže, vodio se prikriveni rat između republičkih redakcija. Krleža je bio nezadovoljan odnosom sa srpskom redakcijom pri izradi likovne enciklopedije Jugoslavije. S gorčinom je više puta konstatovao da je njegovo prvobitno zalaganje za afirmaciju jugoslovenske srednjovekovne umetnosti preuzeto i korišćeno u srpskom nacionalnom kontekstu. U jednoj belešci tokom rada na enciklopediji piše: "...imam trajna okapanja sa 'stručnjacima' tipa Đurđa Boškovića, (Radivoja) Ljubinkovića, (Dejana) Medakovića i kompanije, koji svojom poznatom rabotom trajno izvrću svaki smisao teza ove enciklopedije, kada je riječ o srpsko-makedonskoj problematici".[137]

Primeri Njegoševe kapele i rada na enciklopediji pokazuju kako je postepeno dolazilo do fragmentacije umetnosti i kulture u SFRJ. Očigledno je da je na polju kulture bilo moguće da se mapiraju različiti interesi. Krvavi raspad SFRJ doveo je do promenjenih političkih okolnosti i promena na kulturnoj sceni i nastupanje nacionalističkih elita. Pojedine ugledne ličnosti i znameniti

136 M. Krleža, Marginalije, Beograd 2011, 463.

137 M. Krleža, Marginalije, 559. Imena u zagradama dodao je autor ovog teksta.

stvaraoci, poput Bogdana Bogdanovića, otišle su u emigraciju, dok se veliki broj umetnika našao u "praznom prostoru". Obrazovani i, sa stvaranjem u jugoslovenskom kontekstu, oni nisu sebe i svoj rad prepoznali u novostvorenim nacionalnim državama. To pokazuje i najpoznatija svetska umetnica sa jugoslovenskog prostora Marina Abramović koja povremeno ističe da ona dolazi iz države koje više nema.[138]

Ideja o jugoslovenskoj umetnosti bila je tesno povezana sa usponom, trajanjem i padom jugoslovenske ideje. Od sredine XIX veka dolazi do povezivanja jugoslovenskih umetnika i njihovog organizovanja u cilju prezentacije kulturne i etničke bliskosti jugoslovenskih naroda. Nastanak zajedničke države, Kraljevine SHS/Jugoslavije, nije doprineo izgradnji zajedničke umetnosti i kulture. Međusobne kulturne razlike jugoslovenskih naroda, kao i različiti politički interesi slabili su ideju o zajedničkom umetničkom identitetu. Kao osobena pojava bilo je uzdizanje integralnih Jugoslovena Ivana Meštrovića kao umetnika koji je otelotvorio jugoslovenski duh. Posle Drugog svetskog rata, umetnost socijalističke Jugoslavije bila je usmerena ka savladavanju modernog umetničkog izraza. Negativni trendovi koji su vodili ka raspadu države, jačali su republičke i nacionalne pokrete. Prvobitne ideje o kreiranju umetnosti jugoslovenske nacije nisu realizovane, ali je postojanje zajedničke države dovelo do kreiranja kulturnog i umetničkog prostora i formulisanja jugoslovenske umetnosti kao likovne prakse stvorene na jugoslovenskoj teritoriji.

138 "When people ask me where I am from," she says, "I never say Serbia. I always say I come from a country that no longer exists: *https://www.theguardian.com/artanddesign/2010/oct/03/interview-marina-abramovic-performance-artist* (posećeno 30. VII 2016.)

Bibliografija

1. K. Ambrozić, Paviljon Srbije na medjunarodnoj izložbi u Rimu 1911 godine, Zbornik radova Narodnog muzeja III (Beograd 1967), 237–265
2. J. Bakić, Ideologije jugoslovenstva izmedju srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918–1941., Zrenjanin 2004.
3. M. Baleva, Bulgarien im Bild. Die Erfindung der Nationen auf dem Balkan in der Kunst des 19. Jahrhunderts, Böhlau Verlag – Köln – Weimar-Wien 2012.
4. J. Denegri, Srpska umetnost 1950–2000. Pedesete. Beograd 2013.
5. J. Denegri, Srpska umetnost 1950–2000. Šezdesete. Beograd 2013.
6. J. Denegri, Srpska umetnost 1950–2000. Sedamdesete. Beograd 2013.
7. J. Denegri, Srpska umetnost 1950–2000. Osamdesete. Beograd 2013
8. J. Denegri, Srpska umetnost 1950–2000. Devedesete. Beograd 2013
9. Lj. Dimić, Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941, knj. I, Beograd 1996.
10. Lj. Dimić, Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941, knj. II, Beograd 1997.
11. Lj. Dimić, Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941, knj. III, Beograd 1997.
12. I. Ćirović, Gender, War and Imagery of the Balkans, in: Europe and the Bakans. Decades of ‚Europeanization'?, Würzburg: Königshausen& Neumann 2015, 171–186.
13. I. Čolović, Smrt na Kosovu polju, Beograd 2016.
14. S. Čupić, Teme i ideje modernog: srpsko slikarstvo 1900–1942, Novi Sad: Galerija Matice srpske 2008.
15. D. Damjanović, Nacionalne ideologije i umjetnost u 19. stoljeću na primjeru fresaka u apsidi Djakovačke katedrale, Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja, Vol. 18. No. 3 (101), (2009), 461–478
16. V. Golubović – I. Subotić, Zenit: 1921–1926, Beograd 2008.
17. M. Hartmuth, The Making of Heritage: A Croatian Vasari and his ' Dictionary of South Slav Artists' as an Essay in collective Memory Construction, TheMa_ Open Acces Research Journal, vol 2, No 1–2, (2013), 28–36: *http://archive.thema-journal.eu/thema/2013–1/hartmuth* (sajt posećen 26.07.2016);
18. A. Ignjatović, Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941, Beograd 2007.
19. A. Kadijević, Jedan vek traženja nacionalnog stila u srpskoj arhitekturi: sredina XIX – sredina XX veka, Beograd 1997.

20. D. Kečkemet, Život Ivana Meštrovića (1883. – 1962.-2002), knj. I – II, Zagreb 2009.
21. M. Krleža, Predgovor, Izložba srednjovjekovne umjetnosti naroda Jugoslavije, Zagreb 1951.
22. M. Krleža, Govor na kongresu književnika u Ljubljani, Svjedočanstva vremena, književno-estetske varijacije, Sarajevo 1988, 23
23. M. Krleža, Marginalije, Beograd 2011.
24. I. Kukuljević, Sakcinski, Slovnik umjetnikah jugoslavenskih, Sv. 1–5, Zagreb 1858. – 1860.
25. N. Makuljević, Umetnost i nacionalna ideja u XIX veku: sistem evropske i srpske umetnosti u službi nacije, Beograd 2006.
26. N. Makuljević, U ime jugoslovenstva: Ivan Meštrović u Novoj Evropi u: Nova Evropa 1920–1941, zbornik radova, uredili M. Nedić – V. Matović, Beograd 2010, 589–600.
27. N. Makuljević, Jugoslawien vor Jugoslawien, Südslawische Brüderlichkeit unter Künstlern, in: Brüderlichkeit und Bruderzwist: Mediale Inszenierungen des Aufbaus un des Niedergangs politischer Gemeinschaften in Ost – und Südost Europe, Hrsgb. von T. Zimmermann, Göttingen: V&R unipress 2014, 213–229.Open earch Journal for Theatre, Music, Arts II/1 (2013) *http://www.thema-journal.eu/*
28. I. Mance, Kukuljevićev Slovnik umjetnikaj jugoslavenskih: povijest umjetnosti kao bibliografski univerzum, Radovi instituta za povijest umjetnosti, br. 32 (2008), 285–296.
29. O. Manojlović Pintar, Arheologija sećanja: spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989, Beograd 2014.
30. L. Merenik, Ideološki modeli: srpsko slikarstvo 1945–1968, Beograd 2001.
31. I. Meštrović, Uspomene na političke ljude i dogadjaje, Zagreb 1969.
32. G. Miloradović, Lepota pod nadzorom: sovjetski kulturni uticaji u Jugoslaviji: 1945–1955, Beograd 2012.
33. M. B. Protić, Jugoslovensko slikartstvo 1900–1950, Beograd 1973.
34. M. B. Protić, Nojeva barka, knj. I-III, Beograd 2000
35. N. Simić, Hercegovačko bosanski ustanci u likovnoj umetnosti, Beograd 1959.
36. D. Tošić, Jugoslovenske umetničke izložbe, Beograd 1983.
37. R. Vučetić Mladenović, Evropa na Kalemegdanu: "Cvijeta Zuzorić" i kulturni život Beograda 191–1941, Beograd 2003.
38. R. Vučetić, Jugoslavenstvo u umjetnosti i kulturi: od zavodljivog mita do okrutne realnosti (Jugoslavenske izložbe 1904.-1940.), Časopis za suvremenu povijest, br. 3 (2009), 701–714.

39. R. Vučetić, Izmedju avangarde i cenzure. Tito i umetnost šezdesetih, u: Tito – vidjenja i tumačenja, priredila O. Manojlović Pintar, Beograd 2011.
40. /thema/2013–1/hartmuth
41. T. Zimmermann, Der Balkan zwischen Ost und West: Mediale Bilder und kulturpolitische Prägungen, Böhlau Verlag – Köln – Weimar-Wien 2014.

Aktivna koegzistencija nesvrstane Jugoslavije

TVRTKO JAKOVINA

ISTO KAO SOVJETSKI SAVEZ

Vanjska politika Titove Jugoslavije uvijek je bila neobično dinamična, uočljiva i kreativna. Čak i neposredno nakon Drugog svjetskog rata, kad su diplomati bili posve impregniranani revolucionarnim nabojem, a ideologizirano tumačenje svijeta i budućnosti, traženje saveznika među ideološkim istomišljenicima i vjera u preustroj utemeljen na markističkoj viziji budućnosti, oslonjen na Sovjetski Savez, nije značio da diplomacija nove Jugoslavije nije od samog početka bila aktivna i dinamična, često ona je ostala proaktivna i dinamična, različita od diplomacija sličnih zemalja komunističkog svijeta. Prva generacija diplomata, uključujući i prva, uvjetno, tri ministra vanjskih poslova – Josipa Smodlaku, a zapravo Ivana Šubašića i Stanoja Simića – imala je u svome sastavu veliki broj ličnosti iz građanskih krugova, često osoba od

velike reputacijeSve do sredine pedesetih godina prošlog stoljeća, Jugoslaveni su se, prije svega orijentirali prema Europi, a diplomatski kontakti i posjete na najvišoj razini, bili su gotovo isključivo iz zemalja sličnog društvenog ustrojstva. Josip Broz Tito bio je domaćin poljskom, bugarskom, albanskom i drugim kolegama, a sam je putovao samo u zemlje Istočne Europe.Europa je bila mjesto gdje su se dodirivali svjetovi i susretali blokovi u nastajanju. bio je to prostor u kojem je Jugoslavija imala niz nedovršenih poslova. Jugoslavija je poslije rata imala neriješeno granično pitanje s Italijom. Jedninice Jugoslaenske armije ušle su na teritorij Austrije, odakle su se povukle, baš kao što su se povukle i iz Trsta. Vojno je FNRJ intervenirala ili pomagala komunističkoj gerili u Grčkoj. Jugoslavenske oružane snage kasnije su ušle, doduše na poziv, u Albaniju, a s Bugarskom se radilo na stvaranju Balkanske Federacije. Jugoslavija je bila odana i vrijedna članica sovjetskog bloka u nastajanju, iskrena saveznica Moskve u prvim godinama poslije Drugog svjetskog rata, ali s osjećajem da su njezina postignuća veća od onih u drugim zemljama, da je njezin put do pobjede bio drukčiji, da je uspostava Titove vlasti, a onda i pretvaranje Beograda 1947. u sjedište Informacijskog biroa komunističkih partija, logična i opravdana, no da ne dolazi samo kao nagrada, već i kao priznanje onom tko je najbliži idealu novog svijeta kakva se u Moskvi stvarao.

To ne znači da su diplomati i političari u Beogradu ostali posve slijepi na razvoj u Aziji, ili na Bliskom istoku. Ešref Badnjević, predratni komunist i Titov povjerljivi suradnik bio je optužen za održavanje kontakata sa zabranjenim komunističkim skupinama u Egiptu, gdje je bio tek imenovani jugoslavenski poslanik. Badnjevića je 1947, kraljevska vlada u Egiptu zamolila da napusti Kairo i tako izbjegne skandal. Njegov nasljednik Šahinpašić nastavio je sa, za egipatske vlasti, neprihvatljivim kontaktima, ali je njegova karijera završila godinu dana kasnije, jer je s dijelom osoblja, napustio

službu i svrstao se uz Sovjetski Savez.[139] Arapskim su državama vladali monarsi, pa je Egipat bio daleko manje poželjan saveznik na Bliskom istoku od Izraela, države koju su osnovali, sve redom ljevičari. Jugoslavija je i bila jedna od država koja je pomagala Izraelcima da se naoružaju tijekom rata za neovisnost.[140] Odnosi FNRJ s Egiptom popravili su se tek nakon revolucije 1952. godine. Tada je veleposlanik bio, inače obrazovani i sposobni Nijaz Dizdarević. Njegov kolega u Siriji Mihajlo Javorski, Državnom sekretarijatu za vanjske poslove krajem 1952, javio je kako Ali Nagib, ambasador Egipta u Damasku i brat generala Nagiba, novog šefa vlade u Kairu, govori s divljenjem o jugoslavenskoj borbi za neovisnost, spominje da Egipćani "Jugoslavene vole i cijene više nego što to možda (Jugoslaveni) znaju".[141] Odlični odnosi s Egiptom tako su brzo uspostavljeni čim je srušen kralj. U nekim drugim slučajevima, poput, na primjer, Etiopije, car nije bio problem, jer su dobri odnosi s Rogom Afrike uspostavljeni vrlo rano.

Opsesivna orijentacija prema komunistima ili ljevičarskim skupinama bila je osnovna ideja jugoslavenske vanjske politike tijekom prvih nekoliko godina nakon rata. Zbog ideološke bliskosti, diplomati su bili spremni ugroziti normalne odnose sa zemljom domaćinom. Sjedinjene Amerike Države (SAD), iako glavni sponzori UNRRA pomoći koja je u prvim poslijeratnim godinama FNRJ doslovno spašavala od gladovanja, bile su vitriolično napadane. Život američkih diplomata u Beogradu i Zagrebu u privim poslijeratnim godinama često je bio dramatično loš, neugodan.[142]

139 Životić 2008:486.

140 Shay 2008:475-476. Oružje je uvoženo preko rijeka u Rijeci I Šibeniku. „Spitfire“ borbeni avioni također su dostavljani kroz jugoslavenski zračni prostor.

141 DAMSP, 1952, fas.br. 20 (Egipat), omot 15, dok.br. 416758, 17. prosinca 1952. (Zahvaljujem kolegi Bojanu Smodeu na ovom izvoru).

142 Jakovina 2003: 134-140, 158-213.

Kao što je predsjednik SAD Harry Truman 12. ožujka (mart) 1947, objavio u Kongresu SAD, Ujedinjeno Kraljevstvo više nije bilo u mogućnosti osigurati "gospodarsku stabilnost i vojnu i političku sigurnost" Grčkoj i Turskoj. Zemlje koje je Ujedijneno Kraljevstvo namjeravalo napustiti uključivale su Burmu, Indiju, Egipat i Palestinu.[143] Trumanova doktrina bila je američki odgovor na britansku odluku i bila je izravno povezana s agresivnošću jugoslavenske politike koja je pomagala grčku komunističku partizansku gerilu.[144] Već je tijekom 1947, Beograd bio domaćin indijskim, burmanskim i kineskim komunistima, koji su došli vidjeti i istražiti jugoslavenski razvoj. Beograd je potom, u siječnju (januar) 1948, priznao Indiju i Pakistan. Vladimir Dedijer i Radovan Zogović, tada dva tvrda komunistička pravovjernika, tijekom posjete Kalkuti i Drugom kongresu indijske Komunističke partije u veljači (februar) 1948, nagovarali su indijske komuniste da započnu s pobunom, odu u gerilski rat, protiv tek imenovanog premijera Jawaharlala Nehrua.[145] Dvojac je, vjerojatno referirao na jugoslavensko i vlasito partizansko iskustvo, spominjući kako je Jugoslavenska narodna armija uspjela osvojiti velike dijelove teritorija koji je bio talijanski, ući u Austriju. Jugoslavija je i nakon toga nastavila biti borbena. U ljeto 1946, jugoslavenski ratni zrakoplovi srušili su američki vojni avion, a incident u Krfskom kanalu, u kojem su poginula 54 britanska mornara, vjerojatno je također bio povezan s jugoslavenskom stranom.[146] Takva je država, najlojalnija i najsličnija Sovjetskom Savezu Staljina, ratoborna i često neumjerena, uskoro prestala biti hvaljena, a potom, ne samo da nije bila više uzor drugima, već je njezino vodstvo trebalo biti smijenjeno.

143 Cabot, Reel 6, The National War College, Strategy, Policy and Planning Course, National Security Problem, 17-28 March 1947; Wilson 1979:123.

144 Banac 1990:46-49.

145 Čavoški 529-530; Pirjevec 2011:391.

146 Jakovina 2003:56-77.

Položaj Jugoslavije promijenio se u ljeto 1948. Jugoslavensko izbacivanje iz Informacijskog biroa komunističkih partija (Informbiro), mnogim promatračima došlo je posve iznenada. Iako su neki od boljih analitičara među diplomatima predvidjeli jugoslavensko-sovjetske nesporazume, konačni čin 28. lipnja (jun) 1948, ostavilo ih je "razgoračenih očiju", kako je napisao bivši otpravnik poslova SAD u Beogradu tijekom prve polovice 1947, a kasnije američki generalni konzul iz Šangaja, John Cabot. "Još uvijek se pitam što stoji iza svega i koliko je to ozbiljno", napisao je Cabot.[147] Prekid s Moskvom, za najbolje Staljinove učenike, nije bio lak. Jugoslaveni ga nisu planirali, nisu ga zazivali, ali nisu se niti libili prihvatiti sukob. Prva reakcija Beograda bila je uspostaviti dobre odnose s ljevičarima koji nisu bili bliski Sovjetima. Prekid odnosa FNRJ i Moskve postavio je sasvim drukčije izazove pred mladu diplomaciju koja je, slično preokretima i „diferncijaciji" unutar zemlje, sada postala daleko „kompaktnija" i naglo popunjena, s provjerenim, ratnim kadrom, odanim mladim ljudima, koji su imali misiju pokazati kako je prekid Jugoslavije i Sovjetskog Saveza iskren i stvaran, a borbenoj i drskoj diplomaciji sada je pridodana drukčija uloga spašavanja suvereniteta države. Još uvijek je najprije postojao osjećaj da se treba povezivati s onima koji su bili „sličniji", kao skandinavskim socijaldemokratima ili onim komunističkim partijama koje se nisu svrstale iza SSSR-a u osudi Beograda. Postupno, ali brzo, sazrijevala je svijest da je izlaz jedino moguć s jasnom politikom i vezanjem uz one koji su doista u mogućnosti pomoći. 10 Međutim, upravo je iz stalne napetosti, koja je postojala do kraja Jugoslavije, kako je država komunistička, kako su zapadne države ipak drukčije, ma kako u mnogočemu bile prihvaćene ili važne za opstanak, trasiran put koji je vodio povezivanju s onim zemljama koje su tek postajale suverene ili će nastati u narednim godinama. Ono

147 Cabot, Reel 12; John M. Cabot to Downs Donald, Esquire, Department of State; American Consulate General, Shangai, China, August 20, 1948.

što je Jugoslavija počela raditi već pedesetih, nešto kasnije postala je norma i među zapadnoeuropskom ljevicom, koja je sve slabije propitivala tvorničarsku eksploataciju radništva – čega, formalno, nije više bilo niti u Jugoslaviji, gdje su tvornice bile radničke – a sve otvorenije zagovarala emancipatorske pokrete i borbu protiv kolonijalizma i rasizma. Tako je politika koja se rađala dijelom iz nužde i koja je uključivala dotada nezamislive daleke krajeve i veze s onima čija se imena vjerojatno nisu znala dobro ni izgovoriti, postala najoriginalnija i najvažnija u jugoslavenskoj vanjskoj politici, ne zato što je zemlja zanemarila odnose s bilo kojom od super-sila, već zato što je kroz svoju ulogu u Trećem svijetu, utjecala na sve ostale politike i bilateralne odnose socijalističke Jugoslavije. U jugoslavensku diplomaciju ušlo je mnoštvo mladih ljudi, koji su poslani u države Skandinavije i SAD, kako bi prikazali drukčiju FNRJ.[148]

Jugoslavija je pune diplomatske odnose s Indijom uspostavila 5. prosinca (decembar) 1948. godine. Indijci su, kako je rekla Nehruova sestra i indijska veleposlanica u Londonu, bili zainteresirani učiniti isto, ali u ovom trenutku nemaju prihvatljivog ambasadora koji bi bio poslan u Beograd. Prvi indijski ambasador akreditiran u FNRJ, bio je onaj u Rimu. Jugoslaveni ambasadu u Delhiju i konzulat u Bombaju otvoraju već 1950. godine. Prvi je ambasador postao Josip Đerđa, kasnije imenovan veleposlanikom i u Burmi, upravo u vrijeme kad se Jugoslavija sve više naginjala Zapadu, no ijednom tijekom poslijeratnog razdoblja. Izravan, glasan, samoobrazovan tiskarski radnik Josip Đerđa nije bio jednostavan za suradnju. Njegove su analize ipak bile originalne, a one poslane u Beograd iz Delhija i dalekovidne. Tito i Edvard Kardelj, ministar vanjskih poslova imenovan nakon prekida sa Staljinom, bili su zainteresiraniji za uspostavljanje tješnjih odnosa s Indijcima, no što je vrijedilo obrnuto. Indija je bila daleko, bila je

148 Jakovina 2002:905.

siromašna, ali su, sudeći po instrukcijama koje je dobio Jože Vilfan, Đerđin nasljednik, nastojanja da se odnosi stalno popravljaju, bila prihvaćena. U isto vrijeme, u Brazil, akreditiran i u Venezueli, poslan je Ivo Vejvoda, s jasnom "globalnom" vizijom nove jugoslavenske vanjske politike, koja je pokrivala i Južnu Ameriku.[149] Odnosi s Burmom, kojoj je Tito pomagao oružjem i iskustvom u borbi protiv pobune, najbrže su se razvijali. Jugoslaveni su prodavali topove i drugo oružje zemlji koja je bila ugrožena sukobom koji bi se mogao nazvati "četverostranim" građanskim ratom.[150]

Sve ovo bio je početak sustavnog i aktivnog pristupa jugoslavenske diplomacije Aziji. Iako Indijci uvijek i nisu bili najspremniji surađivati s Beogradom onako kako je to željela Jugoslavija, sama činjenica da je bila, iza ili uz jugoslavenske inicijative, pretvorila se u jedno od osnovnih načela jugoslavenske diplomacije, ono najmanje što je Jugoslaviji trebalo od velike države.

NAGINANJE ZAPADU, POTRAGA ZA NOVIM PUTOVIMA

Prvi strani šef države koji je došao u službeni posjet Jugoslaviji nakon prekida odnosa sa Sovjetskim Savzeom bio je negus Etiopije, car Haile Selasije. Diplomatski odnosi između dvije zemlje uspostavljeni su početkom 1952. godine. Etiopski car, u srpnju (jul) 1954, odsjeo je u nekadašnjoj kraljevskoj palači u Beogradu, a onda produžio do Titove ljetne rezidencije na Brijunima, pa u Split. Više Jugoslavena na različitim mjestima u Etiopiji, značilo je manje Talijana, govorio je Haile Selasie. Otvoreno je više

149 Berić 2008:136-137. Jedna od Vejvodinih prvih zadaća bila je uspostaviti odnose s južnoameričkim državama. Tamo je uvidio, kako je kasnije rekao da, sve dok odnosi između Jugoslavije i Svete Stolice ostaju prekinuti, teško će se posve normalizirati odnosi s Peruom, Ekvadorom i drugim državma. U isto vrijeme, komunističke partije u Venecueli i Brazilu, napadale su "Titovog ambasadora" kao "američkog agenta" koji je imao zadaću podijeliti radnički pokret u Latinskoj Americi.

150 Cabot, Reel 12; John M. Cabot to Downs Donald, Esquire, Department of State; American Consulate General, Shangai, China, August 20, 1948; Čavoški 2008:537-542; Jakovina 202:905-906; Jakovina 2003:488-489.

mogućnosti za suradnju, no što su Jugoslaveni imali kapaciteta da ih zadovolje.[151]

Odnosi sa zemljama Jugoistočne Azije unaprijeđeni su tijekom dugog Titovog puta brodom „Galeb“, krajem 1954, i početkom 1955. Put je bio povijesan i za Indiju, jer je Tito bio prvi europski državnik koji je zemlju posjetio nakon neovisnosti. Dijelom i zato, Titov je doček u Indiji bio kraljevski. U Burmi je pak ponašanje domaćina bilo blizu ekstatičnog. Miroljubiva, aktivna koegzistencija, ona koja prihvaća borbu za mir, neovisnost i jednakost, bile su ideje koje su povezivale sve tri zemlje. Snažne saveznike u borbi za neovisnost trebala je i Jugoslavija.[152] Američki državni tajnik John Foster Dulles (1953-1959.), jednako kao i njegov ambasador u Delhiju 1955, bio je stručnjak za Jugoslaviju George Allen, koji je ranije služio u Beogradu (1949-1953.). Allenu, kao ni Dullesu, činjenica da socijalistička Jugoslavija širi ideje neutralnosti među Indijcima, nije bila osobito prihvatljiva. U isto vrijeme, neki američki analitičari smatrali su kako je Tito upravo sjajan primjer komunista koji je otvoren suradnji, a nije bio blizak ni Pekingu, niti Moskvi. Zar Tito nije također mogao ponešto naučiti od najveće parlamentarne države na svijetu tijekom boravka u Indiji, pitao se dio američkih analitičara?

Titov prvi put preko oceana značio je otkrivanje novog svijeta, a u mnogočemu je bio iskustvo koje je otvorilo oči. Zaustavljanje u Egiptu na putu natrag u Europu, bio je početak jednog od najiskrenijih prijateljstava u hladnoratovskoj povijesti, između Tita i predsjednika Nasera. Američki analitičari s nezadovoljstvom su uočavalu jugoslavensku potragu za "srednjim putem", ali još uvijek su bili sigurni da bi u slučaju ozbiljnijeg zaoštravanja, Jugoslavija ostala okrenuta Zapadu. Jugoslavija će "gravitirati

151 Tasić 2008:515-516. U Splitu je u čast cara riva zasijana cvijećem, dovežena je zemlja, sve je uređeno. Sve do sada ostala je uzrečica: „To je sve Haile Selasije“, kada se želi reći da je nešto u vrtu sređeno, pokopano, oplijevljeno.

152 Pirjevec 2011:394-395; Jakovina 2003:490-493.

takvim silama kao Indija i Burma s kojima osjeća određeno jedinstvo interesa i gledanja", misleći da je to način da se opuste tenzije, promovira mir, prevlada izolacija i poveća međunarodni prestiž, zaključivali su u Washingtonu početkom 1955.godine.[153]

rezultat putovanja bilo je i jačanje jugoslavenskih diplomatskih veza s Rangoonom. Ekonomska suradnja kaskla je iza vojne, ali vojna je naprosto cvala. U Nu, burmanski vođa, nije bio spreman prihvatiti vojnu pomoć velikih država, ali jest od Jugoslavije i Izraela. Burma je bila između Indije, Kine i Indokine, bila je sjedište Azijske socijalističke internacionale i zato moguća vrata Jugoslavije u širi azijski prostor.[154] Burmanski vođa U Nu posjetio je Jugoslaviju 1955, samo nekoliko dana nakon povjesnog, pokajničkog posjeta Nikite Hruščova Beogradu u svibnju (maj) 1955. U Nuov posjet Beogradu i Zagrebu trebao je naglasiti jedinstvo između naroda i zajedničku politiku mira. Dolazak burmanskog vođe najavljen je preko cijele naslovnice *Borbe*; Hruščov je dobio samo 5 od 7 stupaca službenog jugoslavenskog glasila, prebrojali su američki diplomati.[155] Nekoliko dana nakon Burmanca, u Beograd, Zagreb i Ljubljanu došao je indijski premijer Nehru. Obzirom da su u vrijeme Nehruovog boravka već počeli praznici, Nehrua je pozdravilo mnogo manje i mnogo manje entuzijasničnih građana no gosta iz Burme.

U Nu je bio duboko impresioniran Jugoslavenima i dočekom. Po povratku u zemlju, želio je i jugoslavenskom otpravniku u Rangoonu čestitati, pa je za njega i američkog mu kolegu organizirao večeru. Tito i partizanska borba bili su jedna od tema o kojima se govorilo. Jugoslaveni su bili vrlo hrabri, a da bi to ilustrirao, U Nu je uzeo ljutu papričicu sa stola i gurnuo je u usta najviše pozicioniranom jugoslavenskom diplomatu u glavnom gadu Burme. Miroslavu Kreačiću potekle su suze, ali nije rekao ništa. Partizanska je

153 NIE 31-55; Yugoslavia and Its Future Orientation, 23 Februrary 1955.

154 Čavoški 2008:541.

155 Jakovina 2003:514; Bekić 1988:640-644.

hrabrost bila dokazana. U diplomatskom životu, nije bilo puno ovakvih trenutaka.[156]

Krajem 1955, "Galeb" je otpolovio u Egipat i Etiopiju. Bilo je onih, vjerojatno samo među slabo obaviještenima, koji su se bojali da bi Tito etiopskog cara mogao zaraziti komunizmom. Američki su diplomati komentirali kako Jugoslaveni imaju problema shvatiti vlastita ograničenja, shvatiti da nisu velika sila. Američki konzul u Zagrebu Martindale govorio je, kako je glupo mijenjati pouzdanog saveznika kakav su bile Sjedinjene Države, za nepouzdane partnere u Trećem svijetu.[157] Partnerstva koja je Tito tražio bila su utemeljena na želji da ostane neovisan. Kako je postalo jasno tijekom posjeta, zemlje Trećeg svijeta bile su i potencijalno tržište za jugoslavenske kompanije. Promocija "ekonomske neovisnosti" ovih zemalja otvarala je prostor za jugoslavenske proizvode. Često je to bilo lakše utvrditi ili izgovoriti, no nešto učiniti, ali neki su kasniji primjeri dali za pravo onima koji su u poboljšanju odnosa vidjeli i ekonomske razloge.[158]

Nakon 1955. i ponovnog pomirenja s Moskvom, Jugoslavija se nadala da će Sovjeti promijeniti Staljinističku interpretaciju komunizma. Usporedo s rastom politike prema Aziji i Africi od najkasnije početka pedesetih, Jugoslavija je bila sve nezadovoljnija svojom, činilo se, previše bliskom suradnjom sa Zapadom. Mnogi Jugoslaveni isto tako, nisu bili imuni na rasizam, ili naprosto nisu shvaćali Titove veze s udaljenim, azijskim i afričkim državama.[159] Konačno, nitko u Beogradu, barem ne među onima na vlasti, nije

156 Jakovina 2002:905-906.

157 Jakovina 2003:517-522. Based on NARA, Records of the US Department of State Relatiing to the Internal Affaris of Yugoslavia, 1950-1954, Decimal File 768, Reel 3, 768.00/1-3156.

158 Jakovina 2003:20-521; NIE, CIA, Office of National Estimates, Yugoslavia and the Soviet Bloc, 18 July 1963.

159 Studenti koji su dolazili studirati nerijetko se nisu uspijevali integrirati. Vrlo je ilustrativan primjer iz dnevnika generala Milana Želježa citiran u Adamović 2001:95-98.

razmišljao o napuštanju komunizma kao vodeće ideologije. Za takve Zapad je bio samo mjesto gdje će Jugoslaviju eksploatirati.

„Mislim da bismo trebali otakazati vojnu pomoć koju dobivamo iz Sjedinjenih Država. Ona je bila simbolična, ali pitanje je protiv koga se sada naoružavamo?“ - tim je riječima maršal Jugoslavije Josip Broz Tito u travnju (april)1956, govorio na sastanku najvišeg partijskog tijela CK KPJ.[160] Josip Broz Tito zaključio je, kako je reputacija Jugoslavije takva da zahtijeva snažniju vanjskopolotičku akciju i aktivnost. Nismo dovoljno aktivni u politici razoružanja. Naši odnosi s Indijom i Burmom i dijelom s Egiptom, nisu dovoljno iskorišteni u borbi za mir, a to bi bila zajednička korist.[161] Tijekom istog je sastanka Koča Popović, državni sekretar za vanjske poslove, naglasio historijsku točku prevrata koja se upravo događala. Referirajući na promjene u Moskvi koje su se dogodile početkom 1956, i Hruščovljevog "tajnog referata", Popović je rekao, kako je Jugoslavija bila upravo predvodnica ovih promjena u svijetu, a FNRJ je bila u najboljoj poziciji da takve procese dalje produbljuje i na njih utječe.[162] Sada bismo morali biti aktivniji prema Istoku, rekao je Popović. Jugoslavija mora ostati izvan blokova, kako bi ojačala "sile socijalizma".[163] Edvard Kardelj, broj dva u jugoslavenskog vrhu, izjavio je kako se danas ne radi o priključivanju, socijalističkog povezivanja s Rusima, već šireg, svjetskog socijalističkog bloka.[164] Sve navedeno tražilo je aktivniju vanjsku politiku.

Promjena u jugoslavenskoj politici prepoznata je u Washingtonu. Kako je u ožujku 1956, napisano od Operations Coordinating Boarda, Jugoslavija će suziti odnose sa Zapadom. Jedan od mehanizama jugoslavenske politike bit će izvlačenje što je više

160 ASCG, CK SKJ, III/66, (April 2, 1956).

161 Ibidem.

162 Ibidem.

163 Ibidem.

164 Ibidem.

moguće koristi od obje strane u hladnom ratu.[165] S takvom pozicijom „između“ dva svijeta, koju Beograd želi imati, Washington je mogao živjeti.

Tijekom 1956, Tito i Hruščov susreli su se 4 puta. Tijekom dugog Titovog posjeta Sovjetskom Savezu, jugoslavenski Državni sekretarijat za vanjske poslove dogovarao je posljednje detalje posjeta egipatskog predsjednika Nasera i pokušavao dogovoriti kratki posjet indijskog predsjednika vlade Nehrua Jugoslaviji. Iako su razlike između Egipta, Indije i Jugoslavije bile ogromne, nekoliko je stvari povezivalo tri vlade. Sve tri željele su ne pripadati ijednom bloku, sve tri željele su svijet sa što manje podjela koji bi bio sigurniji za male države. Sva tri vođe imale su goleme osobne ambicije.

Naser je bio zainteresiran za jugoslavenski ekonomski model i arpski socijalizam je sigurno bio, barem djelomično inspiriran jugoslavenskim primjerom.[166] Indija je možda bila najveća, ali svakako nije bila najbolje funkcionirajuća demokracija na svijetu. Svejedno, u političkom je smislu bila posve drukčija država od Jugoslavije i Egipta. Tito, Naser i Nehru susreli su se 17. srpnja 1956. Susret, koji je kasnije često oipisivan kao ključni u stvaranju Nesvrstanih, bio je različito interpretiran u sve tri države. Svaka je strana u sastanak ušla s različitim idejama. Indijski premijer Nehru bio je nezadovoljan, jer su Tito i Naser odlučili organizirati veliku konferenciju za tisak, čineći da jedan prijateljski susret najednom dobije prevelike dimenzije.[167] U isto vrijeme i Tito i Nehru pokušavali su obzudati nestrpljivog Arapa, koji je bio agresivan kad je govorio o ratu u Alžiru.[168] Bez dvojbe, trojni je susret znatno

165 EL, National Security Council 889-99, Operations Coordinatig Board, March 6, 1956.

166 PRO, PREM 11/1395, RY 1022/74, August 1, 1956. (Visit to Yugoslavia of President Nasser and Mr. Nehru). Louis J. Cantoni and Sally Ann Baynard, 348.

167 Ceh 2002:515.

168 PRO, PREM 11/1395, RY 1022/74, August 1, 1956. (Visit to Yugoslavia of President Nasser and Mr. Nehru).

povećao Titov ugled. Dio zapadnih promatrača smatrao je, kako je 9 od 13 točaka konačne deklaracije koja je istovremeno objavljena u sva tri glavna grada po intonaciji pro-Kremljovska. Ostali su komentirali da je sve napisano bilo u skladu s očekivanjima i zadovoljavajuće.[169] Sovjetski tisak događaj je ignorirao, tiskajući tek agencijske vijesti.[170] Ako su vodeći zapadni diplomati u Beogradu shvaćali, kako platforma susreta velike trojice onoga što će kasnije biti Nesvrstani, nije bila prosovjetska, toga su u Kremlju morali biti još svjesniji. Britanci su smatrali kako je Tito želio profitirati od svjetske reputacije Nehrua, kako je želio odagnati svaku pomisao da se Jugoslavija sada povezuje uglavnom s Istokom i Sovjetskim Savezom.[171] Nehru i Naser otputovali su s Brijuna za Kairo skupa. Dok je njihova letjelica još bila na pisti zračne luke u Puli, na Brijunima se pripremao dolazak kambodžanskog princa Noroduma Sihanuka, još jednog od aktivnih zagovaratelja suradnje u Trećem svijetu.[172]

Treći svijet bio je daleko od jedinstvenog bloka zemalja, ali je deklaraciju koju su trojica izdali na Brijunima, bila podržana i od ganskog vođe Kvame Nkrumaha i indonežanskog vođe Ahmeda Sukarna.[173] Za Zapad, ako već treba postojati lijevi partner u Trećem svijetu, bolje da je to Beograd, daleko manje opasan od Moskve, ili neko od moskovskih pijuna. Nakon što je početkom šezdesetih došlo do stvarnog pokretanja nesvrstavanja, jugoslavenski su političari i politički znanstvenici, pokušavali dokazati, kako je sastanak Velike trojice na Brijunima 1956, bio prvi, odlučni ili barem nulti susret, ključan za budući pokret. Sastanak tri lidera iz Europe, Azije i Afrike bio je više simboličan, drukčiji od

169 Ceh 2002:515; Tadić 1976:147-148.

170 Mićunović 1977:25.

171 PRO, PREM 11/1395, RY 1022/74, August 1, 1956. (Visit to Yugoslavia of President Nasser and Mr. Nehru); Tadić 1976:147-148.

172 Vjesnik, 21. srpnja 1956.

173 Bogetić 1981:22.

sličnih susreta afričkih, ili afričkih i azijskih vođa, nešto što se u međunarodnim odnosima onoga vremena nije često događalo. Bila je to jedna od važnih, ali ne i presudnih inicijativa koje su trasirale put konferenciji koja će se dogoditi pet godina kasnije.

Iako je Beograd nakon Hruščovljeva posjeta 1955, a napose 20. kongresa KPSS, početkom 1956, zahladio odnose sa Zapadom, Beograd je i dalje bio koristan iz očišta promocije američkih interesa, zaključeno je u izvještaju Operations Coordination Boarda u ljeto 1956.[174] Jugoslavija i SSSR bili su bliski u mnogim međunarodnim slučajevima, „ali što se tiče neovisnosti", bilo je jasno da Jugoslavija nastavlja različiti put od sovjetskih satelita i da pokazuje značajan stupanj neovisnosti u svojim akcijama, pa i načinu na koji formulira svoje poglede. Utjecaj Beograda i dalje se osjetio u unutarnjim poslovima satelitskih država.[175] Sve u svemu, jugoslavenska vanjska politika bila je sličnija onoj Indije i Burme, no onoj Sovjetskog Saveza, poglavito ne nekoj od satelitskih država, zaključivali su u SAD. Neutralistička pozicija nije išla u korist „slobodnog svijeta", jer Moskva nije dopuštala „neutralcima" da se upliću u poslove svojih satelita, ali Beograd je bio premalen i nedovoljno razvijen da bi imao odlučujući utjecaj među socijalistima-komunistima u zemljama Trećeg svijeta, kao i među zapadnim ljevičarskim političarima. Jugoslavneski se utjecaj, zato, nije mogao usporediti s utjecajem Indije.[176] Ovakav stav ostavljao je prostor za ambicije Beograda koje su se još zgušnjavale u koherentnu politiku.

Stvarna promjena dogodila se kasnije iste godine, nakon mađarskih zbivanja. U studenom (novembar) 1956, izbila je mađarska kriza. U nekoliko dana onoga što su Mađari kasnije nazvali revolucijom, Jugoslaveni su shvatili da je pomirenje sa Sovjetima znatno

174 EL, National Security Council Papers, Operations Coordinating Board, August 2, 1956.

175 Ibidem.

176 Ibidem.

ograničeno i prije svega inspirirano željom Moskve da Jugoslaviju vrati u Lager. Mađari su pokazali, kako opće pobune mogu izbrisati komunističke režime, što je Tita uplašilo barem jednako koliko i mogućnost sovjetske intervencije. Pobuna protiv Moskve, pa makar i pod vodstvom komunista, bila je, sve jasnije se pokazivalo, iluzija. Bilo je jasno da je potpuni prekid s Moskvom za ijednu zemlju Istočnog lagera, iluzoran.[177] Potpora Hruščovu, koji je ostao generalni sekretar Komunističke partije Sovjetskog Saveza (KPSS) do 1964, u Beogradu, bila je dijelom motivirana strahom da bi njega mogli zamijeniti čvrstorukaši ili vojni krugovi. Jugoslavija je tada izgubila iluziju da je destaljinizacija s Hruščovom otvorena i iskrena i bolno je spoznala koja su njezina ograničenja. Postalo je jasno da Jugoslavija ulazi u nesigurne vode vanjske politike, da je njezin položaj i prema Zapadu i prema Istoku krajem 1956. bio lošiji i hladniji, no što je to bilo desetak mjeseci ranije.

Druga polovica pedesetih bila je stoga obilježena potragom za sidrištem u svjetskoj politici i drukčijim pozicioniranjem Jugoslavije. Europa je još uvijek bila prvorazredno bojište hladnoga rata i nakon Mađarske, Berlin je bio jedina otvorena i problematična točka Staroga kontinenta. Jugoslavija je u europskom kontekstu zato još uvijek iskakala, bila važna, no, ne onoliko koliko je to bilo dok je Staljin bio živ. Sve je to guralo jugoslavenski vrh u potragu za novom doktrinom. Stalno nastojanje da se održavaju posebni odnosi s Naserom, Nehruom i drugim vođama afro-azijskog bloka, što je bio pravi prostor za jačanje Titovog prestiža, ideoloških pretenzija, čak i stvaranja skupine država među kojima je on mogao imati utjecajnu, ako ne dominantnu ulogu, primjećen je i tako opisan u Washingtonu.[178]

Novi program Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) objavljen je 1958. godine na partijskom kongresu u Ljubljani. Tito je otvorio

177 JFKL, August 15, 1961. George Kennan to McGeorge Bundy, Yugoslav Foreign Policy.

178 NIE 31-57, Yugoslavia's plicies and Prospects, 11 June 1957.

sastanak. Njegov je govor slijedio oštar napad na Sovjetski Savez kojeg je izgovorio Aleksandar Ranković (broj 2 ili 3 u jugoslavenskom vrhu). Svi predstavnici komunističkih država Europe – kineski, albanski i čehoslovački delegati ionako nisu došli – u tome su trenutku ustali i napustili prostoriju. Jedina je iznimka bio poljski predstavnik, koji je zaspao.[179] Daleko do toga da je program bio znatno (kontra)revolucionaran, novi temeljni dokument juglavenske vladajuće i jedine partije, kritizirao je „imperijaliste i kapitaliste", njihovu agresivnu politiku protiv „komunizma i socijalističkih zemalja". Neokolonijalizam je bio novi način na koji su bogati eksploatirali siromašne. Sve više je izgrađenih zapadnih vojnih baza. Zato SKJ nastoji u svijetu gdje su nacije povezanije, usmjerene jedna na drugu, ali „neovisne", sposobne odlučiti što je u njihovom interesu i koje su koalicije njima korisne. Nove nacije predstavljaju „pozitivne snage" koje teže prema miru. Ako bi bile neovisne, one bi mogle doprinjeti svjetskom miru, što je cilj jugoslavenske diplomacije. Aktivna koegzistencija koja se sastoji od punog razumijevanja neovisnosti, suverenosti, jednakosti, teritorijalnog integriteta, nemiješanja u unutarnje poslove država i nacija, a protiv blokova, sve ovo predstavlja stvarnu politiku mira. Ekonomije svih država trebaju se povezati. Jugoslavija se sada obvezala da će ovakvu liniju slijediti u međunarodnim odnosima kroz svjetsku organizaciju, sa ciljem da ona postane univerzalna.[180]

Novi partijski program izazvao je novi prekid u odnosima između Moskve i Beograda, ali ne tako ozbiljan kao onaj iz 1948. Krajem 1958, i početkom 1959, Tito je ponovo otputovao u zemlje Trećeg svijeta. Tada je „Galebom" otišao u Indoneziju, Burmu, Indiju, Etiopiju, Cejlon, Sudan i UAR, kako su se Egipat i Sirija nazivali. Titovi zamjenici i suradnici putovali su u druge države. U listopadu (oktobar) 1959, Koča Popović, državni sekretar za vanjske

179 Jakovina 2002:124.

180 Program SKJ 75-89.

poslve, nakon zasjedanja Generalne skupštine Ujedinjenih nacija (GS UN) otišao je na Kubu. Iako je njegov posjet bio isprva udarno najavljivan, nije se dogodio susret s predsjednikom Dorticosom, nije bilo zajedničke konferencije za tisak, nije se dogodio čak niti kratki susret s vođom revolucije Fidelom Castrom. Hoy, glasilo partije, „potpuno je ignoriralo" Popovićev posjet, kao i druge posjete jugoslavenskih dužnosnika.[181] Iako su nesporazumi samo dijelom bili povezani s drukčijim čitanjem marksizma, a više unutarnjom krizom koja je izbila na Otoku, nesporazum je bio značajan i pokazalo se samo prvi u odnosima između dviju zemalja.

Godine 1960, vođe pet zemalja Trećeg svijeta, Indonezije, Indije, Egipa, Gane i Jugoslavije susreli su se u prostorijama jugoslavenske misije u UN, na marginama jubilarne 15. generalne skupštine UN.. Okupljanje je bilo pod dojmom incidenta s U2 avionom i propašću susreta predsjednika SAD Dwighta Eisenhowera i Nikite Hruščova u Parizu, a produbljivana je i kriza oko Berlina. Tuniski grad Bizerta još uvijek je bio pod francuskom okupacijom.[182] Narastajuće su bile tenzije između SAD i Castrove Kube,

181 PRO, FCO 28/559, Report on Visit to Havana of Yugoslav Secretary of State for Foreign Affairs, November 3, 1959, British Embassy, Havana. Vidi i moju brošuru o Fidelu Castru objavljenu nakon smrti vođe revolucije na Kubi: Globus, Globusov specijal: Castro, El Comandante (1926.-2016.), Posljednja legenda komunizma; Zagreb, 30.11. 2016.

182 Najsjeverniji afrički grad Bizerta bio je francuska vojna luka još od 1880, a ostao je francuska i nakon neovisnosti Tunisa. Tuniske oružane snage grad su napale 19. srpnja 1961. U trodnevnom sukobu sa 7000 francuskih padobranaca stradalo je oko 700 tuniskih vojnika, a ranjeno ih je 1200. Samo 24 francuska vojnika poginula su u okršaju, a ranjeno ih je 100. Bizerta i maleni dio Sahare ostao je pod francuskim nadzorom sve do 1963. Unatoč osudi GS UN. Incident je vjrojatno bio presudan da je tuniski predsjednik Habib Bourgiba odlučio sudjelovati na konferenciji PNZ u Beogradu 1961. Odnosi Tunisa i Pariza ostlali su napeti do sedamdesetih. Francuska i talijanska zajednica u Tunisu, zemlju su nakon ovakve erupcije krize, uglavnom posve napustili. Bourgiba je odbio sudjelovati na konferenciji u Casablanci, ali je ostao jedan od najodanijih američkih saveznika u arapskom svijetu. Bizerta je, kako je Nkrumah poručio Titu, primjer što se može dogoditi svakoj maloj, neidustrijaliziranoj zemlji. Jugoslavenski tisak je tijekom krize bio, gotovo histerično,

ratovalo se u Angoli, Alžiru, Vijetnamu. Tito i njegovi gosti potpisali su pismo Generalnoj skupštini UN. Inicijativa petorice bila je namjerno previše ambiciozna i nerealna. Bio je to poziv za instantno obnavljanje razgovora između Bijele kuće i Kremlja, koji je pokazao da su i zemlje Trećeg svijeta, tu prisutne, spremne za globalno djelovanje. Briga za svijet nije se trebala i smjela prepustiti samo velikima.[183]

Mada su navedene akcije vjerojatno dijelom imale vlastitu ad hock logiku, one su se kasnije složile u jedan narativ koji je imao logički završetak s konferenicijom u Beogradu 1961, i Pokretu nesvrstanih zemalja (PNZ). Konačni proboj u tom smislu, bilo je najdulje Titovo putovanje u karijeri, 72 dana dugi put okolo Afrike 1961. Bilo je jasno da Beograd u „Godini Afrike" nastoji izgraditi vlastitu „afričku politiku" koja se nije mogla uklopiti u postojeće kalupe.

PRVA KONFERENCIJA PNZ U BEOGRADU

Titov brod „Galeb" 14. veljače (februar) 1961, u pratnji četiri vojna broda, s ukupno 1200 mornara, tri posebna aviona i više od 100 dužnosnika, otisnuo se na 72 dana dugo putovanje u Ganu, Togo, Liberiju, Gvineju, Mali, Maroko, Tunis i UAR. Titova je pratnja jedva napustila Jadran, kada su vijesti o ubojstvu kongoanskog premijera Patricka Lumumbe šokorale svijet. Masovne demonstracije s desecima tisuća okupljenih, organizirane su diljem Jugoslavije.[184] Samo su demonstracije protiv američkog sudjelovanja u ratu u Vijetnamu, nekoliko godina kasnije dosegle istu razinu.

na tuniskoj strani. Uklapalo se to u već raniju jugoslavensku politiku prema Alžiru. Bizerte je postala tuniska tek po priznavanju Alžira kao neovisne države. Arnold 2006:181-182; White/Entlelis/Tessler 2002:465; Mandić 2005:54-55; APR, Of the Yugoslav-Ghana offical talks held in Belgrade, Auguts 4, 1961 (excerpts); JFKL, August 15, 1961. George Kennan to McGeorge Bundy, Yugoslav Foreign Policy.

183 Bogetić 1981:23.

184 Kasavubu, Mobutu i Čombe, bacali su na Lumumbu bombe" uzvikivalo se u mnogo jugoslavenskih gradova. Ostojić 1966:339.

Prije puta, Tito je razgovarao s američkim veleposlanikom u Jugoslaviji, uvjeravajući ga da je smisao turneje smanjiti napetosti u svijetu. Na putu će razgovarati o kolonijalizmu, ali ne tako da napada bilo koju zemlju. Ambasador SAD Karl Rankin bio je svjestan da je jugoslavenska kritika Zapada uvijek oštrija, no ona - Istoka. Tito je u isto vrijeme govorio pomirljivo, ali i bio brutalno otvoren: „Štoviše, Kongo i slične zemlje bile su primitivne i zaostale“, da bi bilo opravdano uplitanje u njihove unutarnje poslove zbog ideoloških razloga i želje da prihvate određenu ideologiju.[185] Ambasador Rankin sumnjao je u stvarne motive Titova puta. „Prijašnja iskustva daju naslutiti da će njegove izjave i postupci tamo biti motivirani razlozima drugim no, što je briga za dobrobit Afrikanaca“, javljao je State Departmentu. Američki je diplomat vjerojatno imao na umu nešto drugo, no Jugoslaveni, ali bilo je jasno koliko je jugoslavenska diplomacija sazerela. Bili su manje naivni, spremni prilagoditi politiku prema Trećem svijetu tako da služi jugosavenskim interesima.

Dok je plovio uokolo zapadne Afrike, Tito je predložio organizirati konferenciju država Trećeg svijeta.[186] Jugoslavenski telegrafisti poslali su poruke indijskom premijeru Nehruu, predsjedniku Gane Nkrumahu, indonežanskom vođi Sukarnu, raspitujući se o ideji. Sukarno je prihvatio. Nehru je prihvatio s određenim oklijevanjem. S Naserom, Titovim najbližim suradnikom, o svemu je razgovarao tijekom krstarenja Nilom do grada Heluana. Za mobiliziranje bliskoistočnih, azijskih, pa i afričkih država ključna je bila suglasnost Nasera i Nehrua. Neuspjeh invazije kubanskih emigranata u Zaljevu svinja, koji se dogodilo istoga dana kad je Tito doplovio u Aleksandriju (17. kolovoza 1961), o čemu su dvojica političara izdali zajedničku priopćenje, samo je u

185 JFKL, February 7, 1961. (Ambassador Karl Rankin to the Secretary of State).

186 APR, Memorandum of Conversation between President Tito and Sukarno, held on June 16, 1961., VII department of DSIP; Adamović 2001:33; Mandić 2005:29-61; Tadić 1976:149-154.

objavi podvukao potrebu organiziranja država koje ne pripadaju niti jednom bloku zemalja. Neuspješna invazija Kube učinila je da novi američki predsjednik J.F. Kennedy u startu dobiji loš image. Štoviše, pojačan je dojam imeprijalističke države koja se spremna uplitati u poslove drugih, dok je pozitivni dojam o SSSR tijekom ovog razdoblja, ojačan.[187] Na konferenciji u Beogradu konačno su sudjelovali predstavnici svih, osim dviju država koje je Tito posjetio (Liberija i Togo).[188]

Od samoga početka, jugoslavenska uloga u organizaciji Prve konferencije Pokreta nesvrstanih zemalja bila je ključna.[189] Pripremni sastanak na ministarskom nivou održan je u Kairu početkom lipnja (jun) 1961. Jugoslavija je bila odlučna od samoga početka da bude domaćin skupa, što se jasno moglo iščitati u jugoslavenskom tisku, u privatnim susretima s vodećim političarima.[190] Zainteresirani za domaćinstvo bili su još Egipćani i Kubanci. Kairo je bio u određenoj prednosti; bio je bliže većini zemalja koje su namjeravale doputovati, imao je više hotela, ali hladni rat započeo je u Europi, održati konferenciju u dvorištu suprotstavljenih dijelova svijeta bilo je daleko logičnije. Kao što su Jugoslaveni otkrili ploveći uokolo Afrike, Naser nije bio omiljen među dijelom Afrikanaca. Isto tako, nisu ga voljeli mnogi Arapi. Nkrumah je „imao ozbiljne dvojbe o suradnji s Naserom", nespreman da zauzme „stražnje sjedalo".[191] Marokanski kralj Hasan II, kako je tijekom boravka u Beogradu u svibnju 1961. rekao izaslanik Amet Balafreze, bio je naklonjeniji Jugoslaviji, a ne Egiptu. Jugoslavensko domaćinstvo moglo je „pojačati mogućnost širokog sudjelovanja Arapa".[192] Čini se da je poziv Tunisu za sudjelovanjem došao

187 Taylor 2009:115; Mates 1982:36-37.

188 Mandić 2005:60.

189 Mates 1982:36-44; Jakovina 2003:162-165.

190 JFKL, Belgrade to Secretary of State, no. 972, May 31, 1961.

191 JFKL, A Yugoslav Interpretation of Certain Current Topics, CIA, 30 March, 1961.

192 JFKL, Belgrade to Secretary of State, No. 972, May 31, 1961.

na prijedlog sudanskog ministra vanjskih poslova, koji i sam nije bio najsretniji zbog mogućeg domaćinstva Kaira.[193] Nekadašnje francuske kolonije smatrane su prozapadnima i zbog toga na konferenciju nisu ni pozivane.

Ideje koje je iznosio indonežanski predsjednik Sukarno za niz su azijskih vođa bile preradikalne i stoga teško prihvatljive. To se prije svega odnosilo na Indijce. Svejedno, Indijci su željeli biti jedan od sponzora konferencije. Indijci su neprestano nastojali proširiti listu prozapadnih neutralaca. Nigerija je pozvana na indijsko inzistiranje, ali su u Lagosu poziv otklonili.[194] Venecuela je također odbila doći. Sam je Nehru isprva bio nevoljak da sudjeluje u radu konferencije, nadajući se da će susret biti samo prošireni sastanak petočlanog okupljanja koje je Velika petorica održala u New Yorku godinu dana ranije.[195] New Delhi se nadao da će susret proteći bez otvorenih napada na Istok ili Zapad, da će se osjetljiva pitanja poput Berlina, Mauritanije, Paštunistana i Izraela, ostati preskočena, a rasprava se koncentrirati na globalna pitanja.[196] Burmanski premijer U Nu želio je jasno Beogradu dati do znanja koji su mu pogledi na više svjetskih pitanja, ali strogo se suprotstavljao sovjetskom prijedlogu reorganizacije Ujedinjenih nacija.[197]

Budimir Lončar koji je 1961, bio savjetnik Koči Popoviću, imao je zadaću da tijekom pripremnog sastanka u Odboru za zemlju domaćina, osigura domaćinstvo Beogradu. Etiopija, važna kao

193 JFKL, Tunis Domestic Service in Arabic, August 9, 1961.

194 Agung 1973:335-336.

195 KPR, Kabinet Koče Popovića, Pov.br.424983, Belgrade August 17, 1961; Zabeleška o razgovoru državnog sekretara Koče Popovića sa ambasadorom SSSR-a Jepišovim, održani 16. avgusta 1961 u 13.00 časova. JFKL, Belgrade to Secretary of State, No. 42, July 15, 1961.

196 JFKL, Cairo to Secretary of State, No.1893, May 22, 1961; Belgrade to Secretary of State, No. 193, August 14, 1961.

197 JFKL, CIA, Burma; U Nu's Comments Concerning the Forthcoming Neutral nations Conference, August 8, 1961.

afrička država naklonjena Zapadu, bila je naglašeno za Jugoslaviju, baš kao i dobar dio prisutnih država.[198] Jedina država koja je strogo oponirala domaćinstvu FNRJ sve do kraja, bila je Kuba. „Kubanski je predsjednik čak prijetio da Kubanci neće ni sudjelovati, bude li Konferencija u Jugoslaviji", rekao je sam Tito indonežanskom predsjedniku Sukarnu. Kubansko inzistiranje na „likvidaciji kapitalizma", kao i nastojanje da se pritisne jedna velika sila, nije bilo prihvatljivo.[199] Amerikanci su opet, bili zainteresirani „neangažirani" svijet zadržati na okupu, ne produbljivati tamo podjele na prozapadni i proistočni blok, što bi im išlo na štetu. „Osjećamo", napisao je Kennedyjev ambasador u Beogradu, čuveni George Kennan, „da Jugosi imaju dovoljno moći da bi je upotrijebili prema drugim nacijama u Kairu, kako bi izbjegli ovakav razvoj i mi se nadamo da će se to i dogoditi."[200] Slavni američki diplomat bio je u pravu.

George Kennan posjetio je Tita na Brijunima s podtajnikom Bowlesom 30. srpnja (jul) 1961. Slučaj Brazila, još jedne države koja je odlučila ne sudjelovati na sastanku kao punopravna članica, nije raspravljan. Jugoslavija je ionako krivila SAD zbog pritiska koji je bio vidljiv u pismu veleposlanika SAD Johna Cabota, vladi u tek stvorenoj Brasiliji. Bilo bi neugodno, rekao je Tito, jasno pokazujući još jednom kako su odnosi između Beograda i Havane bili napeti, ukoliko bi na konferenciji u Beogadu Kuba bila jedina prisutna latinoamerička država.[201] U isto vrijeme, činjenica da u Jugoslaviju nisu bili pozvani drugi europski neutralci, nije se činila problematična Beogradu. Amerikance nije zabrinjavala činjenica da će konferencija u Beogradu biti najveće okupljanje

198 Jakovina 2011:92 (Up and Underground.).

199 APR, Memorandum of Conversation between President Tito and Sukarno, held on June 16, 1961., VII department of DSIP.

200 JFKL, Belgrade to Secretary of State, No. 979, June 1, 1961.

201 JFKL, Memorandum of Conversation, July 17, 1961. (Josip Broz Tito and George F. Kennan); Jakovina 2002:164.

antiameričkih i antizapadnih nacija, osim onih koje su okupljene u komunističkom lageru. Britanci su istovremeno, lobirali među umjerenim neutralcima, da otputuju u Beograd. Nadali su se da bi one, zajedno s Jugoslavijom, mogle osigurati umjereniji tijek konferencije. U poslijednjim pismima koje je Tito poslao nekolicini svjetskih lidera, zamolio ih je da nastupaju s „maksimalnom konstruktivnošću" i „minimumom propagande".[202]

Sada više nije ostalo mnogo toga za učiniti, nego pričekati „prirodni proces raspada", napisao je o svemu u memorandumu američkom predsjedniku Kennedyju George Kennan.[203] Bilo bi mudro poslati novinare, posebno Crnce („Negro journalists"), koji bi na licu mjesta svjedočili američku različitost. Jugoslavenski antiamerikanizam, koji je bio očigledan, ipak nije bio osoban i nije bio temeljen na iskustvu međusobnih odnosa, već je više bio odraz „dubokog i iskrenog nesuglasja o mudrosti" određenih poteza u međunarodnim odnosima.[204] Propaganda je u jugoslavenskim medijima u isto vrijeme bila daleko oštrija i negativnija nego u privatnim Titovim izjavama. Kao što je Kennan mudro napisao u izvještaju State Departmentu, povijest njegove nacije naučila ga je da bude „neuobičajeno osjetljiv prema bilo kakvoj naznaci opresije malih od strane velikih".[205] Analitičari CIA bili su također svjesni ambicije Jugoslavije, kao jedne od „malih država koje same po sebi nemaju veliki utjecaj, ali imaju pretenziju na široko vodstvo", kako nastoje stvoriti „blok zemalja koje se slažu u općim načelima vanjske politike" i koje mogu izraziti svoje poglede „kolektivno".[206] Isto tako, onoliko dugo dok su postojale tenzi-

202 JFKL, From Belgrade to Secretary of State No. 69, July 21, 1961.

203 JFKL, Memorandum fo the President, Belgrade Conference, August 3, 1961. (Arthur Schlesinger, jr.).

204 JFKL, Belgrade to Secretary of State, No. 115, July 31, 1961.

205 JFKL, Memorandum of Conversation, July 17, 1961. (Josip Broz Tito and George F. Kennan).

206 CWIHP Document Reader; CIA, Office of Current Intelligence, CIA NLK-77-

je između SSSR i SAD, postojala je „zlatna prilika za male zemlje, poput Jugoslavije, da love u mutnom", pisali su američki diplomati.[207] Zemlje Pokreta nesvrstanih nisu mogle stvoriti treći blok, jer im je nedostajala disciplina, povezanost, ekonomska međuovisnost, a nekim od njihovih vođa i zrelost. Političkih je veza bilo katkada još i manje, ali zajednički nazivnik svim zemljama bio je toliko širok da je mogao zadovoljiti sve sudionike. To se pokazlo dovoljnim da drži sve države PNZ na okupu.

Tito je bio izvanredan domaćin konferencije. Afrički i bliskoistočni gosti bili su impresionirani efikasnom administracijom, ekonomskom i političkom vitalnošću države koja je tada živjela svoje najsjajnije godine. Izvanredni smještaj osiguran je svim sudionicima konferencije. Crni političari dočekani su s istinskim oduševljenjem, što je nekoliko mjeseci nakon što su njihove države stekle neovisnost, bilo za njih ravno čudu. Samit je organiziran početkom rujna (septembar), kratko prije GS UN, kako bi se pojačala poruka koja će s njega biti poslana.[208] Titov je govor bio druga priča. Jugoslavenski je vođa govorio protiv blokova i sukoba koji nisu bili normalni, a bili su opasni. Neangažirane države trebaju zauzeti stav o stvarima koji su od općeg interesa za mir i čovječanstvo.[209] Američka nervoza zbog konferencije opravdana je, jer je Tito gotovo pa posve, opravdao najavu sovjetskog prekida trogodišnjeg moratorija na nuklearne pokuse. Mnogo godina kasnije ostalo je pitanje je li taj sovjetski potez, koji se dogodio prvog dana konferencije u Beogradu, bio zbog samita nesvrstanih, ili zato da se nadglasaju kritike zbog podizanja Berlinskog zida, koji je izgrađen nekoliko tjedana ranije. Koji god da je bio razlog, ambasador SAD Kennan bio je zgrožen Titovim govorom,

996, August 7, 1961. (The Nonaligned Nations Conference).

207 JFKL, From Belgrade to Secretary of State No. 968, May 30, 1961.

208 JFKL, Cairo to Secretary of State, No.1871, May 19, 1961.

209 JFKL, Belgrade to Secretary of State, no.352, September 2, 1961. (Belgrade Conference).

iako se mnogi američki diplomati, s vitrioličnom reakcijom svoga šefa nisu slagali.[210]

Princ i premijer Afganistana Daud podigao je raspoloženje na konferenciji kad je prekinuo govor i najavio kako će njegova vlada u Kabulu priznati alžirske revolucionare kao legalne predstavnike Alžira. Gana, Kambodža i Jugoslavija to su isto učinile nekoliko dana kasnije.[211] Bilo je trenutaka kad su ekstremistički sudionici konferenciju bombardirali svojim gledanjima, ali i niz daleko umjerenijih nastupa. Kralj Hasan II od Maroka osudio je Francusku zbog stvaranje umjetne države koju su nazvali Mauritanija, Španjolce zbog okupacije Sahare, Portugalce zbog prisutnosti u Angoli, pa toreliranje kršenja arapskih prava u Palestini. Saudijska Arabija bila je u sukobu s Naserom i konferenciju je doživjela kao način afirmacije u arapskom svijetu. Agresivni Alžirci, iako još uvijek nepriznati od većine, mogli su naslutiti da budućnost vjerojatno donosi sukobe s Marokom. Vođa alžirske revolucije Ben Bella razmišljao je kako ujediniti države Magreba, a to se doživljavalo izravnim ugrožavanjem stabilnosti marokanskog kraljevstva.[212] Kao i sve naredne konferencije, prva je također bila „demostracija emocionalnog antikolonijalnog i antizapadnog ponašanja, djelomično sukladna sovjetskim pogledima“.[213] Neki od političkih vođa država koje su tek postale neovisne, a kasnije su bili važni i aktivni članovi pokreta, poput Ceddie Jaganna iz

210 JFKL, September 25, 1961 (Letter to McGeorge Bundy, Esq. From Foreign Affairs Review).

211 JFKL, Belgrade to Secretary of State, No.357, September 2, 1961; No.408, September 5, 1961; No. 426, September 6, 1961 (Belgrade Conference).

212 Petrović 2007:194-195. Iako je Đera Petrović služio u mnogo zemalja diljem svijeta, njegovim sjećanjima ne treba uvijek vjerovati. Dok je bio jugosavenski ambasador u Tunisu, navodno je razgovarao s američkim potpredsjednikom Stevensonom o ulozi preko 300 Jugoslavena, geologa, veterinara I sl., koji su gradili brane, luke i sl. Stevenskon je bio američki potpredsjednik, ali još u 19. stoljeću. U godini na koju se Petrović referira, 1970., to je bio Spiro Agnew.

213 JFKL, Belgrade to Secretary of State, No. 42, July 15, 1961.

Narodne progresivne partije Britanske Guiane, poslali su okupljenima telegrame.[214]

Sovjetsko prihvaćanje na konferenciji nije bilo onako iskreno, kako se moglo pretpostaviti.[215] Ukupni ton izlaganja bio je daleko više prosovjetski, ali to nije bilo dovoljno za Moskvu. Bilo je posve jasno da se Jugoslavija neće vratiti na Istok. Predstavnici oslobodolačkih porketa okupili su se u Beogradu, ali niz rezolucija koje su usvojene bile su suprotne sovjetskim željama. Iako je bilo nastojanja da se s konferencije uputi poziv za priznavanjem postojanja dviju njemačkih država, takva izjava nije uključena u završni dokument. Bio je to udar i vođi Demokratske Republike Njemačke (DDR) Walteru Ulbirchtu, ali i cijelom sovjetskom bloku. Samo devet okupljenih država podržavalo je ideju da se prizna „postojeća realnost"; 15 ih je bilo oštro protiv priznavanja njemačke podjele. Nesvrstane države odbile su poduprijeti sovjetsku inicijativu Trojke, koje bi uključivale jednu zapadnu, jednu komunističku i jednu nesvrstanu državu s pravom veta, umjesto glavnog tajnika UN. Nesvrstane zemlje nisu podržale čak ni sovjetske prijedloge za razoružanjem i zabranom nuklearnog testiranja.[216] Prava Arapa u Palestini bila su naglašena, ali osuda Izraela u konačnom nacrtu završnog dokumenta bila je prilično nejasna. Ipak, Sovjeti tijekom konferencije nisu bili kritizirani, dok je Zapad, posebno Portugal i Francuska, bio neprestano napadan.

---

214 JFKL, Belgrade to Secretary of State No.426, September 6, 1961 (Belgrade Conference).

215 KPR, Kabinet Bogdana Crnobrnje, Pov.br. 416191, May 23, 1961, Beleška o razgovoru sa sovjetskim ambasadorom Epiševom i ministrom savetnikom Deduškinom na prijemu kod Kubanaca, 22.V.1961.

216 JFKL, Frederick Kuh (Chicago Sunday Times; not dated); Belgrade to Secretary of State, No. 407, September 5, 1961 (Belgrade Conference); London to Secretary of State No. 1111, September 14, 1961. Zemlje koje su se protivile priznanju podjele Njemačke bile su: Alžir, Tunis, Maroko, UAR, Irak, Libanon, Saudijska Arabija, Sudan, Jemen, Burma, Indija, Kambodža, Cipar, Etiopija i Somalija.

Dio zemalja smatran je przapadnim, prije svega Cejlon, Afganistan, Nepal, Kambodža, Burma, Sudan i Etiopija. Konferencija je pokazala i indijsku „srednju“ poziciju. Indijci su, kako je naglašavao i tisak, bili protiv blokova i logike blokova, koja je prodirala u nacionalizme mnogi afričkih država. Bilo je jasno da New Delhi na mnoštvo tema koje su raspravljane u Beogradu, gleda drukčije, no, primjerice, Jugoslavija. Kako je State Department izvjestio John Kenneth Galbright, američki ambasador u Indiji, J. Nehru uopće nije bio zadovoljan Titovim govorom na konferenciji.[217] Iako su premijeri Indije Nehru i predsjednik Gane Nkrumah, bili izabrani da otputuju u Moskvu, kako bi iznijeli „Statement on Danger of War and Appeal for Peace“ koju su usvojili sudionici konferencije, indijski je vođa bio rezerviran. Nehruov posjet Moskvi bio je dogovoren nakon konferencije u Beogradu. Isprva je bio protiv uloge „pismonoše“. Ipak, 5. rujna Nehru je potvrdio američkim novinarima da će zajedno s Nkrumahom u ime Nesvrstanih, zatražiti da se održi novi sastanak između Hruščova i Kennedyja.[218] Moskvi je dano do znanja da je obnova nuklearnih testova svima u Beogradu bila šokantna. Generalni sekretar KPSS bio je mišljenja da nuklerarni testovi jačaju snage mira, jednako kao što i nesvrstani olakšavaju svjetsku situaciju kao moralni faktor. Hruščov sasvim sigurno nije planirao novi oružani sukob, bio je Nehruov dojam poslije susreta i razgovora.[219]

Indonezijski vođa Sukarno i Modibo Keita iz Malija isto su pismo odnijeli u Washington. Za Malijca, bila je to zlatna prilika.[220] Da uopće sudjeluje na konferenciji, Keitu je nagovorio Tito

217 JFKL, New Delhi to Secretary of State No. 876, September 21, 1961.

218 JFKL, Belgrade to Secretary of State No. 418, September 5, 1961 (Belgrade Conference); Minić 1979:171-172.

219 KPR, Embassy of India, Belgrade, Joint Message from Jawarharlal Nehru, Prime Minister of India and His Excellency M. Kwame Nkrumah, President of Ghana to His Excellency Marshal Josip Broz Tito, President of the Federal Republic of Yugoslavia, September 27, 1961.

220 Jakovina 2002:165.

tijekom svoga putovanja oko Afrike. Sada je, manje od godinu dana nakon neovisnosti, Keita, daleko introvertniji od Sukarna, kao predstavnik 25 država, bio primljen u Bijeloj kući od samog američkog predsjednika.[221] Nesvrstavanje je tako, gotovo istog časa, pokazivalo rezultate za siromašnije nacije, koje su postale vidljivije, koje su pronašle „zaštitu pod krovom nesvrstane grupe".[222] Krajnji cilj koji je napisan u pismima za oba lidera, bio je ponovo pokrenuti dijalog super sila. Berlin i njemačko pitanje, manje od mjesec dana nakon što je „antifašistička zaštitna prepreka" izgrađena, kako su Zid nazivali na Istoku, bio je predmet mnogih razgovora. Svejedno, kako je u svom izvještaju napisao novinar „Chicago Sunday Timesa" Frederick Kuh, inicijativa je bila dio „propagandne taktičke varke", jer je tijek povijesti ionako gurao Istok i Zapad prema pregovorima. „Unatoč svoj odvratnosti, sukob oko Berlina maleni je problem, dok je borba između dva bloka za savezništvo neangažiranog svijeta ključna i dugoročno najvažnija pojava u našem vremenu", pisao je Kuh.

Kubanci su u Beogradu neprestano pokazivali nedovoljno poštovanje prema jugoslavenskim domaćinima, ali su na kraju mogli biti zadovoljni rezultatima boravka u FNRJ.[223] Egipat je bio, prije svega zainteresiran za arapske probleme. Tunis je odlučio sudjelovati zbog neugodnog iskustva s Francuzima u Bizerti. Kako su svi prisutni na skupu u Beogradu podržali Burgibu, Tunižani su sada imali nešto povoljniji položaj za pregovore s Francuskom.[224] Nikad posve liječen od megalomanije, koja je, općenito, bila zajednička karakteristika nizu državnika prisutnih u Beogra-

221 Mandić 2005:48-50.

222 JFKL, Frederick Kuh (not dated); NARA, RG 59, Records of the Departmant of State, Presidential Talks between President Kennedy and presidents Sukarno and Keita, September 12, 1961 (611.61/9-1261).

223 JFKL, Belgrade to Secretary of State No. 435, September 7, 1961.

224 JFKL, Belgrade to Department of State, Embassy Despatch 155, November 14, 1961. (The Belgrade Conference in Retrospect)

du, predsjednik Tunisa Bourgiba bio je uvjeren da je konferencija u Beogradu bila korak dalje od „pozitivnog neutralizma" prema „nesvrstanosti s Istokom, kao i Zapadom", a sve to je utemeljeno baš na njegovim, tuniskim idejama.[225]

Konferencija je pokazala da se razlike između Indonezije i Indije povećavaju. Indonežanski predsjednik Sukarno odmah po slijetanju u Džakartu konačno je oglasio novi pogled na svijet, po kojem se „stare etablirane snage" boje „novih nadirućih snaga".[226] Bila je to samo razrada teze koju je Sukarno izgovorio u Beogradu: „Sukobi između novih tek nastalih sila za slobodu i pravdu i starih sila koje još uvijek dominiraju..." U svakom slučaju tenzije širom svijeta izazvane su imperijalizmom, kolonijalizmom, nametnutom podjelom nacija. Ne može postojati koegzistencija između „neovisnosti i pravde na jednoj i imperijalizma-kolonijalizma na drugoj strani".[227]

Za Zapad, Jugoslavija, sve dok je ostajala neovisna od Moskve, nije predstavljala problem. Konferencija PNZ podigla je jugoslavenski prestiž u svijetu, ali i poboljšala gospodarski položaj.[228] Nesvrstavanje je na određeni način postalo put spasa za Jugoslaviju, baš kao i za Tita osobno. Jugoslavenska izolacija od Zapada, kao i od Istoka, bila je ozbiljna i stvarna. Tito je sada bio u prilici igrati ulogu vođe. Put koji se otkrivao od početka pedesetih sad je konačno pronađen. Pristajanje uz bilo koji savez bilo je krivo i boriti se protiv takve politike, bilo je vrijedno svakog napora. Jugoslavija je bila za antikolonojalnu revoluciju, istinsku neovisnost, nemiješanje u unutarnja pitanja ijedne države. To je dodu-

225 JFKL, Tunis to Secretary of State No. 421, September 13, 1961. (Belgrade Conference; Meeting with Bourguiba, number 3).

226 Agugng 1973:338 i dalje.

227 JFKL, Belgrade to Secretary of State, No. 353, September 2, 1961. (Belgrade Conference, Sukarno's speech Sept 1, session).

228 JFKL, Belgrade to Department of State, Embassy Despatch 155, November 14, 1961. (The Belgrade Conference in Retrospect)

še, značilo da bi se praktički svaka politika bilo koje europske zapadne države, ili SAD prema ijednoj maloj državi izvan NATO, može kritizirati, komentirao je George Kennan.[229] Istina, jugoslavenske su akcije ponekad bile anti-zapadne i anti-europske, ali čak su i neki od jugoslavenskih političara to znali krtizirati. Jugoslaveni su u Trećem svijetu trgovali idejama, a tih su često imali u izobilju. Jugoslavenski je utjecaj u Africi, kako je zaključio britanski Foreign Office 1961, nešto prije konferencije, „ukupno pozitivniji, no negativniji s naše točke gledišta". Jugoslaveni su bili marksisti, ali „revizionistički heretici" i njihove aktivnosti nisu vodile „uključivanju afričkih država u sovjetsko-kineski blok". Beograd je često bio previše revan kada je trebalo kritizirati neokolonijalizam i zato nije bio dobar iz pozicije zapadnih ekonomskih interesa. Jugoslaveni su podupirali „istinski neutralizam", smatrali su Britanci. Svejedno, u zemljama poput Gane ili Gvineje, koje su za Zapad već bile izgubljene, bilo je to daleko manja opasnost od one kineske ili sovjetske.[230]

NESVRSTANOST I TITOVA JUGOSLAVIJA: JEDNO TE ISTO

Nije zato, bilo iznenađujuće da su 1964, britanski diplomati, koji su se žalili na Jugoslavenima naklonjeni tretman, u službenim biltenima Foreign Officea o komunističkoj aktivnosti u Istočnoj Africi, dobili patronizirajući odgovor iz Lonodna. „Razlog zašto to nismo učinili (osudili Jugoslaviju, op.T.J), a odnosi se napose na Afriku, jest taj da su Jugoslaveni za sebe izgradili tako poželjnu percepciju, da ako bismo ih opisivali istom bojom kojom opisujemo Ruse, Kineze, Kubance itd, više bismo koristi učinili Rusima i kompaniji, no što bismo štetili Jugoslavenima". Tanzanijski predsjednik Julius Nyerere je, primjerice, imao „visoko mišljenje

229 JFKL, August 15, 1961. George Kennan to McGeorge Bundy, Yugoslav Foreign Policy.

230 PRO, Foreign Office Minute, East European Section, Yugoslavia and the Uncommitted Countries; British Embassy Belgrade, May 24, 1961.

o Jugslavenima i često ih je držao jednakim kao i Izraelce, dobrohotnima, nesvrstanima, protiv kolonijalizma.[231] Kako se hladni rat u Europi zamrzavao, nakon što je izgrađen Berlnski zid i Albanija napustila Lager, još jednom je postalo jasno da se napetosti pomiču od Starog kontinenta prema Trećem svijetu. Radikalne države, poput Indonezije prije neuspjelog puča 1965, i Kubanci zagovarali su tada ili drugo okupljanje azijskih i afričkih država, Bandung 2, ili, što je bila kubanska ideja, trikontinentalnu konferenciju (okupljanje isključivo nacija Azije, Afrike i Latinske Amerike), što je u oba slučaja isključivalo Jugoslaviju, ali i reduciralo globalnu ideju nesvrstavanja na regionalna okupljanja država s kolonijalnim iskustvom.

Titov režim nikad nije postao doista umjeren, barem ne iz perspektive Zapada. To nije bio cilj, to nije bilo u suglasju s Titovom ideologijom i svjetonazorom. Međutim, kao neobično pragmatičan, talentiran, spreman čuvati vlastitu neovisnost, nije bilo nikakvih kompromisa što se tiče naginjanja Sovjetskom Savezu. U travnju (april) 1964, kubanske novine Hoy objavile su oštar napad na Jugoslaviju riječima koje su obično „rezervirane za jenkijevski imperijalizam“ i druge „vražije figure iz Castrove mitologije“. Kako je Jugoslavija zagovarala sudjelovanje Venecuele na Drugoj konferenciji Pokreta nesvrstanih u Kairu 1964, potez Beograda označen je kao uvredljiv, a Beograd optužen zbog „neprijateljstva i nelojalnosti“. Kanadski diplomati u Havani napisali su: „*Ukoliko Jugoslaveni smatraju da će Konferenciju nesvrstanih iskoristiti kao polugu za širenje neutralističkih ideja i oprezno promoviranje komunističkog pogleda na određene svjetske probleme, trebali bi nastojati izbjeći ekstremističku poziciju koju Castrov režim na međunarodnim skupovima redovito primjenjuje, jer to će odbiti upravo one države koje bi Jugoslavija nastojala privući. Štoviše, Jugoslaveni bi možda mogli i pozdraviti mogućnosti da se javno pokažu drukčijim*

231 PRO, Foreign Office, C.R.R. Barclay to J.L.Pumphrey, Esq., C.M.G. Belgrade, March 10, 1964.

od Kube, jer bi tako mogli izbjeći da ih se oslika istom bojom kao i Kubance". Jugoslavija, istina, nije Kubancima davala nikakvu značajnu pomoć, ali započeti rat s Beogradom, teško da je moglo biti u kubanskom interesu.[232]

Drugi samit nesvrstanih zemalja u Kairu samo je produbio neke od tendencija koje su već bile vidljive u Beogradu. Indija je konačno odlučila članstvo prihvatiti punim plućima, osjećajući se izolirana, okružena neprijateljskim Kinom, Pakistanom i Burmom. Indijci su bili u strahu od inicijative Sukarna i Chou Enlaia da se sazove Bandung 2.[233] Zbog toga su se Titovi i Nehruovi interesi konačno posve preklopili. Tito, manje radikalan no 1961, želio je da skup u Kairu bude Beograd 2, da se pod svaku cijenu izbjegne okupljanje azijskih država, gdje bi prokineske države imale važnu ili glasnu ulogu. U tom je smislu i položaj jugoslavenskog veleposlanika u Jakarti bio od posebnog značenja, zato je činjeno sve da se pokuša usporiti Sukarnovo radikalno otklizavanje. Propast načela Pančasile nakon kineskog napada na Indiju u listopadu (oktobar) 1962, Indijcima ionako nije ostavio nimalo manevarskog prostora. Nakon što su se pogoršali odnosi između Kine i Sovjetskog Saveza, ubrzano je i poboljšavanje odnosa Sovjeta s Jugoslavijom.[234] Kako je platforma pod kojom su se okupljali nesvrstani jasno isključivala države poput Kine, izolacija Pekinga je u narednim mjesecima samo produbljena. Sve je to imalo pozitivan odraz na nesvrstane, bez obzira što je u Kairu Indiju predstavljao Nehruov nasljednik Krishna Menon.

Kriza u Kongu imala je snažan utjecaj na organizaciju i tijek prve Konferencije PNZ u Beogradu. Naslove Druge konferencije

232 PRO, FO371/174031, Canada House, Cuban/Yugoslav Relations, Editorial Attack Against Yugoslavia , April 15, 1964.

233 Agung 1973:341-346, 360-361

234 PRO, FO371/169625, Soviet-Yugoslav Rapprochment; USSR's dispute with China; Sir H. Trevelyan, Moscow, January 5, 1963; Agung 1973:351; Taubman 2003:608-613.

ukrao je Moise Čombe, legalni premijer Konga i osoba odgovorna za ubojstvo Patricea Lumumbe. On je pokazao koliko su duboke podjele među državama Trećeg svijeta. Njegovo sudjelovanje, ma kako legitimno, iritiralo je Tita, kao i neke druge sudionike. „Ja neću sudjelovati na konferenciji, ako će Čombe tamo biti", bio je odlučan maršal Jugoslavije. Konačno, kongoanski je premijer tijekom konferencije zadržan pod kućnim pritvorom u svojoj vili. U svemu ostalom, Tito se pomaknuo prema sredini i preuzeo umjerene pozicije.[235] Ljevičarski radikalizam za jedinstvo PNZ bio je daleko opasniji od pro-zapadnih država koje su mahom u Pokretu ostajale pasivne. Kako je Kairo bio i posljednja konferencija na kojoj je sudjelovao Naser – šest godina kasnije, odbio je osobno doći u Lusaku, znajući da će kritika Sovjetskog Saveza s kojim je bio u savezu biti previše neugodna – a druga velika i važna imena iz rane povijesti pokreta tijekom šezdesetih su bila svrgnuta ili umrla (Ben Bella, Sukarno, Nkrumah, Keita), Titova, ionako dominantna pozicija, samo se učvrstila. Jugoslaveni su bili svjesni da je veliki dio zaključaka iz Kaira bio „maksimalistički i nerealan", ali to je ionako postala uobičajena praksa na sastancima Pokreta.

Nakon konferencije u Kairu, PNZ je ušao u razdoblje krize. Zajednički susret Tita, Nasera i Indire Ghandi, nove premijerke Indije i kćeri Jawarharlala Nehrua 1966, bio je simbolički važan, mada je iziskivao dodatna objašnjenja drugim sudionicima, da nije riječ o susretu „elite" ili neformalnog vodstva Pokreta. Osim simboličke važnosti, susret doista nije imao političku težinu.[236] Za

235 Tadić 1976: 177-190; Bogetić 1981:50-53; Mates 1982:56-65; Jakovina 2011:49-53; Agung 1973:348-355, 366; Jakovina 2011:95 (Up and Underground).

236 APR, I-4-A, Trojni sastanak New Delhi, October 21-24, 1966; Konsultativni sastanak predstavnika Vlada nesvrstanih zemalja, Beograd, December 8, 1969; Pripremni sastanak za III konferenciju PNZ u Dar Es Salam, May 13-17, 1970; grupa za analizu i planiranje DSIP, October 17, 1966; Državni sekretarijat za inostrane poslove, Beograd, May 14, 1968, Str.pov.br.583/2, Pregled i ocena dosadašnjih reagovanja na inicijativu za sazivanje konferencije na vrhu; Jakovina

cijeli svijet, pa i PNZ daleko je važniji bio arapski, posebno egipatski poraz u ratu s Izraelom 1967. godine, koji je Kairo naprosto gurnuo u ruke Sovjetima. Kratko iza toga, 1968, Jugoslavija je započela sa širokom diplomatskom akcijom obnove Pokreta. Titovi su diplomati posjećivali sve potencijalne i bivše članice Pokreta, predlažući saziv novog samita. Inicijativa je prethodila intervenciji zemalja Varšavskog ugovora (osim Rumunjske) u Čehoslovačkoj u kolovozu (avgust) 1968. I dalje su vrijedile neke stare podjele, kao indijsko oponiranje pakistanskom članstvu, ali su se pojavljivale i inicijative koje su bile nove, zanimljive, drukčije. Španjolski ambasador u Francuskoj, predstavnik generalisimusa Francisca Franca, pristupio je jugoslavenskom kolegi u Parizu Ivi Vejvodi, iskazujući interes Madrida da sudjeluje na idućoj konferenciji NAM (PNZ)! Prijedlog je bio otklonjen.[237]

Lusaka 1970, u velikoj je mjeri bila također jugoslavenski poduhvat i velikim dijelom jugoslavenska konferencija. Dokumenti za skup napisani su u Beogradu, jugoslavenski su diplomati učinili sve da konferencija uspije. Nakon Lusake, nesvrstane su se zemlje redovito okupljale svake tri godine bez iznimke. U analizi samita, vodeći jugoslavenski političari zaključili su kako je „arapska nezainteresiranost marginalizirana", kako su se lijevi radikali, ali i sudionici iz desnih zemalja, pomaknuli prema centru. Najekstremniji su bili Kongo Brazzavil, Kuba, Sudan i Libija, najkonzervativniji Lesoto, Swaziland i Liberija. Odluka Gamala Abdela Nasera da ne otputuje u Lusaku na koncu je više štetila ugledu Egipta, no što je imala negativni upliv na cijeli Pokret. Zapravo, ovim je PNZ bio reafirmiran.[238]

Gotovo pa je zapanjujuća bila reakcija slovenskog političara Stane Dolanca, jednog od najutjecajnijih u sigurnosnim strukturama

2011:56-60.

237 Kreačić 1988: 89-92; Jakovina 2013: 66-68.

238 BL, Državni sekretarijat za inostrane. Poslove, Izveštaj o Trećoj konferenciji nesvrstanih zemalja, Septembar 14, 1970.

jugoslavenskog sustava. „Nesvrstanost je prihvaćena kao politički pokret i postoje izvanredne šanse da ta politika ne obuhvaća samo Afriku, Aziju i eventualno Latinsku Ameriku, dakle taj, da tako kažem, necivilizirani sivjet, već da bude prihvaćena i od svih drugih kao jedna alternativa u današnjoj konstelaciji međunarodnih odnosa", rekao je Dolanc.[239] Ne samo što je bila politički nekorektna, izjava dijelom poništava stalne kritike, kako je jugoslavenska vanjska politika nedovoljno europska i pokazuje kako je pragmatični element u nesvrstanima bio jedan od važnih motiva jugoslavenskog djelovanja.

Tijekom sedamdesetih, nakon nekoliko uspješnih intervencija diljem Afrike, kubansko je samopouzdanje silno poraslo. Kubanska je politika sada sve glasnije bila usmjerena ka pretvaranju PNZ u „stratešku rezervu" socijalističkog bloka, a sve je to mogla i trebala izvesti kubanska diplomacija. Makedonac Aleksandar Grličkov tijekom susreta Tita s vodećim dužnosnicima 1979, definirao je jugoslavensku poziciju u nesvrstanima kao „istinski lijevu", „najljeviji program i najljevija filozofija u Pokretu koja se može ponuditi... ljevije od toga nema". Fidel Castro nudi u osnovi razbijanje socijalizma kao svjetskog procesa, a to je zapravo pozicija desnice, govorio je jugoslavenski ideolog.[240] Kako je Fidel Castro bio dezignirani domaćin Šeste konferencije PNZ, s idejom da pokret preusmjeri, promijeni, ispred diplomacije SFRJ bio je ozbiljan posao. Stvarnu opasnost nisu činile malobrojne agilne, radikalne zemlje, koje je okupljala Kuba. Veća su opasnost bile brojne,

239 APR, I-4-I, III Treća konferencija NZ, Lusaka, Septembar 8-10 1970, konferencija ministara inostranih poslova NZ, Georgetown, August 8-12, 1972, Pripremni komitet nesvrstanih zemalja, Kabul, maj 13-15, 1973; Izvod iz beleške o razgovorima članova jugoslovenske delegacije po završetku Konferencije u Lusaki, Septembar 19., 1970; Jakovina 2013:78.

240 BL, Kabinet Predsednika Republike, Služba za spoljnopolitička pitanja, Str.pov.br. 200/3, Stenografske beleške sa I sednice koordinacione komisije SFRJ za pripremu učešća Jugoslavije na VI konferenciji država ili vlada nesvrstanih zemalja, održane 9. maja 1979. godine na Brdu kod Kranja u 10.00 časova; Jakovina 2013:131.

posve neaktivne države. Zemlja domaćin imala je uvijek mogućnost organizirati publiku, novinare, organizirati raspodjelu govora, redosljed govornika, manipulirati na različite načine i sve je to Castro 1979, činio. Egipat je u Havani bio zastupljen s brojem dva, Ministarstva vanjskih poslova, budućim glavnim tajnikom UN, Boutrosom Boutrosom Ghalijem. Razlog ovako niske razine, bilo je nastojanje da se donekle ublaži udarac, budu li arapske države, a najglasniji je bio Irak, uspjeli isključiti Egipat iz PNZ, zbog potpisivanja ugovora u Camp Davidu. Kubanci su i dalje zastupali ideju da je socijalistički blok prirodan saveznik nesvrstanih zemalja, među kojima mnoge grade socijalizam na sebi svojstven način, ali nisu željeli dopustiti da se uzurpira ime ovom historijskom procesu.[241]

Ponovo su Tito, ovoga puta u svojim poznim godinama, imao je punih 88, i Jugoslavija uspjeli konferenciju održati na „izvornim načelima nesvrstavanja". Tada su Zapad, ali i Sjedinjene Američke Države, ovo nastojanje cijenili. Kad je predsjednik Richard Nixon dolazio u Jugoslaviju 1970. njegov savjetnik za nacionalnu sigurnost Henry Kissinger napisao je u materijalima pripremljenim za predsjednika, kako bi trebao spomenuti PNZ, koji ima malu važnost, ali je „drag njegovom (Titovom) srcu".[242] Nixonov dolazak u Beograd, Zagreb i Kumrovec gotovo pa se podudarao s Lusakom i jugoslavenska je strana doista vjerovala da je upravo uspjeh tog susreta, bio razlogom Nixonove odluke da, po prvi puta u povijesti Bijele kuće, posjeti Jugoslaviju i drugi puta u povijesti, neku socijalističku državu. Devet godina kasnije, Zbignew Brzezinski, glavni savjetnik predsjednika Jimmy Cartera, rekao je, kako je Jugoslavija, zajedno sa SAD i SSSR, jedina država koja se afirmirala

241 BL, SSIP, Pristup pojmu Levice i Desnice u PNZ, istorijske dimenzije u odnosu na pragmatsko postavljanje nesvrstanosti i socijalizma. (Bez datuma; napisano nakon konferencije u Havani 1979.).

242 NARA, Nixon Presidential Material Project, National Security Council Files, President's Trip files; (Yugoslavia, Objectives-Issues-Talking Points-Background).

kao faktor na globalnoj razini. Položaj Beograda u Pokretu nesvrstanih zemalja bio je konstruktivan. U svijetlu umirućeg detanta, usporedo s porastom sukoba u Trećem svijetu, ponašanjem Kube, Vijetnama, Jugoslavija se, doista, još jednom činila poput „američkog komunističkog saveznika“.[243]

Nakon sovjetske intervencije u Afganistanu, u prosincu (decembar) 1979, zemlji koja je bila nesvrstana, nije bila članica Varšavskog ugovora i bila je socijalistička, u Beogradu je zavladala panika. Jugoslavija je bila baš takva: nesvrstana, socijalistička i izvan sovjetskog zagrljaja. Tito je u siječnju 1980, otišao u bolnicu iz koje više nije izašao. Je li Moskva sada samo čekala da Tito ode, kako bi obnovila pritisak na Beograd? U nastojanju da se ovo prevenira, da se svjetska pozornost što bolje mobilizira, Jugoslavija je inzistirala da Pokret organizira posebno okupljanje na ministarskoj razini kako bi, po prvi puta ikada, osudila Sovjete za intervenciju. Ovakav tip osuda do toga je trenutka uvijek bio rezerviran za zapadne države. Indija, međutim, u strahu od ojačanog položaja Pakistana i Kine, tada već u oštrom sukobu s Moskvom, nije bila spremna podržati jugoslavensku inicijativu, koja je bila usmjerena na tada važnog indijskog saveznika. S Kubom kao predsjedavajućom, uz pasivno držanje važnih zemalja, jugoslavenska inicijativa teško da je mogla uspjeti. Izvanredni je sastanak doduše, doista i održan, ali gotovo punu godinu nakon sovjetske invazije, kad su postale razvidne krajnje moskovske želje i mogućnosti. Upiranje jugoslavenskog saveznog sekretara za vanjske poslove Josipa Vrhovca da se osudi Moskva, bio je jasan pokazatelj kako je PNZ bio glavna poluga jugoslavenske diplomacije, kako se često Pokret koristio u jugoslavenskoj politici.

Vlada, koju je u Kabulu poslije intervencije instalirao Sovjetski Savez, nikada nije bila priznata od zapadnih država, ali ni Jugoslavije. Beograd je priznavao „afganski narod“, no ne i Babraka

243 JV, SSIP, Služba za istraživanje i dokumentaciju, Str.pov.br.843, December 29, 1979. (Pregled obaveštajnih elemenata za procenu bezbednosnog položaja SFRJ).

Karmala, pa je diplomatsko predstavništvo u Afganistanu djelovalo samo na razini otpravnika poslova. Nije bilo posjeta na visokoj razini. Savezni sekretar za vanjske poslove Raif Dizdarević, primjerice, odbio je pozdraviti svog afganistanskog kolegu na aerodromu još 1988. godine. Nije bilo službenih prijema, nije bilo zajedničkog priopćenja poslije sastanka. Javno ponižavanje Afganistanaca bila je jugoslavenska poruka Moskvi.[244]

Kriza u Jugoslaviji koja je tijekom osamdesetih postajala sve ozbiljnija, imala je odraz i na položaj SFRJ unutar Pokreta. Iako je Raif Dizdarević učinio sve da izlobira dolazak osme konferencije 1986, u Beograd, bitka je bila loše pripremljena i vođena, pa je domaćin postao Zimbabve. Afrika je ionako, po rotaciji trebala biti na redu; bio je to jedan od rijetkih skupova koji nije bio regionalan, a da je održan u Africi. Za Zimbabve, koji je stekao neovisnost nekoliko godina ranije, bio je to povijesni čin, skup koji je trebao pokazati zrelost države. Novi je samit u Beograd doveden tri godine kasnije, kad je Budimir Lončar postao šef diplomacije. Razlozi za jugoslavensko domaćinstvo bili su brojni, ali veliki je dio bio sasvim lokalan, važan za državu koja se raspadala, nada da bi se neki negativni procesi ovako mogli usporiti.

Prva i posljednja konferencija Pokreta nesvrstanih zemalja tijekom hladnog rata održavna je u Beogradu. Prva je pokazala važnost i prestiž Jugoslavije među državama Trećeg svijeta. Posljednja, održana 1989, bila je u zemlji koja se već raspadala. Jedan od razloga zašto je izabrana država u krizi, želja je većine da se zaobiđe Nikaragva, država koja je snažno lobirala da postane predsjedavateljica. Krajem osamdesetih, s promjenom sovjetske politike i s Mihailom Gorbačovom u Moskvi, dovesti ekstremističku i, promjenama u, posebno socijalističkom svijetu, suprotstalvjenu

244 Drašković 2009:305, 333. Iako je kao jugoslavenski otpravnik poslova u Kabulu proveo više od četiri godine, Drašković u knjizi sjećanja neprestano krivo datira Saur revoluciju u 1977. godinu (zbila se 1978.). O sovjetskoj invaziji i jugoslavenskoj reakciji vidi detaljno u: Jakovina 2011:253-391.

Nikaragvu na čelo Pokreta, nije bilo mudro. Jugoslavija je, konačno, u svojoj smrtnoj uri činla nešto korisno za Pokret. Činila je u isto vrijeme i puno toga što bi se moglo smatrati vrlo sebičnim. Beograd je želio ostati u igri, biti prisutan na međunarodnoj sceni. Razmjerna vidljivost koju je osiguravala funkcija predsjedavajućeg Pokreta, činjenica da će se u tom svojstvu pozivati na mnoge međunarodne skupove, mogla je pomoći onim snagama u zemlji koji su se zalagali za odgovornost, onima koji su nastojali stabilizirati prilike, pa tako i posredovati prave poruke međunarodnim faktorima.[245] Zapadne države također su priželjkivale Beograd, a ne neku radikalnu državu. Sve takve namjere bile su uzaludne. Dogodila se samo uspješna i u mnogo toga, moderna, Deveta konfrencija PNZ u Beogradu, 1989. godine.

Tijekom 1990, dok se jugoslavenska federacija raspadala, nakon što je Pokret u jugoslavenskoj javnosti bio posve prezren, vodeći jugoslavenski diplomati dobivali su priznanja zbog onoga što je PNZ značio za svijet i u konkretnim prilikama na kraju jednog povijesnog razdoblja. Vaclav Havel, prvi demokratski predsjednik Čehoslovačke, 18. siječnja (januar) 1990, Budimiru Lončaru, saveznom sekretaru za vanjske poslove, rekao je kako sanja svijet u „kojem će sve zemlje biti nesvrstane". Za njega je: „Jugoslavija odigrala veoma značajnu ulogu i bila nesvrstana za vrijeme hladnog rata".[246] Kada se svijet 1990, mobilizirao da kazni iračku agresiju na Kuvajt, James Baker, američki državni tajnik, zahvalio je 3. listopada (oktobar) 1990. SFRJ na „stavovima u vezi iračke agresije... kao i na aktivnostima koje su preduzeli kao predeđavajući PNZ".[247] Možda je najglasniji bio Hans Dietrich Genscher, zapadnonjemački vice-kancelar i ministar vanjskih poslova, koji je 1.rujna (septembar) 1990, „visoko ocenio ulogu Jugoslavije kao

245 Jakovina 2011:622-627.

246 BL, SSIP, Ambasada SFRJ Prag, Br.38, 18.11990., (razgovor Lončar-Havel).

247 BL, SSIP, Misija SFRJ Njujork, Br.428, 3.10.1990. 45. Zasedanje GS UN, Bilaterlani razgovori Saveznog sekretara Lončara; Razgovor sa DŽ. Bejkerom.

predsjedavajućeg PNZ i napore koje naša zemlja čini u PNZ i UN za miroljubivo rešavanje“ iračke krize. „Izneo je uverenje da je pravi blagoslov za svet što je Jugoslavija u ovom kritičnom vremenu predsedavajući PNZ“.[248] Na prilike u zemlji ovo više nije imalo nikakvog učinka; za diplomatski položaj SFRJ možda bi i imalo, da se zemlja iznutra mijenjala u drukčijem pravcu.

ZAŠTO JE BIO VAŽAN?

Prva konferencija PNZ u Beogradu dobra je ilustracija svih važnih problema koje je Jugoslavija imala kao neformalni, ali stvarni vođa PNZ. Bez Indije, države koja je sama bila velika kao sve države članice pokreta skupa, cijela ideja nikada ne bi mogla uspjeti. Indijci su, ipak, bili toliko veliki da su imali vlastite političke ideje mimo Pokreta, a često su bili i uzrujani zbog radikalizma dijela članica, prevelikog naglaska pojedinih država na antikolonijalizam i risentemane prema bivšim kolonijalnim, dakle, zapadnim, silama. Dio država okrenuo se Sovjetima, koji su sve snažnije počeli ulaziti u Treći svijet. Egipćani su uvijek bili prije svega zainteresirani za arapska pitanja. Indonezija je sklizala prema ekstremizmu prema kraju Sukarnove vladavine, nakon čega su se pomaknuli snažno prema drugom kraju političkog spektra. Afričke su države često bile radikalne, ali nikad dovoljno utjecajne ili bez administrativnog kapaciteta, kako bi mogle dominirati. Nakon što je 1966, svrgnut Kwame Nkrumah, Gana je izgubila na prestižu. Alžir, domaćin Četvrtog samita 1973, bio je u sukobu s Marokom, ali i Egiptom. Irak, koji je veću vidljivost dobio nakon svrgavanja Hašemitske dinastije, borio se za vodeće mjesto u arpaskom svijetu, katkada korisitio i PNZ u tom smislu. Da 1980, nije izbio rat Iraka i Irana, sedma Konferencija PNZ bila bi održana u Bagdadu, a ne u New Delhiju 1983. godine. Jugoslavija je na kraju bila

248 BL, SSIP, Informacija o razgovorima saveznog sekretara Budimira Lončara i potpredsednika vlade i ministra inostranih poslova SRN, H.D.Genšera, vodjenim 31.autusta i 1. septembra 1990. u Beogradu; Beograd 6. septembra 1990.

jedina država čiji je interes za nesvrstane bio stalan, rastao, koji nije imao uspone i padove, čije su političke opcije bile čvrsto vezane uz Pokret. Zato je Jugoslavija bila, u određenom smislu više nesvrstana sedamdesetih, nego deset godina ranije, zato je zemlja bila oštro kritizirana zbog tobožnje eurofobne politike. Na prvi pogled i neupućenom promatraču, to je moglo tako djelovati. Oni koji su čitali duge i često dosadne izjave koje su nesvrstani objavljivali, moglo se činiti da je jugoslavenska vanjska politika ideologizirana, da je izvlačila državu iz prirodnog, europskog okruženja. Ispod, ne osobito dubokog ideološkog pokrova ležala je vanjska politika čiji su potezi bili sofisticirani, koja je bila pragmatična i koja je omogućavala maloj, ali ambicioznoj zemlji, da ima svjetski važnu ulogu u UN. Bez posebne uloge u Trećem svijetu, ne bi bilo globalnog dosega jugoslavenske vanjske politike. Primjerice, dok je bio u posjeti Jugoslaviji 1981, libijski vođa pitao je Jugoslavene da posreduju u sporu između Tripolija i Washingtona. Jugoslavenski ambasador u SAD Budimir Lončar, informirao je State Department o libijskim nastojanjima da se odnosi normaliziraju, unatoč američkog zatvaranja Narodnog ureda, ambasade, u Washingtonu.[249] Vjerojatno najtajnije, bilo je jugoslavensko trgovanje tajnim podacima u vezi sa terorizmom. Oni koji su bili teroristi za Zapad, bili su često obični „borci za slobodu" vlastima u Beogradu, koje su se brinule za same borce ili su školovale njihovu djecu. Disidenti, poput dr Nadžibulaha iz Afganistana bili su skrivani u različitim dijelovima Jugoslavije.[250]

U svibnju 1988, Josip Vrhovac, bivši savezni sekretar za vanjske poslove, a potom član Predsjedništva SFRJ, susreo se u Washingtonu s predsjednikom SAD Ronaldom Reaganom. Američki predsjednik najprije je zahvalio jugoslavenskom kolegi za sve što je Beograd učinio „u slučaju pukovnika Hawarija, kao jednom važnom koraku u borbi protiv međunarodnog terorizma".

249 JV, SSIP, Kabinet saveznog sekretara, Pov.br.424364/1, May 9, 1981.

250 Jakovina 2011:271.

Beograd je pomogao locirati skupinu Abdulaha Labiba, poznatog kao Hawari, odgovornog za postavljanje bombe na letu TWA840 između Rima i Atene 1986. godine.[251]

Jugoslavenska poduzeća nisu bila dovoljno sofisticirana da bi prodavala proizvode ili izgrađivala postrojenja u Norveškoj ili Njemačkoj, ali bili su izvrsni i poželjni za poslove u dalekim državama. Gradili su kongresne centre u Accri, Libervilleu, Lusaki i Harareu, potom Pomorsku akademiju u Tripoliju, Ministarstvo nafte u Bagdadu, irigacijske sustave u Peruu, hidrocentralu i branu u Panami, lučka postrojenja u Tartousu u Siriji, Assabu u Etiopiji, ili Bombaju u Indiji, trgovački centar u Lagosu, bolnicu u Gvineji, trgovačke centre u Maliju.[252] Libijske su vlasti željele da Jugoslavija izgradi kemijsko industrijsko postrojenje, tvornicu laserske opreme, željeli su potpisivanje sporazuma o iskorištavanju atomske energije. Jugoslavenske su kompanije ponekad bile i skuplje od drugih, ali su Libijci željeli baš njih, sigurni da Beograd neće iskorištavati njihovo gostoprimstvo.[253] Najunosniji su bili poslovi s Iračanima. Od izbijanja sukoba između Iraka i Irana, jugoslavenski savezni sekretarijat za vanjske poslove ostao je neuobičajeno tih. Irak je sasvim jasno bio agresor, ali zbog pritiska iz vojnih krugova, nije se željelo osuditi Bagdad, jer je Sadam Husein, koji je od 1979, bio jedini gospodar u Iraku, bio izvrsni kupac opreme i svog zamislivog materijala iz Jugoslavije. Irak je postao prvi jugoslavenski trgovinski partner u Trećem svijetu: Tamo je

251 JV, SSIP, Pov.br.431832, 27. svibnja 1988., Izveštaj o poseti člana Predsedništva SFR Jugoslavije Josipa Vrhovca SAD, 5. i 6. maja 1988. godine; Zabeleška o razgovoru člana Predsedništva SFRJ Josipa Vrhovca sa predsednikom SAD Ronaldom Reaganom 6. maja 1988. godine.

252 Jakovina 2011:480; Jakovina 2003.520; Mandić 2005:465-566; Rendulić 2004:306.

253 JV, Predsjedništvo SFRJ, Str.pov.br.280/1 October 2, 1981. stenografske beleške razgovora predsednika Predsedništva SFRJ Sereja Kraighera i vodje velike Prvoseptembarske revolucije Socijalističke Narodne Libijske Arapske Džamarhirije Puk. Moammar al Qadafia održanih 28. septembra 1981. godine sa početkom u 11.45 časova u Belom dvoru – Beograd.

radilo 16.000 Jugoslavena, mnogi su radili na 34 vojna postrojenja diljem zemlje. Jugoslavenske su kompanije gradile najosjetljivije objekte: podzemna protuatomska skloništa za Sadama, tvornice gdje su se proizvodili kalašnjikovi i raketni sustavi.[254]

Muzička škola u glavnom gradu Gabona bila je nazvana po hrvatskom kompozitoru Josipu Štolceru Slavenskom. Autor prvog ustava Etiopije bio je hrvatski pravnik, osnivač Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu, prvog takvog fakulteta u ijednoj socijalističkoj zemlji, Leon Gešković. Jugoslavenski eksperti zamoljeni su uspostaviti sveučilišta u Angoli i Madagaskaru. Jugoslavenski stručnjaci podučavali su u Addis Abebi, a tisuće stranih studenata dolazili su na školovanje u različite dijelove Jugoslavije. Krajem sedamdesetih trojica ministara u etiopskoj vladi bili su jugoslavenski đaci. Jasser Arafat, vođa Palestinske oslobodilačke organizacije, koji je na različite načine pomagan od SFRJ, zahvalio je Titu „na obrazovanju palestinskih pilota" u Jugoslaviji.[255] Libijski diktator Gadafi činio je isto. Njegovi pomorski kadeti obrazovani su na Vojnopomorskoj akademiji u Splitu. Libija je, rekao je Gadafi dok je obilazio tajna jugoslavenska vojna postrojenja u Bosni, uključujući i podzemnu tvornicu eksploziva, spremna prihvatiti „ne tisuće, već stotine tisuća jugoslavenskih eksperata i radnika".[256] Malta, koja je postala članicom PNZ, bila je neobič-

254 JV, Predsjedništvo SFRJ, Str.pov.br.3/7, January 20, 1982. Stenografske beleške razgovora potpredsednika Predsedništva SFRJ Petra Stambolića i Izzat Ibrahima, potpresednika Saveta revolucionarne komande Iraka, održanih 11 januara 1982. godine sa početkom u 10.30 časova u Bagdadu – Irak; Rendulić 2004:322-324.

255 JV, SSIP, Savezni savet za međunarone odnose, Magnetofonski snimak sa 25. sednice Saveznog saveta za međunarodne odnose održane 24 oktobra 1979; SSSIP, February 9, 1979, Zabeleška o razgovoru Predsednika Republike Josipa Broza Tita sa Jaserom Arafatom, predsednikom izvršnog komiteta PLO, u Damasku, 9. februara 1979; Jakovina 2011:129-130,242-243.

256 JV, SSIP, Kabinet saveznog sekretara. Str.pov.br.23, April 30, 1981. Bilješka razgovora pukovnika Gadafija sa predsjednikom Mijatovićem. Prisutni ministri narodne odbrane i vanjskih poslova obiju strana, 29. aprila 1981 (razgovor vođen na zahtjev Gadafija).

no važna za Jugoslaviju, zainteresiranu za više europskih članica Pokreta. Zbog toga je Beograd izgradio malu tvornicu na otoku. Početkom osamdesetih Dom Mintof, malteški vođa, tražio je od SFRJ da poklone brod La Valleti, što je i učinjeno.[257]

Jugoslavenska je država također pomagala u oružju i naoružavanju. Kako je istaknuo tijekom Titovog pogreba, Robert Mugabe, Jugoslavija je darovala „50.000 tona žita i drugog naoružanja" Zimbabveu.[258] Jugoslavija je naoružavala Alžir, Gvineju Bissao, namibijski pokret otpora SWAPO, Zambiju, Sri Lanku, Angolu („Jugoslavenski tenkovi koji su poslani bili su mali, ali ipak tenkovi", rekao je Stane Dolanc). Etiopljani su također dobili 70 starih tenkova, čime su napadnuti od Somalije.[259] Riječ je bila o staroj opremi, dijelu onoga što je Jugoslavija dobila od SAD tijekom pedesetih, ali nisu se po ugovoru nikada smjeli drugdje preprodati. Iako su inicijalno procijenjeni na 12 milijuna dolara, Mengistu Haile Mariam i vlasti u Addis Abebi nikada ih nisu isplatili. Amerikanci, koji su znali za ovu transakciju, nisu zbog toga pritiskali Jugoslaviju.[260] Vjerojatno je najvažnija pomoć koju je Tito dao

257 JV, Predsjedništvo SFRJ, november 25, 1981, Izlaoganje saveznog sekretara J. Vrhovca na sednici Predsedništva SFRJ, koja je održana 25.XI.1981. godine, a koje se odnosi na I. tačku dnevnog reda.

258 JV, SSIP, Stenografske beleške sa razgovora predsednika Predsedništva SFRJ Lazara Koliševskog sa članom Politbiroa i ministrom prosvjete NR Angole Ambrozio Lukokim, održanim 9. maja 1980. u Beogradu sa početkom u 18.00 časova.

259 JV, Kabinet Presednika Republike, Služba za spoljnopolitička pitanja, Str.pov. br.274/2, Beograd June 8, 1979. Državna tajna. Zabeleška o razgovoru koji je drug Predsednik vodio nasamo sa alžirskim Predsednikom Šadlijem 30 maja 1979. godine u vili rekreacionog centra u Alžiru; JV, SSIP, Kabinet saveznog sekretara, Str.pov.br.23, 30. travanj 1981. Bilješka razgovora pukovnika Gadafija sa predsjednikom Mijatovićem. Prisutni ministri narodne odbrane I vanjskih poslova obiju strana, 29. aprila 1981. (razgovor vođen na zahtjev Gadafija). Rendulić 2004:320-321.

260 CL, National Security Affairs, Brzezinski Papers; Memorandum for Mr. Zbigniew Brzezinski, The White House, Report to Congress on Unauthorized Yugoslav Transfer to Ethiopia of US Origin Tanks; July 12, 1977.

Egiptu 1973. godine. Poseban izaslanik predsjednika Sadata došao je u Beograd pitati za pomoć, „molio je za tenkove", rekao je Tito. Sadat je osobno zahvalio jugoslavenskom vođi u parlamentu u Kairu, govoreći kako je jugoslavenski predsjednik poslao 140 tenkova s punom opremom, uključujući municiju, izravno na bojište, sprečavajući da Izrael zauzme Kairo.[261] Jugoslavenski zrakoplovi Galeb i Jastreb prodani su Zambiji i Libiji. Neki od tih zrakoplova još uvijek su bili u funkciji tijekom napada NATO na Libiju 2011. godine.[262]

Svi poduhvati u Trećem svijetu nisu bili lukrativni, sve što je poklonjeno ili ostalo nenaplaćeno u nekim zemljama Trećeg svijeta na kraju nije osobito popravljalo jugoslavenski položaj. Ali kako je ideja PNZ bila tako široka i na različite načine prihvatljiva – jer se radilo o borbi protiv imperijalizma, kolonijalizma, neokolonijalizma, aparthejda, rasizma, hegemonije i okupacije – za zemlje zainteresirane i željne djelovanja u ovakvim okvirima, bio je to odličan medij za posao državi koja je očito shvaćala da je hladnoratovski okvir i mir, na određeni način ključan za njezin opstanak. Za male, siromašnje zemlje Pokret je bio jedini način da dobiju glas, da se osjećaju jednakima, da budu tretirane s jednakom pažnjom kao bogatije i veće. Za druge države, posebno one koje su bile u boljoj situaciji, imale stabilnije unutarnje prilike i jasniju ideju vanjske politike, Pokret nesvrstanih zemalja mogao je biti izvrstan način da ostanu vidljive, važne, da imaju mogućnost postaviti se i igrati igru obično rezerviranu za najveće države. Hladni rat osigurao je mogućnost malim državama da imaju

261 JV, Kabinet Predsednika Republike, Služba za spoljnopolitička pitanja, Str.pov. br.8/1, Beograd, June 11, 1979. Državna tajna. Zabeleška o razgovorima Predsednika Tita i Predsednika Gadafija održanih 1. juna 1979 godine u toku vožnje jahtom u Libiji; beleška o nastavku razgovora predsednika Tita i predsednika Gadafija, 2. juna 1979. godine u šatoru predsednika Gadafija; Jakovina 2011:171.

262 Rendulić 2004:305-310 Avion Galeb srušen je od francuskog pilota 24.3.2011. (*http://www.tportal.hr/vijesti/svijet/118521/Francuski-lovac-oborio-libijskog-Galeba.html*).

važnu ulogu u jednom razdoblju svjetske povijesti. Isto je bilo s Jugoslavijom. Pokret, pa ni vodeća uloga u njemu, ma kako da su laskali najvažniji zapadni i svjetski političari početkom devedesetih godina, nije niti izdaleka mogao osigurati sprečavanje rata, ili biti dovoljno glasno zvono za uzbunu, prizivanju svijesti. PNZ bio je ipak važna ideja i dinamična politika koja je od male države učinila svjetskog igrača, doduše, ograničenih dosega.

Izvori

1. Arhiv Srbije i Crne Gore (aj, Arhiv Jugoslavije), Beograd, Srbija
507, ck skj (Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije)
2. Budimir Lončar, Zagreb, privatna zbirka (bl)
(Jugoslavenski ambasador u Indoneziji, Saveznoj Republici Njemačkoj i Sjedinjenim Američkim Državama; Savezni sekretar za vanjske poslove 1989-1992; Specijalni savjetnik hrvatskog Predsjednika Stjepana Mesića 2005-2010).
3. Dwight Eisenhower Presidential Library and Archives, (el), Abeline, Kansas, sad
National Security Council Papers.
4. Jimmy Carter Presidential Library And Archives, (Cl); Atlanta, Georgia, Sad.
National Security Affairs, Brzezinski Papers.
5. John Fitzgerald Kennedy Presidential Library And Archives (Jfkl), Boston, Sad
Papers of President Kennedy, National Security Files, Trips and Conferences (Box 252).
Conferences: Belgrade Conference of Non-aligned Nations, 9/61.
6. John Moors Cabot Collection, (Cabot) Tufts University Library, Boston, Usa
Embassy Correspondence Yugoslavia (Reel 6)
General Political and Diplomatic Materials (Reel 12).
7. Josip Vrhovac, Zagreb, privatna zbirka (Jv)
(Savezni sekretar za vanjske poslove 1978-1982; Hrvatski član Predsjedništva Sfrj, 1982-1989).

8. Muzej Jugoslavije, Kabinet Predsednika Republike (Kpr), Beograd, Srbija.
(Muzej istorije Jugoslavije, Kabinet Predsjednika Republike)
Kpr i-5-b Čehoslovačka.
9. National Archives (Pro, Public Record Office), London, Ujedinjeno Kraljevstvo.
Foreign and Commonwealth Office, Fco
Office of the Prime Minister, Prem.
10. National Archives And Record Administration (Nara), College Park, Maryland, Sad.
Rg 59, Records of the Department of State, Central decimal File, 1960-1963
Nara, Nixon Presidential Material Project, National Security Council Files.

TISKANI IZVORI

1. CIA's Analysis of the Soviet Union 1947-1991, Editors: Gerald K. Haines; Robert E. Leggett, Center for the Study of Intelligence Central Intelligence Agency, Washington, Dc 2001.
2. CWIHP Document Reader, *From National Communism» to National Collapse*, Complied by Mircea Munteanu, December 7, 2006, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington Dc.
3. FRUS, Foreign Relations of the United States, 1969-1976, Volume Xxix, *Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969-1972*. Washington: Us Government Printing Office 2007.
4. NIE: *Yugoslavia: From National Communism to National Collapse, Us Intelligence Community Estimative Products on Yugoslavia*, 1948-1990, National Intelligence Council and Office of the Director of National Intelligence, Washington Dc, 2006-004 December 2006.
5. Simić, Pero 2005. *Tito, svetac i magle. Tito i njegovo vreme u novim dokumentima Moskve i Beograda*. Beograd: Službeni list Scg.
6. Vuković, Zdravko 1989. *Od deformacija Sdb do maspoka i liberalizma. Moji stenografski zapisi 1966-1972. godine.* Beograd: Narodna knjiga.
7. Program SKJ; Program Saveza komunista Jugoslavije 1958. Beograd: Kultura.

NOVINE

1. Vjesnikova novinska dokumentacija (vnd), Hrvtski državni arhiv, Zagreb
2. Borba, dnevnik, Beograd.
3. Vjesnik, dnevnik, Zagreb.
4. Danas, tjednik, Zagreb.

5. NIN, tjednik, Belgrade.
6. TANJUG, informativni bilteni.
7. Time, weekly; *http://www.time.com*
8. *tportal.hr*

Bibliografija

KNJIGE

1. Agung, Ide Anak Agung Gde 1973. *Twenty Years Indonesian Foreign Policy 1945-1965.* The Hague/Paris: Mouton.
2. Arnold, Guy 2006. *Africa. A Modern History.*London:Atlantic Books.
3. Banac, Ivo 1990. *Sa Staljinom protiv Tita. Infrombirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu.* Zagreb:Globus.
4. Bekić, Darko 1988. *Jugoslavija u Hladnom ratu*. Zagreb:Globus.
5. Berić, Gojko 2013. *Zbogom dvadeseto stoljeće. Sjećanja Ive Vejvode.* Zagreb: Profil International.
6. Bilandžić, Dušan 1999. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing.
7. Bogetić Dragan i Olivera 1981. *Nesvrstanost i razvoj pokreta nesvrstanosti. Beograd 1.septembar 1961 – 1. septembar 1981.* Beograd:Export-Press.
8. Brands, H.W. 1989. *The Specter of Neutralisam. The United States and the Emergence of the Third World, 1947-1960.* New York: Columbia University Press.
9. Ceh, Nick (ed.) 2002. *US Diplomatic Records on Relations with Yugoslavia During the Early Cold War 1948-1957*. New York: East European Monograph Series, Boulder, Colorado.
10. Crampton, R.J. 2002. *The Balkans since the Second World War"* Harlow, uk: Longman.
11. Drašković, Momčilo 2009. *Put jednog diplomate.* Beograd.
12. Jakovina, Tvrtko 2002. *Socijalizam na američkoj pšenici.* Zagreb: Matica hrvatska.
13. Jakovina, Tvrtko 2003. *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945-1955.* Zagreb:Profil/Srednja Europa.
14. Jakovina, Tvrtko 2011. *Treća strana Hladnog rata.* Zagreb:Fraktura.
15. Janeković, Dara 2003. *Crni as i dvije grlice.* Zagreb: vlastito izdanje.
16. Janeković, Dara 2000. *Susreti s poviješću*. Zagreb: Prometej.

17. Kardelj, Edvard 1979. *Yugoslavia in International Relations and the Non-aligned Movement.* Beograd: STP Socialist Thought and Practice.
18. Kissinger, Henry 1994. *Diplomacy*. New York: A Touchstone Book.
19. Kola, Paulin 2003. *The Search for Greater Albania.* London: Hurst and Company.
20. Butorac Tomislav/Petković, Ranko 1979 (uredili). *Nesvrstanost u suvremenom svijetu.* Zagreb: Vjesnikova press agencija.
21. Mandić, Blažo, 2005. *Tito u dijalogu sa svijetom.*. Novi Sad: Agencija "MiR".
22. Mates, Leo 1982. *Počelo je u Beogradu*. Zagreb: Globus.
23. Menon, Rajan 1986. *Soviet Pover and the Third World.* New Haven: Yale University Press.
24. Mićunović, Veljko 1977. *Moskovske godine 1956/1958.* Zagreb: Liber.
25. Mićunović, Veljko 1984. *Moskovske godine 1969/1971.* Beograd: Jugoslovenska revija.
26. Nenadović, Aleksandar 1998. *Mirko Tepavac. Sećanja i komentari.* Beograd: Radio B92.
27. Ostojić, Stevo (ur.) 1966. *Historija pisana oružjem. Treći svjetski mir.* Zagreb: Stvarnost.
28. Petković, Ranko 1995. *Subjektivna istorija jugoslovenske diplomatije 1943-1991.* Beograd: Službeni list SRJ.
29. Pirjevec, Jože 1995. *Jugoslavija. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije.* Koper: Založba Lipa.
30. Pirjevec, Jože 2011. *Tito in tovariši.* Ljubljana: Cankarijeva založba.
31. Rendulić, Zlatko 2004. *General Avnojske Jugoslavije, sjećanja.* Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
32. Rubinstein, Alvin Z 1970. *Yugoslavia and the Nonaligned World*. New Jersy: Princeton University Press.
33. Rusinow, Dennison 1978. The Yugoslav Experiment 1948-1974. Berkley and London: University of California Press and Royal Institute of International Affairs.
34. Tadić, Bojana 1976. *Nesvrstanost u teoriji i praksi međunarodnih odnosa.* Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
35. Thompson, William 1997. *J., Khrushchev, A Political Life*. New York: St. Martin's Griffin.
36. Tripalo, Miko 2001. *Hrvatsko proljeće.* Zagreb: NZMH.
37. Vrhunec, Marko 2001. *Šest godina s Titom (1967-1973). Pogled s vrha i izbliza.* Zagreb/Rijeka:Nakladni zavod Globus/Adamić.

38. Wilson, Duncan 1979. *Tito's Yugoslavia.* Cambridge: Cambridge University Press.
39. Zubok, Vladislav/Pleshakov, Konstantine 1997. *Inside the Kremlin's Cold War, From Stalin to Khrushchev.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
40. Young John W./Kent, John 2004. *International Relations Since 1945, A Global History.* Oxford: Oxford University Press.

ČLANCI

1. Bondžić Dragomir. *Stipendisti iz Indije i Burme u Jugoslaviji 1951-1955*, 558-570. In:Spoljna politika Jugoslavije 1950-1961. Zbornik radova. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2008.
2. Čavoški Jovan. *Jugoslavija i Azija (1947-1953),* 526-543. U: Spoljna politika Jugoslavije 1950-1961. Zbornik radova. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2008.
3. Kramer, Mark, *Moldova, Romania, and the Soviet Invasion of Czechoslovakia*, 326-333. Cold War International History Project Bulletin, Issue 12/13, Fall/Winter 2001.
4. Kramer, Mark. *Ukraine and the Soviet-Czechoslovak Crisis of 1968 (Part 2): New Evidence from the Ukranian Archives*, 273-368. Cold War International History Project Bulletin, Issue 14/15, Winter 2003-Spring 2004.
5. Jakovina, Tvrtko. *Život u limenci s crvima, (Kako su živjeli i doživljavali Titovu Jugoslaviju?, Razgovori američkih diplomata skupljenih u Foreign Affairs Oral History Program Udruge za diplomatske studije i Sveučilišta Georgetown u Washingtonu)*, 159-186. Historijski zbornik, god. LIV, Zagreb 2001.
6. Jakovina, Tvrtko. *Sjećanja koja čine povijest: Razgovor s Mirom Kreačićem, jugoslavenskim veleposlanikom i diplomatom,* 901-916. In: Časopis za suvremenu povijest, god. 34, br. 3, Zagreb, 2002.
7. Jakovina, Tvrtko. *1956. godina naše ere: vrhunac jugoslavenske vanjske politike*, 459-480. In: Spomenica Josipu Adamčeku, Zagreb: FF Press, 2009.
8. Jakovina, Tvrtko. *Lončar, Budimir. Mr. Non-aligned i jugoslavenska politika nesvrstanosti*, 88-101. U: Nikola Deviĉić ur., Up and Underground. Zagreb: Bijeli Val, No.19/20, 2011.
9. Kreačić, Miroslav. *Značaj konsultativnog sastanka specijalnih predstavnika vlada nesvrstanih zemalja (Beograd, 8-12. Jul 1969.) za kontinuitet I razvoj pokreta nesvrstanosti*, 87-93. U: Tito, nesvrstanost, savremenost. Zbornik radov asa međunarodnog naučnog skupa "Tito – nesvrstanost – savremenost", Beograd: Memorijalni centar "Josip Broz Tito" 1988.

10. Miletić Srđan. *Jugoslavija i zemlje Magreba 1956-1958*, 497-512. U: Spoljna politika Jugoslavije 1950-1961. Zbornik radova. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2008.
11. Minić, Miloš. *Trajne komponente političke usmerenosti pokreta nesvrstanosti*; 165-201. U: Nesvrstanost u suvremenom svijetu: Zagreb: Vjesnikova Press Agencija 1979.
12. Shay Shaul. *Israel and Yugoslavia Between East and West*, 473-482. U: Spoljna politika Jugoslavije 1950-1961. Zbornik radova. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2008.
13. Tasić Dmitar. *Otkrivanje Afrike. Jugoslovensko-etiopski odnosi i počeci jugoslovenske afričke politike 1954-1955*, 513-525. U: Spoljna politika Jugoslavije 1950-1961. Zbornik radova. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2008.
14. Životić Aleksandar. *Jugoslavija i Bliski istok (1945-1956),* 483-496. U: Spoljna politika Jugoslavije 1950-1961. Zbornik radova. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2008.

Načini sećanja na Jugoslaviju

YU-RETROVIZOR

MITJA VELIKONJA

Ono što ne možete oduzeti potlačenim ljudima je njihovo sećanje, i revolt tih ljudi, ljudi sa takvim sećanjima, samo je milimetar ispod površine.

—Howard Zinn, 1999: 413

U priloženom tekstu pokušaću da učinim nemoguće: razmatrati Jugoslaviju iz perspective "studija uspomena", u ovom trenutku veoma propulzivne interdisciplinarne grane na produktivnom stecištu istorijske antropologije, sociologije vremena, kulturologije i tranzitologije. Već od prve, nalećem na niz problema. Koju Jugoslaviju razmatrati: *onu dinastije Karađorđevićevsku*[263] (1918–1941), *Titovu* (1945–1991), ili *Miloševićevu* (1992–2006)? Sve tri, u paketu? O kakvom će sećanju biti reč: o kolektivnom, ili ličnom? O kulturnom, političkom, o memoaristici, toj tako omiljenoj, a u odnosu na činjenice nepouzdanoj literarnoj vrsti? Hoće li tema biti zvanično, odnosno institucionalizovano sećanje, ili nezvanično, manjinsko: etablirano ili subverzivno? Usmeno, pismeno, snimljeno, okamenjeno u spomenicima i obeležjima, ili pak ono na mreži, u društvenim medijima? Sećanja iz prve, ili i iz dru-

263 Ideološki rečnik kao i naslove knjiga i filmova navodim *u italiku*.

ge ruke, odnosno ona preneta, preuzeta, “nasleđena”? Da li ovde spada tema o nostalgiji, baš kao i ona o antinostalgiji, slatka ali i gorka, teška, traumatična sećanja? Retro i repro kulture koje, u aktuelnim kulturnim formama donose tragove sećanja na pređašnja vremena? Amnezija – ona spontana, ili druga, smišljena, sistematska? Sećanja, kao sredstvo emancipacije?

Odgovor na svako od ovih pitanja iziskivao bi, svako za sebe, široku i produbljenu studiju. Ambicija ovog teksta nalazi se drugde: interesovaće me načini sećanja na Jugoslaviju koje sam pratio tokom decenija proučavanja pogleda na njenu prošlost. Glavno istraživačko pitanje koga ovde postavljam je – koje su specifičnosti načina pamćenja zajedničke jugoslovenske prošlosti. Neću se, dakle, latiti sećanja po predmetima, ličnostima, događajima, muzici, kulturi i sl. *iz tog vremena,* toga bi bilo mnogo, mnogo previše: o njima je napisano na hiljade papirnih i na milione internetskih stranica. Upravo suprotno: pitam se, kako, na koje se posebne načine eks'Jugosloveni, odnosno post'Jugosloveni sećaju nekadašnje zajedničke zemlje.

SPECIFIČNOSTI JUGOSLAVIJA

Geopolitička slika Balkana na kraju XX veka podseća na onu s njegovog početka: konglomerat malih, međusobno zavađenih, napola kolonizovanih *nezavisnih država* s velikim teritorijalnim apetitima, *burek republika,* kako ih zajedljivo nazivam, politički i ekonomski zavisnih od velikih sila, takozvanih *saveznika.* Jugoslovenski *intermeco* je na Balkanu trajao ukupno gotovo 90 godina. Prva jugoslovenska država je nastala udruživanjem Kraljevine Srbije i Kraljevine Crne Gore s južnim delom nekadašnje Austrougarske, naseljenog južnim Slovenima, 1. decembra 1918; gledano u malo daljoj vremenskoj perspektivi, na zgarištu nekada moćnih carstava, koja su stolećima delila Balkan, otomanskog i austrijskog. Unitarna Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, preimenovana 1929. godine u Jugoslaviju, uništena je i raskomadana tokom

Drugog svetskog rata, da bi se ponovo oformila, tada kao socijalistička federacija i s nekim teritorijalnim dobicima na zapadu, nakon njega. I ta se raspala u nizu ratova, od 1991. dalje i u završnom obliku, u savezu Srbije i Crne Gore, nastavila se pod imenom Jugoslavije, tokom 1992–2003. i kasnije, kao Srbija i Crna Gora do 2006. godine, kad su se i te dve republike sporazumno razišle kao samostalne države.

Radi lakšeg razumevanja specifičnosti načina sećanja na Jugoslaviju, navešću najpre nekoliko istorijskih fakata koji su tome doprineli. Najpre, sve tri Jugoslavije nastale su kao posledica ratnih sukoba u regionu: Prvog i Drugog svetskog rata i ratova prilikom njenog raspada, tokom devedesetih. Znači, moćan, dramatičan početak, uvek s žirardoovskim "utemeljujućim nasiljem" i "žrtvenim mitom", po kome je uvek važila samo jedna istina – pobednička. Jugoslavije nisu nast(aj)ale kao plod promišljenog, dugotrajnog procesa udruživanja, već potpunih preloma i istorijskih kontingencija, u kojima su se realizovale neke već postojeće konvergentne tendencije i tradicije raznorodnih jugoslovenskih ideja. Drugo, njene unutrašnje i spoljašnje promene su bile munjevite i duboke: menjale su se granice, simboli, politički sistemi, ekonomska uređenja, socijalne strukture, privilegovane/eksploatisane klase, spoljnopolitička savezništva itd. U okolnostima stalnih promena se i sećanje na sve prethodno stalno menja. U zapadnoj i severnoj Evropi gotovo nepromenjeni državni i politički okviri traju stolećima – često uz ozbiljne potrese (građanski ratovi, okupacije, detronizacije, revolucije i sl), ali su, svejedno, postojaniji od onih na tlu Jugoslavije. Mogu to da ilustrujem primerom sopstvene porodice: iako živimo gotovo na istom mestu, svaka od pet poslednjih generacija se rodila u drugoj zemlji i u drugom političkom sistemu, a muškarci su nosili vojničke kape pet različitih vojski.

Treće, pozicija, prohodnost i posebnost Jugoslavija. Zbog toga što su stalno bile "negde između" (između Istoka i Zapada, između

jednog i drugog političkog poretka, između različitih geostrateških determinanti i indipendizama), sve tri su razvile svoje ideologije posebnosti, ekscepcionizma. Osećaj da *smo nešto posebno,* ostavlja, naravno, snažne tragove sećanja i potonjim generacijama. Tanja Cimerman (2010: 181) koja proučava sećanja na Balkanu, tako govori o *ambigius image* druge Jugoslavije: postojala su "dva (ideološka) načina iščitavanja: za Istok, kao bogate socijalističke idile i za Zapad, kao turističkog raja". Doslovno, "novi kontinent", odnosno "treći put".

Četvrto: sve tri Jugoslavije su bile rezultat istovremenog delovanja unutrašnjih i spoljnih faktora. S jedne strane, sama ideja i ideologija jugoslovenstva – kulturnog ili političkog, integralnog ili organskog, unitarističkog ili multietničkog, centralističkog ili federalističkog – kod različitih južnoslovenskih naroda ima dugu istoriju, koja seže u XVIII stoleće, a u prethodnom stoleću, zbog delovanja različitih političkih faktora, doživela tri državne inkarnacije. Među intrinzičnim faktorima, ne mogu se prevideti i međunarodno-politički: prva je bila sastavni deo Versajskog sistema moći, druga hladnoratovskog, a treća tranzicionog, s novim podelama na evropski centar i periferiju. Dalje, Jugoslavija je uvek predstavljala svestranu heterogenost: ekonomsku, socijalnu, etničku, kulturnu, jezičku, religijsku, političku, istorijsku. Unutar samih njenih granica je uvek postojao neko *Drugi:* tokom perioda suživota ta se je *Drugost* razumevala kao nadahnjujuća komplementarnost, u periodu konflikata kao nepremostiva suprotnost i *iskonsko neprijateljstvo.* Peto, modernizacija. Razdoblje Jugoslavije poklapalo se s razdobljem modernizacije društava unutar njenih granica: od većinom agrarnog, predmodernog pre ujedinjenja, do postindustrijskog i postmodernog, pri raspadu. Pogotovo je tokom druge došlo do "radikalne emancipacije" (Suvin, 2014: 314–345) različitih grupa unutar njenih granica – naroda, klasa, žena i manjina – dakle, do ostvarivanja njihovih, blohovski rečeno, "konkretnih utopija". Kakogod: brzina društvenih promena,

po definiciji utiče na procese sećanja – što brže sve u društvu prolazi, više je toga za sećanje.

Na kraju mi se čini bitnim razdvojiti pojam *nekadašnja Jugoslavija* (ili *eks-Jugoslavija),* od pojma post-Jugoslavija. Prvi, prisutniji tokom devedesetih, u pomami *osamostaljivanja, demokratizacije, tržišne ekonomije, ljudskih prava, nacionalne suverenosti* i ostalih tranzicionih ideologija i praksi, predstavlja gnevne pokušaje prekidanja bilo kakvih veza s prethodnom državom. Jugoslavija je (bila) negativna opsesija nacionalista, kao što je socijalizam (bio) negativna opsesija neoliberala. Njeno ime je nestalo iz vokabulara, umesto toga koristili su se, u najboljem slučaju, diskurzivni eufemizmi tipa *pre osamostaljenja,* ili *u prethodnom periodu.* Pojam *nekadašnja Jugoslavija* predstavlja diskurzivni i konkretni institucionalni pomak novih dominantnih struktura u državama naslednicama, koje su se htele otrgnuti od tog, po njih kompromitujućeg nasleđa.[264] Jednom reči, kao da Jugoslavija u njihovoj poluprošloj istoriji uopšte nije bi bilo.

Pojam *post-Jugoslavija* pojavio se najpre ispotiha, potom sve glasnije tokom trezvenijih dvehiljaditih, kad je postalo jasno da je izneverena većina nerealnih tranzicionih obećanja i očekivanja. Predstavlja svojevrsni nastavak identifikacije s Jugoslavijom koja dolazi iznutra, iz država naslednica i, iz vana, od međunarodnih aktera. Njena prošlost i nasleđe još uvek utiču, u pozitivnom, ali i u negativnom smislu, na zbivanja u njima i na njihov razvoj, napokon sve su još uvek deo *jugosfere,* da upotrebim kovanicu poznavaoca Balkana Tima Judae (2009). Reč je o, da parafraziram, *nastavku Jugoslavije drugim sredstvima.* Jugoslavija se vraća "na mala vrata", naravno, ne pod istim imenom: svako drugo ime, samo ne Jugoslavija, je dobrodošlo. Najbolji su, svakako,

264 U hrvatskom ustavu je čak zapisana zabrana pokretanja postupka "udruživanja Republike Hrvatske u savez s drugim državama u kojem bi udruživanje dovelo ili moglo dovesti do obnavljanja jugoslavenskog državnog zajedništva, odnosno neke balkanske državne saveze u bilo kojem obliku".

"neutralni" geografski pojmovi: otud muzički program s imenom MTV *Adria*[265], *Zapadni Balkan* u diplomatskom novogovoru i na auto-kartama[266], *X Factor Adria* show za talente[267], *Jadranska vaterpolo liga*[268], *Jadranska liga* u košarci, *Bivši domači* kao oznaka za muziku iz SFRJ na štantovima sa pločama, i još bi ih se mnogo moglo nabrojati. U tom smislu, Jugoslavija je još kako živa: književnik i esejista Miljenko Jergović (2010: 17), na okruglom stolu "Sećate li se Jugoslavije", u oktobru 2010. u Beogradu konstatuje da, "ono na čemu je Jugoslavija bila stvorena, a to je prostor nekog kulturnog identiteta i, recimo, sličnih istorijskih i predistorijskih iskustava, to je ostalo isto i to zapravo sve više i više opet funkcioniše".[269] Istom prilikom, kultni jugoslovenski režiser Želimir Žilnik zakucava: "U mom sećanju nekadašnja kulturna komunikacija između Beograda, Zagreba, Ljubljane, Sarajeva, Skoplja i Podgorice i ova današnja, nije bogzna kako različita. Čak smo možda sada na nivou komunikacije i nešto brži, bolje informisani nego nekada" (Ibid, 18). Da rezimiram: (post-)Jugoslavija kao sudbina od koje se ne može lako pobeći.

POLITIKA (I) SEĆANJA

Pre nego što se latim specifičnosti sećanja na Jugoslaviju, još nekoliko terminoloških i teorijskih pojašnjenja. Za klasika sociologije Morisa Albvaša "sećanje je u velikoj meri rekonstrukcija prošlosti do koje se dolazi pomoću podataka pozajmljenih iz sadašnjosti, unapred smišljene rekonstrukcije ili, štaviše, pomoću

265 Ona od 2005. godine pokriva svih šest nekadašnjih jugoslovenskih republika.

266 S važnom razlikom: Zapadni Balkan za diplomate znači države nekadašnje Jugoslavije minus Slovenija plus Albanija, a u auto-kartama nalazimo svih sedam država naslenica Jugoslavije.

267 Od 2013. sve republike osim Slovenije.

268 Od 2008. na početku su u njoj učestvovali crnogorski, hrvatski i slovenački klubovi.

269 I nastavlja da, "Jugoslavija u kulturnom smislu ne samo da se nije raspala, nego da se ne može raspasti ni uz pomoć najgoreg nacionalizma" (Ibid).

rekonstrukcija ranijih perioda u kojima su predstave o prošlosti već prošle promene".[270] Na njegovom tragu francuski sociolog Pjer Nora zapisuje, da je sećanje "uvek aktuelan fenomen, veza između nas i večite sadašnjosti" međutim dok je istorija "predstava o prošlosti" (1989: 8).[271] Za srpskog proučavaoca tovrsnih fenomena Todora Kuljića kolektivno sećanje, "u različitoj meri prožima službeno pamćenje, istoriografiju i sećanje običnog pojedinca"; to je, "proces sećanja i zaboravljanja kojim razvrstavamo i organizujemo naše iskustvo, mišljenje i maštu u dimenzije prošlosti, sadašnjosti i budućnosti (2011: 10, 13). Za njegovu holandsku koleginicu Mieke Bal kultura sećanja je "aktivnost u sadašnjosti, kojom se prošlost stalno modifikuje i iznova opisuje, iako i dalje oblikuje budućnost"; pritom sećanje deli na nereflektivno/spontano, narativno, kao i traumatično (1999: vii, viii).

Lično, sećanje bih definisao kao sadašnjosti upotrebljivu prošlost, koja se pojavljuje na različitim nivoima (ličnom, grupnom), u različitim formama (spontanim, institucionalnim), medijski različito (usmeno, pismeno, petrificirano, u sistemu praznika i praznovanja, preko simbolike itd), i za različite namene (sentimentalne, kao unutrašnje bekstvo, ili instrumentalne, funkcionalne). Više nego kao snimku prošlosti, reč je o njezinoj aktuelnoj naraciji: više nego za inerciju, za kreiranje takve prošlosti koja za određene nosioce proizvodi određene efekte u sadašnjosti. Sećanje dakle nije neutralan, ili samo idejni koncept, već aktivna, performativna i, u pravilu ostvarena kulturna ideja, društvena praksa i politički projekat. To nije jednostavna objektivna kopija, već selekcija prošlosti: ne rekonstrukcija prošlosti, već njena namerna konstrukcija, namenjena aktuelnim težnjama određenih pojedinaca i grupa.

270 Drugačije kazano, "sećanje je predstava zapretena drugim predstavama, generička predstava, koja je prenesena u prošlost" (Ibid: 71).

271 I još: sećanje "je u neprekidnoj evoluciji, otvoreno za dijalektiku sećanja i zaborava, nesvesno svojih brojnih deformiteta, podložno manipulaciji i prisvajanju" dok je istorija "rekonstrukcija, i to uvek problematična i nepotpuna, onoga čega više nema" (Ibid).

Ne samo misao, ili osećaj o jučerašnjem, već i njegova realizacija u određenoj praksi ili artefaktu. Sećanje je naracija, interakcija, komunikacija: nije samo integrativno prema unutra i ekskluzivna prema vani, već prvenstveno, altuserijanski rečeno, materijalizacija određene istorijske ideologije. Kraće rečeno: ne postoji nepolitično sećanje. Sećanja na prošlost su deo "režima istine" određenog društva, koje "uveliko korača 'ka istini' – mislim, društvo koje proizvodi i distribuira diskurs u funkciji istine, predstavljajući se takvim i tako dolazi do određene moći" (Fuko, 1990: 112). Znači, svako društvo poznaje hijerarhizaciju sećanja s obzirom na odnos snaga u njemu: pojedina sećanja nisu samo drugačija, već na različit način društveno relevantna, "vredna".

Posebno je interesantna i, za ovu raspravu zanimljiva podela na zvanična, odnosno institucionalna i na nezvanična, odnosno spontana sećanja. Prve bih nazvao "tvrdim" sećanjima, jer su zapisana, štampana, ovekovečena, isklesana, monumentalizovana, podržana dekretima, romantizovana, obnavljana u mreži muzeja, galerija, nacionalnih zbirki, arhiva, školskih kurikuluma i udžbenika, spomenika, državnih znamenja (grbova, zastava, novca), sistema praznika i komemoracija, nacionalnih masovnih medija, (pre)imenovanja ulica, ustanova i nagrada, zvanične istoriografije[272] itd, jednom reči, hegemonističkih diskursa i dominantnih institucija. To su "podrške kolektivnog sećanja", ako pozajmim srećnu metaforu ljubljanskog etnologa Božidara Jezernika (2013: 9). Na drugoj strani, "meka" sećanja grupa i pojedinaca ostaju nekanonizovana, nezabeležena, skrivena, introvertna, koja imaju svoje medije i kanale prenošenja koji često deluju kao opozicija, ili čak alternativa, prvima.

272 "Istorija je sećanje država", zapisao je jednom Henri Kisinđer (1973: 331).

NAČINI SEĆANJA NA JUGOSLAVIJU

Više od kulturne širine sećanja na Jugoslaviju zanima me njegova ideološka dubina: sistematska, naredbodavna, nametnuta, sankcionisana ideološka dubina zvaničnog sećanja, kao i ona rasuta, heterogena, diverzifikovana individualnih sećanja. Po mom mišljenju postoji devet specifičnih načina, kako u vreme postojanja Jugoslavija, tako i nakon njihovog nestanka. Konkretnih primera za svaki od njih ima mnogo, zato ću uz svaki od njih nanizati samo nekoliko najtipičnijih, i uputiti na najrelevantnije studije koje ih podrobnije prikazuju.

GLASNI DISKONTINUITETI SEĆANJA

Na tlu Jugoslavije je XX vek bilo posebno "doba krajnosti", da upotrebim Hobsbawmovu kovanicu. Dramatična politička, vojna i društvena zbivanja doprinosila su lomljenju pravolinijskih i longitudinalnih kolektivnih sećanja. Dok se u državama s dugotrajnom političkom i socijalnom evolucijom i kolektivno sećanje može linearno i kumulativno razvijati, kod nas to nije slučaj: ovde nema *longue durée* kolektivnih sećanja, činili su se radikalni rezovi i nove periodizacije, umesto istorijskog totaliteta. Pređašnje kulture nacionalnog sećanja su se u sve tri Jugoslavije slile u jedinstvenu kulturu transnacionalnog svejugoslovenskog sećanja, da bi se od kraja osamdesetih "dejugoslovenizirala", i ponovo razbila u pojedinačna nacionalna sećanja. S obzirom da je u hegemonističkoj interpretaciji istorije izgledalo da je *sve počelo* 1918. godine, ili pak 1941. godine, odnosno 1943. odnosno 1945. ili 1991. godine, i kolektivno sećanje na prethodno razdoblje smišljeno je stišavano ili proganjano iz javnog diskursa i ostajalo prevashodno na neformalnom nivou. Recimo, kraj druge Jugoslavije doneo je uništavanje mnogih spomenika NOB: samo na teritoriji Hrvatske ih je nestalo oko 3000. Značajna je i praksa preimenovanja ulica: banjalučki kulturolog Srđan Šušnica (2015) je precizno empirijski prikazao udeo promenjenih imena tamošnjih ulica i mesta od

1992. godine.[273] Slično je i s državnim praznicima: gotovo se niko više ne seća i ne vaskrsava one iz prve Jugoslavije, one iz druge pamte samo starije generacije, a slave samo jugonostalgičari, a oni iz treće, nisu imali vremena ni da se prime.[274]

ZAJEDNIČKO, ISTOVREMENO I SEPARATNO SEĆANJE

U studijama polova i mladih, pre nekog vremena odomaćio se termin *living together apart, živeti zajedno i istovremeno odvojeno,* koji je konceptualizovao nove životne veze, partnerske ili porodične, koji deluju s distance. Pozajmiću ga i definisati kao "paralelno sećanje", kao kolektivno sećanje sa značajnim unutrašnjim razlikama, *nešto čega se sećamo zajedno u razdvojenosti, remembering together apart.* Modernizacija unosi pluralizaciju i u sferu sećanja. Paralelno sećanje znači da različite uspomene u najboljem slučaju mirno koegzistiraju, u neutralnom se ignorišu, a u zaoštrenom se konfrontiraju. I u ideološki i politički sve kompleksnijim jugoslovenskim i postjugoslovenskim društvima dolazilo je i dolazi do paralelnih kompozicija sećanja: među pojedinim grupama, recimo narodima, i unutar njih samih. Na primer: jednostrana sećanja na pitanja iz Drugog svetskog rata neguju, osim saveza antifašističkih boraca i udruženja i organizacije njihovih protivnika, ovakvih ili onakvih kolaboranata: *Novi slovenački savez*, neoustaški pokreti i razne ravnogorske grupe.[275] Hrvatski antropo-

273 "Srbizirano" je bilo 47,06 odsto imena ulica u centru Banja Luke, 30 odsto u predgrađu i 9,68 odsto imena mesta u ruralnim područjima. U centru grada je pre bosanskog rata etničko imenovanje ulica bilo sledeće: 30,8 odsto bilo ih je po etnički neutralnim ličnostima, 28,1 odsto po srpskim, 21,2 odsto po muslimanskim i 13, 7 odsto po hrvatskim. Posle rata preovladale su srpske ličnosti sa 69,4 odsto, opao je udeo etnički neutralnih (20,3 odsto), hrvatskih (3,2 odsto) i bošnjačkih (1,1 odsto).

274 Poređenje njihove transformacije u doba tranzicije, pogledati u zborniku Šarić, Gamelgard, Ra Hauge (2012).

275 S tim u vezi pomenuću dokumentarni film *Sretna zemlja* (Goran Dević, 2009) koji uporedo prati majsko hodočašće privrženika ustaškog pokreta na komemoraciju u Pilbergu/Blajburgu i titostalgičara u Kumrovec na proslavu Titovog rođendana.

log Vjeran Pavlaković na primeru sadašnjih komemoracija tadašnjih događaja konstatuje kako je "komemorativna kultura i dalje neverovatno politizovana i podjelena kako u nacionalnom tako i idelološkom smislu. " (2012: 166, 167). Na jednoj strani tako susrećemo negativna sećanja na socijalističku Jugoslaviju, između ostalih, sabrana na ljubljanskoj izložbi (i u zborniku) *Temna stran meseca* (*Mračna strana meseca)* iz 1998. godine, ili na beogradskoj (takođe i u zborniku) *U ime naroda – Politička represija u Srbiji 1944–1953* iz 2014[276] – a na drugoj, niz knjiga koje na kritički-reflektivan način, neke i na duhovit, razmatraju različite forme života u njoj.[277]

Paralelizam i nivelisanje sećanja u smislu *bilo je malo ovako, malo onako,* često je smišljena liberalna strategija zvaničnih institucija, što se, recimo, pokazuje po tome, što visoki politički zvaničnici istog dana polažu vence na spomenike palim partizanima i kolaboracionistima i, tome primerenom *uravnoteženom* izveštavanju medija, u političkim izjavama, različitih poziva na *pomirenje* i sl. Memorijsko izjednačavanje fašističke i anitifašističke strane relativizuje istorijske činjenice i predstavlja prvi dubok korak revizionizma.

276 Prvu je uredio Drago Jančar (Založba Nova revija, Ljubljana, 1998), a dugi je napisao Srđan Cvetković (Evro book, Beograd, 2014).

277 Spomenuću samo neke: Iris Andrić, Vladimir Arsenijević, Đorđe Matić (ur.), *Leksikon Yu mitologije* (Rende, Beograd, Postscriptum, Zagreb, 2004); Renate Hansen-Kokoruš (ur.), *Facing the Present: Transition in Post-Yugoslavia – The Artist View* (Verlag dr Kovač, Hamburg, 20144); Slavenka Drakulić, *How We Survived Communism and Even Laugh* (Norton, London, New York, 1992); Dejan Novačić, *SFRJ – Moja dežela* (Orbis, Ljubljana, 2003); Lazar Džamić, *Cvjećarnica u Kući cveća – Kako smo usvojili i živeli Alana Forda* (Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, Heliks, Smederevo, 2012); Tanja Petrović, Jernej Mlekuž (ur.), *Made in YU,* (Založba ZRC, Ljubljana, 2016) i Martin Pogačar, *Fičko po Jugoslaviji – Zvezda domačega avtomobilizma med cestama in spomini (*Založba ZRC, Ljubljana, 2016).

BORBE SEĆANJA

Kao i svaka druga narativna forma i sećanje je stvar takmičenja i antagonizacije, dakle, pitanja *ko se ispravno seća.* Memorijska suprotstavljanja su veoma različita: od intimnih i pijetetskih, do javnih, glasnih i gnevnih. U našem regionu je za kulturu sećanja "karakteristična sinhrona koegzistencija, pa i rivalitet različitih nacionalnih i transnacionalnih koncepata" (Cimerman, 2012: 16). U hegemonističkim diskursima svake Jugoslavije, ili njenih naslednica je svaka prethodna (i još pre njih austrijsko i osmansko carstvo) kriminalizovana kao *tamnica naroda,* jasno, najviše i najpre *našeg.* Ne sećam se nijedne pozitivne reči bilo kog političara druge Jugoslavije o prvoj, kao ni bilo kog aktuelnog političara o ijednoj. Takve su i memorijske rekonstrukcije u različitim ideološkim aparatima: školski udžbenici u drugoj Jugoslaviji su vrlo malo podučavali o prvoj, kao što sadašnji vrlo malo o svim Jugoslavijama. Beogradska istoričarka Dubravka Stojanović piše o "tihoj vatri udžbenika istorije kao izvora konflikata" i na primeru srpskih uverljivo prikazuje zanemarivanje i potiskivanje jugoslovenskih dimenzija srpske istorije, naravno, s obaveznom nacionalnom samoviktimizacijom i istorijskom esencijalizacijom, nivelisanjem problematičnih istorijskih ličnosti i događaja, militiarizacijom istorije, etnocentrizmom i ksenofobijom (2010: 85–158; pogledati i Kuljić, 2011: 156–183).

Na drugoj strani, kontra-sećanje ljudi kvari novo diskurzivno jednoumlje vladajućih institucija. Ono za proučavaoca američkog pop-kulturnog sećanja Đorđa Lipsica "nije negiranje istorije, već samo odbacivanje njenih lažnih prioriteta i hijerarhijskih podela" (1997: 223).[278] Ilustrovaću to s nekoliko podataka iz istraživanja javnog mnjenja. U istraživanju srpske agencije *Tvoj stav* iz avgusta 2010. 82,95 odsto anketiranih državljana Srbije je tvrdilo, da su

278 Kontra-sećanja "traže u prošlosti skrivene događaje isključene iz dominantnih narativa" " i "traže reviziju postojećih narativa nudeći nove poglede na prošlost" (Ibid: 203, 214).

u bivšoj Jugoslaviji lepo živeli (samo 17,05 odsto, da nije): i 51,14 odsto želi njenu obnovu, a 48,86 odsto, ne.[279] Hrvatski *Jutarnji list* 25. juna 2011. izveštava, da žitelji *Zapadnog Balkana* tako ocenjuju svoj život: da se 2011. godine živi bolje nego 1991. godine uvereno je 26,5 odsto stanovnika Slovenije, 24,8 odsto Hrvatske, 15,4 odsto Srbije i 12,1 odsto Bosne; a da lošije, 68,6 odsto državljana Srbije, 59,1 odsto Bosne, 43,6 odsto Hrvatske i 38,6 odsto Slovenije.[280] Istraživanje iz 2011. godine sprovedeno među žiteljima *Zapadnog Balkana* rođenim 1971. i 1991. godine pokazalo je da bi, po njihovom mišljenju, život bio bolji u državi koja bi postojala danas na način na koji je nekad postojala socialistička Jugoslavija za 81 odsto anketiranih iz Republike Srpske, 69 odsto iz Srbije, 65 odsto iz Crne Gore, 62 odsto iz Makedonije, 58 odsto iz Federacije BiH, 30 odsto iz Hrvatske i 25 odsto s Kosova.

Najveću kulturnu bliskost (muzika, literatura, umetnost, zabava) s drugim zapadnobalkanskim narodima osećaju na Kosovu (58 odsto), u Makedoniji (50 odsto), u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i u Albaniji (između 44 i 39 odsto), a najmanju u Hrvatskoj (28 odsto)[281]. U januaru 2015. je u anketi prethodno spomenute srpske agencije 64,81 odsto respondenata izabralo *Titov samoupravni socializem* kao politički sistem, koga bi želeli u eventualnoj budućoj Jugoslaviji.[282] Zanimljivo je da, prema istraživanju iz februara iste godine, više anketiranih državljana Srbije zna tekst himne SFRJ od himne Srbije (81,3 odsto prema 68,29 odsto) i raspored boja na zastavi SFRJ od onog na zastavi Srbije

279 *http://www.tvojstav.com/results/dMaf5fZx1hhhY8EMWdtN,* pristupljeno, 25. decembar 2015.

280 *http://www.jutarnji.hr/velika-anketa-jutarnjeg-lista---20-godina-nakon-jugoslavije/955249/,* pristupljeno, 25. decembar 2015.

281 *http://documents.mx/dokuments/20-zears-after-1991-the-tale-of-two-generarions.html,* pristupljeno 26. decembra 2015.

282 *http://www.tvojstav.com/results/rVs2THlu1DWhQvOmZVkM,* prisupljeno 26. decembra 2015.

(83,7 odsto prema 80,49 odsto).[283] Indikativni su takođe rezultati ankete među državljanima Hrvatske i Bosne i Hercegovine starijim od 45 godina, dakle onima s jugoslovenskim iskustvom, u proleće 2015: 92 odsto onih iz Bosne i 86 odsto iz Hrvatske tvrdi, da je život u SFRJ bio bolji od sadašnjeg. Tito je pozitivna istorijska ličnost za 65 odsto anketiranih iz Bosne i 40 odsto iz Hrvatske.[284] Jednom rečju, razlika u odnosu na zvanično sećanje na *jugoslovansku strahovladu* je više nego očigledna.

DIJALEKTIKA SEĆANJA I ZABORAVA

Svaka politika sećanja istovremeno je i politika zaborava. Dinamika promena na području Jugoslavije nalagala je ubrzanu dijalektiku sećanja i amnezije: kako se nečeg trebalo sećati, trebalo je takođe nešto i zaboraviti. Efekat klatna: u vreme Jugoslavije, "zvanično" se zaboravljalo na prejugoslovenske, antijugoslovenske, ili nejugoslovenske tradicije, kao što se nakon njenog raspada "zvanično" zaboravlja na jugoslovenske. Stariji primer za to su spomenici palim borcima. U prvoj Jugoslaviji su *pobednicima* (Srbija i Crna Gora) s ponosom podizali, a *poraženima* (nekad habzburški Južni Sloveni) nisu.

Sadašnja vladajuća politika u Hrvatskoj oslanja se na amneziju, a u Srbiji na protivrečnu mešavinu amnezije i integracije, konstatuje antropolog savremenog Balkana Stef Jansen (2005: 256); sličnu kombinaciju oktroisanog zvaničnog sećanja, lustriranja delova kulturnog sećanja i smišljenog zaborava, možemo uočiti i u drugim naslednicama. A prisilna se amnezija u tovrsnoj dijalektici uvek vraća kao bumerang. Revanšizam potlačenih nacionalnih kultura sećanja tokom trajanja Jugoslavija bio je očigledan nakon njihovog raspada: tokom Drugog svetskog rata i ponovo tokom

283 *http://www.tvojstav.com/resuls/k7sBOO4hgsxrrXSuxOT,* pristupljeno 25. decembra 2015.

284 *http://www.mojevrijeme.hr/magazin/2015/04hrvatska-i-bih-slozne-u-sfrj-se-zivelo-bolje/,* pristupljeno, 25. decembar 2015.

ratova devedesetih. Zatrvena i tabuizirana traumatična sećanja vraćaju se osnažena: setimo se primera memoarske opsednutosti Jasenovcem i Blajburgom, atentatima na Stjepana Radića i kralja Aleksandra, sudbinama Alojzija Stepinca i Draže Mihajovića, *oslobođenjem* ili *okupacijom* 1918, 1941, 1945 i 1991. godine itd. U tim memorijskim pretumbacijama nekadašnji junaci postaju zločinci – i obratno, nekadašnji zločinci – junaci; nekadašnja dostignuća, zablude – i obratno; bivša država, tiranija – i obratno. Na slovenačkoj nacionalnoj televiziji upravo se emituje serija razgovora o *stradanju* Slovenaca od partizana i kasnije, u socijalističkoj državi, pod naslovom *Svedoci,* čiji format i dikcija podsećaju na radio emisiju iz sedamdesetih, pod naslovom *Još pamtite, drugovi?* koja je – obratno, slavila partizane i posleratno uređenje.

UPOTREBLJIVA SEĆANJA

Instrumentaliziranje sećanja predstavlja njegovu sistematsku upotrebu u dostizanju tačno određenih ciljeva – političkih, popkulturnih, komercijalnih itd. – u sadašnjosti. Ukratko, *prošlost prodaje, past sells.* U slučaju Jugoslavije to se događa na različite načine. U politici: u Bosni i Hercegovini su muzejskim zbirkama, posvećenim sećanju na NOB, dodali krila koja to pitanje povezuju s onim iz 1992–1995 (u Republici Srpskoj se partizanski otpor povezuje s otporom bašnjačko-hrvatskoj strani tokom poslednjeg rata, a u Federaciji BiH se isto tako partizanski otpor povezuje s onim protiv srpske strane, tokom poslednjeg rata). Revizionistička mantra boračkih organizacija u Sloveniji je da bez partizanstva ne bi bilo ni samostalne Slovenije. Slično je u Makedoniji, gde se uspostavlja kontinuitet otpora Kruševske republike 1903. s partizanskim otporom 40 godina kasnije. Hrvatski predsednici Stjepan Mesić i Ivo Josipović pokušali su da povežu "multietnički antifašizam iz 1940-ih i etnocentrični i šovinistički Domovinski rat iz 1990-ih kao delove iste oslobodilačke strukture i kao jednako važne stubove hrvatske državnosti" (Kuljić, 2011: 84). U popkulturi:

sećanja na Jugoslaviju u obliku jugo-rok, ili jugo-pop melosa, prisutna su u *oldies-goldies* bendovima i pojedinih izvođača (Zdravko Čolić, Neda Ukraden, Novi fosili, Zabranjeno pušenje i sl), a i kod novih jugonostalgičnih bendova (Rock Partyzani, Zaklonišče prepeva i sl). U oglašavanju: retke preživele jugoslovenske trgovačke marke i proizvodi, kao što su Životinjsko carstvo, Vegeta, Gorenje, Cedevita, ili Domaćica keksi, uspešno prodaju uspomene na ta vremena. Kokta je tako još uvek *piće naše i vaše mladosti*. U svim velikim trgovinskim lancima Lidl, Hofer, Interspar i Mercator ti su artikli uključeni u prodajne akcije tipa *Sedmica nostalgije*. U dizajnu: sećanje na socijalistički dizajn je u srži novih retro kultura i vintage stilova. U njima nalazimo estetiku borosanki, Topera i Rašice zimske odeće, Tomos mopeda, fiće i još mnogo čega, kao, naravno, i delova uniformi JNA.

JEDNA ISTORIJA, VIŠE SEĆANJA

Na jednoj strani istoriografija, kaže slovenački sociolog Rastko Močnik (2008: 46), često zapada u "retroaktivno legitimiranje". U tom je smislu zanimljivo upoređivati postavke u glavnim istorijskim muzejima u postjugoslovenskim prestonicama, znači kanonizovano sećanje država naslednica, odnosno primere, kako "istoricizam oslikava 'večnu' sliku prošlosti" (Benjamin, 1998: 223). Beogradska istraživačica jugonostalgije Milica Popović (2016) u svojoj uporednoj studiji istorijskih muzeja u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani uverljivo pokazuje da *Muzej istorije Jugoslavije* nastavlja s negovanjem sećanja na nekadašnju državu, kako sa stalnom postavkom, tako i s povremenim izložbama; *Hrvatski istorijski muzej* i *Muzej novije istorije* u Ljubljani se pak, u velikoj meri distanciraju od jugoslovenske prošlosti i, nacionalni su muzeji.[285] Sarajevski *Muzej istorije Bosne i Hercegovine* nema stal-

285 Stalna zbirka u potonjem, naslovljena je *Slovenci u XX veku* i ima, po mom mišljenju, nekoliko ozbiljnih nedostataka. Ulazak u Jugoslaviju je na panou, recimo, opisan kao nedobrovoljan: *Do udruživanja u Kraljevinu Srba, Hrvata i*

nu zbirku koja bi se bavila jugoslovenskim decenijama, već samo odeljke koji pokrivaju poslednji i pretposlednji rat, dakle godine 1992–1995 i 1941–1945. Prema dosta uravnoteženoj postavci *Državnog muzeja Crne Gore* na Cetinju je ova 1918. godine *izgubila svoj državni identitet*, 1945. godine *zaokružila međuratni proces k obnovi svog državnog identiteta*, a 1992. godine se na referendumu *opredelila za život u zajednici sa Srbijom*. Najrevizionističkiji (i u samoj postavci grotekstan), izvesno je novi, 2011. godine otvoren *Muzej makedonske borbe za suverenost i nezavisnost,* koji predstavlja jugoslovenski period kao najteži u istoriji makedonskog naroda.[286] Da rezimiram: muzejizirana nacionalna sećanja se od devedesetih manje/više/potpuno "dejugoslaviziraju".

A na drugoj strani, "višesmerna sećanja", po mišljenju američkog istraživača sećanja na holokaust Majkla Rotberga (2009:12), "polazi od toga da je kolektivno sećanje delimično rasterećeno isključivih verzija kulturnog identiteta i prihvata da sećanje

Slovenaca na centralizovanoj osnovi i u suprotnosti s prevlađujućim slovenačkim željama, došlo je 1. decembra 1918. U zbirku je delimično uneta spomenuta izložba *Mračna strana meseca,* koja opravdano upozorava i kritikuje nasilje socijalističkog sistema nad protivnicima, a na veoma tendenciozan način (s potpisima pod eksponatima tipa *Boljševički rasizam, ili partijski raj i partijski pakao,* ili, *Vladavina tajne političke policije,* partijske rukovodioce naziva *crvenim baronima* i sl). Proizvodi slovenačke industrije iz tog doba razbacani su u *industrijski kompostnik,* a fotografija iz osamdesetih prikazuje *gužvu pred trgovinom,* što implicira nestašice u vreme socijalističke Jugoslavije. Period *osamostaljenja, demokratizacije i evropeizacije* je isto tako prikazan nekritički, čvrsto se držeći zvanične interpretacije istorije, bez spominjanja novih pogrešaka i problema (kao što su porast ksenofobije, razgradnja socijalne države, tajkunsko otimanje nekad zajedničke imovine, novi – da upotrebim isti izraz – *baroni,* socijalni i politički neredi, repatrijarhalizacija, pauperizacija i isključivanje / nigde, recimo, nisu spomenuti izbrisani, diskriminacija Roma i pripadnika drugih manjina, konačno ni bodljikava žica protiv izbeglica od 2016. da nedovoljnu reprezentativnost žena i ne spominjem/). Nažalost, više apologija postojećeg, nego (samo)kritičan pogled unazad.

286 Sa punim imenom *Muzej makedonske borbe za suverenost i nezavisnost – Muzej VMRO – Muzej žrtava komunističkog režima.* U tom smislu je neslavno sličan budimpeštanskoj *Kući terora* i praškom *Muzeju komunizma.*

i preseca i povezuje prostorno, vremenski i kulturno različita mesta". U postjugoslovenskom vremenu vrvi od primera takvih transnacionalnih sećanja, neortodoksnog, neisključivog pluralizma sećanja o istoj prošlosti i to u različitim medijima: u dokumentarcima[287], humorističkim serijama[288], jugonostalgično muzici[289], u pozorištu[290] i na televizijskom kanalu *Klasik TV* sa sedištem u Zagrebu, koji emituje jugoslovenske filmove i druge emisije, ili *Jugoton TV* sa eks-jugoslovenskom muzikom. Na zidovima gradova *od Vardara pa do Triglava,* isto tako danas možemo naći mnoštvo jugofilnih i jugofobnih grafita i street arta (Velikonja, 2016). Ako i obrnem istraživačku perspektivu i pod mikroskop stavim uspomene samih ljudi, nalazim sličnu višesmernost sećanja i nostalgije, na primer, među korisnicima društvenih mreža i internetnih pričaonica, na blogovima i na internet stranicama. Isto je i u spomen-knjigama, postavljenih u muzejima događaja iz Drugog svetskog rata u različitim delovima bivše *Juge.*[291]

287 Da spomenem srpsku dokumentarno-zabavnu seriju *SFRJ za početnike* (scenarista Radovan Kupres, od 2011 dalje) i dokumentarce *U ratu i revoluciji* (Ana Bilankov, 2011) i *Moja Jugoslavija* (Miroslav Nikolić, 2004) o imaginarnoj "četvrtoj Jugoslaviji".

288 Dobar primer je hrvatska televizijska serija *Crno-bijeli svijet* (Goran Kulenović, od 2015 dalje).

289 Za slovenački primer, pogledati Hofman, 2015 i Velikonja, 2013. Ustanovio sam da su najčešći sećanski narativi u tovrsnoj muzičkoj produkciji antifašizam, multikulturalizam, socijalna pravda, Tito, solidarnost i socijalistički *easy living.*

290 Spominjem značajnije predstave: pulski *Leksikon YU mitologije* (Oliver Frljić, 2011), ljubljansku *Jugoslavija, moja domovina* (Ivica Buljan, 2015), beogradsku *Rodjeni u Yu* (Dino Mustafić, 2012) i ljubljansku stend-up monokomediju Perice Jerkovića *Rođen u Jugi (2009).*

291 Tokom svojih terenskih istraživanja kolektivnog sećanja na Jugoslaviju i jugonostalgiju prebirao sam ih po muzejima *tog doba* u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i u Srbiji. Iz mnoštva, navodim samo nekoliko indikativnih zapisa: *Ovo treba čuvati i nikad ne zaboraviti; Hvala Bogu da neko čuva stare uspomene da mogu drugi naraštaji ovo pogledati kao što sam ja; Lijepe uspomene na SFRJ! Stara dobra vremena!!!* i *Nikada ne treba zaboraviti ono s čime smo živjeli.*

NOSTALGIJA KAO *USPOMENA MINUS BOL*

To je najkraća definicija nostalgije, koju je sredinom sedamdesetih uveo američki kolumnista Herb Caen, a ja bih dodao još jednu: "retrospektivna utopija". Naracija nostalgije je uvek antietička (na jednoj strani lepše juče, na drugoj, ružnije danas), njena dikcija melanholična i gorko-slatka, njen odnos prema sadašnjosti eskapističan (u intimističkoj žudnji za nestalim), ili pak kritičan i restitutivan). Nostalgija je romantizirana priča o idealizovanoj prošlosti koja kao takva nikad nije postojala: o idealizovanima nama, kakvi nikad nismo bili: i o onoj prošlosti koja je imala budućnost. Ali ne treba zanemariti njene društvene potencijale: to nije samo sentimentalna bajka ljudi koji se ne moraju pomiriti sa sadašnjošću *(luzera tranzicije,* da citiram grubu oznaku antinostalgičara), ali moguće, i jaka kulturna i politička snaga s praktičnim efektima u svom okruženju.

Jugonostalgija se pojavljuje bez obzira na, zapravo upravo zbog etnonacionalističkog i neoliberalnog *damnatio memoriae* u državama naslednicama, i slična je drugim *crvenim nostalgijama* koje se još od devedesetih pojavljuju od Baltika do Balkana, od Češke do nekadašnjih sovjetskih republika. To je (ne)reflektivan otpor – pasivan, sentimentalan, ili pak, aktivan, glasan – najpre, sistematskoj demonizaciji, ili bar smišljenoj amneziji jugoslovenske ere tih naroda, i drugo, novim tragedijama, nepravdama i ekspoataciji koje su doneli *demokratija, nezavisnost* i *tržišna ekonomija.* Jansen konstatuje da su glavne teme jugonostalgije zajednički (pop)kulturni prostor, odnosno "dom", bolja vremena i normalni život (2005: 223–250). Najpre, tokom traumatičnih devedesetih pojavljivala se neformalno, ispotiha i prikriveno, kod kuće i u zatvorenim grupama, da bi se tokom poslednjih 10, 15 godina probila i u *mainstream* diskurse, prakse i u institucije. A oznaka

jugonostalgičar ostaje upotrebljiva psovka za levičare u aktuelnim političkim obračunima.[292]

Nostalgiju za jugoslovenskom prošlošću danas nalazim praktično na svakom koraku: u medijima, oglašavanju, u potrošačkoj i popularnoj kulturi, u turizmu, u urbanim kulturama, čak i na alternativi. Jugonostalgičari u državama naslednicama, kao i u dijaspori[293] se udružuju u društva/klubove *Josip Broz Tito* (samo u Bosni i Hercegovini ih ima više od 40). U Makedoniji imaju čak političku stranku *Savez levih Titovih snaga.* Ponovo ću iz mnoštva odabrati nekoliko primera. Toponimi jugoslovenskog sećanja, Norajevi *lieux de memoire* (tipa Dedinje, Dražgoše, Tjentište, Brioni, Kumrovec, Jablanica, itd), kao "vrhunska otelotvorenja memorijalne svesti koja je jedva preživela jedan istorijski period koji priziva sećanje jer ga je napustilo" (Ibid.: 12), postali su poslednjih godina unosna destinacija nostalgičnih hodočašća. Dalje, po nekadašnjim jugoslovenskim republikama kruži više rezonantnih i dobro posećenih izložbi, koje prikazuju tadašnji svakodnevni život, popularnu kulturu, modu i sport u izrazito pozitivnom svetlu. Spomenuću onu koja je 2013. godine najpre bila na uvidu u Beogradu pod znakovitim naslovom *Živio život*, u Ljubljani (u najvećem ljubljanskom trgovačkom i zabavnom centru BTC City!) kao *Izložba lepog života od '50 do '90,* godinu kasnije u Podgorici, ponovo kao *Živio život* (i opet u nekom trgovinskom centru). Krajem 2014. godine je u Beogradu, a potom u Sarajevu i Ljubljani organizovana slična izložba, tog puta o modernizaciji svakodnevnog života i slobodnog vremena u Jugoslaviji pod naslovom *Nikad im bolje nije bilo*.

292 Zanimljivo, pojam jugonostalgija važi samo za drugu Jugoslaviju, ne i za prvu (ili u srpsko-crnogorskom slučaju još i za treću). Kuljić navodi rezultate ispitivanja javnog mnjenja u Srbiji iz 2010: na pitanje "Kada je ovoj zemlji bilo najbolje?" njih 81 odsto je izabralo vreme socijalizma, šest odsto devedesete i samo tri odsto međuratni period (2011: 129).

293 Za studiju slučaja jugonastalgije u dijaspori, pogledati Hadžibulić, Manić, 2016.

Tovrsni nostalgični preživeli ostaci ukazuju na dve stvari: da Jugoslavija "nije bila samo skupina konstitutivnih nacionalnih kultura, već da je tokom svog sedamdesetogodišnjeg postojanja uspela da stvori nadnacionalni, zajednički kulturni sloj svih Jugoslovena" (Milutinović, 2013: 75). I da je jugoslovenstvo u smislu specifičnog kulturnog sinkretizma i društvenog kosmopolitizma naroda i društvenih grupa koje tu žive prethodilo Jugoslaviji kao državi, dakle, kao političkoj zajednici, opstajalo u njoj u različitim formama, i da ju je nadživelo nakon njenog kraja 1991. odnosno 2006.

KATARZIČNO SEĆANJE

U politici sećanja uvek nalazim više krivice drugih nad *nama,* nego što smo ih mi prouzrokovali *drugima:* uvek se kao žrtve predstavljamo *mi,* a ne *oni.* A samo sećanje na istorijske tragedije za koje su odgovorni pripadnici sopstvene grupe nad drugima, može pripomoći refleksivnijem odnosu prema istorijskim zabludama i greškama i pomirenju s drugom stranom. Sećansko *Nikad više!* može da bude jednako katarzično i oslobađajuće na unutra i prema vani. Kuljić ovako određuje negativno sećanje: "reč je o obrascu stvaranja društvenog pamćenja, koji se sporo i uz mnogo otpora probija, jer polazi od toga da sećanja samo tada mogu delovati humanistički i demokratski ako uključuju i sećanja na istoriju bespravlja i zločina za koju smo i mi sami odgovorni ili bar saučesnici" (2012: 223). Prvenstveno se treba sećati poraženih, o čemu, prevashodno na hrvatskom primeru odlično piše istoričar Dragan Markovina (2015).

Brantovo klečanje pred spomenikom jevrejskim pobunjenicima iz varšavskog geta 1970. godine, učvrstilo je negativno sećanje Nemaca na varvarstvo *njihovog* nacizma. Na našem tlu se, verovatno, još neko vreme ne mogu očekivati slični iskreni i zreli gestovi: ako ih ima, često su simbolični, nedovoljni, zavodljivi, ili

ih izgovoraju nekadašnji huškači.[294] Ipak, postoje i neki primeri: u crnogorskom državnom muzeju nalazimo fotografiju Dubrovnika u plamenu iz jeseni 1991. počinjenog od *pripadnika regularnih jedinica JNA s područja Crne Gore.*[295] Verovatno je najdalje otišlo priznanje, izvinjenje i molba za oprost banjalučkog rimokatoličkog biskupa Alfreda Pichlera iz 1963. godine za zločine koje su počinili oni *koji su sebe nazivali katolicima,* nad pravoslavcima samo zato što *nisu bili Hrvati i katolici.*

Znatno više samokritike i s njom povezane katazičnosti u kolektivnom sećanju, nego u dominantnim institucijama (državi, crkvi, političkim strankama i pokretima) nalazim, na primer, u umetnosti i na alternativnoj sceni. Recimo, na filmu: još pri uobličavanju najformativnijeg mita druge Jugoslavije, partizanstva, i u vreme njenog postojanja, uočavam ne samo žanrovsku i estetsku, već i ideološku heterogenost.[296] S približavanjem njenog kraja, pravljeni su još kompleksniji partizanski filmovi,[297] zatim oni koji su

294 Hrvatima se zbog počinjenih zločina izvinio crnogorski predsednik Milo Đukanović (u leto 2000), srpsko-crnogorski predsednik Svetozar Marović (2003), i predsednik Srbije Boris Tadić (2007 i 2010). Bošnjacima su se, zbog zločina srpske strane izvinili predsednici Srbije Boris Tadić (2004) i Tomislav Nikolić (2013), a srpski premijer Aleksandar Vučić polaganjem cveća u spomeničkom kompleksu Potočari 2015. zbog pogrešne politike Hrvatske prema Bosni i Hercegovini tokom devedesetih još i hrvatski predsednik Ivo Josipović (2010). Srbima su se za zločine izvinili predsednici Hrvatske Stipe Mesić (2003) i Ivo Josipović (konkretno za one počinjene u Paulinom Dvoru, 2010. godine). Seriju izvinjenja za zločine bosanske vojske nad drugim narodima počeo je bosanski predsednik Alija Izetbegović (u maju 2000), a za njim ponovio član Predsedništva BiH Bakir izetbegović (2010).

295 Napad je bio, to je u potpisu, *potpaljen s oštrom manipulacijom javnih medija;* reč je o *jedna od najmračnijih strana crnogorske istorije.* Spomenuti su takođe i masakri u Bukovici i u Štrpcima.

296 O tome pišu stručnjaci za tu oblast: Splićanin Jurica Pavičić (2016), generalno o jugoslovenskom partizanskom filmu i Ljubljančanin Peter Stanković (2005), na primeru 26 slovenačkih partizanskih filmova.

297 Recimo, *Doviđenja u sledećem ratu* (Živojin Pavlović, 1980), ili *Gluvi barut* (Bata Čengić, 1990).

problematizovali teške posleratne događaje,[298] ili kritički reflektovali jugoslovenski socijalistički sistem,[299] dok su devedesete donele zaokret na drugu stranu.[300] Dalje: u postjugoslovenskom dobu nastalo je mnogo inicijativa i organizacija koje se sećaju i opominju na zlodela *naših* nad *drugima:* od Helsinških odbora i *Amnesty International,* do pacifističkih i humanitarnih grupa koje deluju u kontinuitetu ili *ad hoc,* u različitim levičarskim subkulturnim i subpolitičkim grupama. Nekoliko primera: u Srbiji je još od vremena raspada federacije vrlo aktivna grupa *Žene u crnom,*[301] koja različitim aktivnostima suočava domaću i širu javnost sa zločinima iz perioda poslednjih ratova, posebno sa srpskim, zalaže se za procesuiranje odgovornih za njih i dostojanstveno komemoriranje ubijenih. U tom cilju demonstrativno sudeluju u komemoracijama u Vukovaru, Srebrenici, Višegradu i drugde. U Hrvatskoj, na vojničko i patrijarhalno nasilje nad ženama od početka devedesetih, upozorava *Centar za ženske žrtve rata,* kao i antiratna platforma nevladinih organizacija *Zamir.* Grupa multimedijalnih umetnika i teoretičara iz različitih delova nekadašnje Jugoslavije *Spomenik* tokom poslednjih deset godina, svojim performansima, predavanjima i diskusionim susretima problematizuje nedavne ratove, zločine nad civilima i generalno normalizaciju nasilja u postsocijalističkoj tranziciji u ovom delu sveta. Iritantna, neprijatna, "preskočena" sećanja, dakle, zbog čega ne čudi, da ih iz mili-

298 Na primer, *Crveni bugi, ili Šta ti je devojčica* (Karpo Godina, 1982), *Otac na službenom putu* (Emir Kusturica, 1985), *Moj otac, socijalistički kulak* (Matjaž Klopčič, 1987), ili *Tito i ja* (Goran Marković, 1992).

299 Da spomenem samo filmove Želimira Žilnika i Dušana Makavejeva, od šezdesetih godina dalje.

300 Recimo, film *Duga tamna noć* (Anton Vrdoljak, 2004) i posebno *Četverored* (Jakov Sedlar, 1999), čiji je drugi deo na hrvatskoj nacionalnoj televiziji premijerno prikazan baš uoči izbora 2000. što je trebalo da glasače odvrati od glasanja za levicu.

301 Predstavljaju se kao *Ženska mirovna grupa feminističko-antimilitarističke orijentacije.*

tarističkih i nacionalističkih krugova optužuju za jugonostalgiju, kao udbomafiju, izdajnike, strane plaćenike i sl.

ANGAŽOVANJE SEĆANJA

Zvanično sećanje koje je u rukama vladajuće grupe homogenizuje prošlost, dok je nezvanično, pluralizira; prvo ga totalizira, drugo, diverzifikuje i partikularizira; prvo gradi jedinstvo pogleda unazad, drugo ga ruši; prvo naređuje i zabranjuje, drugo se tome opire. Nezvanično, "heretičko" sećanje može da posluži kao temelj otpora postojećem, ono je – rečeno frazom Džejmsa Skota – "oružje nemoćnih", jer se odupire istorijskom revizionizmu, oportunizmu, komformizmu i amneziji. Uništi "istorijski kontinuum" (Benjamin, 1998: 223), Kuljić lucidno definiše kritičku kulturu sećanja kao onu, koja se "zalaže za istraživanje interesne osnove grupnih posrednika prošlosti (klasni, politički, porodični, generacijski činioci)", i za koje "nije ključno pitanje šta govore ostaci prošlosti, nego kako se ti ostaci tumače" (2012: 23; opširnije na 207–252).

U postjugoslovenskom kontekstu zbog toga ne iznenađuje što su slike, simboli i slogani *iz starih vremena* svagde gotovo obavezni repertoar različitih antirežimskih demonstracija. Ljubljanska antropološkinja Alenka Baretulović na primeru sadašnjeg Sarajeva pokazuje da je "sećanje na (idealizovanu) prošlost zapravo služilo kao način otpora" (2013: 221). Glavni lik sarajevskih protesta 2008. godine je bio, niko drugi, do *Valter, zaštitnik* njihovog grada iz Drugog svetskog rata, popularizovan u filmu i televizijskoj seriji iz sedamdesetih;[302] njegovim oživljavanjem, štitio bi se grad od konačne propasti (Ibid: 276, 277). Na drugim sličnim okupljanjima, ne samo u Bosni, demonstranti su nosili Titove slike, ili mahali sa zastavama druge Jugoslavije, ili njenih socijalističkih republika.

302 Pod režiserskom palicom Hajrudina Krvavca.

SEĆANJE ZA BUDUĆNOST

Istraživanja kolektivnog sećanja se još uvek premalo bave njegovim društvenim utemeljenjem, ideološkim potencijalima i političkim posledicama. Često se razumeju znatno objektivistički, u smislu pamćenja prošlosti – da to iskažem Van Rankeom – *onakve, kakva je stvarno bila.* Uvek treba, međutim, biti svestan činjenice, da je položaj sećanja u vremenu "uvek sadašnjost, a ne, po nekoj naivnoj epistemologiji, prošlost" (Hujsen, 1995: 3). Rečima Stojanovićeve (Ibid:19), "'politika sećanja' je zbog toga i istorija sadašnjosti par excellence". Sećanje upravo toliko govori o prošlosti koliko nam daje sadašnjost.

Mnemonijske rekonstrukcije dakle, trebalo bi istraživati ne samo s aspekta sadašnjosti, znači, ko/šta/kako i, prvenstveno zašto se seća, već u prvom redu s aspekta društvenih sukoba. Drugačije rečeno: nisu sva sećanja podjednako društveno relevantna i uticajna i ne mogu se istraživati na isti način. Polazeći od Benjaminove maksime da je "predmet istorijske spoznaje sama pobunjena, potlačena klasa" (Ibid.: 221), trebalo bi se zapitati ne samo šta/koga/čega se sećamo, već prvenstveno to, kakve efekte (odnosno, da li uopšte!) ima to sećanje na bolju sadašnjost i na bolju budućnost. Drugačije rečeno: da li sećanje samo reprodukuje postojeće, prijateljujući s njim, ili mu nudi alternative, drugačije vizije? Opet možemo povući važnu paralelu s istoriografijom kao "sećanjem države". Kao što je "kritička istoriografija produktivna u meri u kojoj nas suočava sa diskontinuitetima i unutrašnjim paradoksima, koji su brana mitovima slavne istorije i dogmama antikvarne istorije" (Kuljić, 2012: 218, 219), isto kao što "istorija koja čuva sećanje na otpor naroda predlaže nove definicije moći" (Zinn, 1999: 610), je aktivno i kritičko sećanje ugnjentavanih grupa ono, koje umesto jednostavnog referiranja na prošlost, ili čak njenog nereflektiranog recikliranja, to hvata i upotrebljava kao sredstvo preobražaja na bolje.

I na postjugoslovenskom tlu ima se čega emancipatorskog sećati: ideja i praksi autohtonog antifašizma (odnosno, šire buntovne,

antiimperijalističke tradicije) i isto tako autohtonog socijalističkog sistema. Naravno, u svoj njihovoj kompleksnosti, kao i s obaveznom kritikom njihovih zabluda i pogrešaka. Sećanje na njih preispituje i ukida monopol zvanične istoriografije nad prošlošću i nadzor vladajuće politike nad sadašnjošću s pozicije onih koji su u postjugoslovenskoj, postsocijalističkoj tranziciji najviše izgubili. Takvo sećanje na njih je na drugoj strani od "kičifikacije kulture sećanja"[303] – dakle, depolitizacije "projekta Jugoslavija" kroz njegovu komodifikaciju, banalizaciju, trivijalizaciju, beletrinizaciju, sentimentalizmom, turističku i potrošačku inkorporaciju. Jugoslovenska ideja, kao prvo, "u aktualnim okolnostima predstavlja isključivo humanističku antinacionalističku platformu", koja plaši nacionaliste u svim državama naslednicama (Markovina, 2015: 130). Sećanje na specifični jugoslovenski multikulturalizam podriva etnonacionalističke provincijalizme. I drugo, sećanje na nju afirmiše i njen prilično visok stepen socijalne pravde, solidarnosti, bezbednosti i društvene mobilnosti, što je u velikoj mjeri suprotno sa savremenim idejama i praksama neoliberalizma (u našim je uslovima bolje govoriti o mančesterskom kapitalizmu). U tom je smislu je – od danas vladajućih anatemizirano – sećanje na Jugoslaviju subverzivno političko delovanje, koje proizvodi političke posledice: ruši monolit zvaničnog antijugoslovenskog sećanja, vraća u igru političku imaginaciju, odnosno razmišljanje o alternativama na zgarištu *novog svetskog poretka,* nakon samozvanog *kraja istorije,* nakon *kraja ideologije*, nakon *kraja društva* i nakon, evo, *kraja Jugoslavije.* Smatram, da se Jugoslavije treba sećati samo utoliko, ukoliko je u njoj bilo pobune, modernizacije, emancipacije i alternative, odnosno koliko je u njoj bilo napora za dosezanje pravednije budućnosti.

Da se vratim naslovu teksta: Yu-retrovizor treba okrenuti napred.

303 Što u kontekstu američke popularne kulture sećanja efikasno pokazuje njujorška kulturološkinja Marita Struken (2007).

Bibliografija

1. Bal, Mieke, *Introduction*: v: Bal, Mieke; Crewe, Johathan; Spritzer, Leo (ur.), *Acts of Memory – Cultural Recall in the Present*, University Press of New England, Hannover, London, 1999, str. vii-xvii.
2. Bartulović, Alenka, *"Nismo vaši!" – Antinacionalizem v povojnem Sarajevu*, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana, 2013.
3. Benjamin, Walter, *Izbrani spisi*, Studia Humanitatis, Ljubljana, 1998.
4. Foucault, Michel, *Michel Foucault: Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings, 1977–1984*, Routledge, London, 1990.
5. Hadžibulić, Sabina, Manić, Željka, *My Life Abroad: The Nostalgia of Serbian Immigrants in the Nordic Countries*, Crossing: Journal of Migration & Culture, Vol. 7, No. 1, str. 97–114.
6. Halbwachs, Maurice, *The Collective Memory*, Harper Colophon Books; New York, Cambridge, Hagerstown, Philadelphia, San Francisco, London, Mexico City, Sao Paolo, Sydney, 1980.
7. Huyssen, Andreas, *Twilight Memories – Marking Time in a Culture of Amnesia*, Routledge; New York, London, 1995.
8. Hofman, Ana, *Glasba, politika, afekt: novo življenje partizanskih pesmi v Sloveniji,* Založba ZRC, Ljubljana, 2015.
9. Jansen, Stef, *Antinacionalizam – Etnografija otpora u Beogradu i Zagrebu*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2005.
10. Jezernik, Božidar, *Politika praznovanja*: v: Božidar Jezernik, Ingrid Slavec Gradišnik, Mitja Velikonja (ur.), *Politika praznovanja – Prazniki in oblikovanje skupnosti na Slovenskem*, Znanstvena knjižnica Filozofske fakultete, Ljubljana, 2013, str. 7–16.
11. Judah, Tim, *Yugoslavia is Dead: Long Live the Yugosphere*, LSE – Research on South Eastern Europe, London, 2009.
12. Kissinger, Henry, *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812–1822*, Houghton Mifflin, Boston, 1973.
13. Kuljić, Todor, *Sećanje na titoizam – Između diktata i otpora*. Čigoja štampa, Beograd, 2011.
14. Kuljić, Todor, *Kultura spominjanja – Teoretske razlage uporabe preteklosti*, Znanstvena knjižnica Filozofske fakultete UL, Ljubljana, 2012.
15. Lipsitz, George, *Time Passages – Collective Memory and American Popular Culture,* University of Minnesota Press, Minneapolis, London, 1997.
16. Markovina, Dragan, *Povijest poraženih*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2015.

17. Milutinović, Zoran, *What Common Yugoslav Culture Was, and How Everybody Benefited from It*: v: Radmila Gorup (ur.), *After Yugoslavia – The Cultural Spaces of a Vanished Land,* Stanford University Press, Stanford, 2013, str. 75–87.
18. Močnik, Rastko, *Zgodovinopisje kot identitetna vednost: trije slovenski zgodovinarji o razbitju jugoslovanske federacije*: v: *Oddogodenje zgodovine – primer Jugoslavije*, *Borec* – tematski broj, Vol. LX, No. 648–651. Ljubljana, 2008, str. 39–60.
19. Nora, Pierre, *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire*, Representations, tematska številka Memory and Counter-Memory, No. 26, 1989, str. 7–24.
20. Pavičić, Jurica, *Titoist Cathedrals: The Rise and Fall of Partisan Film*: v: Gorana Ognjenović, Jasna Jozelić, *Titoism, Self-Determination, Nationalism, Cultural Memory (Volume Two, Tito's Yugoslavia, Stories Untold)*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2016, str. 37–65.
21. Pavlaković, Vjeran, *Contested Pasts, Contested Red-Letter Days – Antifascist Commemorations and Ethnic Identities in Post-Communist Croatia*: v: Ljiljana Šarić, Karen Gammelgaard, Kjetil Ra Hauge (ur.), *Transforming National Holidays – Identity Discourse in the West and South Slavic Countries,* John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/ Philadelphia, 2012, str. 149–169.
22. Popović, Milica, *Exhibiting Yugoslavia*, Družboslovne razprave, Vol. XXXII, No. 81. Ljubljana, 2016 str. 7–24.
23. Rothberg, Michael, *Multidirectional Memory – Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization,* Stanford University Press, Stanford, 2009.
24. Scott, James, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University Press, New Haven and London, 1985.
25. *Sećate li se Jugoslavije* – učestnici diskusije Mirjana Karanović, Želimir Žilnik, Ante Tomić, Miljenko Jergović, Muharem Bazdulj in Teofil Pančić, samostalni prilog revije Vreme, Beograd, 4. novembar 2010.
26. Stanković, Peter, *Rdeči trakovi: reprezentacija v slovenskem partizanskem filmu*, Založba FDV, Ljubljana, 2005.
27. Stojanović, Dubravka, *Ulje na vodi – Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Čigoja štampa, Beograd, 2010.
28. Sturken, Marita, *Tourists of History – Memory, Kitsch, and Consumerism from Oklahoma City to Ground Zero*, Duke University Press, Durham and London, 2007.
29. Suvin, Darko, *Samo jednom se ljubi. Radiografija SFR Jugoslavije 1945.-72., uz hipoteze o početku, kraju u suštini*, Rosa Luxemburg Stiftung – Southeast Europe, Beograd, 2014.

30. Šarić, Ljiljana; Gammelgaard, Karen; Ra Hauge, Kjetil (ur.), *Transforming National Holidays – Identity Discourse in the West and South Slavic Countries,* John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2012.
31. Šušnica, Srdjan, *Pop-mythological urine marking of "our" streets – Case study Banja Luka, BIH*, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, magistarski rad, 2015.
32. Velikonja, Mitja, *Rock'n'Retro – New Yugoslavism in Contemporary Popular Music in Slovenia*, Sophia, Ljubljana, 2013.
33. Velikonja, Mitja, *"Jugoslavija posle Jugoslavije – Grafiti o Jugoslaviji u postjugoslovenskom urbanom prostoru"*, na web stranici projekta Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji "Yu Historia: A Multiperspective Historical Account", 2016.
34. Zimmermann, Tanja, *Novi kontinent – Jugoslavija: politična geografija "tretje poti"*, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, Nova vrsta XLVI, Ljubljana, 2010, str. 163–188.
35. Zimmermann, Tanja, *Introduction*: v: Tanja Zimmermann (ur.), *Balkan Memories: Media Constructions of National and Transnational History*, transcript Verlag, Bielefeld, 2012, str. 11–30.
36. Zinn, Howard, *A People's History of the United States – 1492-Present*, 1999.

IV

Zaključna razmatranja

Problemi društvene transformacije

SRĐAN MILOŠEVIĆ
MILIVOJ BEŠLIN

Na samitu Evropske Unije (EU) u Solunu 2003. godine svim balkanskim zemljama otvorena je jasna perspektiva članstva u EU, uz poštovanje preciznih političkih, ekonomskih i vrednosnih kriterijuma. Njihovo ispunjavanje podrazumeva čitav niz sveobuhvatnih reformi kojima se svaka od država menja iznutra, pre svega u pravcu jačanja vladavine prava, kao osnovnog preduslova bilo kakvog društvenog napretka, nezavisno od bliskosti perspektive članstva u EU. Proces pridruživanja nije, u osnovi, ništa drugo nego prilagođavanje domaćih zakonodavstava standardima koji važe u EU, uz uslov da se ta prilagođavanja sprovode u praksi.

Među prvim koracima u procesu pridruživanja zemalja nekadašnje Jugoslavije EU bio je njihovo primanje u Savet Evrope (SE), čime su ljudska, građanska i politička prava građana u regionu dobila jaču zaštitu. Još jedan važan stub u stabilizaciji regiona i prevladavanju njegove turbulentne prošlosti obeležene ratom i nizom zamrznutih konflikata jeste i partnerstvo sa NATO. U tom domenu ostvaruju se rezultati veoma različitog dometa, kao uostalom i u pogledu evropskih integracija: Sve zemlje su članice Saveta Evrope. Slovenija i Hrvatska su jedine od država nastalih

disolucijom Jugoslavije postale članice i EU i NATO. Ostale države veoma sporo napreduju ka članstvu u EU, a pitanje odnosa prema NATO naročito je zaoštreno u Srbiji. Crna Gora je postala član NATO u junu 2017. Makedonija i Srbija imaju status kandidata za članstvo u EU, a BiH i Kosovo imaju potpisan Sporazum o stabilazaciji i pridruživanju (SSP).

U svim zemljama nastalim raspadom Jugoslavije odvijala se, a i dalje traje kompleksna i sveobuhvatna, ali i kontroverzna društvena transformacija (*tranzicija*), čiji su dometi različiti u svakoj od tih zemalja. Najuspešniju (ili makar najmanje traumatičnu) tranziciju imala je Slovenija, premda se i ona suočavala s brojnim problemima, koji su globalnom privrednom krizom samo uvećavani. U ostalim državama teško da bi se moglo govoriti o bar približno uspešnoj privrednoj i ukupnoj društvenoj transformaciji, budući da one nikako ne izlaze iz začaranog kruga siromaštva, korupcije i enormnog bogaćenja privilegovanih pojedinaca, nalazeći se već dugo na dnu evropske lestvice po svim značajnim pokazateljima razvoja i kvaliteta života. Strukturni problemi svakog pojedinačnog društvenog konteksta nastalog raspadom jugoslovenskog okvira višestruko uvećavaju inherentne nesavršenosti modela kojem se teži i na čijoj periferiji, čak i pod najpovoljnijim okolnostima, ne bi bilo ni najmanje jednostavno ostvariti visoke rezultate u privrednom i sveukupnom društvenom razvitku kakav je regionu potreban. Stagnantna privreda ne stvara nikakvu bazu za širu društvenu transformaciju i ne otvara nikakvu perspektivu. Rat je ostavio veoma teške posledice na društvima, posebno u pogledu ljudskih potencijala, u svakom smislu: demografskom, zdravstvenom, antropološkom, obrazovnom. Sve su zemlje zbog stagnacije, siromaštva, krize, nezaposlenosti, kao i zbog veoma nepovoljne društvene i političke atmosfere (nasilje, netolerancija, konzervativizam...) suočene sa ozbiljnim problemom odliva mlađeg, obrazovanijeg i radno sposobnog stanovništva.

Regionalne elite nisu ni sposobne, a još manje voljne da preduzmu ozbiljne i sveobuhvatne reforme kojima bi se oslobodili potencijali društva i omogućio nastanak sistema kompatibilnog sa onim svetskim tokovima koji omogućavaju održiv razvoj privrede s jedne i vladavinu prava, uz naročit naglasak na poštovanju ljudskih prava, s druge strane. One i dalje, uz retke i pojedinačne izuzetke, zapravo sistematski generišu probleme, postavljaju prepreke promenama i održavaju nacionalizam koji im omogućava ideološku kontrolu nad homogenizovanim vlastitim etničkim zajednicama, bez ikakve koncepcije modernog društva s razrađenim mehanizmima prevencije i razrešavanja unutrašnjih konflikata, koji patološki izbijaju na površinu u retkim pauzama nacionalne homogenizacije. Svaka promena se javlja kao „defanzivna“: menja se samo ono što je neophodno, kako bi nepromenjena ostala suština. Iako su uočljivi trendovi nezadovoljstva, još uvek ne postoje mehanizmi niti kritična društvena masa koja bi iznedrila i podržala odgovorne i ka budućnosti orijentisane političke ciljeve i programe njihovog ostvarenja.

Neprestano definisanje i redefinisane nacionalnog identiteta odvija se u atmosferi permanentnih nacionalističkih konflikata niskog intenziteta i odbranaških tlapnji o ugroženostima i nepravdama od suseda ili manjina. Gotovo da nigde u regionu nema spremnosti za suočavanje sa prošlošću, a u tom pogledu najkomplikovanije stanje je u Srbiji, koja odbija da sagleda svoju ulogu u ratovima tokom devedesetih, a nikako ne uspeva ni dati smisao čitavom svom XX veku, naročito njegovoj drugoj polovini. Uz sličnu konfuziju u pogledu druge polovine XX veka, u Hrvatskoj i delimično u Bosni i Hercegovini retroaktivno se, pod utiskom iskustva iz devedesetih, retušira istorija Drugog svetskog rata. Makedonija je i dalje u fazi „izmišljanja tradicije“, svojstvene svim procesima izgradnje nacionalnog identiteta, premda bi se u XXI veku očekivalo više otklona od devetnaestovekovnih koncepata. Razdruživanje Srbije i Crne Gore otvorilo je identitetska pitanja u samoj Crnoj Gori, a pogranični sporovi Hrvatske i Slovenije takođe nisu

ostali samo pitanje prava i geografije, već su se postavljali i kao pitanje nacionalne časti. Posve razumljivo, otvorena „nacionalna pitanja" (granice, status manjina u susednim državama, opšti uzajamni odnosi među državama naslednicama Jugoslavije) angažuju nacionalne mitove i stereotipe, ali je isto tako važno zapitati se zašto se ta pitanja tako dugo ne rešavaju, čime se društva uporno drže u vrtlogu večitih, identitetski „bitnih" problema.

U svakoj od država se mnogo više računa na međunarodnu konstelaciju i odnos snaga na međunarodnoj sceni, nego na mogućnost međusobnih sporazuma. Lako je uočiti da srpske elite, u pogledu zaštite onoga što definišu kao srpski nacionalni interes računaju na podršku Rusije, dok gotovo sve ostale države o kojima je ovde reč perspektivu vide u članstvu u NATO. U takvoj konstelaciji, Bosna i Hercegovina neminovno ostaje u procepu. Uticaj zapadnog činioca, pri tome, značajno je opao, što je ostavilo prostor za delovanje drugih faktora, posebno Rusije i Turske. Zbog unutrašnjih problema, EU je izgubila deo svog uticaja na Zapadnom Balkanu, što je delimično nadomešteno snažnijim prisustvom Nemačke, kao države koja među evropskim zemljama pokazuje najviše interesovanja za region. Nema nikakve sumnje da Nemačka na Balkanu ima očigledne ekonomske interese, ali je i njena podrška demokratizaciji na tom prostoru do sada bila veoma značajna. Naročito je značajna inicijativa poznata kao „Berlinski proces", čiji je cilj da države Zapadnog Balkana podstakne na međusobnu saradnju, kao jedan od glavnih uslova i kriterijuma uspešnosti procesa približavanja članstvu u Evropskoj Uniji. Regionalna saradnja za sada se odvija uglavnom na političkom nivou. Pokrenute su izvesne infrastrukturne i ekonomske inicijative, čiji je cilj da povežu region, ali još uvek nema ekonomskih projekata koji bi ga čvršće integrisali. Integraciju blokira i odsustvo jedinstvenog bezbednosnog okvira, zbog različitih orijentacija država na pomenutom prostoru. To je atmosfera koja stvara napetost i nesigurnost u pogledu budućnosti regiona čija je nedavna prošlost obeležena ratovima.

Razlozi i posledice raspada Jugoslavije

VLADIMIR GLIGOROV

Kada se zajednica raspadne, kao da je morala da tako završi. Nezavisno od toga je li ishod bio dobar ili rđav za sve i svakog pojedinačno. To je priroda istorijskog objašnjenja. Zaista, u svakom datom času postoje različiti mogući ishodi, ali kad su jednom već napravljeni, raspolažemo samo s ruševinama, polazeći od kojih je potrebno odgovarati na izazove vremena. Koji su tvrdoglavo postojani, što je razlog da se veruje da zaista postoje neke trajnije pravilnosti nezavisno od promenljivih istorijskih okolnosti i delanja.

Jedna takva pravilnost na ruševinama Jugoslavije jeste trajnost teritorijalnih problema, koji su bili i jedan od razloga nastanka države, a i njenog raspada. Na čijim ruševinama istrajavaju zamrznuti sukobi, koji čine geografiju sukoba na jugoslovenskom prostoru. Ti zamrznuti sukobi istrajavaju, jer su nastali kao posledice neuspešnih secesija ili aneksija. Koje su opet, te secesije i aneksije, bile razlozi, motivisali su politiku raspada Jugoslavije praktično,

od samog njenog nastanka. Posle završenih ratova i unutrašnjih nasilnih sukoba iz poslednje tri decenije, istorija i geografija zamrznutih sukoba je data u tabeli 1.

Tabela 1: **Tipologija najvažnijih zarmznutih sukoba na jugoslovenskom prostoru**

	de jure	*de facto*
secesija	Kosovo (2008)	Kosovo 1991–1998
aneksija	Hrvatska (1991)	Republika Srpska
	Bosna i Hercegovina (1992–1995)	Severno Kosovo

Razlika u legalnosti, de jure i de facto, se odnosi na uključenost međunarodne zajednice, tako da su faktički sporovi unutrašnji, a legalni su internacionalizovani. Pored ovih u tabeli 1, manji sporovi, neki od kojih su internacionalizovani a neki nisu, mogu se naći u svakoj jugoslovenskoj državi ili između njih (spor Hrvatske i Slovenije je predmet arbitraže; spor sa Crnom Gorom oko granice utiče na političku stabilnost Kosova; unutrašnji sporovi u Bosni i Hercegovini, u meri u kojoj je moguće da oni postoje u toj zemlji pod međunarodnim nadzorom, takođe čekaju rešenje; tu su i ne sasvim unutrašnji problemi na jugu Srbije; tu je i problem Prevlake u odnosima Crne Gore i Hrvatske).

Sve to čini složenu geografiju neprijateljstava, koja iscrtava nedovršene dezintegracije ili nedovoljno uspešne integracije posle raspada Jugoslavije.

Jugoslavija je, u nekoliko ustavnih inkarnacija, bila politički pokušaj nalaženja rešenja teritorijalnih sporova, gotovo u skladu sa poznatim pristupom Žana Monea da se oni u Evropi rešavaju njihovom internalizacijom, dakle proširivanjem političke zajednice. To je svakako najdublje opravdanje stvaranja i obnavljanja zajedničke jugoslovenske države. Nacije mogu da otklone sporove oko teritorija u jugoslovenskoj političkoj zajednici. Ukoliko se,

naravno smogne snaga da se ti internalizovani sporovi rešavaju uz potrebnu političku legitimnost.

U Jugoslaviji, međutim, nacije su nastavile da traže svoje teritorije. Verovatno ključni razlog zbog čega su jugoslovenski politički napori na kraju bili neuspešni jeste nedemokratski karakter države. Uz to, trajno odbacivanje liberalnih ideja, uz privrženost nacionalizmu i socijalističkom etatizmu, činili su političke sporove teško rešivim autonomnim delovanjem ustanova građanskog društva i privredne aktivnosti na zajedničkom tržištu. Usled čega se održavao izvestan stepen nestabilnosti, koji je zavisio, kako od otpora autoritarizmu, tako i od promena u međunarodnim odnosima.

Istorija Jugoslavije je istorija nestabilnosti – zbog nepostojanja legitimnog ustavnog sporazuma, nedemokratskog načina odlučivanja, nepoštovanja vladavine prava i neliberalnog privrednog sistema.

Zemlja se raspadala gotovo čitavu deceniju (i duže ako se uzme u obzir osamostaljenje Crne Gore 2006, i Kosova 2008). Uz to, reintegracija u ustanove međunarodne zajednice, kao i u evropske bilo je sporo, a nije ni završeno. Gotovo tri decenije od formalnog početka stvaranja novih država, ne mali broj njih nije u potpunosti deo međunarodne zajednice. Ovo se odnosi, kako na članstvo u ustanovama Ujedinjenih nacija (Kosovo), tako i na evropske ustanove (Savet Evrope i Evropska unija). Lista problema koje jugoslovenske zemlje imaju s međunarodnom zajednicom je poduža. Zaista, praktično svi oblici ispoljavanja nezadovoljstva prema politici raspada i komadanja Jugoslavije je evropska i međunarodna javnost, takva kakva jeste, upotrebila – izbacivanje iz Ujedinjenih nacija, sankcije, vojne intervencije, nametanje ustavnog uređenja, uslovljavanje integracije u evropske ustanove i čitav niz drugih.

Neminovnost raspada je teško prihvatiti upravo zbog rđavog ishoda, a i zato što neka od političkih rešenja za, recimo, zamrznute

sukobe podrazumevaju sličan pristup poput onog kojim je bilo motivisano stvaranje Jugoslavije. Tome valja dodati i privredno i društveno nazadovanje, koje na značajnom delu jugoslovenskog prostora traje gotovo četiri decenije, a propadanje u ranoj deceniji devedesetih godina prošloga veka nije ni nadoknađeno. Troškovi raspada su vidljivi, kako u demografskim kretanjima, tako i kada je reč o nivou razvijenosti i u životnom standardu. Verovatno najjednostavniji način da se to vidi jeste da se pretpostavi gde bi se jugoslovenske zemlje nalazile u demografskom, društvenom i privrednom razvoju da su sledila kretanja, recimo srednjeevropskih zemalja u tranziciji. Mada ima razloga da se to smatra pesimističkim poređenjem kad se uzme u obzir da je zadatak promene privrednog sistema bio svakako znatno manji u Jugoslaviji nego bilo kojoj od srednjeevropskih zemalja.

Iz podataka u dodatku vide se najvažnija privredna kretanja posle 2000. godine. Ona nisu nekarakteristična, istorijski posmatrano, za jugoslovenske zemlje i privrede. Ta 2000. godina svakako predstavlja prekretnicu jer su okončani oružani sukobi (bar većih razmera), a došao je i kraj autokratskim režimima u Srbiji i Hrvatskoj. Takođe, pokrenut je i proces integracije u Evropsku uniju (naročito posle sastanka u Solunu 2003). Svejedno, razvoj u prvoj deceniji je bio neuravnotežan, što je praktično sve privrede, a posebno one veće koštalo značajno posle krize iz 2008. godine. To je uporedivo sa kretanjima tokom sedamdesetih godina prošloga veka, kad je privredni rast, zasnovan na finansiranju iz inostranstva prekinut promenom monetarnih uslova u svetu. Sledila je izgubljena decenija, slično kao i u periodu posle 2008, do sada. Ovo pokazuje da nisu bitno promenjene karakteristike razvoja u zemljama naslednicama Jugoslavije.

Isto se može reći i za regionalna kretanja, gde je prekogranična saradnja, verovatno najvažniji zadatak. U jugoslovenska vremena, problemi razvoja unutar zemlje, pre svega sa stanovišta smanjenja razlika u nivoima razvijenosti su izazivali nezadovoljstvo, jer se taj

jaz između jugoslovenskih razvijenijih i manje razvijenih krajeva nije smanjivao. Prigovori i razvijenijih i manje razvijenih su bili da zajedničko tržište i privredna politika usporavaju razvoj i jednih i drugih. Posle raspada, međutim, uz zamrznute sukobe i političku neizvesnost, mala i zatvorena tržišta su doprinela nezadovoljavajućem razvoju. Zbog toga se nametnula potreba regionalne saradnje, koja je dovela, najpre do bilateralnih, a potom i do regionalnog sporazumu o slobodnoj trgovini (CEFTA), sa ciljem postepenog stvaranja zajedničkog tržišta. Ta tržišna reintegracija svakako dovodi u sumnju argumentaciju zagovornika raspada Jugoslavije, bar kada je reč o privrednim razlozima.

Istorijski posmatrano, unazad i unapred, integrativni i dezintegrativni podsticaji čine se prilično konstantnim. Bezbednost i blagostanje nesumnjivo upućuju na potrebu saradnje i uklanjanja prepreka koje joj stoje na putu. Iz istorijskih razloga, pravičnost takođe. Jugoslavija je raskomadana uz dodatnu akumulaciju nepravdi, koje se, uostalom kao i ranije, uglavnom sporo ili nikako ne ispravljaju. Nezavisno od nasleđenih nepravdi, gledano unapred sadašnjost uređenja čitavog prostora deluje kao trajni izvor novih nepravičnosti i nepravdi. Praktično, na svim nivoima i u svim oblicima – ličnim, kolektivnim, ljudskim, svojinskim, političkim i konačno, u svim oblicima zaštite prava.

Za razliku od istorijskih okolnosti, koje najčešće nisu pogodovale stabilnosti i očuvanju zajedničkog političkog prostora, perspektiva ujedinjene Evropu pruža potrebno spoljašnje usidrenje za saradnju jugoslovenskih država. Nasuprot tome, uspostavljeni politički sistemi i značajni politički interesi održavaju ne samo postojeće stanje razjedinjenosti, već i dalju dezintegraciju. Tome valja dodati i spoljašnje uticaje, pre svega iz Rusije. Tako da podsticaji dodatnoj balkanizaciji ne nedostaju, uostalom kao i u celoj jugoslovenskoj istoriji.

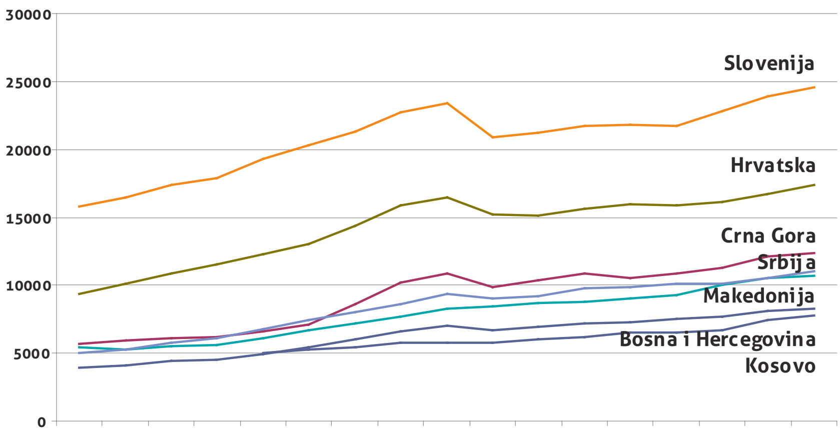
Nezavisno, dakle, od dosega jugoslovenske ideje i državnosti, koje su više puta poražene, ali su imale i herojske domete (u

Drugom svetskom ratu i 1948), raspad je bio skuplji kad god se njemu pribegavalo, a problemi sa kojima se države, narodi i ljudi na jugoslovenskom prostoru suočavaju svakako upućuju na saradnju. Naravno, gotovo četiri decenije, što stagnacije, što sporenja, što ratovanja i konačno nerešenih političkih, društvenih i privrednih problema, dovele su do značajnog nazadovanja u najvećem broju jugoslovenskih zemalja u odnosu na razvijeniji deo Evrope. Osnovni nedostatak je i dalje onaj koji je bio i na samom početku - nesklonost liberalnoj misli i neodrživost demokratije.

Problemi su isti, rešenja takođe, potrebne idejne i političke sposobnosti su ostale ograničene.

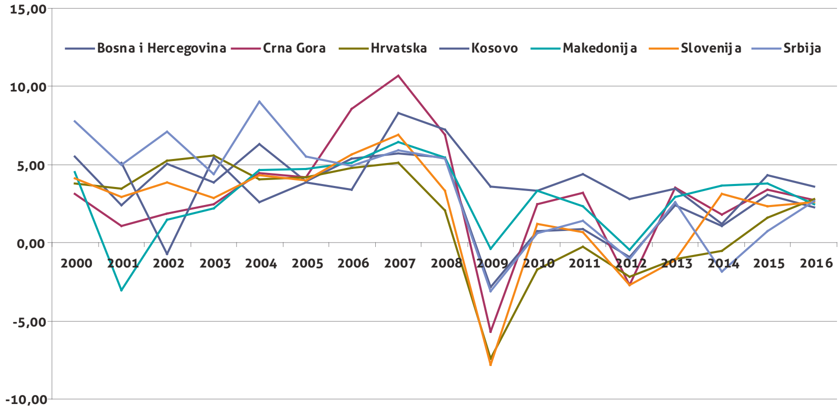
Statistički podaci novonastalih država za
period od 2000. do 2016. godine

BDP PER CAPITA, PO KUPOVNOJ SNAZI

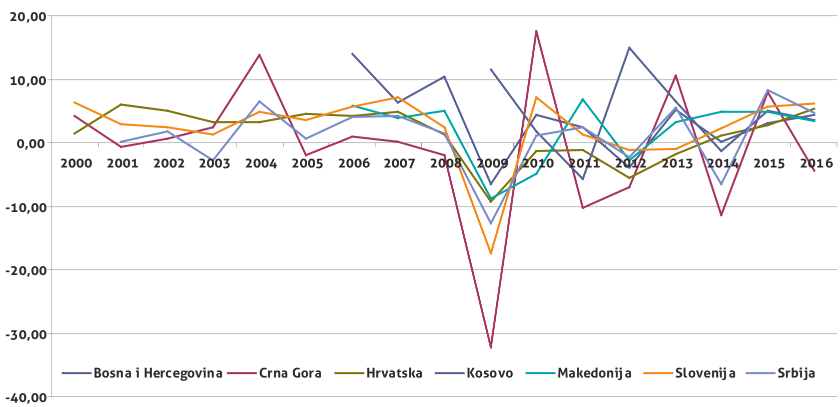
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
BIH	3.900	4.100	4.400	4.500	4.900	5.400	6.000	6.600	7.000	6.700	6.900	7.200	7.300	7.500	7.700	8.100	8.300
CG	5.700	5.900	6.100	6.200	6.600	7.100	8.600	10.200	10.900	9.900	10.400	10.900	10.500	10.900	11.300	12.100	12.400
HR	9.400	10.100	10.900	11.500	12.300	13.000	14.400	15.900	16.500	15.200	15.100	15.600	16.000	15.900	16.100	16.700	17.400
KS					5.000	5.300	5.400	5.800	5.800	5.800	6.000	6.200	6.500	6.500	6.700	7.400	7.800
MK	5.400	5.300	5.500	5.600	6.100	6.700	7.200	7.700	8.300	8.400	8.700	8.800	9.000	9.300	10.000	10.500	10.700
SLO	15.800	16.500	17.400	17.900	19.300	20.300	21.300	22.700	23.400	20.900	21.200	21.700	21.800	21.700	22.800	23.900	24.600
SRB	5.000	5.300	5.800	6.100	6.800	7.400	8.000	8.600	9.400	9.000	9.200	9.800	9.900	10.100	10.100	10.500	11.000

BDP, RAST

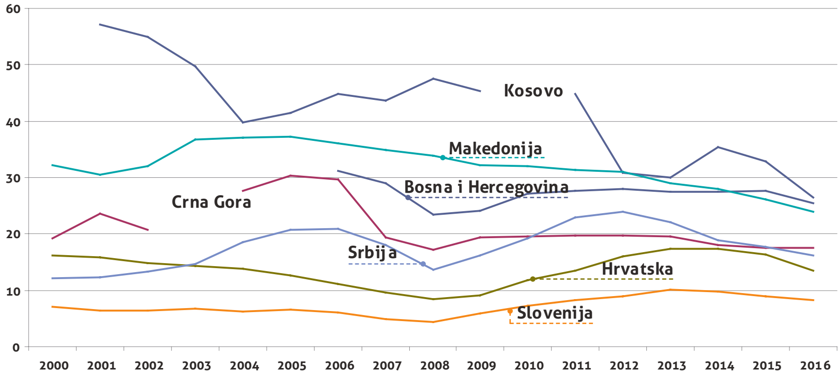
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
BIH	5,49	2,42	5,03	3,87	6,33	3,90	5,38	5,73	5,48	-2,87	0,77	0,91	-0,93	2,39	1,08	3,07	2,30
CG	3,15	1,10	1,90	2,48	4,43	4,18	8,57	10,66	6,92	-5,66	2,46	3,23	-2,72	3,55	1,78	3,39	2,70
HR	3,77	3,43	5,25	5,56	4,08	4,16	4,79	5,15	2,05	-7,38	-1,70	-0,28	-2,19	-1,06	-0,49	1,63	2,80
KS		5,12	-0,70	5,42	2,61	3,85	3,41	8,30	7,22	3,60	3,31	4,38	2,81	3,44	1,22	4,30	3,60
MK	4,55	-3,07	1,49	2,22	4,67	4,72	5,14	6,47	5,47	-0,36	3,36	2,34	-0,46	2,92	3,63	3,80	2,50
SLO	4,16	2,95	3,84	2,84	4,35	4,00	5,66	6,94	3,30	-7,80	1,22	0,65	-2,69	-1,08	3,11	2,31	2,60
SRB	7,76	4,99	7,12	4,42	9,05	5,54	4,90	5,89	5,37	-3,12	0,58	1,40	-1,02	2,59	-1,84	0,76	2,70

RAST INDUSTRIJSKE PROIZVODNJE

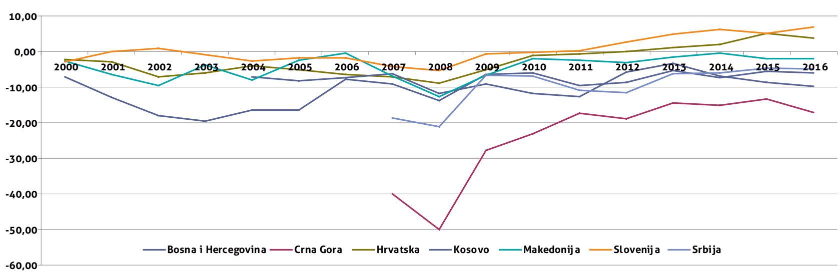
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
BIH							13,97	6,40	10,33	-6,49	4,34	2,38	-3,93	5,15	0,20	3,10	4,40
CG	4,20	-0,70	0,60	2,40	13,80	-1,90	1,00	0,10	-2,00	-32,20	17,51	-10,20	-7,06	10,59	-11,39	7,90	-4,39
HR	1,49	6,01	4,98	3,20	3,21	4,55	4,16	4,94	1,27	-9,30	-1,38	-1,20	-5,57	-1,82	1,20	2,70	5,36
KS										11,46	1,77	-5,73	14,94	6,52	-1,29	5,00	3,54
MK							5,90	3,90	5,10	-8,74	-4,85	6,90	-2,71	3,17	4,85	4,89	3,37
SLO	6,34	2,86	2,43	1,36	4,91	3,51	5,65	7,20	2,45	-17,36	7,18	1,30	-1,09	-1,00	2,22	5,62	6,26
SRB		0,21	1,75	-2,84	6,58	0,69	4,09	4,21	1,43	-12,64	1,21	2,50	-2,24	5,49	-6,53	8,30	4,67

STOPA NEZAPOSLENOSTI, ANKETA O RADNOJ SNAZI

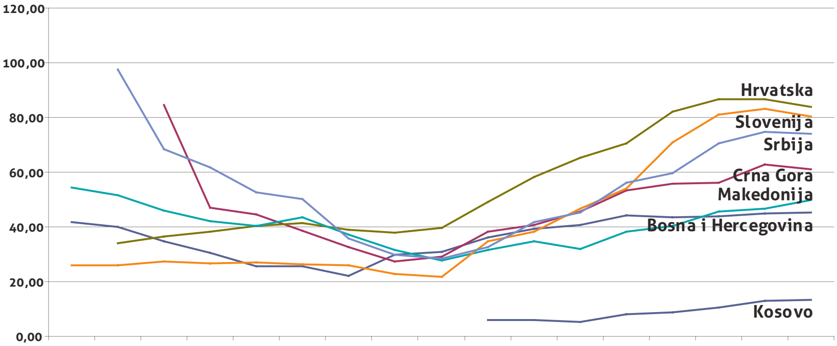
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
BIH							31,1	29	23,4	24,1	27,2	27,6	28	27,5	27,5	27,7	25,4
CG	19,26	23,66	20,73		27,7	30,3	29,6	19,3	17,2	19,3	19,6	19,7	19,7	19,5	18	17,6	17,5
HR	16,1	15,9	14,8	14,3	13,8	12,7	11,2	9,6	8,4	9,1	11,8	13,5	16	17,3	17,3	16,3	13,5
KS		57,1	55	49,7	39,7	41,4	44,9	43,6	47,5	45,4		44,8	30,9	30	35,33	32,9	26,5
MK	32,25	30,52	31,94	36,69	37,16	37,3	36,03	34,93	33,8	32,2	32	31,4	31	29	28	26,07	24
SLO	7	6,4	6,4	6,7	6,3	6,5	6	4,9	4,4	5,9	7,3	8,2	8,9	10,1	9,7	9	8,2
SRB	12,09	12,23	13,28	14,63	18,5	20,8	20,9	18,06	13,6	16,1	19,2	23	23,9	22,1	18,9	17,7	16,1

TEKUĆI RAČUN, % BDP

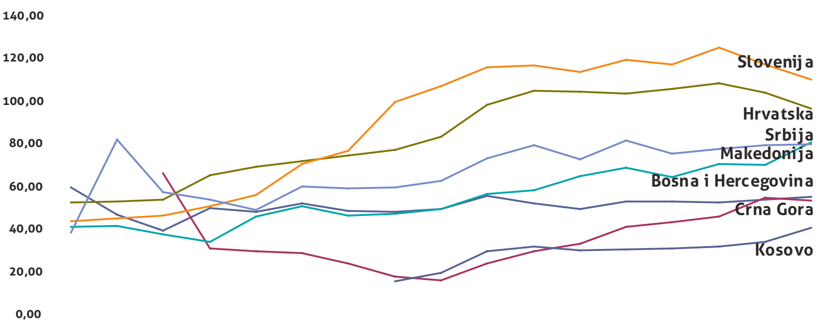
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
BIH	-7,19	-12,92	-17,90	-19,49	-16,36	-16,43	-7,76	-9,19	-13,84	-6,45	-6,01	-9,49	-8,65	-5,30	-7,37	-5,51	-6,00
CG								-39,92	-49,95	-27,78	-23,01	-17,43	-18,82	-14,47	-15,20	-13,32	-17,03
HR	-2,19	-2,92	-7,07	-5,90	-4,05	-5,18	-6,50	-7,14	-8,78	-5,10	-1,07	-0,70	-0,05	1,01	2,11	5,10	3,69
KS					-7,15	-8,24	-7,24	-6,18	-11,87	-9,19	-11,72	-12,70	-5,79	-3,36	-6,91	-8,56	-9,85
MK	-2,73	-6,34	-9,48	-3,87	-7,90	-2,43	-0,43	-6,91	-12,73	-6,75	-2,03	-2,51	-3,16	-1,65	-0,50	-2,06	-1,99
SLO	-2,78	0,04	0,87	-0,81	-2,69	-1,79	-1,83	-4,13	-5,32	-0,56	-0,12	0,19	2,58	4,82	6,23	5,18	6,88
SRB								-18,58	-21,14	-6,63	-6,84	-10,94	-11,59	-6,12	-5,96	-4,71	-4,98

JAVNI DUG, % BDP

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
BIH	41,90	40,10	34,80	30,60	25,50	25,60	22,00	29,80	30,80	36,20	39,30	40,80	44,30	43,50	44,00	45,00	45,20
CG			84,48	47,10	44,46	38,59	32,62	27,50	29,00	38,25	40,66	45,56	53,42	55,71	56,19	62,81	61,00
HR		34,15	36,59	38,12	40,38	41,25	38,87	37,74	39,56	48,97	58,31	65,16	70,68	82,18	86,61	86,74	84,00
KS										6,12	5,92	5,27	8,10	8,94	10,47	12,90	13,20
MK	54,24	51,47	45,91	42,06	40,23	43,47	37,08	31,64	27,68	31,41	34,57	32,00	38,33	40,22	45,69	46,64	50,00
SLO	25,85	26,06	27,27	26,71	26,85	26,29	26,00	22,83	21,80	34,64	38,36	46,63	53,90	71,01	80,89	83,15	80,20
SRB		97,71	68,33	61,71	52,59	50,20	35,95	29,86	28,34	32,80	41,81	45,41	56,21	59,57	70,44	74,63	74,00

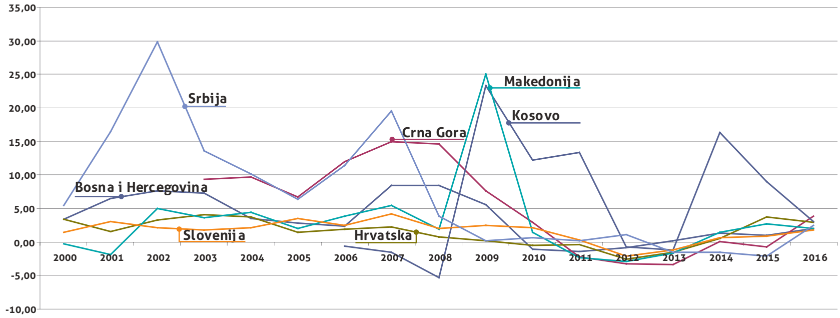
STRANI DUG (BRUTO), % BDP

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
BIH	59,20	46,40	38,90	49,10	47,50	51,30	47,90	47,50	49,00	55,00	51,60	48,90	52,20	52,20	51,90	53,40	54,80
CG			65,69	30,56	29,26	28,28	23,45	17,24	15,61	23,48	29,20	32,58	40,70	42,62	45,16	53,97	52,97
HR	52,00	52,41	53,06	64,76	68,53	71,19	73,95	76,77	82,62	97,81	104,23	103,78	103,10	105,33	108,00	103,50	96,04
KS								15,04	18,97	29,28	31,16	29,67	29,99	30,19	31,20	33,26	40,00
MK	40,63	40,92	37,12	33,58	45,44	50,24	45,75	46,62	48,79	55,87	57,76	64,24	68,18	64,05	69,99	69,43	80,01
SLO	43,29	44,67	46,00	50,28	55,32	70,11	76,26	98,95	106,42	115,21	116,19	112,94	119,08	116,56	124,59	116,55	109,52
SRB	37,87	81,53	56,73	53,25	48,25	59,33	58,48	59,02	62,25	72,66	78,98	72,17	80,94	74,85	77,07	78,76	79,14

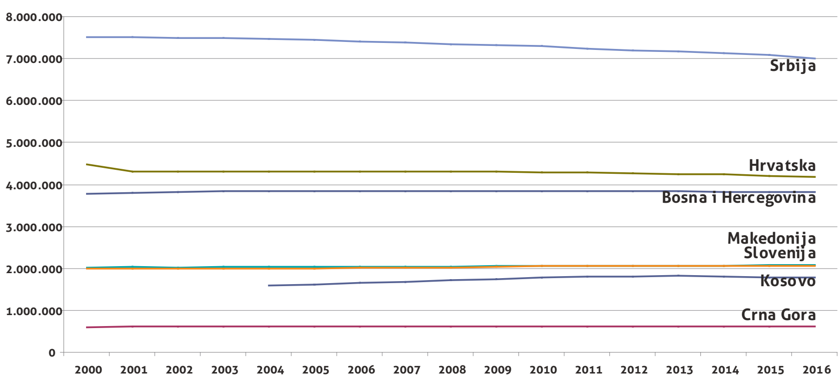
Primedba: Crnogorski spoljni dug se odnosi samo na dug države.

NETO PLATE, REALNI RAST

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
BIH	3,39	6,54	7,65	7,34	3,51	2,85	2,36	8,45	8,44	5,59	-1,04	-1,44	-0,84	0,22	1,35	0,97	2,00
CG				9,30	9,69	6,67	12,04	15,00	14,60	7,64	2,94	-2,22	-3,29	-3,41	0,06	-0,76	3,90
HR	3,40	1,60	3,30	4,04	3,70	1,50	1,90	2,20	0,80	0,20	-0,50	-0,40	-2,60	-1,50	0,50	3,70	2,99
KS							-0,60	-1,51	-5,27	23,34	12,26	13,40	-0,75	-1,22	16,39	9,00	3,00
MK	-0,30	-1,91	5,00	3,60	4,40	2,00	3,90	5,50	1,90	25,00	1,40	-2,38	-2,90	-1,60	1,50	2,70	2,00
SLO	1,40	3,10	2,10	1,80	2,10	3,50	2,50	4,20	2,02	2,51	2,10	0,30	-2,10	-1,20	0,60	0,90	1,76
SRB	5,50	16,50	29,90	13,60	10,10	6,40	11,39	19,50	3,87	0,20	0,70	0,20	1,10	-1,50	-1,50	-2,10	2,50

BROJ STANOVNIKA

BIH	3.781.000	3.798.000	3.828.000	3.832.000	3.842.000	3.843.000	3.842.762	3.842.942	3.842.265	3.843.000	3.843.126	3.839.737	3.836.377	3.831.555	3.827.000	3.819.000	3.816.000
CG	604.570	607.224	609.485	611.362	612.817	613.265	613.867	615.084	616.350	618.079	619.426	620.079	620.601	621.207	621.810	622.218	625.000
HR	4.468.302	4.300.450	4.305.439	4.305.555	4.308.293	4.311.674	4.313.009	4.312.749	4.310.882	4.306.322	4.296.352	4.282.921	4.269.062	4.254.475	4.236.063	4.207.993	4.190.000
KS					1.592.024	1.622.239	1.651.011	1.678.355	1.719.558	1.747.369	1.774.985	1.796.413	1.807.126	1.818.119	1.812.788	1.788.274	1.780.000
MK	2.026.350	2.034.880	2.020.157	2.026.773	2.032.544	2.036.855	2.040.228	2.043.559	2.046.898	2.050.671	2.055.004	2.058.539	2.061.044	2.064.032	2.067.471	2.070.226	2.085.000
SLO	1.988.925	1.992.060	1.994.530	1.995.733	1.997.012	2.000.474	2.006.868	2.018.122	2.021.316	2.039.669	2.048.583	2.052.843	2.057.159	2.059.953	2.061.980	2.063.531	2.064.000
SRB	7.516.346	7.503.433	7.500.031	7.480.591	7.463.157	7.440.769	7.411.569	7.381.579	7.350.222	7.320.807	7.291.436	7.236.519	7.201.497	7.166.533	7.131.787	7.095.383	7.000.000

Biografije autora

MILIVOJ BEŠLIN

Naučni saradnik Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. Diplomirao (2004) i magistrirao (2008) istoriju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu. Doktorirao (2015) na istom fakultetu sa temom: Pokušaj modernizacije u Srbiji 1968–1972: Između "revolucionarnog kursa" i reformskih težnji. Objavio više desetina stručnih studija, članaka, rasprava i prikaza u domaćim i međunarodnim naučnim časopisima i zbornicima. Urednik više zbornika radova. Učestvovao na više desetina domaćih i međunarodnih naučnih skupova. U svojim empirijskim i teorijskim radovima istraživao: političku i društvenu istoriju socijalističke Jugoslavije; studij nacionalizma; teoriju modernizacije; teoriju istorije; pokušaje reformi u drugoj Jugoslaviji; nacionalno pitanje u Srbiji u drugoj polovini XX veka; sovjetsko-jugoslovenske odnose; studentske demonstracije 1968; odnos Kraljevine Jugoslavije prema Građanskom ratu u Španiji; osnovne elemente jugoslovenskog federalizma – konstituisanje i razvoj; srpsko-hrvatske odnose u drugoj Jugoslaviji; problem antifašizma i istorijskog revizionizma; Drugi svetski rat u Jugoslaviji; autonomiju Vojvodine u jugoslovenskom federalizmu; ulogu Jugoslavije u Mađarskoj revoluciji 1956; problem intelektualnog angažmana i nacionalizma itd.

IGOR DUDA

Izvanredni je profesor na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirao je povijest i kroatistiku (2000), te magistrirao (2004) i doktorirao povijest (2009). Područje njegova posebnog interesa su društvena povijest i povijest svakodnevice druge polovice XX stoljeća, Hrvatska u socijalističkoj Jugoslaviji, povijest dokolice i turizma, povijest potrošačke kulture i povijest djetinjstva. Objavio je tri autorske knjige: *U*

potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj pedesetih i šezdesetih (2005), *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj sedamdesetih i osamdesetih* (2010), *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma* (2015). Suautor je publikacije *Nikad im bolje nije bilo? Modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji* [*They Never Had It Better? Modernization of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*] (2015) te suurednik zbornika *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism* (2016). Trenutno je voditelj uspostavnog istraživačkog projekta *Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma* (2014–2017, HRZZ). Bio je suradnik na više znanstvenih i drugih projekata. S kolegama je u Puli pokrenuo Centar za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma, a od 2013. predstojnik je Odsjeka za povijest.

VLADIMIR GLIGOROV

Rođen u Beogradu 1945. Magistrirao na Kolumbija univerzitetu u Njujorku (1973) i na Univerzitetu u Beogradu (1977). Kao asistent radio na njujorškom univerzitetu Kolumbija i Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Bavio se i samostalnim naučnim radom, a bio i saradnik Instituta ekonomskih nauka u Beogradu (do 1991). Visiting Fellow Center for the Study of Public Choice, George-Mason University, University, Virdžinija SAD, Fellow Centre for East-European Studies, Uppsala University, Švedska, Fellow Institut fur die Wissenschaften vom Menschen, Beč Austrija. Istraživač u Vienna Institute for International Economic Studies; profesor na Webster Univerzitetu Beč, Austrija; predavač na Bečkom Univerzitetu i profesor po pozivu na Univerzitetu u Gracu.

Autor više knjiga na srpskom i engleskom jeziku.

IVO GOLDSTEIN

Rođen u Zagrebu 1958. Diplomirao je 1979. povijest na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, magistrirao 1984. i doktorirao 1988. godine. Od 1980. kao asistent-pripravnik na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, gdje je, prošavši sve stupnjeve, 2007. izabran u trajno zvanje redovnog profesora.

U prvom dijelu karijere bavio se bizantologijom i hrvatskom poviješću srednjega vijeka, kao i poviješću Židova u Hrvatskoj, a od sredine devedesetih i različitim aspektima hrvatske povijesti XX stoljeća.

Bio na tri duža studijska boravka (stipendije) u inozemstvu: 1981/2. godine u Parizu, na Ecole des Hautes Etudes en sciences sociales, 1987/8. godine u Ateni, 2011. na Imre Kertész Kolleg Friedrich Schiller Universität u Jeni.

Goldsteinov opus sastoji se od dvadesetak knjiga i dvjestotinjak znanstvenih i stručnih radova objavljenih u zemlji i inozemstvu.

Niz Goldsteinovih cjelovitih tekstova o hrvatskoj povijesti počinje 1999. godine, kada objavljuje Croatia: A History (London – Montreal, 2. izd. 2001, 3. izd. 2011), potom slijedi hrvatsko izdanje – Hrvatska povijest (Zagreb, 2003, drugo i treće, dopunjeno i prošireno izdanje, Zagreb, 2008. i 2013.), kao i slovensko – Hrvaška zgodovina (Ljubljana, 2008) te albansko. U pripremi je i rusko izdanje.

Stalni suradnik Leksikografskog zavoda "Miroslav Krleža", gdje je od 2003. urednik čitave struke povijest. Suradnik je i Hrvatske enciklopedije Bosne i Hercegovine.

Urednik je većeg broja izdanja Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Židovske općine Zagreb, Židovske zajednice Bet Israel i "Novog Libera".

Prevodi s engleskog i francuskog jezika.

TVRTKO JAKOVINA

Redoviti je profesor svjetske povijesti XX stoljeća Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Napisao je knjige *Socijalizam na američkoj pšenici* (MH, 2002), *Američki komunistički saveznik; Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945–1955* (Profil/Srednja Europa, 2003), *Treća strana Hladnog rata* (Fraktura, 2011), *Trenuci katarze. Prijelomni događaji XX stoljeća* (Fraktura, 2013) i uredio knjigu *Hrvatsko proljeće, četrdeset godina poslije* (Sveučilište u Zagrebu/Centar Tripalo, 2012). Jakovina je autor niza članaka o vanjskoj politici Titove Jugoslavije, hrvatskoj I jugoslavenskoj povijesti XX stoljeća. Knjige su mu nagrađivane državnim nagradama 2004.i 2014, dobitnik je nagrade Kiklop (2013) i Nagrade Društva sveučilišnih nastavnika i drugih znanstvenika.Tvrtko Jakovina diplomirao je i doktorirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Pohađao je i University of Kansas, bio Fulbright Visiting Researcher na Georgetown University u Washingtonu, usavršavao se na Boston Collegeu. Magistrirao je na Katholieke Universiteit Leuven u Belgiji. Bio je visiting fellow na London School of Economics. Jakovina je voditelj Poslijediplomskog studija Diplomacija Zagrebačkog sveučilišta i Ministarstva vanjskih i europskih poslova, višegodišnji je gost-predavač na Istituto per l'Europa centro-orientale e balcanica, Sveučilišta u Bologni, a predavao je i na Sveučilištu u Splitu, kao i više doktorskih programa na Filozofskom fakultetu i Fakultetu političkih znanosti.

LJUBICA JANČEVA

U zvanju profesora je u Institutu za nacionalnu istoriju u Skoplju, Makedonija. Diplomirala (1992) na Univerzitetu Ćirilo i Metodije u Skoplju, na Filozofskom fakultetu – Odseku za istoriju; doktorirala 2006. godine na istom univerzitetu. Glavna područja njenih istraživanja je makedonska istorija (Socijalističke Republike Makedonije i Republike Makedonije) i istorija balkanskih zemalja nakon Druog svetskog rata. Autor brojnih publikacija na ove teme.

HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Rođen u Mionici kod Gradačca 1963. godine. Nakon završetka gimnazije, diplomirao historiju na Odsjeku za historiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu (1987), a magistrirao (1991) i doktorirao (2001) na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Godinu dana (1988–1989) radio u Institutu za istoriju u Banjaluci, a od 1989. do 2016. bio zaposlen u Institutu za istoriju u Sarajevu. Također je biran u zvanje docenta (2005), vanrednog (2010) i redovnog profesora (2016) na Odsjeku za historiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Od 2002. do 2016. bio je direktor Instituta za istoriju u Sarajevu a sada je u zvanju redovnog profesora zaposlen na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu.

Od 2006. do 2009. bio voditelj bosanskohercegovačkog istraživačkog tima u okviru međunarodnog naučnog projekta "New and Ambiguous Nation-building Processes in South-eastern Europe: Collective Identities in Bosnia-Herzegovina, Macedonia, Moldova and Montenegro in Comparison (1944–2005)", koji se realizirao na Institute for Eastern European Studies, Department of History, FU Berlin (Germany). Tokom 2013. voditelj je bosanskohercegovačkog istraživačkog tima u okviru projekta pod naslovom "Repräsentationen des sozialistischen Jugoslawien im Umbruch" (Humboldt-Universität, Berlin). Dosad je objavio 9 knjiga i blizu 100 naučnih radova iz historije Bosne i Hercegovine 19. i 20. stoljeća.

MRIKA LIMANI

Mrika Limani pohađa doktorske studije na prištinskom Univerzitetu "Hasan Prishtina", Odeljenju za istoriju. Magistrirala je 2011. godine na istom univerzitetu, na odeljenju za istoriju. Završila masterske studije na Univerzitetu u Upsali, Centru Hugo Valentin, u okviru Programa za studije Holokausta i genocida, 2014. Istraživač je u Institutu za istoriju "Ali Hadri", u Prištini. Područja njenog interesovanja su masovno nasilje, genocid, međuetničko nasilje i građanski ratovi. Autor je više časopisnih i novinskih tekstova.

ALEKSANDAR LITOVSKI

Rođen u Bitolju 1967. Osnovnu i srednju školu završio u rodnom gradu. Filozofski fakultet – grupa za istoriju – završio je 1992. godine u Skoplju i postao profesor. Magistrirao je 2001. s knjigom *Saradnja narodnooslobodilačkih pokreta iz svih krajeva Makedonije tokom 1943*. Doktorirao 2007. s knjigom *Makedonska narodnooslobodilačka platforma u Drugom svetskom ratu*. Zaposlen u muzeju u Bitolju. Član je Odeljenja istorijsko-geografskih nauka, kao i uprave Makedonskog naučnog društva u Bitolju. Piše za više listova i časopisa i član je Udruženja novinara. Autor je brojnih prikaza, istorijskih izložbi, mnogih istorijskih tekstova u novinama. Predsednik je uredničkog odbora Zbornika radova u bitoljskom muzeju. Autor je 15 knjiga i više brošura.

NENAD MAKULJEVIĆ

Nenad Makuljević je profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu i upravnik Odeljenja za istoriju umetnosti. Glavne oblasti istraživanja obuhvataju srpsku umetnost XIX veka, balkansku vizuelnu kulturu, istoriografiju umetnosti, odnos izmedju umetnosti i politike, i osmansko-hrišćansko-jevrejske kontakte u vizuelnoj kulturi.

Makuljević je stekao doktorat na Univerzitetu u Beogradu 2004. Objavio je, između ostalog, knjige *Umetnost i nacionalna ideja u XIX veku: sistem evropske i srpske vizuelne kulture u službi nacije* i *Osmansko-srpski Beograd: vizuelnost i kreiranje gradskog identiteta (1815–1878)*. Makuljević je učesnik više međunarodnih projekata i konferencija i organizator međunarodnih konferencija Visual Culture of the Balkans: State of Research and Further Directions – Belgrade 2014. i Creating Memories in Early Modern and Modern Art and Literature – Belgrade 2017.

SRĐAN MILOŠEVIĆ

Rođen u Čačku 1982. Naučni saradnik u Institutu za noviju istoriju Srbije u Beogradu. Diplomirao 2007. na Filozofskom fakultetu u Beogradu na Odeljenju za istoriju (*Ideološke osnove agrarne reforme u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*). Doktorsku disertaciju *Agrarna politika u Jugoslaviji 1945–1953.* odbranio je na istom fakultetu 2016. Oblasti istraživanja: istorijski revizionizam, agrarna istorija, istorijska antropologija, pravna istorija. Učestvovao je na većem broju domaćih i međunarodnih naučnih projekata i konferencija. Važnije publikacije: *Istorija pred sudom. Istorijski i pravni aspekti u rehabilitaciji kneza Pavla Karađorđevića,* Fabrika knjiga, Beograd 2013; *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru,* Ur: M. Samardžić, M. Bešlin, S. Milošević, Novi Sad 2013; „The Agrarian Reform – A 'Divine Thing'. Ideological aspects of the agrarian reform in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes/Yugoslavia", Transforming Rural Societies. Agrarian Property and Agrarianism in the Nineteenth and Twentieth Centuries, eds. Dietmar Müller and Angela Harre, Insbruk, Wien, Bozen, 2011, 47–62; „The Arrested Development: mythical characteristics in the 'five hundred years of Turkish yoke'", Images of Imperial Legacy, eds. Tea Sindbaek and Maximilian Harmuth, Lit Verlag, Berlin, 2011, pp. 68–78; „Kritički istoričar i društvo: istorijski osvrt na dominantnu recepciju dela Ilariona Ruvarca u srpskom društvu", u: Grupa autora, Snaga lične odgovornosti, Beograd 2008, 202–236.

LATINKA PEROVIĆ

Rođena 4. oktobra 1933. godine u Beloševu – Kragujevac. U Kragujevcu završila gimnaziju 1952. godine. Na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu diplomirala 1956. godine. Na istom fakultetu završila posdiplomske studije 1958. godine: Dopunske i odredbene sintagme u jeziku Iva Andrića. Na Fakultetu političkih nauka magistrirala 1965. godine: Kulturna politika

u Jugoslaviji. Na istom fakultetu doktorirala 1975. godine: Debata o nacionalnom pitanju u Nezavisnoj radničkoj partiji Jugoslavije 1923. godine.

Do 1972. godine aktivno učestvovala u političkom životu na različitim funkcijama. Kao sekretar CK SK Srbije, zajedno sa Markom Nikezićem podnela ostavku 1972.Bila član Predsedništva Saveza omladine Srbije i Saveza omladine Jugoslavije.

Od 1975. do 1998. godine saradnik Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije, kasnije Instituta za noviju istoriju Srbije. Bavi se istorijom Srbije druge polovine XIX veka: istorija ideja i srpsko-ruske revolucionarne veze.

Objavila više monografija i priredila više knjiga istorijskih izvoda za XIX-XXI vek.

Radovi prevođeni na nemački, francuski, engleski, ruski, poljski, slovački, bugarski, slovenački jezik.

BOŽO REPE

Redovni profesor za savremenu istoriju na Filozofskom fakultetu u Ljubljani. Od 1999. do 2000. bio je rukovodilac Odeljenja za istoriju. Od 2009. godine vodi programsku grupu Slovenačka istorija. Područje njegovih istraživanja su savremena slovenačka, južnoslovenska i srednjeevropska istorija, a bavi se takođe i pitanjem nastave u školama, kako u Sloveniji, tako i u Jugozapadnoj Evropi i autor je više udžbenika, a njegovi članci i knjige, na različitim jezicima objavljeni su u više od 16 država.

Bio je gostujući profesor na Univerzitetu Vytatus Magnus u Kaunasu (Litva), a kao predavač gostovao je i na drugim univerzitetima i u institutima, između ostalih na bečkom, bratislavskom i univerzitetu u Gracu, na Univerzitetu Karla Velikog u Pragu, na Norwegian university of Science and Technology u Trondheimu i na univerzitetima u Briselu i Gentu. Studijska istraživanja je u više navrata obavljao na Österreichische Ost-und Südosteuropainstitut u Beču i na Institut d’histoire du temps présent u Parizu. Bio

je na čelu slovenačkog dela slovenačko-makedonske istraživačke grupe, a neko vreme i na čelu slovenačkog dela slovenačko-austrijske komisije koja je izdala delo Slovenačko-austrijski odnosi u XX veku – Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert (2004). Trenutno učestvuje u više međunarodnih projekata.

DRAGO ROKSANDIĆ

Rođen u Petrinji, 1948. Redovni je profesor u trajnom zvanju na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, predstojnik Katedre za povijest Srednje i Jugoistočne Europe, voditelj modula Diplomskog studija ranog novog vijeka i voditelj fakultetskog Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije. Nositelj je kolegija „Teorije i metode u modernoj i suvremenoj historijskoj znanosti" na fakultetskom Poslijediplomskom doktorskom studiju moderne i suvremene hrvatske povijesti.

Voditelj je međunarodnoga znanstvenog projekta "Triplex Confinium: hrvatska višegraničja u euromediteranskom kontekstu" (utemeljenog 1996), te dugoročnog istraživačkog i kulturnog programa "Desničini susreti" i s time u vezi voditelj interfakultetskog projekta Sveučilišta u Zagrebu „Međunarodni sveučilišni centar u Islamu Grčkom /Zadar/.

Između ostalog, bio je gost-predavač (visiting lecturer) na sveučilištu Yale u SAD 1990. godine, od 1991. do 1997. godine, u različitim statusima, suradnik bečkog Institut für die Wissenschaften vom Menschen gdje je, u suradnji s Tonyjem Judtom, Janom Grossom, Danielom Chirotom i Istvanom Deakom bio jedan od utemeljitelja i voditelja istraživačkog projekta "Re-Thinking the Post-War History of Europe", a od 1995. do 2002. godine stalni gostujući profesor na Srednjoeuropskom sveučilištu (Central European University /CEU/) u Budimpešti. Član je znanstvenog projekta „Phantomgrenzen" na Sveučilištu Humboldt u Berlinu.

RASTODER ŠERBO

Rođen 1956. godine u Radmancima, opština Berane. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Baru. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu – Odsjek za istoriju 1981. godine. Na istom fakultetu je završio postdiplomske studije i odbranio magistarski rad: Jugoslovenska radikalna zajednica u Crnoj Gori 1935–1939 u junu 1987. godine, da bi potom odbranio i doktorsku disertaciju pod naslovom: Socijalno-ekonomski osnov političkih borbi u Crnoj Gori 1918–1929. u junu 1993. godine. Mentor diplomskog, magistarskog rada i doktorske disertacije Šerba Rastodera je bio dr Branko Petranović, profesor na odsjeku za istoriju Filosofskog fakulteta u Beogradu. Dobitnik najviše državne nagrade za naučni rad, više drugih priznanja, visit profesor i mentor na više stranih univerziteta. Redovni profesor na Filozofskom fakultetu Univerziteta Crne Gore i Fakultetu političkih nauka. Šef studijskog programa za istoriju na Univerzitetu Crne Gore. Redovni član DANU, BANU i CANU.

Osnovni predmet naučnog interesovanja prof. dr Šerba Rastodera su istorija Crne Gore, istorija Bošnjaka/Muslimana, istorija Jugoslavije XIX i XX vijeka i teorijsko-metodološki problemi istorijske nauke. Autor je i koautor više od dvadeset naučnih monografija, pisac pogovora više knjiga, koautor udžbenika istorije za gimnaziju, autor nekoliko univerzitetskih udžbenika, urednik i recenzent više od 80 posebnih izdanja, autor preko 200 naučnih priloga, članaka i rasprava i preko 200 prikaza, priloga, eseja, bilješki i osvrta. Urednik i koautor "Istorijskog leksikona Crne Gore". Organizovao više međunarodnih naučnih skupova. Učestvovao je na izradi više projekata međunarodnog karaktera, okruglih stolova i tribina iz oblasti istorije, ljudskih prava, interetničkih odnosa, medija i kulture. Držao predavanja o istoriji i multikulturi Crne Gore u više zemalja Zapadne Evrope, SAD i Turskoj.

MITJA VELIKONJA

Profesor za studije kulture i rukovodilac Centra za studije kulture i religija na Univerzitetu u Ljubljani, Slovenija. Osnovna područja njegovih istraživanja uključuju centralnoevropske i balkanske političke ideologije, subkulture i kulturu grafita, kolektivna sećanja, i postsocijalističku nostalgiju. Najnovije monografije na engleskom jeziku su *Rock'n'Re – New Yugoslavism in Contemporary Slovinian Music* (Ljubljana, 2013), *Titostalgia – A Study of Nostalgia for Josip Broz* (Ljubljana, 2008; *http://mediawatch.mirovni-institut.si/eng/mw20.html*), *Eurosis – A Critique of the New Eurocentrism* (Ljubljana; 2005; *http://mediawatch.mirovni-institut.si/eng/mw17.htm*) i *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina* (TAMU Press; 2003). Koautor knjige na srpskom, *Nebeska Jugoslavija: Interakcija političke mitologije i popularne kulture* (Beograd, 2012) i kourednik knjige *Post-Jugoslavija – nove kulturne i političke perspektive* (Palgrave, 2014). Za svoja dostignuća dobio četiri domaće i jednu međunarodnu nagradu. Bio je gostujući profesor na Jagiellonian University u Krakovu (2002 i 2003), Columbia University u Njujorku (2009 i 2014), na Univerzitetu u Rijeci (2015), na Njujorškom univerzitetu u St. Peterburgu, Fulbrajt gostujući istraživač na Rosemont College u Filadelfiji (2004/2005).

Konačno! Konačno smo dobili jedno sveobuhvatno viđenje Jugoslavije, bez kojeg ne možemo da razumemo ni njena dva raspada, ni njene dve obnove. A ni vreme današnje i sve krize koje potresaju države nasale nakon njenog kraja. Ovakva istorija nije bila moguća dok je Jugoslavija postojala, jer su svi pokušaji propali u "pregovorima" o pojedinim pitanjima. Nije bila moguća ni kasnije, u okviru nacionalnih istoriografija, koje su po pravilu zatvorene, najčešće antijugoslovenske, pa samim tim i nespremne za dubinsko ispitivanje problema. Ovakva istorija bila je moguća samo kao rezultat potrebe pojednih istoričara koji žele sebi i drugima da objasne ono što se desilo. To i jeste jedini istinski naučni motiv.
—prof. **Dubravka Stojanović,**
Filozofski fakultet Beogradskog univerziteta

POSTER ZA FILM *NERETVA*, PABLO PIKASO, 1969.

Razumjeti proces raspada Jugoslavije, ratove koji su se na njezinom teritoriju vodili devedesetih godina XX stoljeća ali i tranziciju postjugoslavenskih društava iz jednopartijskog političkog sustava u parlamentarne demokracije nemoguće je bez poznavanja procesa nastanka i izgradnje kako jugoslavenske ideje tako i jugoslavenske države. Osim toga, upravo iskustvo funkcioniranja Jugoslavije i snalaženja njezinih političkih, ekonomskih i kulturnih elita, ali i „običnih" građana u vrlo složenim vanjskopolitičkim i unutrašnjopolitičkim okolnostima XX stoljeća treba iskoristiti pri pozicioniranju novostvorenih država i društava u podjednako složenim okolnostima XXI stoljeća.
—doc.dr.sc. **Hrvoje Klasić,**
Filozofski fakultet u Zagrebu

Ovo je priručnik u kojem se na naučno utemeljen način rekonstruiraju mnogi relevantni činioci koji su doveli do konstituiranja jugoslavenske države početkom XX stoljeća, o vremenu njenog postojanja i nestanka sa političke karte svijeta početkom devedesetih godina istog stoljeća. Osim o nezaobilaznom nacionalnom pitanju, priručnik čitateljima pruža znanje o društveno-političkom, socio-ekonomskom i kulturnom životu, regionalnim razlikama, spoljnopolitičkom položaju, ali i o kulturi sjećanja na jugoslavensko iskustvo.
—dr. sc. **Vera Katz,**
Univerzitet u Sarajevu, Institut za historiju